

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ**

Александар Ч. Виденовић

**РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ЦЕНТАРА У СЕЛИМА
БРДСКО – ПЛАНИНСКИХ ПОДРУЧЈА
ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ**

Докторска дисертација

Београд, 2016.

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE**

Aleksandar Č. Videnović

**REVITALIZATION OF THE VILLAGE CENTRES
IN MOUNTAIN AREAS
OF EASTERN SERBIA**

Doctoral dissertation

Belgrade, 2016.

КАНДИДАТ :

мр Александар Ч. Виденовић,
дипл. инж. арх.

МЕНТОР :

др Милорад Рибар,
редовни професор,
Архитектонски факултет у Београду

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ :

др Владан Ђокић
редовни професор,
Архитектонски факултет у Београду

др Срђан Шљукић,
редовни професор,
Филозофски факултет у Новом Саду

ДАТУМ ОДБРАНЕ :

_____

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ЦЕНТАРА У СЕЛИМА БРДСКО - ПЛАНИНСКИХ ПОДРУЧЈА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

РЕЗИМЕ

Подручја попут брдско - планинског истока Србије су, у условима радикалних измена друштвених концепција током протекла два века, доживљавала честе развојне дисконтинуитете, у логици поступања и дешавања у простору, односно у формирању културе обликовања животне средине. Мотиви за истраживање могућности ревитализације центара у селима и специфичним руралним подручјима, налазе се у покушају проналажења исправног развојног кода. Исти би укључивао, са једне стране, њихове постојеће природне и створене ресурсе и потенцијале, а са друге стране, матрицу исправног просторног интервенисања у њима. Истраживање представља испитивање могућности очувања наслеђених амбијенталних вредности и традиционалних појавности и обичаја у сеоским срединама, кроз уважавање и правилно усмеравање уплива савремених урбанистичких, социолошких, економских, демографских и других феномена, потреба и појава у друштву.

У виду предмета - модела истраживања, третирано је осам сеоских насеља у источној Србији, од којих је опсежна анализа извршена на једном од њих - примарном, док су преостала насеља као секундарни модели, третирани са основним карактеристикама и потенцијалима у компаративном поступку и свођењу релевантних резултата. Примарни модел, анализиран је као репрезентативан представник истовремено типичног и у многим аспектима посебног насеља. Друштвено - економске и просторне условности, представљале су контекст за анализу просторних промена, кроз низ дефинисаних временских периода од аграрног, преко занатског до индустријског друштва и данашњег времена транзиције. Уочене су појавности у стамбеној, а посебно јавној архитектури центара, као и њихов положај у ширем контексту, односно у светлу формирања

квалитетних туристичких кластера. Исти би се осмишљавали на основама постојећих природних и антропогених ресурса и потенцијала у окружењу, али и на бази предпоставке новог хијерархијског умрежавања насеља, са новим центрима у руралним подручјима, независно од постојећих административних подела и нелогичних територијалних припадности.

Као и за друга подручја и насеља у њима, и за област брдско - планинског истока Србије па и саме центре у селима, постоје неактивирани програми адекватног деловања, који би у већој мери допринели бржем изласку из стагнације и кризе и ублажавању дугогодишње депопулације и деаграризације. У мери исправности почетних хипотеза, односно позитивно оцењених постављених циљева истраживања, створиће се теоретски оквири за предлагање принципа правилног приступања будућем развоју и деловању у просторном планирању и моделовању конкретних осетљивих руралних простора.

Осмишљеним стручним реаговањем у брдско - планинским просторима Источне Србије, а посебно добро препознатим и одабраним централним функционалним тачкама у мрежама насеља, постигла би се одржива ревитализација опустошених и дехуманизованих насеља. Последично томе, активирали би се до сад неискоришћени природни и створени ресурси, у гравитационим подручјима око центара, на основама осмишљених организованих програма, чиме би се појавила прилика за савремен и одржив развој руралних средина и насеља у њима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ

Центар, јавни садржаји, насеље, окружење, мрежа насеља;

Источна Србија, брдско - планинска подручја, гравитационе зоне;

Ревитализација, урбанизација, умрежавање, нова стратегија развоја;

Специфична пољопривреда, тематизован туризам, еколошки принципи.

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ужа научна област: Савремени туризам и регионална архитектура

УДК: 711.3 : 316.334.55 (497.11) (043.3)

REVITALIZATION OF THE VILLAGE CENTRES IN MOUNTAIN AREAS OF EASTERN SERBIA

ABSTRACT

Due to radical shifts of society concepts during the last two centuries, areas such as the mountain region of Eastern Serbia have frequently experienced developmental discontinuity from the aspect of logic of spatial action and events, i.e. the formation of the culture of environment shaping. The motivation for research into the possibility of revitalization of centres in villages and specific rural areas can be found in the attempts at identifying the correct development code. The said code would include, on one hand, their existing natural and artificial resources, and on the other hand, the matrix of correct spatial intervention. This research represents the examination of the possibility for preservation of inherited ambient values and traditional manifestations of customs in rural communities through respect and correct channelling of the influences of contemporary urban, sociological, economic, demographic and other phenomena, needs, and occurrences in the society.

Within the scope of this paper- research model, we have reviewed eight rural settlements in Eastern Serbia, with a comprehensive analysis of one of them - the primary settlement, while the remaining ones were treated as secondary models, and their basic characteristics and potentials were used for comparison purposes, as well as for the purposes of calculating relevant results. The primary model was analysed as a characteristic representative of the both typical and by many aspects specific settlement. The social, economic and spatial circumstances provided a context for the analysis of spatial changes during a sequence of defined historical periods, from the agrarian, through craft-oriented, to industrial society and the current transition era. We have highlighted the characteristic phenomena in the architecture of centres as apartment buildings, and especially as public facilities, as well as their position in the wider context, i.e. in the light of formation of top-quality tourism clusters.

They would be based on the existing natural and anthropogenic resources and potentials in the community, as well as on the new supposed hierarchical settlement network, with new centres in rural areas, independent of the existing administrative organization and illogical territorial affiliations.

As in the case of other areas and settlements situated in them, inactive adequate action programmes focusing on the mountain region of Eastern Serbia, and the villages centres themselves, do exist, and they would be able to contribute to a faster exit from stagnation and crisis, as well as to the alleviation of long-standing depopulation and deagrarization. The theoretical framework for proposal of principles of appropriate approach to future development and action in spatial planning and modelling of specific sensitive rural spaces will be developed in line with the degree of credibility of the starting hypotheses, i.e. the positively assessed established research objectives.

Well-formulated professional action in mountain regions of eastern Serbia, especially in the form of properly identified and selected central functional points in settlement networks, would accomplish sustainable revitalization of deteriorated and depopulated settlements. Consequently, we would witness the activation of untapped natural and artificial resources in the gravitation zones around centres, based on designed organized programmes, which would, in turn, provide an opportunity for modern and sustainable development of rural areas and settlements located in them.

KEY WORDS

Centre, public content, settlement, environment, settlement network;
Eastern Serbia, mountain regions, gravitation zones;
Revitalization, urbanization, networking, new development strategy;
Specific agriculture, thematic tourism, ecological principles.

Scientific field: Architecture and urbanism

Narrow scientific field: Contemporary tourism and regional architecture

UDK: 711.3 : 316.334.55 (497.11) (043.3)

САДРЖАЈ :

---

1. УВОД	1
1.1. ОПШТА РАЗМАТРАЊА	3
1.2. ОБЛАСТ ИСТРАЖИВАЊА	11
1.3. ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА	12
1.4. ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА	15
1.5. МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА	17
1.6. ОСНОВНЕ ХИПОТЕЗЕ И ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ	18
2. ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА	20
1.1. ИСТОЧНА СРБИЈА	21
1.2. БРДСКО - ПЛАНИНСКА ПОДРУЧЈА	26
1.3. ЦЕНТАР У СЕЛИМА	29
1.4. РЕВИТАЛИЗАЦИЈА	34
I ДЕО - МОДЕЛИ	37
3. ЕЛЕМЕНТИ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТИ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА	38
3.1. ВЕЛИЧИНА МЕСТА У СИСТЕМУ НАСЕЉА	41
3.2. ОБЛИК И КАРАКТЕРИСТИКЕ САМОСТАЛНОГ НАСЕЉА	47
3.3. КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАМБЕНОГ ФОНДА	51
3.4. СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА НАСЕЉА И МОДЕЛ ПОРОДИЦЕ	52
3.5. ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ И КАРАКТЕР СТАНОВНИШТВА	55
3.6. ПРОБЛЕМИ НЕЈЕДНАКОГ РАЗВОЈА	60
4. ПРОСТОРНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ИСТОРИЈСКИ ОКВИРИ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА	62
4.1. ПРОСТОРНО ОДРЕЂЕЊЕ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА	62
4.1.1. Шири простор истраживања	62
4.1.2. Ужи простор истраживања	64
4.2. ПРИРОДНИ УСЛОВИ И ПРИРОДНИ ИЗВОРИ	68
4.2.1. Геолошка грађа и минералне сировине	68
4.2.2. Рељеф, педолошки покривач и вегетација	69
4.2.3. Климатске карактеристике и хидролошке одлике	72
4.2.4. Сводна оцена природних услова и извора	73

4.3.	ЕЛЕМЕНТИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ РУРАЛНОГ ПОДРУЧЈА	74
4.3.1.	Атари	74
4.3.2.	Насеља	79
4.3.2.1.	Центри насеља	81
4.3.2.2.	Засеоци	83
4.3.3.	Кућиште	85
4.3.4.	Кућа	87
4.4.	ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА	90
4.4.1.	Најстарији трагови и континуитет	91
4.4.2.	Насељавање простора	92
4.4.3.	Посебан третман у време Турака	95
4.4.4.	Легенде и сликани запис као рефлекс	97
4.4.5.	Последњих 200 година	99
5.	ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОСТАЛИХ КОМПАРАТИВНИХ МОДЕЛА	104
5.1.	ЦРНАЈКА	105
5.2.	КРЕПОЉИН	109
5.3.	ЗЛОТ	113
5.4.	РЕСАВИЦА	117
5.5.	МИНИЋЕВО	121
5.6.	КАЛНА	125
5.7.	БАБУШНИЦА	129
II ДЕО - КОНТЕКСТ		133
6.	ГЛОБАЛНИ УЗРОЦИ ВЕЛИКИХ ПРОМЕНА У ПРОСТОРУ	134
6.1.	УЗРОЦИ ПРОМЕНА У ПРОСТОРУ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА	134
6.1.1.	Социјалистичка мисао	135
6.1.2.	Ратна катаклизма	138
6.1.3.	Индустријска револуција	139
6.1.3.1.	Расељавање	140
6.1.3.2.	Колапс комуникација	140
6.1.3.3.	Једносмерност релација	142
6.1.3.4.	Потрошачко друштво	143
6.1.3.5.	Неадекватна стратегија	144
6.1.4.	Специфичност делатности	145
6.1.4.1.	Рударство	145

6.1.4.2. Занатство	147
6.1.4.3. Грађевинарство	148
6.1.5. Усмереност едукација	151
6.1.6. Израженост миграција	154
6.1.6.1. Дефинитивне миграције	155
6.1.6.2. Привремене миграције	156
6.2. УЗРОЦИ ПРОМЕНА У ПРОСТОРУ СЕКУНДАРНИХ МОДЕЛА	158
6.2.1. Црнајка	160
6.2.2. Крепољин	162
6.2.3. Злот	164
6.2.4. Ресавица	166
6.2.5. Минићево	168
6.2.6. Кална	171
6.2.7. Бабушница	173
7. АНАЛИЗА НАЧИНА ЖИВОТА У ПРОСТОРУ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА ПРЕМА ПЕРИОДИМА ТРАНСФОРМАЦИЈЕ	175
7.1. АГРАРНИ ПЕРИОД	176
7.1.1. Елементи	177
7.1.1.1. Сточарство	177
7.1.1.2. Земљорадња	179
7.1.1.3. Шуме	179
7.1.2. Релације	180
7.1.2.1. Социоекономски односи	180
7.1.2.2. Производња	181
7.1.2.3. Пренасељеност	182
7.2. АГРАРНО - ЗАНАТСКИ ПЕРИОД	184
7.2.1. Елементи	185
7.2.1.1. Дунђерски занат	185
7.2.1.2. Цигларски занат	188
7.2.1.3. Качарски занат	188
7.2.1.4. Остали занати	189
7.2.2. Релације	190
7.2.2.1. Породични односи и задруга	190
7.2.2.2. Трговина стоком	194
7.2.2.3. Појава печалбарства	195
7.3. ЗАНАТСКИ ПЕРИОД	197
7.3.1. Елементи	197
7.3.1.1. Јавни простори	198
7.3.1.2. Приватни простори	202

7.3.1.3. Организовано занатство	203
7.3.2. Релације	205
7.3.2.1. Деоба и наслеђивање	206
7.3.2.2. Психологија рада	206
7.3.2.3. Раздвојен живот	208
7.3.2.3.1. Печалбар	210
7.3.2.3.2. Жена печалбара	211
7.4. ЗАНАТСКО - ИНДУСТРИЈСКИ ПЕРИОД	212
7.4.1. Елементи	213
7.4.1.1. Јавни простори и инфраструктура	214
7.4.1.2. Неимарство	216
7.4.2. Релације	218
7.4.2.1. Уситњавање породица и поседа	219
7.4.2.2. Социоекономски односи	221
7.4.2.2.1. Социјална структура становништва	221
7.4.2.2.2. Економске прилике	223
7.5. ИНДУСТРИЈСКИ ПЕРИОД	224
7.5.1. Елементи	227
7.5.1.1. Супраструктура	228
7.5.1.2. Структура индустрије	231
7.5.1.3. Послератно неимарство	232
7.5.2. Релације	236
7.5.2.1. Породица	237
7.5.2.1.1. Економска моћ и раздвајање породице	237
7.5.2.1.2. Брак и ширење круга избора партнера	239
7.5.2.1.3. Флуктуација становништва и право на стан	241
7.5.2.2. Индустрија	244
7.5.2.2.1. Захтеви индустријске производње	245
7.5.2.2.2. Психолошко осиромашење процеса рада	245
7.5.2.3. Аграрна заоставштина	247

III ДЕО - ПРОМЕНЕ 249

---

8. ПРОМЕНЕ У СТАНОВАЊУ У ЦЕНТРУ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА	250
8.1. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ АГРАРНОГ ПЕРИОДА	257
8.1.1. Номадски приступ формирању станишта	258
8.1.2. Примитивна станишта и манифестације	260
8.1.3. Кућа и градња у аграрном периоду	261
8.1.4. Једноделна плетара под сламом	264
8.1.5. Прелазни облици куће ка бондручари	265
8.1.6. Остали објекти и организација кућишта	266

8.2. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ АГРАРНО - ЗАНАТСКОГ ПЕРИОДА	267
8.2.1. Назив и генеза карактеристичне јединице	269
8.2.2. Првобитни облик куће - бондручаре	270
8.2.3. Конструкција и концепција грађења	273
8.2.4. Инстинкт и филозофија градитеља	274
8.3. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ ЗАНАТСКОГ ПЕРИОДА	276
8.3.1. Развој моравског, као угледног типа куће	279
8.3.2. Типична бондручара покривена ћерамидом	282
8.3.3. Карактеристични модели куће занатског периода	283
8.4. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ ЗАНАТСКО - ИНДУСТРИЈСКОГ ПЕРИОДА	285
8.4.1. Развој функција и побољшање материјализације	288
8.4.2. Кућиште између два светска рата	291
8.4.3. Деоба простора и одвајање задругара	293
8.4.4. Кућа занатско - индустријског периода	299
8.5. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ ИНДУСТРИЈСКОГ ПЕРИОДА	303
8.5.1. Рана послератна кућа и појава декаденције	305
8.5.2. Економија дворишта и посустајање агара	310
8.5.3. Обједињеност економата под једним кровом	311
8.5.4. Карактеристике новије грађене индивидуалне куће	315
8.5.5. Право на стан и колективна изградња	319
9. ПРОСТОРНЕ ПРОМЕНЕ ЈАВНИХ САДРЖАЈА У ЦЕНТРУ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА	322
9.1. СТВОРЕНЕ ВРЕДНОСТИ И ПРОБЛЕМ НЕОДРЖАВАЊА	325
9.2. НОВИ МАЛИ АМБИЈЕНТИ НА ЛЕВОЈ ОБАЛИ ВЛАСИНЕ	327
9.3. ПОМОЋ НЕРАЗВИЈЕНИМ ИЗГРАДЊОМ САДРЖАЈА	329
9.4. НЕПРИКЛАДНИ ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ У ПРОСТОРУ	332
9.5. НАЈСТАРИЈА ПОЈАВНОСТ АРХИТЕКТУРЕ У ЦЕНТРУ	335
9.6. ПЕРИОД АРХИТЕКТУРЕ БЕЗ ВИЗУЕЛНОГ ИМПЕРАТИВА	337
9.7. КОЛЕКТИВНО СТАНОВАЊЕ У РУРАЛНОМ ПРОСТОРУ	339
9.8. ПРЕПОЗНАТЉИВОСТ НАМЕРА И ПОНУДЕ НАСЕЉА	342
9.9. КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ - КОНТИНУИТЕТ МЕМОРИЈЕ	345
9.10. МЕМОРИЈАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ - ЗАПИСИ У ПРОСТОРУ	346
10. ПРОСТОРНЕ ПРОМЕНЕ У ЦЕНТРИМА СЕКУНДАРНИХ МОДЕЛА	348
10.1. ЦРНАЈКА - РАШТРКАНОСТ ГРУПАЦИЈА У ДОЛИНИ РЕКЕ	349
10.2. КРЕПОЉИН - ПОЉОПРИВРЕДНО НАСЕЉЕ БЕЗ ЦЕНТРА	352
10.3. ЗЛОТ - ВЕЛИКО СЕЛО И ПОТЕНЦИЈАЛНА ВАРОШИЦА	355
10.4. РЕСАВИЦА - ПЛАНСКИ ИЗГРАЂЕНО РУДАРСКО НАСЕЉЕ	358
10.5. МИНИЋЕВО - УМЕРЕНА ПОЈАВНОСТ ЛИНИЈСКОГ ЦЕНТРА	361

10.6. КАЛНА – МНОШТВО САДРЖАЈА УЗ НЕДОСТАТАК ЉУДИ	364
10.7. БАБУШНИЦА – РУРАЛНИ ИЗГЛЕД ОПШТИНСКОГ ЦЕНТРА ...	368
10.8. ОСНОВНА ЗАПАЖАЊА О ПРОСТОРНИМ ПРОМЕНАМА	371

IV ДЕО - АСПЕКТИ 373

---

11. АСПЕКТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ОБНОВЕ ЦЕНТРА ПРИМАРНОГ МОДЕЛА	374
11.1. ПРОСТОРНИ РАЗВОЈ	377
11.1.1. Уочени недостаци	377
11.1.2. Пројекције	381
11.2. ЗЕМЉИШНА ПОЛИТИКА	384
11.2.1. Уочени недостаци	384
11.2.2. Перспектива	385
11.3. ИНТЕНЗИВНИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА	389
11.3.1. Вредновање потенцијала и свест о квалитету	392
11.3.2. Квалитети, досадашњи развој и стратегија	394
11.3.3. Циљеви и пројекције појавних облика	396
11.4. РЕАКЦИЈЕ СТАМБЕНОГ ФОНДА	402
11.4.1. Мале агломерације руралног карактера	404
11.4.2. Различити облици урбаног становања	409
11.4.3. Начелни став и препоруке за обнову	416
12. АСПЕКТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ОБНОВЕ ЦЕНТАРА ДРУГАЧИЈОМ СТРАТЕГИЈОМ РАЗВОЈА ТУРИЗМА	421
12.1. ЦРНАЈКА	424
12.2. КРЕПОЉИН	424
12.3. ЗЛОТ	425
12.4. РЕСАВИЦА	425
12.5. МИНИЋЕВО	427
12.6. КАЛНА	427
12.7. БАБУШНИЦА	429
12.8. ЦРНА ТРАВА	429
12.9. МОГУЊА СТРАТЕГИЈА РЕВИТАСЛИЗАЦИЈЕ ЦЕНТАРА	431
13. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	432
Литература	445
Биографија	450
Изјаве	452

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

На територији Србије, постоје подручја која у архитектонско - руристичком смислу нису довољно, или нису уопште истражена. Слично, у привредно - развојном погледу, неадекватно су или нису искоришћена. Иако су појединачним истраживањима и планским актима третирани, ови простори су осветљени само са глобалног географско - етнолошко - социолошког становишта.

Зна се дакле, која је област у питању, каква је начелна организација територије на њој, и какав тип насеља је присутан. Зна се и уопштено узевши, шта би у развојном смислу требало предузети да се руралне средине интегришу у општи развој.

На другој страни, неадекватно се приступало реализацији планова и поштовању резултата истраживања оних специфичности, које су условиле како заснивање и развој, тако и касније стагнирање и коначно - гашење сеоских средина и агломерација у њима.

Посебности, које су условиле да рурални простор и центри у њима изгледају управо такви какви јесу, и да поседују битне различитости од оних у другим условностима и окружењима, а које их читљиво издвајају из установљених подела и класификација, мада не у довољној мери, да би представљале институционализована и повлашћена подручја у окружењу.

Овај рад представља истраживање просторних и других специфичности у брдско - планинским областима источне Србије, кроз трагање за обновом потенцијалних центара у сеоским подручјима, а на одабраним - предпостављеним репрезентативним узорима. Промене у просторима оваквих насеља, интензивно су се смењивале од периода настајања и развоја до данашњих дана.

Од првобитних само стамбених, преко функционално све сложенијих нуклеуса, до каснијих нових развојних облика и коначно декаденције у

просторном и демографском смислу у данашњем времену, ова насеља могу се истраживати само кроз широко сагледавање друштвених збивања и просторних последица, а у циљу проналажења одговора на бројна питања о правцима обнове и одрживости будућих тенденција.

Шта је уопште типичан постојећи центар села, или перспективно место гравитације припадајућег простора у брдско - планинским подручјима на истоку Србије, и који су то битни географски, економски, социолошки, историјски, етнолошки, урбанистички, архитектонски или други утицаји, који су га детерминисали? На ово, али и на питања могуће ревитализације и постављене циљеве, ово истраживање покушава да пружи одговоре, као допринос преображају села у одрживом смислу.

У готово сваком нешто већем центру насеља посматраног подручја, може се препознати неколико приступа развоју и покушаја урбанизације, при чему ниједан од њих није представљао битно квалитетно одступање од у одређеном тренутку актуелних друштвених околности, норми, свести и могућности. Разлике у нивоима опремљености, амбијентима центара и општег утиска о њима, при чему они у великој мери и у знатном броју изумиру у демографском смислу, и од којих су ретка достигла развојни ниво варошице или мање урбане средине, упућују на бурна догађања током времена, а која су у многome одређивала начин живота, спонтано или наметнуто понашање становништва и устаљене обичаје у приступу и култури формирања егзистенцијалних (стамбених и економских), односно јавних и заједничких објеката. Анализом односа у сеоском организму (центар и припадајуће подручје), кроз призму свеукупног живота и догађања у појединим од њих, наговештавају се позиције и ставови будућих планера и архитеката, који би са свешћу о вредностима прошлости, лутањима током времена и заблудама у садашњости, трасирали развој центара села у афирмативном, перспективном и одрживом смислу.

1.1. ОПШТА РАЗМАТРАЊА

Готово да нема бољег одређења човека у времену и простору, од његове делатности и параметара везаних за њу. Независно од бурних промена и збивања у хронологији великог временског периода, (од формирања центара, до данас), у руралном простору који је овим радом захваћен, може се констатовати да и данас постоје два глобална продукциона (аграрни и индустријски) и један битан повезујући концепт (занатски). Осим наведених концепата, садашње тенденције крећу се у контексту надирућег новог друштвеног система, уз отпор постојећег, а све кроз, за такве промене неизбежну последичну транзицију.

Први глобални принцип (аграрни), подразумева друштво које је привредно фундирано на пољопривредним делатностима, а у културном смислу, је потпуно аутономно и затворено. Иако у другој половини прошлог века осуђен на изумирање, овај концепт за преостало махом старије становништво које се аграром бави претежно из личних потреба, још увек представља битан фактор опстанка у брдско – планинским подручјима.

Повезујући концепт (занатски), представља преиндустријско друштво, са још увек снажно развијеним елементима аграрног, али појавама отварања према спољном свету и разменама искустава и различитих утицаја. Појава и распрострањење различитих заната и првих мануфактура, биле су битан услов очекиваних промена у многим, па и предметним просторима. Иако је у раније присутној свести, проценама и стремљењима требало да решава нагомилане проблеме човекове егзистенције, односно да отвори врата будућим концептима, још драстичније је преузео улогу првог, и у данашње време рапидно изумире.

Други концепт (индустријски), подразумева савремено друштво, са јасним поделама у делатностима (примарне, секундарне, терцијалне), широким тржиштем и развијеном разменом роба и идеја. Осим у

наговештајима, и узалудним и дуготрајним покушајима, затим ретким реализованим и опсталим примерима у посматраној области, овај концепт није заживео, како би оправдавао идеју да се са доласком периода савршенијих модела продукционих односа, аутоматизације и владавине вештачке интелигенције, може у привредном смислу наметнути.

Нови концепти нису заживели ни на територији развијенијих, махом урбаних и равничарских руралних крајева, па се није могло ни очекивати да ће се одразити на посматрана подручја. Последице транзиције и нерешених производних и друштвених односа, рефлектују се и на брдско – планинска подручја. Оно што представља повољност у таквој ситуацији јесте да такви, ипак незнатни процеси, нису ни могли битно да девастирају природне и створене вредности у посматраним подручјима, или да неповољно утичу на животну средину, која се наговештава и намеће као једна од развојних шанси.

Како начин производње или стварања нових вредности, одређује начин живота становништва, расподелу и трошење добара, организацију времена, структуру целог друштва и његових основних делова (некад бројчано снажна породична задруга, а данас породица са мало, а често и само једним чланом), тако неминовно дефинише и однос човека према простору сопственог боравка. Појава индустријске револуције изазвала је капиталне друштвене, а онда логично и радикалне организационе и просторне промене. Унапређењем услова живота, јављале су се нове потребе, обавезе и могућности, које су доводиле до нових релација у начину коришћења простора и приступу грађењу добара, а тиме и квалитетног или погрешног формирања већих целина, групација и насеља.

Уочава се да, (будући да представља највећи део насеобина), становање као скуп оних делатности и догађања која се збивају у приватном простору (било да је исти у власништву, закупу, позајмици или

неком другом виду), стоји на једној страни простора који нас окружује и времена у коме га корисници користе.

Сав остали простор би могао да се лоцира опозитно становању, и под одређеним условима да се посматра као јавни (или полујавни). Ако се ипак, у често просторно несагледивим ситуацијама, осете прелази из искључиво приватног у потпуно јавни простор, може се запазити читава једна палета различитих међупростора, који више или мање повезани са поменутих екстремима, сачињавају управо оне зоне, које се у поступку унапређења становања, али и јавних простора, намећу као суштина проблема и прилика за позитивно деловање. Реч је о полуприватном или полујавном простору, који користи или не, више приватних лица, породице, организоване групе људи и читава заједница, а као опште добро.

Синтеза свих делатности које се дешавају у приватном и јавном простору као и свим облицима међупростора, представља сам живот односно начин на који се он одвија. Овде се мисли и на природно, и на створено окружење.

Јавни простор, регулативу и понашање у њему, најдиректније одређује држава и друштво својим инструментима. Догађања у приватном простору, представљају избор појединаца у оквиру породице. Друштво ипак има начине да на индиректан начин утиче на догађања у приватном простору и то путем прихваћених норми, затим идеологијом, модом, етиком и другим облицима веза између јавног и приватног. Без обзира што начином становања управља појединац, а начином живљења друштво и држава, ова два појма се у својој суштини у огромној мери преплићу, па готово да нема елемената живљења, који немају директан или посредан утицај на феномен стамбеног и јавног простора. Будући да начин живљења у многоме дефинише простор, центри у селима се могу посматрати као последица специфичних друштвених односа, и кроз дуже периоде времена стваране неуобичајене хијерархије у њима.

Спрега приватних, полујавних и јавних простора, може се сагледати и у односу имовинског или употребног права на територију, односно власништва над њом. Она утиче на карактер и смисао окружења, будући да најдиректније утиче на његово коришћење.

Однос приватног и јавног се у различитим историјским периодима, цивилизацијским фазама, културним миљеима, и друштвеним системима и религијама, по правилу мењао. Интересантно је да су организованија друштва и системи увек тежиште функција пребацивали из домена приватног у домен јавног простора и деловања.

Ако се начин живота прихвати у духу развојних промена и процеса који су неминовни, елиминише се поимање света кроз идеализоване, статичне и нереално плански прогнозиране слике, или реално планиране а неостварене сцене у простору.

Утисци субјективног посматрача о створеним амбијентима и реалном стању њихових корисности, ипак су редуковани на један или неколико општих симбола и карактеристика типизованих до стереотипа. Уздржани или емотивни доживљај средине, оптерећен и предрасудама, може се у сусрету са појединим руралним амбијентом препознати или доживети и као:

а) уобичајен (често и романтичан), са или без уплива фолклорних и традиционалних елемената;

б) рационалан (сведен на објективне економске могућности), ослобођен естетских императива;

в) разметљив, са показивањем моћи без осећања просторне, социјалне, економске и употребне мере;

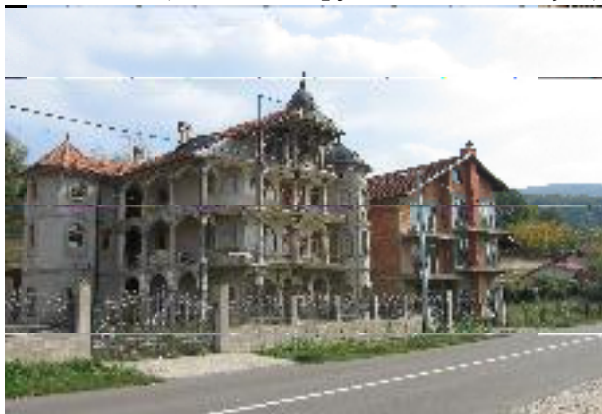
г) прилагођен, са осећањем за дух места, актуелни тренутак, виталне потребе корисника, комуникацију са окружењем...

Сл.1.1.
УОБИЧАЈЕН ДОЖИВЉАЈ РУРАЛНОГ АМБИЈЕНТА (Височка Ржана - Стара планина)

Сл.1.2.
РАЦИОНАЛНОСТ БЕЗ ЕСТЕТСКИХ ИМПЕРАТИВА (Власина Округлица -Власин. јез.)

Сл.1.3.
НЕОПРАВДАНА РАЗМЕТЉИВОСТ СА ЕЛЕМЕНТИМА КИЧА (Рудна глава - Мајданпек)

Сл.1.4.
АМБИЈЕНТ. ПРИЛАГОЂЕНОСТ СА ЕЛЕМЕНТИМА ТРАДИЦИЈЕ (Иново - Стара план.)

Први наведени доживљај подразумева простор у духу народне традиције, често са елементима из различитих временских периода, и не ретко са ововременским претеривањем у детаљима, некад и до границе кича. Ретко се може изразити уз осећање мере и успешно транспонованье традиције ка модерном. Користи елементе исконског, непосредног и сентименталног, и у поимању функције, и у употреби материјала. Ова слика простора, више задржава доминацију природе, него што се намеће у простору и доприноси осећању новог и креативног. У елементима амбијената, поседује обично малу размеру, индивидуализам, уситњеност и асиметрију, осећај обавезе према наглашавању припадности селу, прошлости, националном осећању и локалним култовима.

Друга пројекција садржаја у простору, представља рационалан, умерен, и на могућим, често претерано економским принципима заснован концепт. Она се може замишљати од слике огољеног – крајње социјалног приступа, често непријатне једноставности и осећаја сиромаштва, до високих домета у погледу односа рационалности и постигнутих резултата. Најчешће је ипак израз заоставштине из периода после Другог светског рата, одраз соцреалистичког времена и визуелног нарушавања простора. Одликује је претерана једноставност у појавности, сиромаштво материјала и наглашено одступање од облика и пропорције традиционалних вредности. Не ретко овакве амбијенте карактеришу изразити контрасти у простору и визурама.

Трећа, искривљена слика простора, друштвену хијерархију преноси на обликовне елементе и језик накарадне архитектуре. Тако је употреба симбола моћи, богатства и власти, затим симетрије и претерано наглашене геометрије и употребе детаља, главна одлика овакве имагинације и поимања доброг укуса. У њој се на разметљив и неприкладан начин материјализује вишак вредности. Можемо је наћи у готово свим периодима развоја архитектуре и урбанизма. Проблем је, што се такви примери могу у руралним срединама уочити не само појединачно,

нарочито у виду дивље градње викенд кућа, већ и као правило у читавим областима широм Србије. Источна Србија у том погледу представља посебност. Овде се пре других мисли на подручје Хомоља и даље према истоку. Четврти наведени доживљај је резултат васпитања, пре свега инвеститора, а онда и струке, да у одређеном простору оствари амбијентални склад, не пресликавајући по аутоматизму вредности традиције и прошлих времена, већ обликовно транспонујући исте у модерно време, користећи савремене принципе градње и техничких достигнућа. Овде се ради о уметничком односу према традицији и у визуелном доживљавању амбијента не ремети се склад и просторна усклађеност. Осећај за меру која је овде потребна, посебна је вештина, јер се ради о веома деликатном поступку у стварању, који без зналачког поступка лако може склизнути испод нивоа доброг укуса.

Сваки од наведених али и мноштва других могућих доживљаја простора, претендује да буде прихваћен у општем смислу, па тако и у области организације животне средине. Ипак ни један од њих није у организацији јавног и приватног живота и формирању целина, прихваћен апсолутно и искључиво. Ово због тога, што простори повећане присности и интиме (какав је живот у свом руралном облику, за разлику од градског), по својој природи поседују индивидуалистички приступ у осмишљавању животног амбијента.

Наиме, сва естетска начела бивају подвргнута аутентичном схватању живота локалних корисника, заоставштинама и амбицијама одређене средине, где сваки појединац има право да утиче на простор. Логика и процес живљења, у својој слојевитости и комплексности, намећу овакав плуралистички став насупрот идеализованим концептима.

У контексту уважавања аутентичног, могуће је естетски приступ идеализованих концепата фрагментарно применити, односно условити у планирању и градњи, и омогућити да сваки појединац или група, изрази сопствене функционалне и обликовне афинитете, респектујући права

осталих. Тако несвесно проблем прелази из сфере наметнутог и формалног у етичко и логично, па тиме и примерено и естетско.

Обиље, али и супротно томе, недостатак материјалне моћи, условљава појавност и обликовност амбијената и објеката у простору, а на селу и укупног живота у много израженијој мери. Кроз стварање вишка вредности и његову дистрибуцију и расподелу, анимира се и активира огроман ресурс људског умећа и сналажљивости у разрешавању многих сложених проблема, па и просторних.

Сваки друштвени контекст, а посебно стање духа, пројектују се на адекватно понашање у простору. Веома често скромне могућности, али на другој страни умеће и знање, али и воља и сналажљивост код организовања и обликовања простора, могу се усмерити на:

а) поједине тачке простора (куће, ансамбле, веће групације, делове града, нова мала насеља и сл.), који ће представљати просторни и концептуални тријумф, са пратећим гламуром и фрагментима, односно формалистичким детаљима, намењене само лимитираном слоју друштва),

б) просторне потребе шире популације (становање и пратећи општи јавни стандард), које би тежиле идеалу питомог унапређења животне средине, ревитализацији постојеће физичке структуре, и изградњи адекватне, аутохтоне, и непосредне средине, потребне човеку и ширем друштву).

Савремени свет на сваки начин (етички, идеолошки, политички...), тежи или би требало да тежи идеалу корисног, здравог и естетског живљења. Простор и његова естетика у тим визијама не би били позорница за изражавање моћи појединаца, одређене друштвене класе или група, како се то у транзиционим земљама а код нас посебно догађа у последње време, већ би били афирмација и похвала вредности и етике једног друштва, или што је реалније, подсећање како је већ требало да буде, односно смерница како би се могло даље и успешније.

1.2. ОБЛАСТ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање представља прожимање две глобалне области које су по својој природи међусобно зависне и условљене :

а) област приватних и јавних садржаја концентрисаних у центрима сеоских насеља, која подразумева сву архитектонско – руристичку сложеност и специфичност наведеног појма, представља подручје прелаза из руралног ка урбаном, при чему јој се мора прилазити са свешћу о њеној генералној важности у правилном покушају ревитализације руралних насеља, при чему се опет мора водити рачуна о корекцији неправилности у простору и даљем квалитетном планирању, заснованом на одрживим основама, и

б) област процеса укупног друштвеног развоја у актуелном времену, посматрано од периода првих заснивања централних функција насеља до данашњих дана (где је нагласак на периоду од средине прошлог века до данас, јер су у том раздобљу настајале највеће промене у простору и где се јасно могу разлучити и дефинисати поједине развојне етапе у формирању данашњих центара), које се опет недвосмислено могу повезати са општим и специфичним карактеристикама сваког појединачног насеља, са нагласком на одржив приступ покретању развоја посматраног подручја.

Проблем генезе, развоја и даље урбанизације сеоских центара, овде ће се посматрати уз паралелно проучавање концепта свеукупног живљења, у коме се могу препознати узроци битних промена у простору. И обрнуто, за увелико видне последице у ткиву наших рурбаних нуклеуса, узроци се могу пронаћи у погрешним развојним друштвеним доктринама и квази – стручним приступима.

Другачији приступ истраживању о коме је реч, имао би утопистички и идеалистички карактер. Глобално подручје истраживања, представља чврсту спрегу наведене две области.

1.3. ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Проучавање проблема централних функција брдско - планинских села Србије у контексту друштвених збивања, са критичким односом према до сада предузетим планерским и осталим стручним мерама, могуће је спровести:

- а) на анонимном, ("статистичком моделу"), или
- б) на типичном примеру, (примерима) - репрезентативном узорку, (узорцима - "конкретним моделима"), који ће се одредити са целог подручја источне Србије.

Избор типичних примера (модела), омогућава добро репрезентовање феномена, чиме се истраживање заокружује на јединствену макро - јединицу и поприма карактер универзалности, како за разумевање проблема, тако и за његову примену. У овом раду ће се за предмет истраживања узети низ конкретних модела, управо због темељније и сликовитије обраде различитих специфичних ситуација. Исте би биле веома сложене, уопштене и за потенцијалне кориснике истраживања компликоване, када би биле дате у општем (статистичком) облику. Тиме се конкретизују аспекти попут: историјског наслеђа, социјалне структуре, демографских и миграционих кретања, географског положаја, инфраструктурне повезаности, близине атрактивних садржаја, планске основаности деловања у простору и других...).

Истовремено, обрада конкретних модела пружа широки спектар како универзалних, тако и сасвим индивидуалних особности одређених средина, што омогућава интересентима, да у сличним анализама препознају заједничко као структуру и раздвоје посебности као квалитет у обради нових простора.

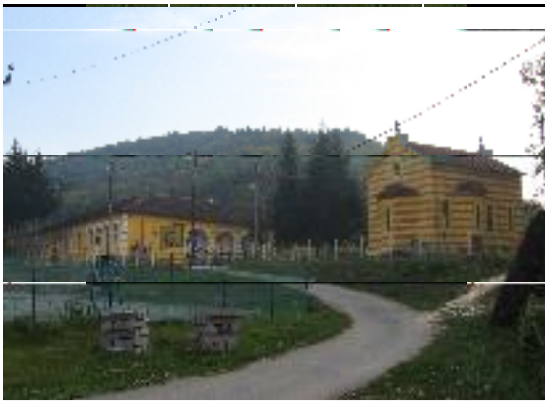
Управо зато ће у овом истраживању бити извршен избор неколико социо - просторних целина, карактеристичних за брдско - планински простор источне Србије и на том поли - моделу пратиће се укупна друштвена и просторна промена проузрокована разним чиниоцима.

Одабране локације су на брдско - планинским подручјима источне Србије, са по једним селом (варошицом, селом са сеоским центром, центром заједнице села, селом са посебном функцијом...), али увек са тежњом да одабрано насеље представља будући административно - привредно - туристички центар. Овде се мисли на центар који би за низ атрактивних природних или створених садржаја у окружењу представљао жижну тачку, који би претендовао на позицију споне између примарних сеоских насеља и градова, односно који би богатством својих садржаја у свом гравитационом подручју носио функцију полазне, реперне и незаобилазне тачке у простору.

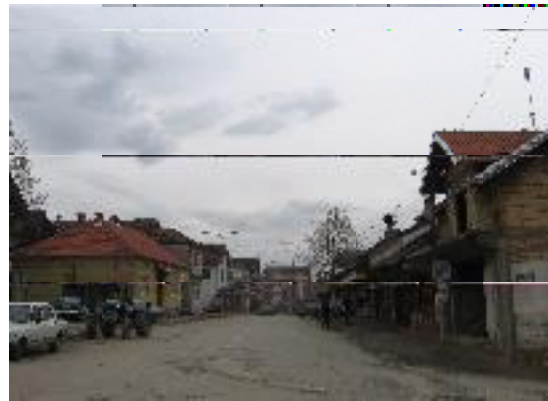
Административно - политичке поделе и границе, неће бити фактор одређивања за поједина села у овом истраживању, већ искључиво њихов положај и потенцијали у мрежи насеља на појединим подручјима.

У раду ће бити одабрано (предпостављено) више центара насеља у следећим брдско - планинским областима источне Србије, идући од севера према југу (у загради су могући центри који ће се узети у обзир):

1. Дели Јован, Мали Крш и Велики Крш (*Црнајка*);
2. Хомољске планине, Бељаница (*Крепољин*);
3. Малиник, Кучај (*Злот*);
4. Бељаница, Кучајске планине (*Ресавица*);
5. Стара планина, Тупижница (*Минићево*);
6. Стара планина, Тресџаба, Сврљишке планине (*Кална*);
7. Сува планина, Влашка планина, Руј (*Бабушница*);
8. Власина, Чемерник, Врденик, Острозуб (*Црна Трава*).

Сл. 1.5. ЦРНАЈКА

Сл. 1.6. КРЕПОЉИН

Сл. 1.7. ЗЛОТ

Сл. 1.8. РЕСАВИЦА

Сл. 1.9. МИНИЋЕВО

Сл. 1.10. КАЛНА

Сл. 1.11. БАБУЋНИЦА

Сл. 1.12. ЦРНА ТРАВА

У разматрање и као саставни део целине рада, узеће се центри насеља, који својим садржајима наговештавају елементе урбанитета и представљају за остала блиска сеоска насеља центар животног, привредног и сваког другог могућег гравитирања, односно спону ка центру (граду) већег значаја. Ова чињеница је уз већ наведене разлоге одабира предмета рада, додатни елемент репрезентативности модела за истраживање конкретне области.

Конкретна сеоска насеља (чаршије или варошице), која ће се истраживати, биће дефинисана након прве фазе студије (утврђивање прототипа - репрезентативног модела насеља, који ће проистећи као резултат почетних трагања и сазнања, а на основу утврђених и релевантних критеријума). У тој фази истраживања, може се појавити потреба за преузимањем другог модела за одређено подручје, ако се испостави да први предложени модел из одређених, током анализе утврђених разлога, у самом почетку наговештава узалудност покушаја ревитализације засноване на њему.

Осим наведеног, тежиће се издвајању једног репрезентативног насеља, које би било обрађено на вишем нивоу, док би остали били у функцији компарације, потврђивања или опонирања сазнања до којих се дошло код издвојеног (примарног) модела, па би се ниво њихове обраде у истраживању свео на потребни оптимум.

1.4. ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање као постављени циљ (у дефинисаним областима и конкретним насељима - моделима односно њиховим центрима), глобално подразумева детаљније сагледавање и померање постојећих граница познавања међузависности промена у простору и ранијих и актуелних друштвених дешавања.

Већи број центара, који ће се узети у разматрање, треба да обезбеди универзалност изведених закључака, односно већу практичност у примени научних достигнућа истраживања – адекватнији приступ уређењу одређеног типа насеља, односно стварању типова могућих релација које свако од насеља (центара), треба да оствари са непосредном и широм околином (својим интересним обухватом и гравитирајућом способности).

Тако се као исходиште и резултат истраживања, одређују следећи циљеви:

1) Утврдити универзалност узрока промена које су настале у концепту формирања централних функција, колико је то могуће од момента настајања, кроз различите етапе, до данашњих дана, и препознати досадашње препреке у спровођењу урбанизације.

2) Проверити у којој је мери могуће спречити затирање или игнорисање изворног, аутохтоног и традиционалног у просторном моделовању центара села (чаршија и варошица), а да се при том не успори или не угрози појава и уплив корисног и прогресивног у понашању и деловању у простору.

3) Сагледати перспективе развоја просторних односа у центрима села конкретних типова, на примеру изабраних модела, уз покушај дефинисања основне стратегије будућег грађења центара насеља, односно интервенција у њиховим просторима.

4) Утврдити степен могућности интерполације достигнутих резултата у постојећу планску документацију, како би се допринело квалитету ових обавезујућих аката, који су махом засновани на анонимним (статистичким) моделима или некомпатибилним, неадаптилним преузетим искуствима.

5) Испитати шири природни и антропогени контекст конкретних центара, са циљем сагледавања начина што квалитетнијег

укључивања њему гравитирајућих ресурса у програм широког спектра обнове, као и стварања нових функционалних програмских мрежа са ближим и даљим целинама у окружењу.

б) Формирати методе препознавања оптималног модела насеља, које ће бити у стању да перманентно и одрживо као агломерација самостално опстаје, а затим привлачи, окупља, смешта, анимира, едукује и забавља посетиоце, како сопственом понудом, тако и низом садржаја и атракција које им могу бити понуђене у непосредном окружењу, а да при том активно и адекватно учествује у мрежи насеља и територија, у зависности од свог значаја и посебности.

1.5. МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Комплексност теме и сама природа рада, намећу мултидисциплинарни приступ проблему. Рад представља емпиријско истраживање, са наглашеним компаративним приступом, уз коришћење следећих метода:

а) коришћење адекватне литературе и прибављене документације, која се односи на постављени проблем и изабране моделе, уз анализу и класификацију по унапред дефинисаним критеријумима, вредносним мерилима и компаративним темама (претежно кабинетска статистичко - аналитичка и остала активност);

б) коришћење теренских истраживања, снимања (дигиталног фотографисања) објеката и групација центара села, затим коришћење у максималном могућем виду постојеће техничке планске документације, а све то уз регистровање карактеристичних унапред дефинисаних података и информација (претежно теренски рад на осам ширих локација);

в) коришћење статистичких података, претежно из релевантних пописа и других извора, уз компарацију са ранијим периодима и подацима од важности за рад и циљеве истраживања;

г) перцепција понашања и организације живота у јавним просторима насеља, уз запажања о начину коришћења појединих простора и објеката, односно начина организовања јавног живота на нивоу места и окружења.

1.6. ОСНОВНЕ ХИПОТЕЗЕ И ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ

Основне хипотезе које претходе изради рада и које ће се у истраживању проверити су :

1) Готово 2/3 територије Србије покрива брдско - планинско подручје, које у погледу искоришћености природних и створених ресурса далеко заостаје иза 1/3 равничарских предела или благих побрђа.

2) Проблеми урбанизације у Србији далеко су израженији у средњим и већим градовима, односно равничарским селима, него у насељима брдско - планинског подручја, где су ови процеси тек у зачетку, односно где се они још увек могу стручно и квалитетно усмеравати и контролисати, али на здравим основама, уз ослонац на природне и створене вредности у окружењу.

3) Нису сва брдско - планинска подручја истоветна у погледу степена развоја, развијености мреже насеља и у погледу других аспеката. Зато се овом истраживању прилази са солидним узорком (8 села - варошица, чаршија, центара), који може репрезентовати комплетан простор источне Србије, како у просторно - територијалном, тако и у сваком другом смислу.

4) Будућност Србије ослања се и на просторе који су предмет овог истраживања. Значајан број потенцијалних бањско - туристичких места и центара различите врсте сеоског туризма, налази се и у овим просторима, као и још нетакнути ресурси здраве хране, односно услови за специфичне видове пољопривреде (сточарство, лековито биље, јагодичасто воће, рибарство...) и разне облике туризма (ловство, планинарење...), односно ресурси за развој неискоришћених привредних грана (шумарство, водопривреда...).

5) У опште прихваћеној потреби коначног спровођења ревитализације села у Србији, не треба спашавати свако, најмање примарно насеље, чије је гашење неминовно и предвидљиво, већ је потребно дефинисати минимални оптимум одрживог развоја, који се обично лоцира у центрима села која су предмет овог истраживања и на бази њега организовати нову структуру живота, примерену савременим тенденцијама у пољопривреди, шумарству и туризму (већином селу компаративних делатности).

Докази и исходишта горњих тврдњи, морали би постојати у резултатима предметног истраживања које треба да расветли односе између начина живота и грађења односно процеса формирања простора и друштвених оквира у коме су се иста дешавала или се управо одвијају.

Осим тога, остварени циљеви истраживања, треба да поставе структуру за конституисање принципа правилног просторног деловања у моделовању осетљивих и тек урбанизацијом начетих, а још увек недевастираних руралних центара у простору источне Србије. Резултат овог истраживања треба да буде прилог урбанизацији брдско - планинских (још увек сеоских) центара источне Србије, односно постављање матрице којом би се приступало планирању код сваког појединачног места одређене величине и значаја у ширем просторном и хијерархијском смислу.

2. ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Свако истраживање, па и предметно, дефинише се проблемом који ће оно третирати, без обзира да ли ће постављене хипотезе бити потврђене или оповргнуте. Подразумева се да проблем унапред мора бити заснован на предпоставци, да његово осветљавање може допринети напретку и новим сазнањима у области у којој се истраживање обавља.

Осим проблема, као основе истраживања, оно се не може обавити уколико не постоји модел на коме се претпостављене тезе испитују. Модел у многоме зависи од проблема, јер је обавеза истраживача да конкретан проблем испитује на конкретном моделу, односно да проблем у ширем смислу, третира кроз већи или мањи број примера сличног карактера. Питање узорка који се узима у обзир, зависи од природе и ширине обухвата, па ће се у предметном истраживању, обзиром да се ради о проблему који се јавља у великом броју различитих модела, прибећи узимању већег броја узорака, а након што се испита репрезентативност истих, одредити и њихов коначни број.

У географско - просторно - истраживачком смислу, истраживање се може обавити на већем или мањем простору, а у зависности од типа проблема, одређује се његов оптимални и логичан обухват.

Питање методологије, која ће се користити, може се заснивати на уобичајеним постулатима и обавезама научног апарата. Код сложенијих и захтевнијих истраживања, метод се може прилагодити обухвату модела. Тако је могуће неколико узорака испитивати паралелно. У овом раду ће се применити нешто другачији метод, из разлога специфичности проблема.

Обзиром да је примарно препознавање квалитетних модела, важно је претходно, а на основу низа задатих параметара, претпоставити најрепрезентативнији модел, и њега третирати кроз опсежну анализу.

На тако детаљно испитаном моделу, формираће се прочишћена пројекција битних или кључних квалитета и предуслова, које одређени постојећи центар у селу треба да поседује, да би као такав представљао потенцијални будући нуклеус одржив у својим размерама, али и перспективан као основа за развој ширег подручја.

Сазнања до којих ће се доћи, биће основа за други корак у истраживању, односно примену компаративног метода, у коме ће се са једне стране посматрати анализирани центар, а са друге остали препознати центри. Истовремено ће се упоређивати и они међусобно, чиме ће се резултати обогатити додатним сазнањима и корисним параметрима и информацијама.

2.1. ПОЈАМ / ИСТОЧНА СРБИЈА

У оквиру Балканског полуострва, Србија има западно - централни положај, са 88.361 км² и 7.120.666 становника (Попис становништва, 2011.), без региона Косова и Метохије, од којих Регион Источне и Јужне Србије има 1.551.268 становника.

Налази се на додиру великих природних целина. Северно од Саве и Дунава, територија Војводине припада Панонском простору. На западу и у централном делу, простор је под Перипанонским и Динарским појасом. На југу, територија Косова и Метохије и простор западно од Јужне Мораве припада делом Динарском, а делом Шарско - Пиндском простору. На истоку, територија Србије се налази под Балканско - Карпатским луком и на крајњем југоистоку под Родопским простором.

Може се констатовати да се простор источне Србије налази у следећим природним и административним границама:

- на северу и североистоку - река Дунав;
- на западу - река Велика и Јужна Морава;

- на југу – државна граница са Македонијом;
- на истоку и југоистоку – гребен Старе планине, и граница са Бугарском.

Овако дефинисан простор, садржи следећа важнија брдско – планинска подручја са обронцима (брдима и побрђима), гледајући од севера ка југу:

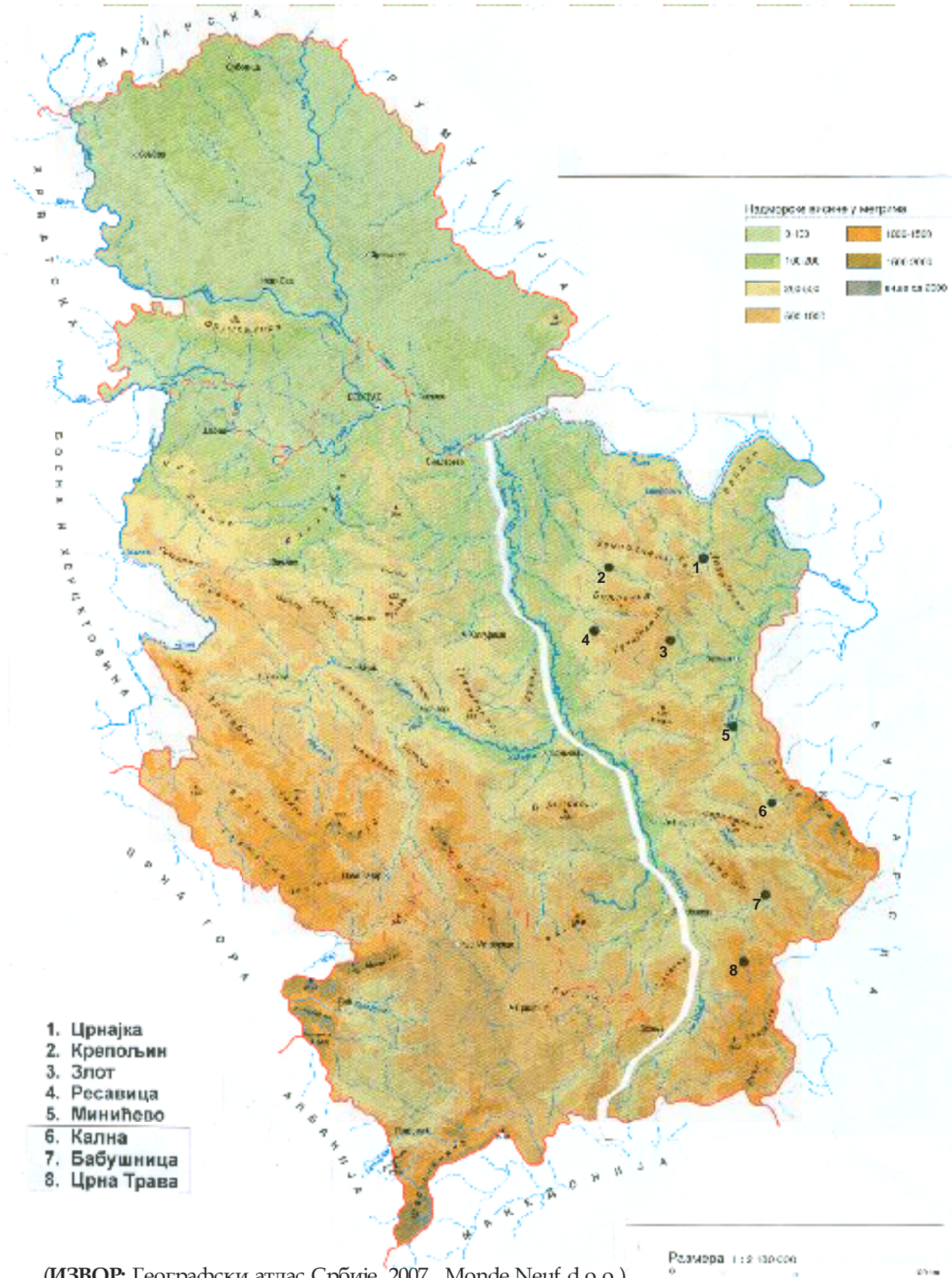
- у саставу Балканско – Карпатског лука: Мироч (768 м.н.в.), Дели Јован (1.137), Крш (1.155), Хомољске планине (940), Бељаница (1.155), Кучајске планине (1.284), Ртањ (1.570), Озрен (1.174), Девица (1.187), Стара планина (2.170), и Сврљишке планине (1.334).

- у саставу Родопског простора: Сува планина (1.810), Руј (1.704), Остроzub (1.546), Грамада (1.721), Чемерник (1.874), Бесна кобила (1.923) и Дукат (1.1881).

У хидролошком смислу, простор који се овим истраживањем третира, поред река Дунав, Велика и Јужна Морава, који представљају границу подручја, важнији водотокови су Пек и Млава на северу, Тимок (са Белим и Црним Тимоком на истоку, Нишава у централном делу и Власина, Јерма и Пчиња на југу. Важнија језера су Ђердапско, Борско, Бованско, Завојско и Власинско.

Анализирајући рељеф на овако дефинисаној територији источне Србије, имајући у виду да су брдско - планински предели тема овог истраживања, просторни оквир се у одређеној мери даље сужава. Наиме, ако се под побрђем може сматрати терен чија је надморска висина изнад 200 м.н.в. а брдским пределом изнад 350 м.н.в., поједини делови просторног оквира неће се узимати у обзир.

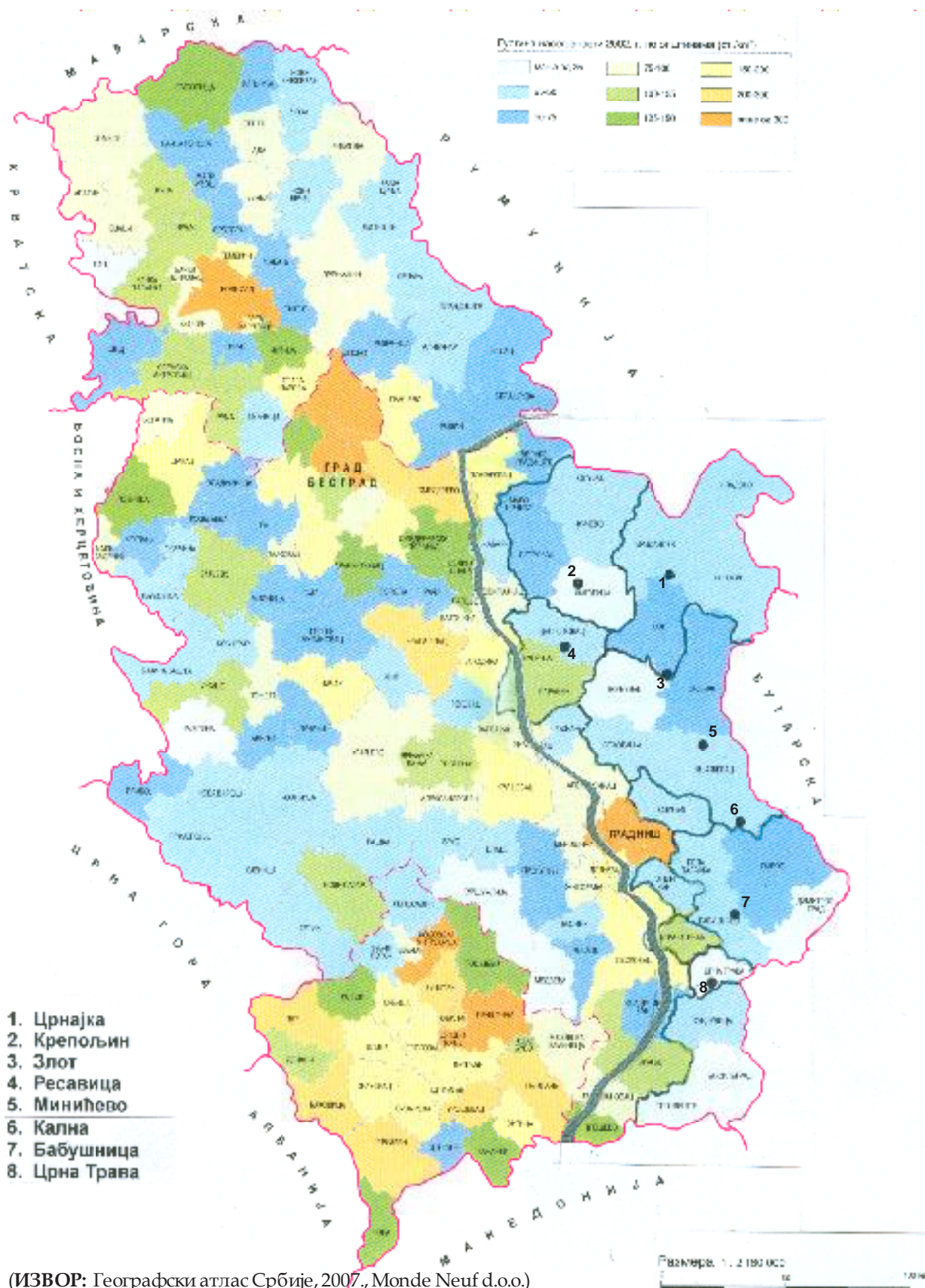
Осим наведеног, критеријум непосредне близине већег центра (попут Пожаревца), елиминише потенцијалне секундарне центре у оквиру руралног подручја на појединим територијама, јер их као такве чини непотребнима у смислу занимљивости као стационарних тачака у привредном и туристичком погледу.

(ИЗВОР: Географски атлас Србије, 2007., Monde Neuf d.o.o.)

Сл. 2.1. РЕЉЕФНА КАРТА СРБИЈЕ

(означено је подручје источне Србије са позицијом центара који се истражују)

(ИЗВОР: Географски атлас Србије, 2007., Monde Neuf d.o.o.)

Сл. 2.2. АДМИНИСТРАТИВНА КАРТА СРБИЈЕ (ОКРУЗИ И ОПШТИНЕ)
 (означено је источно подручје и позиције центара који се истражују)

Тако у административном смислу, просторни оквир садржи (целе, или делове) 7 округа: Браничевски (Општине Голубац, Кучево, Петровац, Жагубица), Борски, Поморавски (Деспотовац, Ћуприја Параћин), Зајечарски, Пиротски, Јабланички (Власотинце, Црна Трава), Пчињски (Сурдулица, Босилеград, Трговиште), и део територије града Ниша (Сврљиг, Гацин Хан).

У саобраћајном погледу, простор источне Србије је мање развијен од преосталог дела Србије. Један од битних разлога за ово је његов периферан положај у односу на унутрашњост земље. Нарочито се овде мисли на централни и западни део Србије, који свој значај граде на важности веза са Јадранским морем, Босном и Европом преко Хрватске и Војводине. Источни део Србије је са севера Дунавом, а са истока масивом Старе планине и Родопских планина имао и физичку а током прошлог века и политичку препреку, за остваривање снажнијих веза и коридора.

У погледу друмске мреже, и поред ауто - пута Београд - Ниш - Лесковац, са недовршеним делом до Врања (коридор 10), затим његових огранака Ниш - Пирот - Бугарска граница и Параћин - Зајечар - Бугарска граница, остали део путне мреже је на ниском нивоу. То се односи на везе у правцу исток - запад, и осим Дунавске магистрале, све остале везе захтевају велико време путовања.

Нарочито се ово односи на једини правац север - југ (Зајечар - Књажевац - Пирот) у подножју Старе планине, чији је значај у дубокој супротности са квалитетом пута. Све претходно речено, односи се и на југоисток земље. Једина релативно блиска веза са ваздушним саобраћајем је аеродром у Нишу, који би у будућности могао да има значај за источну Србију, пре свега у туристичком смислу.

Железничка мрежа је као и у целој земљи лошег квалитета и у погледу густине, и у погледу постизања већих брзина. Једина интерна веза у просторном оквиру је Пожаревац - Мајданпек - Бор - Зајечар - Књажевац - Ниш, која се због напред реченог, недовољно и користи.

Једини пловни пут је Дунав, али услед недостатка озбиљних речних пристаништа и организованог саобраћаја, није искоришћен.

Услед свега напред реченог, и низа других разлога, источна и југоисточна Србија представљају најнеразвијеније регионе у земљи. На другој страни, у погледу природних потенцијала, туристичких занимљивости, историјске баштине и могућности за осмишљавање квалитетних привредних и пољопривредних програма, посебно на еколошким основама, у циљу стварања услова за развој туризма, ни мало не заостаје за другим регионима у земљи.

Може се рећи, да су управо сиромаштво становништва и перманентна депопулација руралних простора (у неколико градова је концентрисана већина популације), омогућили очување природних потенцијала у мери у којој се они квалитетно могу искористити за покретање развоја. Из наведених разлога, источна Србија је одабрана као просторни оквир у коме ће се ово истраживање обавити, а брдско – планинска подручја која у њему преовладавају, даље сужавају тај исти оквир. Јавља се парадокс, да у условима снажних природних богатстава и еколошких потенцијала, они остају неискоришћени, стварајући дубоке супротности према остатку Србије, али и унутар саме регије.

2.2. ПОЈАМ / БРДСКО - ПЛАНИНСКА ПОДРУЧЈА

Према надморској висини и нагибу терена територију Србије чине три велике целине: Панонска низија (24%), брежуљкасти и брдски предели са нижим планинама и низијским долинама (65%) и планинско – котлинско подручје рашчлањено бројним речним долинама (11%).

Може се рећи да 2/3 територије земље заузимају брдско – планинска подручја. Она, разуме се, посебно планинска, нису погодан терен за интензивну пољопривреду, али јесу за сточарство, шумарство и узгајање посебних биљних врста.

Друга погодност оваквих терена, јесте могућност за преоријентацију привреде ка специфичним облицима туризма. Од једноставног сеоског туризма, преко манифестационог у селима, до већ познатих видова, као што су зимски туризам, ловство, риболов, планинарење, спортске припреме и конгреси, а онда и низ других релативно нових облика туризама, попут сплаварења или параглајдинга, односно организације спортских догађаја (планински бициклизам, рели...).

У данашњем времену, неопходно је прихватање и разумевање модерног приступа развоју туризма, било на државном или на регионалном нивоу, који би требало да се заснива на тзв. тематски осмишљеним и садржајно динамичним програмима. У Србији се стратегија развоја туризма све више заснива на специфичностима природних и створених добара, односно оним вредностима и ресурсима које може да понуди у квалитетној туристичкој стратегији. Све је веће интересовање за кратке (један или неколико дана), осмишљене и садржајне туре и тематска путовања (манастири и цркве, археологија, историја, виногорја, резервати и паркови природе, етно - архитектура, лов, риболов, планинарење, традиционалне манифестације, бањски, речни и језерски туризам...), у односу на статична, сезонска и садржајно монотона вишедневна летовања и зимовања. Први поменути облик туризма, будући да је динамичан, захтева добру организацију у сталној променљивости и смењивању догађаја, места боравка, предаха и ноћења.

Ако се у виду имају могући облици развојних могућности у брдско - планинским подручјима, јасно је да се постојећи центри у селима, који су у огромној мери у одумирању и стагнацији, могу оживети преусмеравањем на поменуте две стратешке гране привреде. При томе се мора водити рачуна да у њиховом развоју не дође до међусобне колизије, односно да се створе услови да једна другу међусобно подржавају.

У теорији је већ познато, да се у оквиру агроекономског критеријума за типологију атара (територија која припада једном селу), они могу

посматрати и анализирати кроз неколико аспеката. Један од критеријума је и надморска висина. Тако је дефинисано и сматра се да терени надморске висине до 200 м. припадају низијским просторима, брдске територије налазе се између 200 и 500 м. а планински простори су изнад 500м. (Симоновић, Ђ., Рибар, М., 1993.)

У Србији су током протеклих година обављена разна истраживања са покушајем кориговања досадашњих схватања, о регионалном развоју пољопривреде. Она нажалост нису у довољној мери искоришћена у циљу правилног вођења аграрне политике, па је дошло до заостајања у развоју многих руралних области а посебно брдско – планинских крајева.

Тај неуспех имао је и добру страну, у очувању природних потенцијала, али је на другој страни довео до изразитог несагласја теорије и праксе. Чињеница да се поједини терени не користе увек и по сваку цену онако како је то научно дефинисано, односно да тенденције у савременом животу јесу отварање ка новим идејама и враћање на традицију (у модерном облику) која је у међувремену занемарена, довела је до многих преиспитивања.

Последњих деценија, израђено је мноштво студија на тему развоја пољопривреде, која је била и остала основна делатност у руралним подручјима. Полазећи од претходних проучавања природних услова, у једној од њих (Радмановић, Д., et. al. 2010.), дошло се до сазнања и усвојено је, да критеријум за поделу територије Републике Србије на релативно једнака пољопривредна подручја, изражена кроз надморску висину, треба да изгледа овако:

1. Низијска, односно равничарско, до 200 мнв.
2. Брежуљкаста, од 200 – 350 мнв.
3. Брдска, од 350 – 600 мнв.
4. Предпланинска, од 600 – 800 мнв.
5. Планинска, преко 800 мнв.

Тако се у погледу разумевања да се одређени параметри морају узети флексибилно, без оштрих резова, уобичајена и највише третирана подела територија проширила са 3 на 5 категорија, са свешћу да на истој надморској висини, одређена правила за један терен, не важе и за други.

У изразито брдско - планинском окружењу, одређени већ успостављени центар или онај који има перспективу да то буде, а који се налази у подножју, котлини или другом за насеље погодном месту, на нижој надморској висини, поседује, или треба да поседује снажну покретачку, културно - образовну, гравитациону и уопште речено фундаменталну улогу за активирање потенцијала ширег окружења, које опет административно и не мора да припада истом округу или општини.

Супротно томе, такав по величини и значају центар, на већој надморској висини од 350 м. који се налази близу већег насеља или града, или је у окружењу њему сличних агломерација, или из било ког разлога није у могућности да се наметне и успостави узајамни однос са окружењем и искористи његов потенцијал, за ово истраживање неће бити занимљив.

2.3. ПОЈАМ / ЦЕНТАР У СЕЛИМА

Овде се неће понављати и цитирати дефиниције села, типологија, теоријски постулати, односи града и села, односно чињенице које су одавно у оптицају у стручној јавности. Оно што је битно за ово истраживање, јесте тип села која се јављају у источној Србији, јер управо од типа села, зависи и тип центра који се у њему формирао.

Највећи део територије источне Србије, заузимају спонтано настала сеоска насеља која се по урбано - морфолошкој структури препознају као:

1. Разређено и потпуно збијени тип насеља (цела источна Србија).
2. Старовлашка и Ибарска подгрупа разбијених насеља (у југоисточној, и мање у источној Србији). (Симоновић, Ђ., Рибар, М., 1993.)

Сл. 2.3. АЛДИНАЦ (Стара планина -
Књажевац - разређено збијени тип насеља)

Сл. 2.4. ДОЊА КАМЕНИЦА (Књажевац)
(потпуно збијени - тимочки тип насеља)

Сл. 2.5. БУЧЈЕ (Књажевац)
(разређено збијени тип насеља)

Сл. 2.6. БЕЛИ ПОТОК (Књажевац)
(разређено збијени тип насеља)

Сл. 2.7. ЦРНА ТРАВА (старовлашка
подгрупа разбијених насеља)

Сл. 2.8. ВЛАСИНА СТОЈКОВИЋА
(ибарска подгрупа разбијених насеља)

Сл. 2.9. ПОВРЕМЕНИ ЦЕНТАР СА
СПОМЕНИЧКИМ ОБЕЛЕЖЈЕМ -
КРСТОМ (Козарница - Црна Трава)

Сл. 2.10. СТАЛНИ ЦЕНТАР - ОБОСТРАНИ
САДРЖАЈИ УЗ ЛОКАЛНИ ПУТ
(Жлне код Књажевца)

О сеоским центрима и центрима у селима, будући да су ови други конкретна тема ове тезе, потребно је коментарисати неке основне теоретске поставке. Развојем друштва у Србији, привреде, културе и просвете, процес трансформације централних функција у селима, прешао је пут од обичног записа или култног места, до развијених и садржајима богатих простора друштвеног окупљања.

Независно од типа села, да ли је оно збијено или разбијено, места на којима се сеоско становништво окупљало, налазила су се или изван насеља, на погодном природном положају, или у самом средишту села.

Места изван села су имала повремени карактер скупова, док су се у средиштима села развијала места перманентног дешавања и окупљања, па се како у развоју тако и по учесталости збивања, универзално за све сеоске центре, може применити подела на повремене и сталне центре. (Пешић – Максимовић, Н., 1984.)

Повремени центри представљали су првобитне друштвене центре, који су оживљавали у време значајних сеоских светковина, у одређене дане, једном или више пута током године. Карактерисало их је истакнуто или по нечему специфично место у селу (пропланак, узвишење, старо или освећено дрво, необичан камен или стари споменички запис). Окупљање и сви обичаји обављали су се у природи. Данас оваква обележја и култна места, представљају израз прошлости и традиције, али су се сачувала у меморији становништва. У селима старовлашког и ибарског типа по засецима, и у данашње време се спонтано обележавају одређени дани или сеоске славе и преславе на местима која су протеклом времену била једина места окупљања.

Стални центри су, као и сама насеља, настајали спонтано, груписањем одређених првобитних јавних садржаја. Обично су то била места где је насеље и зачето, које житељи памте као "прво село". У југоисточној Србији (област Крајишта и Власине), за првобитно језгро се очувао назив "село". (Николић, Р., 1912.)

Прве функције које су настајале на одређеном, за центар погодном месту, обично су биле: месна канцеларија, продавница мешовите робе, школа, а често и кафана. Школа није по правилу саставни део центра, не ретко се постављала недалеко од центра, често и због скучености простора, а исто важи и за цркву са портом, која је у зависности од простора увек заузимала истакнуто и видно место.

"Обично у средини села, на укрштању вијугавих сокачића, има мало већи празан простор, средсело или зборило, ту су црква, чесма, механа. На овоме месту игра коло и ту је центар јавног сеоског живота." (Џвијић, Ј., 1922.)

У другој половини 19. века, јављају се називи "варошица" и "чаршија", за део сеоског насеља у коме се одвијао разноврстан заједнички живот, што се у многим крајевима задржало и до данашњих дана.

"Сеоске варошице и сеоске чаршије, спадају у категорију сеоских насеља вишег реда. Оне представљају прелазни тип између сеоских насеља и насеља прве ниже категорије градског типа, тј. правих варошица" (Симоновић, Ђ., 1970.)

Појам сеоске варошице подразумева, на слободном терену, спонтано настало насеље уз саобраћајницу, које има функцију привредног и културно - просветног (евентуално управно - административног) центра за већи број околних насеља. Карактеристични су за планинске пределе источне и југоисточне Србије, са разбијеним и полузбијеним типом насеља, и са (по броју становника) малим селима.

Појам сеоске чаршије, подразумева привредни и културно - просветни (евентуално управно - административни) центар за једно веће или неколико мањих околних села, али оформљен у једном већем сеоском насељу као његов саставни део. Оваква села распрострањена су (пored осталих регија), у Поморављу и Тимоку, углавном на територијама где преовлађује збијени (тимочки) тип сеоских насеља.

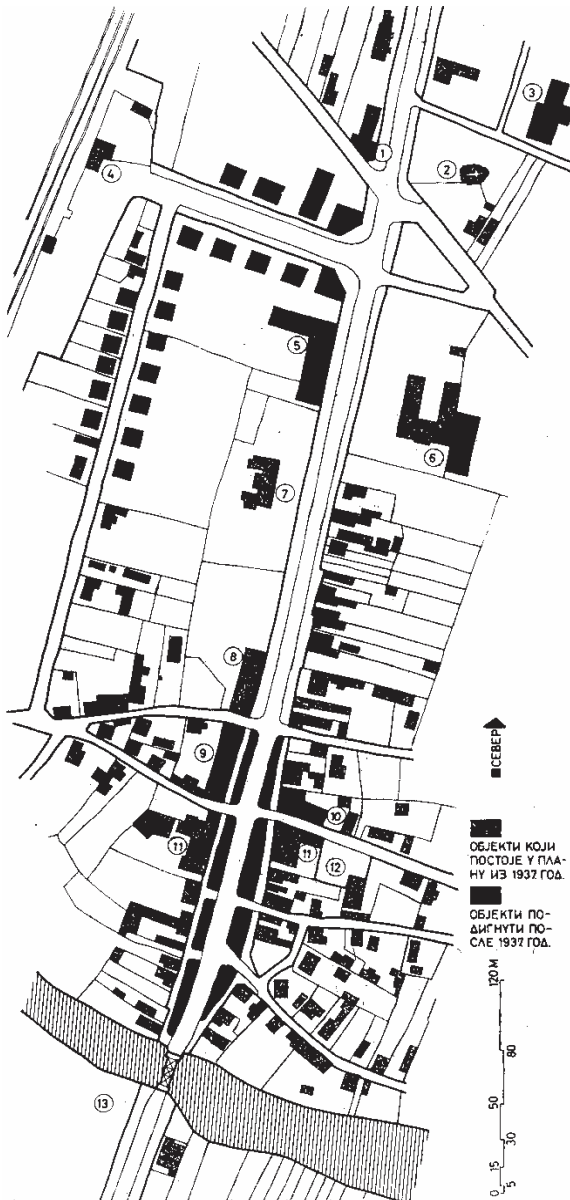

(ИЗВОР: Симоновић, Ђ., 1970. Центри заједница села у Србији, Бгд, ГК)

Сл. 2.11. НАЈСТАРИЈИ ДЕО И КАРАКТЕРИСТИЧНЕ УЗАНЕ ПАРЦЕЛЕ У ГЛАВНОЈ УЛИЦИ СЕОСКЕ ВАРОШИЦЕ МИНИЋЕВО, НА ПУТУ ЗАЈЕЧАР - КЊАЖЕВАЦ (фотографије из времена формирања исте)

Сл. 2.12. ЕЛЕМЕНТИ СТАРИХ ЧАРШИЈА У ОКВИРУ СЕОСКИХ ВАРОШИЦА (одозго на доле - Црна Трава, Злот и Црнајка)

(ИЗВОР: Симоновић, Ђ. (1970):

Центри заједница села у Србији, Бгд, ГК)

Сл. 2.13. СЕОСКА ВАРОШИЦА МИНИЋЕВО СА ПРОШИРЕЊЕМ ГЛАВНЕ УЛИЦЕ У ЦЕНТРУ НАСЕЉА (ужа чаршија)

У урбанистичку терминологију, при анализи хијерархијских односа и мрежа насеља, одавно је уместо сеоске варошице и чаршије, уведен термин "центар заједнице села". (Симоновић, Ђ., 1970.)

"Одрживом развоју пољопривреде на планинском подручју погодује наслеђена разуђена мрежа насеља, коју треба очувати и трансформисати развојем центра заједнице села, насеља и/или секундарних центара, са специфичним функцијама (нпр туристичким), и повећањем доступности јавних служби, услуга и сервиса општинских центара, мањих и средњих градова. На планинском подручју ће доминантно бити заступљена трансформисана насеља, која ће од сталног попримити сезонски начин коришћења и/или смањити број становника на једно домаћинство фармерског типа." (Николић, М., Максин – Мићић, М., 2003.)

Поред преовлађујуће стамбене зоне, сеоски центар је један од најбитнијих просторних елемената сеоских насеља. Проблеми урбанизације у Србији далеко су израженији у средњим и већим градовима, него у насељима у руралном окружењу, где су ови процеси тек у зачетку, односно где се они још увек могу стручно и квалитетно усмеравати и контролисати. Из тих разлога, а посебно због неуређености већине постојећих центара, неопходно је њихово уобличавање и уређење, што представља окосницу даљег развоја самих насеља.

1.4. ПОЈАМ / РЕВИТАЛИЗАЦИЈА

Ревитализација представља оживљавање, враћање првобитне живости или препород (лат. vita живот).

Обзиром да би код насеља, делова насеља (попут центра), неколико зграда или само једног објекта, било примереније употребити израз реконструкција, потребно је овде рећи, да је

ревитализација као појам у у овом истраживању, употребљена и у фигуративном смислу.

Наиме, сама реконструкција представља интервенцију у материјалном смислу, обнову инфра и супраструктуре која подстиче урбанизацију, санацију и улепшавање објеката, евентуално пренамену и обогаћивање садржајима одређених структура и простора. Она је сама по себи корисна, уколико има логичан, хумани и комерцијални разлог. Зато је као израз, а и суштински у свом значењу ограничена на унапређивање животног стандарда, када живот и развој постоје. Ревитализација представља много шири појам.

Готово сав рурални простор Србије, а њеног источног дела нарочито, без обзира на многопрокламоване планове и стратегије за развој села, налази се на средини друге деценије 21. века у одумирању, или у најбољем случају у фази стагнације. Осим депопулације, посебно изражене у брдско - планинским регионима, и деаграризација је захватила све наше руралне крајеве.

Проблем није у томе што се то догодило, већ у томе што ти процеси сувише дуго трају, а на њих се махом неадекватно реагује. У питању је више лечење последица, него узрока. Уобичајена теза која се може чути и прочитати у готово свим усменим и писаним медијима, студијама, саветовањима и сл. је теза о стварању услова "за повратак људи на село". У њој, на први поглед, постоји добра намера. Оно што јесте проблем је то, што они који су једном отишли са села немају намеру да се у њега врате, осим евентуално сезонски, преко лета, у виду одмора, или када су већ у каснијем животном добу.

"Чиме се, дакле, може објаснити готово понижавајући однос наше државе и друштва, односно њихових институција, према селу, сељаштву,

пољопривреди, аграру? У целовитији одговор на то питање се овде нећу упуштати, али хоћу указати да у трагању за тим одговором ваља имати на уму и могуће социопсихолошке разлоге, који би се могли свести на »бекство од сељачког порекла« "!" (Малешевић, К., 2004.)

Ако се изузму класични сељаци, фармери, људи који су и становањем и радом везани за рурални простор, било да су земљорадници, сточари, узгајивачи или шумари, пракса рада у већем или мањем граду, а живота изван града, али у његовој релативној близини, а што је у директој вези са квалитетом саобраћајних веза, већ је одавно заживела на Западу.

Имајући у виду заосталост наших саобраћајних веза, на краћим или дужим релацијама, становништво код нас село посећује викендом, ако су релације ближе граду, односно једном или два пута годишње, ако су релације дуже. Ово подразумева да неко уопште има где, и има жељу да оде у рурални простор. Стална популација села, нарочито у брдско - планинским крајевима је остарело становништво и у малој мери службенички кадар.

Може се прихватити теза, да ће се људи селу враћати, али осим тога треба прихватити чињеницу да то неће бити они који су из њега заувек отишли. Напуштене и девастиране руралне просторе, насељаваће "неки други људи", који ће за такав подухват имати афинитета, подстицај, повољне кредите, државне или субвенције из разних фондова, идеје које ће остварити на селу и економску корист. За такав несентименталан али реалан приступ, потребна је и другачија филозофија, а она је садржана у овом истраживању у речи ревитализација.

I. ДЕО

МОДЕЛИ

3. ЕЛЕМЕНТИ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТИ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА

Као што је у Уводу о избору предмета (модела) истраживања већ напоменуто (поглавље 1.3.), у овом раду ће се за предмет истраживања узети низ конкретних модела, управо због темељније и сликовитије обраде различитих специфичних ситуација. Анализа могућности ревитализације центара у селима, обавља се на примерима са израженим сопственим специфичностима.

У том смислу, методолошки ће се истраживање спровести кроз два основна приступа:

1. Претпоставиће се и у обзир узети 8 насеља са јасно дефинисаним и већ увелико оформљеним центрима, која својим положајем у источној Србији у великој мери равномерно покривају третирани простор, и која се у систему насеља, могу предвидети као центри за околна гравитирајућа подручја:

1. **Црнајка**, Општина Мајданпек,
(у области планина Дели Јован, Мали Крш и Велики Крш);
2. **Крепољин**, Општина Жагубица,
(у области Хомољских планина и Бељанице);
3. **Злот**, Општина Бор,
(у области планина Малиник и Кучајских планина);
4. **Ресавица**, Општина Деспотовац,
(у области Бељанице и Кучајских планина);
5. **Минићево**, Општина Књажевац,
(у области северног дела Старе планине и Тупижнице);
6. **Кална**, Општина Књажевац,
(у јужној области Ст. планине, Тресибабе и Сврљишких пл.);

7. Бабушница, (седиште Општине)

(у области Суве планине, Влашких планина и Руја);

8. Црна Трава, (седиште Општине)

(у области Власине, Острозуба, Чемерника и Варденика).

2. Детаљно ће се, у фази анализе социјално – друштвеног контекста као и у фази сагледавања насталих промена током времена, и садашњег стања у центрима, односно у прогнози перспективе развојног повезивања околних подручја и самог центра како са гравитирајућом руралном околином, тако и са већим насељима, третирати само један центар и то центар Црне Траве. Остали поменути центри у селима, обрађиваће се паралелно у мањем обиму са сваком темом и проблемом, упоређивати међусобно, и са изабраним главним моделом (центром Црне Траве). Такав компаративни систем истраживања, где је један центар у насељима у погледу третирања доминантан над осталима, у овом истраживању намеће се из следећих разлога:

1. Црна Трава поред изузетног повезујућег положаја у систему насеља, истовремено је (уз Бабушницу), а за разлику од осталих одабраних центара и Општинско седиште;
2. Контрасти у односу административно – управног и потенцијалног значаја, са стањем рапидног одумирања готово свих централних функција Црне Траве, знатно су израженији него у већини других одабраних центара - модела;
3. Садржајно је одабрани примарни центар квалитетно опремљен супраструктуром и донекле инфраструктуром, где за разлику од других центара, не недостају чак ни објекти од искључиво културно - меморијалног значаја, што говори о степену својевремене бриге друштва, ентузијазму појединаца, и достигнутог нивоа структурног развоја самог центра;

4. Као погранична Општина у оквиру Јабланичког округа, а према другој држави (Бугарска), Црна Трава има периферан положај у односу на унутрашњост (не само источне) Србије, и у унутар - државном смислу суседну позицију према другом округу (Пчињски). Уз то оптерећује је и специфичност да су њој комплементарни садржаји у ближем или нешто даљем окружењу (пољопривредни, шумарски, водопривредни, а сходно томе и туристички, у својим разним облицима, у непосредној близини, а истовремено и фигуративно "далеко", ако се узме у обзир различита административно – политичка надлежност и, у том смислу, немогућност квалитетног и на логичким основама заснованог развоја.
5. Црна Трава је постала опште позната по специфичној делатности којом се њено становништво у различитим временима бавило (печалбарство у ранијим, а грађевинско занатство у новијим временима), а које су јој дале посебан карактер или имиџ, по коме је и данас, иако исте изумиру, чувено место. Из истих делатности, израсла је и посебна врста едукације. Оваква препознатљивост центра по одређеном феномену, може представљати добру основу и битан елемент покретања његовог развоја и ревитализације.
6. Аутор овог истраживања добро познаје Општину Црна Трава, што је резултат дугогодишњег истраживања у овом подручју (Виденовић, А., 1996.), како у погледу друштвеног контекста, тако и у погледу трансформација у простору. Логично је, и пре свега корисно у истраживачком смислу, искористити добро познавање одређеног подручја, како би се у компарацији са другим срединама и проблемима, дошло до закључака који могу потврдити или оповргнути постављене хипотезе, односно како би резултати овог рада били од користи за даље стратешко поступање у простору.
У великом делу насеља неразвијених (брдско – планинских) подручја Србије, процеси нагле урбанизације (као последице жеље за брзим

изласком из неразвијености), почели су знатно касније него у посматраним моделима, па и у Црној Трави, иако су у погледу положаја и близине већих центара били у повољнијем положају од ње. Специфичност места попут предложених модела је, да су у њима промене рано почеле и махом достигле свој врхунац. Знатан број насеља управо пролази кроз фазе жељених и постиндустријско – транзиционих (спонтаних) трансформација. Ову неусаглашеност у погледу времена одвијања процеса, објашњавају управо поменуте посебне одлике свих, а посебно одабраног модела.

Истовремено, модели поседују и низ истоветности, аналогија и сличности са широм друштвено - просторном ситуацијом, што анализирани узорак чини препознатљивим на нивоу подручја истраживања, али и других делова земље, посебно у неразвијеним подручјима. Промене које су изазвали појава, развој и доминација заната у 19. веку, као и покушај увођења индустрије у посматрана подручја у последњој четвртини прошлог века, захватили су готово све наше просторе.

Параметри који ће бити изложени у овом поглављу, треба глобално да потврде изабране моделе као репрезентативне (типичне и истовремено специфичне), обзиром да у свим тим категоријама разматрања, одабрани центри, мање или више фигурирају као део доминантних и широко распрострањених појава и тенденција у просторима, које се на основу њихове различитости од контекста промишљеног или стихијног понашања у читавој земљи, могу третирати и сматрати неразвијеним, и којима је потребна квалитетна стратегија ревитализације.

3.1. ВЕЛИЧИНА МЕСТА У СИСТЕМУ НАСЕЉА

Недовољно развијена подручја на територији Србије имају скуп заједничких карактеристика. Између осталих, изражен је проблем

недостатка повезујућих урбаних функција у систему малих неразвијених и већ просторно упропашћених градова. Места која се сматрају малим и средњим градовима, не задовољавају све потребе гравитирајућих подручја, које би могле задржати постојеће или довести ново становништво. Овде се подразумева из досадашњих искустава да се једном одсељено становништво никад или веома ретко враћа.

Ова насеља, уочена су само као места радикалног одлажења и занемарљивог задржавања становништва у њиховом повременом, па коначном одласку ка развијенијим регијама. Обично су то једно или два насеља субградског типа у области, у којима је концентрисано по правилу и преко 50% становника Општине, док је остатак распоређен у великом броју малих насеља.

Узимајући у обзир да се насеља налазе у источном региону, који по величини спада у највеће, али и најнеразвијене системе у Србији, и да окосницу система чине долине главних река, као и брдско - планински масиви, овде се за разлику од других подручја у Србији, истиче организација око једног већег центра, али и могућност стварања низа мањих просторних целина, у којима би свако од места могло бити важна спона у хијерархији мреже насеља.

"Постоје предиспозиције за јединствено решавање, нарочито проблема развоја инфра и супраструктуре, што може чинити основу укупног конституисања система. Међутим и поред појаве Ниша као централног насеља, због димензија система и извесних разлога традиције и међусобних унутрашњих веза, очито је да у оквиру овог јединственог система, постоји диференцирање на мање јединице (подсистеме или групе). Такве би могле бити: Ниш са околином, потом Прокупље, Лесковац - Власотинце..." (Перишић, Д., 1985.)

Систем насеља у руралним и неразвијеним подручјима је неадекватно артикулисан из три разлога: (Група аутора, *Процеси урбанизације*, 1993.)

1. недостатак одговарајућег броја централних места нижег ранга,
2. неодговарајућа дистрибуција урбаних функција међу мањим градовима у подручју, и
3. недостатак или слабе везе између насеља у региону.

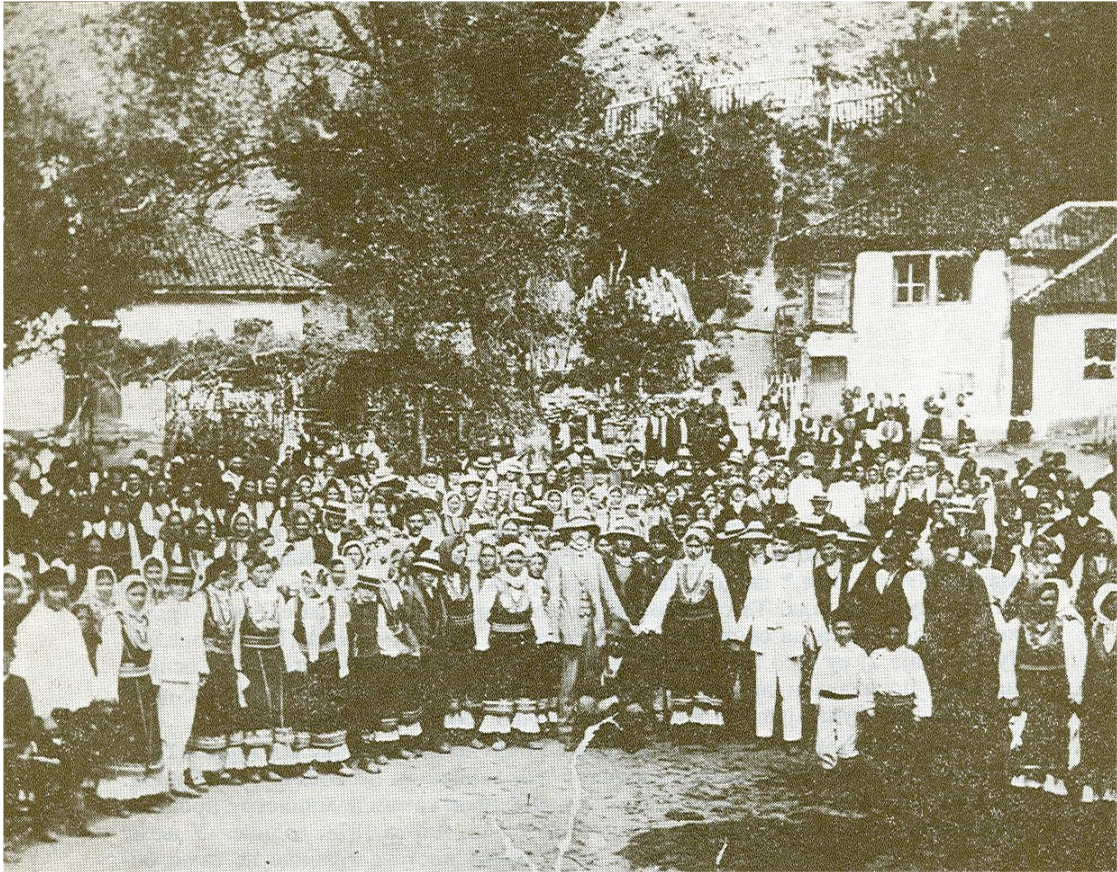
У простору неразвијених подручја Србије, права слика о размештају становника у простору, добија се упоређивањем градских и сеоских насеља. У одсуству јасног, до краја дефинисаног и опште прихваћеног критеријума поделе село/град, тешко се процењују поједини подаци, али не и они који се односе на величину.

Корисно је зато, поставити границу на местима са 500 становника. То је минимални број житеља који може обезбедити развој одређених централних функција, а које би могле опслуживати и шире подручје. Иако су у оквиру овог броја становника, села подељена на још две групе (0 - 100 и 100 - 500 становника), за обе се може рећи да припадају групи села која се значајно празне. При том прва величинска група има изразит тренд даљег пражњења насеља, а код друге је овај тренд нешто ублажен. У готово целој источној Србији оваквих села има највише.

Данашњу врло неравномерно распоређену мрежу насеља у Србији чине она са малим бројем становника. Највише их има до 1.000 житеља. Уочава се изразит недостатак насеља са преко 2.000 становника. Тек код оваквих насеља, може се говорити о правим потенцијалима за развој централних функција, па се ова величина јавља као друга важна разделница у бројчаном смислу. Свако насеље испод ове величине, било би дефинитивно село. Број већих села (од 2.000 - 3.000 становника) је веома мали, а преко 3.000 сасвим је незнатан.

У подручјима највећих градова Србије, живи више од 400 ст./км², док је у многим општинама брдско - планинских крајева на истоку и југоистоку (и југозападу), просечна густина мања од 25 ст./км², а у општини Црна Трава живи нешто више од 5 ст./км².

(ИЗВОР: Симоновић, С., 1983: Печалбарство и неимарство црногравског краја, СИЗ ЦТ
Сл. 3.1. САБОР У ЦРНОЈ ТРАВИ (1908. ГОДИНЕ НАСЕЉЕ ИМА 3.000 СТАНОВНИКА)

Сл. 3.2. ГАШЕЊЕ НАСЕЉА - СПОНТАНО УРУШАВАЊЕ ОБЈЕКТА У ЗАСЕОЦИМА

Општи подаци изнесени за подручје Србије и Јужноморавског региона, могу послужити као добар оквир за приказ величине изабраних модела у контексту глобалних збивања. Црна Трава спада у групу недовољно развијених општина, код којих је услед дисперзивне урбано - морфолошке структуре, дошло до значајних диспропорција у односу величине и тенденција раста центра и осталих насеља у општини. Као разбијено насеље, структурирано од збијених фрагмената (засеока), удаљених и расутих по припадајућој територији општине, Црна Трава се на интересантан и препознатљив начин уклапа у системску слику и мрежу насеља Србије.

Укупан број становника Општине Црна Трава, по подацима из последњих 7 пописа (обухватају период већи од 6 деценија), кретао се по подацима датим у следећој табели и сведочи о рапидној депопулацији:

ТАБЕЛА I

Година пописа	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	12.771	12.319	9.672	6.366	3.763	2.563	1.663

Посматрајући појединачно, њени делови (засеоци) су величине које могу бити у релацији са најмањим селима (по утврђеној типологији за величину села, мала села броје од 0 - 500 становника, а она која су практично у процесу гашења од 0 - 100). Просечна величина насеља у општини износи 66 становника (заједно са центром, Општина има 25 насеља), што је за трећину мање него 2002. год. када је износила 102, или више него двоструко мање него 1991. год., када је износила 150 становника, односно скоро 4 пута мање него 1981. год. (254 становника). Док је на нивоу Србије просечан број становника у порасту (ово делимично и из разлога што опада и број насеља), у неразвијеним општинама, па тако и у Црној Трави, у константном је паду. Од 1981. до

1991. године број становника се у Општини смањио за 2.603 или годишње просечно за 260 људи, од 1991. до 2002. године за 1.200, или просечно годишње 92 становника, и коначно од 2002. до 2011. године за 900, чиме се процес наставља, тако што се број становника смањивао за 82 човека просечно по годинама, а што је све укупно огромно смањење за насеље тог реда величине.

Посматрајући центар Општине Црна Трава као засебно насеље, које је 1991. године имало 1.254 становника (близу просека за целу земљу), а имајући у виду тенденцију гашења или стагнирања осталих насеља у Општини, може се утврдити да је већ тада број од 3.763 становника колико је Општина имала, била нереална демографска снага насеља. Овај број био је расут на територији од 318 км² па је чинио просечну густину од 11,8 становника по км² што је изузетно мала густина становања (просечна густина за Србију била је 103 ст./км² у 1991. години). Већ 2002. год. густина становања била је 8 ст./км², а 2011. год. нешто више од 5 ст./км², па се може констатовати, да је реална величина насеља, у смислу остваривања функције центра и рурално - урбаних веза, изузетно мала.

Са великом сигурношћу се може тврдити, обзиром на величину и тенденције у демографском смислу, и чињеницу да спада у ред типичних представника неразвијених насеља Србије, Црна Трава, под условом да се посматра комплетна територија општине, представља сликовитог репрезента значајног подручја земље, која се у огромној мери састоји од насеља величине до 2.000 становника. Ако се посматра само центар (насеље Црна Трава), који има 434 становника (Попис, 2011. год.), а данас (2016. год.), по тенденцијама још мање, исти се може сврстати у категорију малих села, (до 500 становника), што ни издалека не представља основу на којој би се заснивала обнова.

3.2. ОБЛИК И КАРАКТЕРИСТИКЕ САМОСТАЛНОГ НАСЕЉА

Већина насеља у Србији, али и на ширем простору Балканског полуострва, није настајала плански. Спонтаност, а у оквиру ње импровизација па и стихија, одлика су многих руралних и урбаних амбијената наших простора. Прва планска регулисања насеља почела су тек у 19. и почетком прошлог века. По правилу су се у озбиљнијем урбанистичком смислу, третирали само градски амбијенти. Са изузетком Војводине, где су се села формирала на регулационим основама, остали наши рурални простори махом су се формирали неплански. Урбанистички планови након 2. Светског рата, најчешће третирају само градска - ужа подручја. Зачетак формирања приградских ареала, такође је недовољно стручно пропраћен. Последице се данас веома тешко и готово нерешиво манифестују. Карактеристика скоро целог нашег простора, јесте неплански развој и ширење, па тако дисперзивном, спонтаном и нехомогеном облику насеља, припадају и агломерације целокупног подручја Источне Србије.

Самостално насеље представља скуп организованог простора и људи, који на бази сопствених осећања и слободног избора, заснованог на функционалним, историјским и социолошким основама, у одређеном времену имају заједничко рационално и емотивно просторно и духовно заједништво. Оваквим покушајем дефинисања самосталног насеља, не претендује се на једино могуће објашњење појма насеља. Оно је ипак формирано са преферирањем индивидуалних тежњи становништва, да у датом времену проводи живот баш на одређеном простору, у више или мање блиским контактима са другим људима.

Ако се хомогена структура и постојање правила у организацији интерног простора, подразумевају као основне карактеристике облика

једног насеља, онда се низом критеријума може вршити валоризација квалитета и особености истог. Тако се као могући критеријуми могу узети:

а) природна обједињеност, где присутни просторни феномени (река и обале, умереност рељефа, изражајне ободне шуме и сл.) стапају област насеља у једну целину;

б) визуелни континуитет, када се у сагледавању кроз доминантне и екстремне визуре, насеље обухвата и кадрира, односно доживљава као обликовна особеност у односу на своје природно окружење;

в) физички континуитет, када се у структури насеља, облик и амбијенти истог могу пратити, без битних и радикалних прекида, односно где је физичка структура елемената створених људском руком, повезана кроз извесну логику у једну непрекинуту целину;

г) инфраструктурна повезаност, где је насеље интегрисано системом заједничких инсталација и веза (саобраћај, подземни и надземни водови, телекомуникациони системи и сл.) који ствара заокружену целину.

Црна Трава, као главни модел овог истраживања, нема хомоген и просторно артикулисан облик, будући да се својим међусобно удаљеним физичким структурама "огрешила" о сва четири предложена критеријума. Драматичан и потпуно усталасан рељеф елиминише природну обједињеност амбијената читавог насеља, али се може констатовати изузетна уклопљеност појединих делова насеља (за ово истраживање битно - центра, затим центара нижег ранга, или засеока) у сопствени природни миље.

Визуелно се опет, не може сагледати комплетно насеље, али се код већине збијених агломерација, а нарочито центра, може доживети низ квалитетних визура и просторних изненађења, управо због специфичног одабира места и спонтаног развоја групација кућа.

Физички је насеље потпуно разједињено, али не као код разбијених села старовлашког типа. Код Црне Траве, као примера ибарског типа разбијених насеља, јављају се физички континуитети и просторни конфликти и амбијенти у збијеним гроздовима кућа и објеката засеока и махала, па и самог центра. У том смислу сам центар насеља има обележја варошице, са оформљеним или наговештеним урбаним доживљајима.

Осим у погледу електрификације и путних веза различитог карактера, квалитета и интензитета, инфраструктурна повезаност не постоји. Сваки део насеља се индивидуално бори и сналази за квалитетније и савременије везе са центром насеља, односно са околним светом, где резултати осавремењавања (пута, енергије, телекомуникационих сигнала и сл.) зависе искључиво од броја интересената, односно демографске перспективе средине, као и нивоа ентузијазма, упорности и способности појединаца међу становницима.

Изабрани главни модел је пример код кога само један или сваки иоле развијенији секундарни део чини обликовну целину. Интересантно је да се случај оваквог насеља може срести и код далеко већих и организованијих агломерација, које имају атрибуте градске средине. Ово се обично догађа код социоекономског феномена, прелаза из пољопривредне у индустријску делатност, где насеље израста из села у град, али просторно задржава многе одлике дисперзивно организованог система. Занимљиво је да и савремено урбанистичко планирање више барата са разједињеним, него са хомогеним просторним елементима.

Облик насеља је значајан за сам развој средине, јер плурализам интереса код разбијених села, компликује одлучивање и управљање, често условљавајући потезе који нису најбољи за напредак насеља у целини. Карактеристике Црне Траве у погледу облика и међуодноса елемената насеља су истоветне не само са селима истог типа у Источној Србији, већ и са другим насељима наших простора. Ово из разлога једнаких услова настајања и сличности у историјским одредницама развоја.

Сл.3.3. ПАНОРАМА ЦРНЕ ТРАВЕ (САГЛЕДЉИВОСТ МОГУЋА ИЗ РЕТКИХ ВИЗУРА)

Сл.3.4. НОВИЈА ГРАДЊА ЛОЦИРАНА ЈЕ КА БРДУ ИЗА ПРВОГ РЕДА ОБЈЕКТА

Сл. 3.5. ИЗРАЗИТИ КОНТРАСТИ У СТАМБЕНОМ ФОНДУ ЦЕНТРА ЦРНЕ ТРАВЕ

3.3. КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАМБЕНОГ ФОНДА

Стамбени фонд у Црној Трави заступљен је у широком спектру, од традиционалних сеоских индивидуалних објеката из различитих периода градње, заступљених у засеоцима, до индивидуалних и псеудоурбаних колективних вишестамбених зграда у центру насеља. Веома мало су очувани најстарији облици становања, више као амбијентални доживљај него као функционална категорија. Осим њих, незнатно су заступљени и модерни стамбени склопови у службеничким колективним објектима из друге половине прошлог века, у центру насеља.

Широко заступљен тип објеката са почетка прошлог века, иако функционално непогодан носи обележја погодности за дате услове и достигнути ниво општег квалитета живота. Ако не по удобности и модерном функционалном приступу, фонд ових објеката поседује симболе традиционалне естетике и једноставности, који у амбијенталном смислу поштују простор и представљају миље у коме се са добрим изгледима може прићи унапређењу живота, рада и становања.

Осим наведеног, у већем обиму заступљен је и послератни тип сеоске куће, која је по бонитету супериорнија од предходно поменутих, али у естетском смислу је својим исквареним традиционалним вредностима, измешаним стилским елементима и примесама соцреалистичког изгледа у многама деградирала простор.

Ако би се величине постојећих стамбених јединица компарирале са савременим, опште прихваћеним моделом стана или куће за становање, увидело би се да је највећи део субстандардан, мада током последњих деценија реновиран, осавремењаван и прилагођаван модерним потребама становништва. У најновијем грађењу, које није великог обима, величине стамбених јединица на селу су по правилу веће и комфорније него у граду и граде се са амбицијама сезонског коришћења (што је само по себи контрадикторно). Постоји велика разноликост у обликовању нових

објеката и не може се рећи да се постигло јединство поднебља и облика. Уочено је богатство простора за становање и градњу, прузроковано демографским пражњењем насеља, као и знатне могућности ревитализације постојећег стамбеног фонда. Осим тога, добар део кућа се дефинитивно гаси и за сада само физички обстојава.

Наравно да се ова констатација не односи на сам центар насеља у коме је густина објеката достигла критичну фазу, па се нова стамбена градња практикује узводно и низводно од старог језгра насеља, или се ретко приступа обнови или замени старих објеката или њихових елемената новим.

Недостатак појединих инфраструктура, пре свега квалитетних путних праваца и веза, затим покривеност телекомуникацијама, као и застарелост и недовољна присутност електро - инсталација, у већој мери смањују квалитет стамбеног фонда Црне Траве, што уз његове остале карактеристике чини уобичајену слику доброг дела насеља Србије у руралним пределима.

3.4. СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА НАСЕЉА И МОДЕЛ ПОРОДИЦЕ

Социјална структура наших насеља, показује концентрацију одређених занимања у различитим друштвеним миљеима и релацијама село - варошица - варош - град, односно њиховим културолошким односима. Величина места, место у хијерархији мреже насеља и преовлађујући ресурси, односно инфра и супраструктура, одређују примарну и претежну делатност становништва.

Тако је глобална подела преовлађујућих занимања у Србији следећа:

а) у мањим местима, примарним сеоским насељима, секундарним центрима села и центрима заједнице села (по усвојеној класификацији), живи претежно радничко - сељачки слој становништва;

б) у варошицама, мање или више урбанизованим местима и градовима, преовлађује образованије становништво и службенички слој, или се по заступљености бар изједначује са радничко - сељачким слојем.

Економска моћ становништва одређеног насеља, а тиме и независност у мишљењу и слобода у владању (неповлађивање друштвеним клишеима), је у непосредној вези са социјалним профилем и друштвеним статусом тог профила. Обзиром на перманентну депопулацију Црне Траве, као и на факторе који су утицали на то, као што су касно појављивање модернизације живота и адекватне индустрије у Општини, специфични отежани природни услови, лоша старосна структура и механички одлив становништва, подаци о структури запослених не представљају изненађење.

Запажа се перманентно смањивање укупног броја становника и то за просечно 213 становника годишње (укупно 10.656 за 50 година). Активно становништво је међутим, увек око 50% укупног, што је врло неповољно и представља ниску - критичну масу активног становништва. Учешће пољопривредног становништва варира, али је приметан пад његовог броја. Данас се то учешће свело на четвртину укупног односно око 40% активног становништва.

Црна Трава је једна од ретких неразвијених општина у којој је још 1961. године било упадљиво више непољопривредног (66,9%), него пољопривредног становништва (33,1%). Овај однос је још више наглашен у 1981. години у којој је било 70,5% непољопривредног и 29,5% пољопривредног становништва. Иза овакве економске структуре не стоје ни разноврсно учешће непољопривредних, а ни савремених делатности. Њу је у највећој мери условило велико - традиционално учешће становника у грађевинској делатности.

Увидом у статистичке податке може се констатовати да универзални принцип о највећој заступљености сељака и радника у активном становништву, овде није потврдио правило. Правила у оваквој врсти

насеља нема. Чак и најбројнија категорија становништва на нашим просторима, тзв. "полутани" (истовремено и радници и сељаци), нису никад представљали бројнију групу у становништву Црне Траве.

Утицајем негативних тенденција одлива становништва, као и процеса деаграризације, пољопривреда и индустрија заједно не запошљавају ни половину активног становништва. Пропорционално велики број становника је био, а и сада је активан ван територија своје Општине.

У малим местима се по правилу репродукује сопствено становништво, за разлику од великих места, где миграциони притисак стално доводи нове житеље. На једној страни то олакшава ситуацију (мањи притисак на иначе ограничене ресурсе), а на другој је отежава (губи се на виталитету становништва, јер увек одлазе млађи људи).

Невоље мањих самосталних насеља су у смањеном броју избора и могућности занимања, али и у отежаним условима школовања и образовања, чиме се обнавља неповољна социјална структура. Ова последња констатација у мањој мери важи за Црну Траву, јер је њена супраструктура у доброј мери развијена, па се разлози негативног развоја, овде разликују од уобичајених напред наведених тешкоћа мањих места.

Једна од значајних разлика градске и сеоске социјалне структуре, је у родбинској концентрацији. Још увек у многим мањим агломерацијама живе људи истог презимена, односно са многим суседима су ближе или даље родбински повезани. Родбинске заједнице (задруге), карактеристичне за патријархалну средину су све до почетка прошлог века, егзистирале као важан облик социјалних односа у животу посматраног подручја, када су почеле да губе значај. И данас постоје, али више као емотивна историјска категорија. Понекад родбинска zasiћеност може представљати проблем за даљу биолошку репродукцију становника и у том погледу повећана мобилност и ширење комуникацијских кругова (друга половина 19. века), повољно је деловала.

Црна Трава има негативну стопу раста становништва и негативну стопу природног прираштаја. То се одразило и на структуру становништва, па се учешће младог живља смањује, а расте учешће старијег у укупном становништву. Нека од села у општини су још 1981. године била са претежним бројем старачких домаћинстава. Интензивно исељавање и последичне промене на структуру становништва одражавају се и на домаћинства, њихову структуру и величину. Просечна величина домаћинства је испод границе просте репродукције и то у целој Општини од 1981. године, а у седишту - центру Црне Траве, још од 1961. године.

У нашим крајевима се у селима и субурбаним подручјима јављају веће породице него у градовима. До шездесетих година исто правило важило је за Црну Траву. Са појавом већ наведених главних негативних тенденција, јавиле су се и пратеће попут смањења броја чланова породице.

Као основни облик опстанка, породица је уз задругу, била целим током настанка, развоја и гашења живота у Црној Трави стуб патријархата, и организације живота и делатности. Разлози њеног гашења су дубоки колико и разлози гашења живота на овим подручјима. Погрешан однос друштва према породици и односима у њој, проузроковао је и поремећене односе у другим сферама живота и рада.

3.5. ЕТНИЧКЕ ОСОБИНЕ И КАРАКТЕР СТАНОВНИШТВА

Иако воде порекло из разних крајева (Косово, Копаоник, Пчиња, Јањево, Грделичка клисура, Знепоље...), Црнотравци су услед релативно дугог заједничког живота, истоветни по својој ношњи, навикама, менталитету и другим људским особинама. Од Чемерника (на југу Општине), до Калне (север Општине), насеља су се тако зближила, да свако сваког познаје. Реткост је да се сретну два човека, а да се не познају. Основне одлике живота у овим планинама представљају пријатељство, и узајамно поштовање. Ова одлика је дубоко социолошка и економска.

Становништво је одувек живело на окупу, организовано у породичне задруге, које су опет међусобно биле блиске. Специфичне историјске и друштвене околности упућивале су их на живот у колективитетима. Несигурно је било живети појединачно и раштркано, нарочито за време Турака и бављења рударством. И када су се посветили печалбарењу, ишли су у групама, масовно, у такозваним "тајбама".

Уско везано за овакву врсту колективизма, јавља се и масовна симпатија ка игри и песми. Истоветна ношња, заједничке сеоске и задружне славе, заједничке прославе, карактеристика су узајамног односа становништва овог краја. Колективно се славило, певало, играло, молило, ишло у печалбу, радило, нападало и бранило. Све је то развијало дух дружељубља, несебичности, гостопримства и уопште друштвени дух ових горшгачких људи.

Здрава природа, задружни начин живота и ауторитет јавног мишљења, развили су и изразите радне навике код ових људи. Сви су некада (од петогодишњег детета до старца) радили. Послу су прилазили са љубављу, интересом и одушевљењем. Као зидари, били су истрајни, вредни и способни. Док су мушкарци били у печалби, жене су у свему замењивале мужеве: брале и дотеривале дрва, преле, плетале, шиле, ткале, везле, орале, желе, обављале вршидбу, једном речју, никада нису седеле скрштених руку. Девојке су биле здраве, лепе, једре, вредне, чисте, веселе, ваљане и разговетне. Подела рада између мушкарца и жене била је једна је од важних карактеристика овог подручја. Док су мушкарци радили у печалби, жене су остајале да са брину о кући, обављале пољопривредне послове, подиале децу и радиле све остале послове. У једној породичној задрузи, а у одсуству мужа или домаћина, најстарија жена била је старешина куће. Жене, обзиром да су непрекидно биле у послу, да су обављале све уобичајене послове, али и оне ванредне (народна радиност, ткање, везење и друго), одувек су биле врло уважаване у породицама овог краја. Још 1910. године људи су у кућама имали комплетан кућни

намештај. Постојао је извештан здрави престиж и конкуренција у уређењу куће и окућнице.

По раду, као и по поштењу, правичности, умешности и слози, ценили су се појединци, породичне задруге, засеоци па и читав крај. Добре раднике су хвалили и ценили, а имена лоших служили су за прекор и шегачење. Чак и они који се нису залагали у раду, служили су за подсмех. Мајке су се такмичиле у образовању деце: која ће што више радних и других племенитих особина код деце да побуди. Здравље и хигијена су код становништва овог краја на пристојном нивоу. Типови људи су прави словенски, нарочито код мушкараца.

"Народ је у овим областима особито снажан, здрав, најздравији у врањанском округу, а можда и у свој Југоисточној Србији. У сваком насељу има људи од 100 година. Запажа се јак прираштај становништва у вези са здравственим стањем. Хладнокрвни су и не тако пргави. Нарочито се на женском свету запажа та здравствена особина овога народа. Готово се може рећи да се женски свет тиме одликује: пуноћа, једрина, свеж изглед... Међу женскињама има веома лепих типова. Нека се насеља управо одликују лепотама женскога света. Многе су црномањасте, очију црних, нос кукаст. Редовна је појава да имају дугу оплетену косу..." (Николић, Р., 1912)

Риста Николић је у овом крају запазио још 1905. године да: *"Црнотравци цркву мање походе"*. Осим тога: *"Бога су мање помињали, и свештеника нису значајније поштовали"*. Зато је прекид са црквом 1945. године овде имао суштински, а не формални значај (невољни или под принудом). Становништво је (што је и у данашње време случај), у значајној мери имало умањене верске потребе.

На другој страни, присутне су хришћанске особине, које и црква проповеда. Поштење је до те мере било развијено, да је Црнотравац ретко стављао на своју кућу, шталу или подрум катанац. Краће су биле врло ретке и изузетне појаве. Присутна је била велика верност и оданост жена мужевима. Вредноћа је такође била врло присутна. Иако су цркву слабо

Сл. 3.6. СТАМБЕНИ ФОНД БИО ЈЕ СОЛИДАН И У ЗАСЕОЦИМА ЦРНЕ ТРАВЕ

(ИЗВОР: Симоновић, С., 1983: Печалбарство и неимарство црногравског краја, СИЗ ЦТ)

Сл. 3.7. ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА

Сл. 3.8. ЦРНОТРАВСКИ ПЕЧАЛБАРИ

(ИЗВОР: Симоновић, С., 1983: Печалбарство и неимарство црногравског краја, СИЗ ЦТ)

Сл. 3.9. ВЛАСОТИНЦЕ - У МРЕЖИ НАСЕЉА ПРВО МЕСТО ИЗНАД ЦРНЕ ТРАВЕ

походили, верске празнике су поштовали и обележавали, као и у данашње време, што се може констатовати и за људе из других крајева Србије и одлика је српског православља уопште.

Поред ових одлика, веома су изражене и друге карактерне црте људи: оштроумност, интелигенција, животни оптимизам, хероизам и развијена национална свест. Бистрина је изражена још код деце. Ово су запажали просветни радници из равничарских крајева током година. На животну борбу и оптимистичка расположења, становништво је оријентисано сталним тешким условима живота и опстанка. Хероизам и јако осећање српства су евидентни. Више о томе дато је у прегледу историјских оквира.

На овом месту у погледу осећања припадности народу, важно је уочити веома учестао, а потпуно неприкладан назив "Шоп", за људе овог краја. Бугарски лингвисти су овај назив за становништво овог краја (као и за и за људе из западних делова Бугарске), практиковали у својим расправама и из разлога погрешног дефинисања порекла народа, а онда и претензија ка овим територијама. Међутим назив "Шоп" је наметнут и становници овог краја су осетљиви на њега. Још Јован Цвијић у делу "Покрети народа", говори о три етапе у насељавању Балканског полуострва словенским живљем и то мотивише топонимима: Власи - Влах - Влајна - Власина - Власотинце - Влашка, а све у значењу Србин - српско.

Риста Т. Николић у расправама почетком прошлог века, поред осталог каже: *"Говор је у Црној Трави правилнији него у поморављу."*

Професор Радош Требјешанин, доказујући неисправност поменутих назива за становнике, у чланку *"Нешто о развоју јужно моравског говора"*, рећи ће: *"Данас је у објективној науци доказано српско порекло овога говора, и оно се као такво питање и не поставља."*

На основу свега изнетог, јасно је да је становништво овог краја српске националности, које говори српским језиком и има српска верска и морална обележја (етику), слављење слава и др. Зато је назив "Шопови", сасвим погрешно употребљавати за ове људе, што је и њима самима

страно и увредљиво. Ово показује и семантика ове речи. По Вуковом речнику, назив "Шоп - шопски" значи стран, туђ, национално несвестан елемент, што се ни у ком случају не може приписати становницима овог, али и других, севернијих крајева Источне Србије (област Старе планине).

3.6. ПРОБЛЕМИ НЕЈЕДНАКОГ РАЗВОЈА

Наши су простори, а тиме и сва насеља, захваћени историјским превирањима и ратовима, политичким изменама које они носе, променом власти и индивидуалним улогама коју имају у новоствореним системима. Црна Трава у том погледу илустративна је колико и слична насеља на територији Источне Србије. Период пре ослобађања од Турака, занимљив је као период почетака заснивања живота и формирања облика и организације опстанка какав је уобичајен у овим али и другим забаченим планинским крајевима Србије. У хијерархији мреже насеља, у периоду после 2. Светског рата до данас, формирала су се јасно три интерна нивоа :

- 1) општински центар,
- 2) центри заједнице села, и
- 3) примарна сеоска насеља.

Кључна улога у даљем развоју подручја или региона припада другом хијерархијском нивоу - центрима заједнице села. Обзиром на изразиту депопулацију и неразвијеност Општине Црна Трава, где је густина становништва изразито мала, не може се говорити о заиста потенцијалним центрима са јаким гравитационим подручјем. Ипак центри заједница села се, на основу положаја у територији насеља и постигнуте инфраструктуре и броја, концентрације и различитости функција које у њима већ постоје, намећу као логичан циљ инвестирања у покушају премошћења огромног јаза између центра насеља и засеока. Потреба развијања локалних центара се намеће и због удаљености центра општине од неких периферних делова територије (нарочито источни део), која премашује 20 км.

Нацртом Просторног плана општине Црна Трава из априла 1991. године, а на основу анализа дотадашњег развоја, постављених критеријума и развојних претпоставки, предложена је следећа организација мреже насеља у Општини:

1. Општински центар: Црна Трава;
2. Центри заједнице насеља I реда: Преслап, Састав Река;
3. Локални центар: Рушље;
4. Примарна сеоска насеља: сва остала насеља;
5. Насеља у којима ће бити посебна концентрација кућа за одмор.

Тешкоће при усвајању стратегије развоја и усаглашавању друштвених тенденција и просторних могућности, обично резултирају пресудом за многа српска места. Пресуда може бити: на одумирање (најчешће несвесно), или на темељну трансформацију која опет доноси низ нових потешкоћа. У Црној Трави, проблеми нису оријентационог карактера у ширем контексту, већ у њој самој, у односу делова њене територије и лошим комуникацијама са спољним светом.

Територије Општине Црна Трава и подручја Власине, иако комплементарне у погледу погодности за развој зимског и сеоског туризма, производњу здраве хране и развој сточарства, а при том непосредно ослоњене једна на другу, ипак се налазе у регионима који припадају различитим политичким центрима (Црна Трава - Власотинцу, односно Лесковцу – Јабланичком округу, а Власина - Сурдулици, односно Врању – Пчињском округу). Проблеми неједнаког развоја карактеристични су и за друга подручја и Општине Србије.

У том смислу Црна Трава је као главни модел овог рада добар репрезент једне велике групе насеља, која се у свом развоју суочава са веома сличним проблемима и дилемама, па и са те стране представља квалитетан примарни модел за истраживања овог типа.

4. ПРОСТОРНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ИСТОРИЈСКИ ОКВИРИ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА

Примарни модел истраживања центара - насеље Црна Трава, као и остали - секундарни модели, по много чему су осим међусобних сличности, специфични и по сопственостима и посебним карактеристикама у односу на себи просторно блиска, или даља насеља. Овде је на првом месту неопходно моделе просторно дефинисати, како екстерно, у регионалном смислу, узимајући у обзир ближу и даљу околину, тако и интерно, у организационом смислу, кроз најосновније елементе руралног система.

Подразумева се да су природни услови и природни извори, они фактори који су у многоме одредили досадашњу природу развоја насеља, али ће и ове посебности, по истом принципу, у наредном периоду бити окосница и основни предуслов дешавања у простору. Због значаја природних ресурса Црне Траве и осталих модела у прошлости, а нарочито у будућности, направљен је увид у њихове особености.

4.1. ПРОСТОРНО ОДРЕЂЕЊЕ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА

4.1.1. ШИРИ ПРОСТОР ИСТРАЖИВАЊА

Простор у коме је Општински центар и насеље Црна Трава карактеристична средина и значајније рурално - урбано средиште (рурбан), налази се на Југоистоку Србије, источно од главног путног правца Ниш - Скопље. Данас је овај простор познатији по Власинском језеру (некада Власинском блату), а мање познат по Крајиштима која су се као посебни локалитети формирали и издвојили у другој половини 19.-ог и интензивно у прошлом веку.

Подручја Крајишта и Власине, као и положај насеља у њима, може се дефинисати уз помоћ више познатих географских појмова, као и увидом у до сада обављена истраживања на овом подручју. Тако у својим антропогеографским проучавањима почетком прошлог века, након обиласка ових крајева, сарадник Јована Цвијића, географ Риста Т. Николић овај простор дефинише као *"планинску област између градова Врања, Тустендила, Радомира, Трна и Власотинаца"*. По истом извору, области Крајишта и Власине, *"захватају средишњи и највиши део оног планинског комплекса, који се као огранак осоговских планина, пружа преко Патарице и Стрешера, до близу Руја, а омеђују га тектонске котлине дуж Мораве на западу, и Струме на истоку"*. Даље ће исти аутор дефинисати Крајиште као јужну половину ове области, са простирањем на северу, до области власинског блата (сада вештачког акумулационог језера). Власина представља северни део области, највише око слива власинског блата (сада језера) и река које извиру у овом подручју. (Николић, Р., 1912)

Обе ове области су по својим карактеристикама планинске и високе (надморска висина од око 500 м. по ободима, па све до преко 1900 м. на врховима), па се тиме видно издвајају од околних ниских крајева према Морави и Струми. Све то чини да је овај простор у односу на околне издвојен, самосталан, уз то тешко пролазан и забачен. Мимоилазе га главне саобраћајне линије низ Мораву, Јужну Мораву, Нишаву и Струму.

Имајући у виду непогодност веза ових забачених простора са удаљеним развијенијим крајевима, ова подручја можемо третирати као скуп развођа притока Мораве и Струме и то Врле реке, Власине, Јерме, Светле, Рејанске реке, Драговиштице и др. па их тако треба и посматрати, као отворену на више страна, према спуштању земљишта у правцу долина тих река. Имајући у виду овакву оријентисаност делова ове по многим етнографским, географским и социолошким

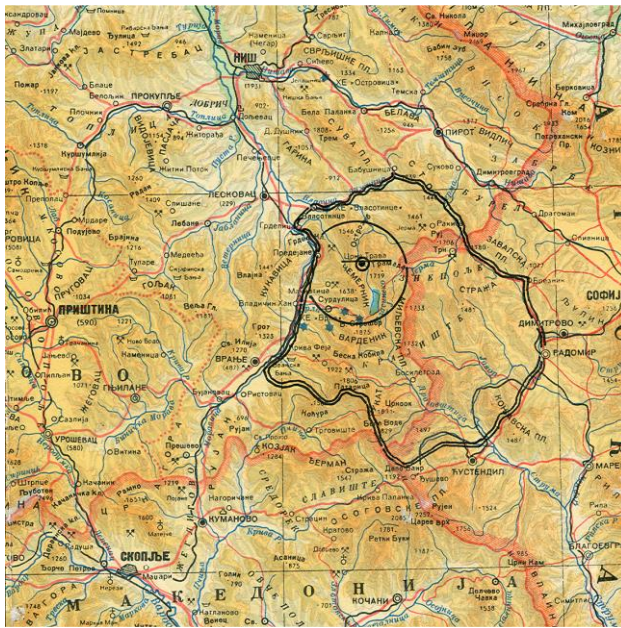
карактеристикама јединствене области, уочљива је подела јужног дела (Крајишта) на врањско, Ћустендилско и радомирско, а северног дела (Власине), на саму Власину (простор око језера), затим горњи слив реке Власине (у коме је и Црна Трава), затим Знепоље и Крајиште.

Северне области (део власинске висоравни и горњи слив реке Власине), гравитирају претежно граду Лесковцу (преко Власотинца), а Знепоље и знепољско поље, Брезнику и Трну у Бугарској. Јужне области (крајишта) су претежно усмерене градовима у долинама, Сурдулици и Врању у Србији и Радомиру и Ћустендилу у Бугарској. Сама власинска област (језеро и околни простор), налази се на међи Власине и Крајишта. У економском смислу гравитира двема странама (Лесковац и Врање), иако је у административном смислу саставни део сурдуличке општине и врањске области (Пчињски округ).

У много чему веома слични, ови простори се тако могу и истраживати. Овај преглед детаљније третира део једне од поменутих области, чиме не претендује да под карактеристике тог подручја подведе и остале поменуте крајеве. Међутим, свакако треба имати у виду огромну истоветност горе поменутих простора у етнолошко - социјалном и привредно - градитељском (архитектонском) смислу. Мања одступања од правила, присутна су управо због различитости у поменутих раним економским и каснијим државно - административним утицајима.

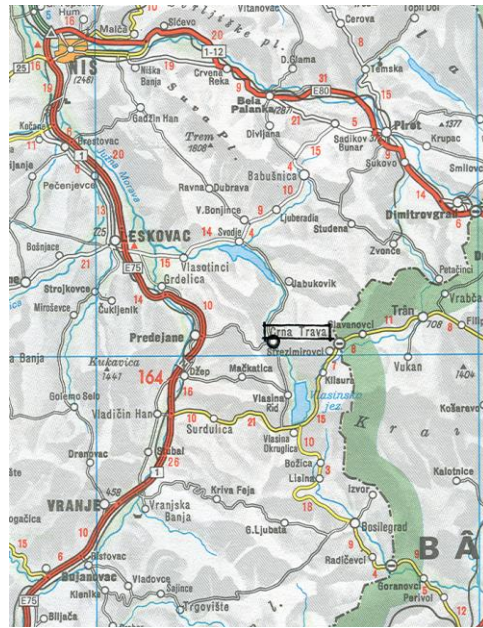
4.1.2. УЖИ ПРОСТОР ИСТРАЖИВАЊА

Река Власина извире у некадашњем власинском блату, сада вештачком акумулационом језеру, насталом изградњом бране крајем 50-их година прошлог века. Власинско језеро, једно је од највећих, најлепших и највиших језера у Србији (1.200 мнв). У прошлости, ту је била власинска тресава, са шеваром, трском и само местимично

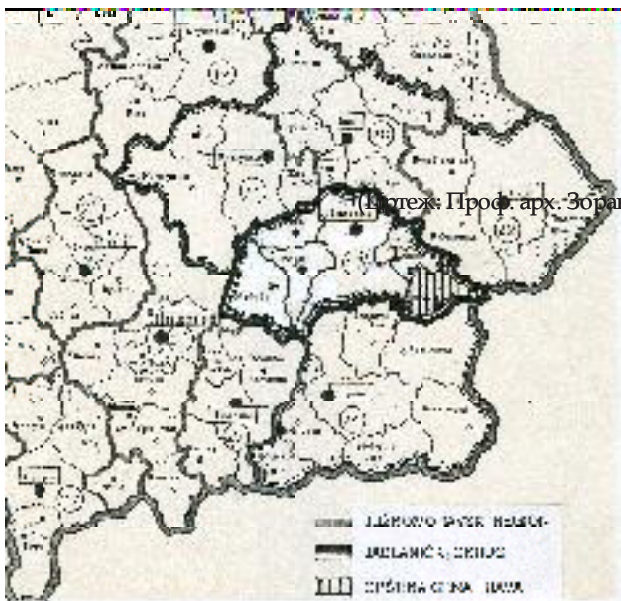
(ИЗВОР: Карта Србије, Геокарта, 1976.)

Сл. 4.1. ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ - ВЛАСИНА И КРАЈИШТЕ

(ИЗВОР: Ауто карта СРЈ, Public, 2002.)

Сл. 4.2. САОБРАЋАЈНА ЗАБАЧЕНОС

(Цртеж: Проф. арх. Зоран Петровић)

Сл. 4.3. АДМИНИСТРАТИВНА КАРТА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

(ИЗВОР: ТО Сурдулица, 1985.)

Сл. 4.4. ВЛАСИНСКО ЈЕЗЕРО

(Цртеж: Проф. арх. Зоран Петровић)

Сл. 4.5. ОРГАНИЗАМ СЕЛА

видљивом воденом површином. Услед оштре планинске климе која влада на целом овом подручју некадашње депресије на власинској висоравни, при ниским температурама ваздуха, испаравање воде која је дотицала из десетак потока и речица са ободних површина и путем падавина, било је незнатно. Услед тога, прво је настала мочвара, која је зарашћивањем и труљењем органског састава преобраћена у тресаву. Ово потврђују и велике насlage тресета поред обале садашњег језера, као и пловећа тресетна острва.

Пратећи реку Власину односно њен горњи слив низводно од њеног настанка код језера и бране, такозване Водојаже, пут води клисурастом долином ка северу кроз простор који представља примарни модел истраживања овог рада, до варошице Црна трава (10 км) и даље према низу малих насеља, насталим или на ретким проширењима клисуре (Брод), или на ушћу притока и саме Власине (Састав река). Од села Тегошница, где престаје административна територија Општине Црна Трава, Власина тече ка северозападу, преко Своћа, где је долина даље прати све до силаза у јужно поморавље, у Власотинце и даље до ушћа у Јужну Мораву.

Општина Црна Трава, припада Јужноморавском региону и налази се између територија Општина: Бабушница, Власотинце, Лесковац, Владичин Хан и Сурдулица и захвата територију од 318 км², на којој живи (по попису из 2011. године) **1.663** становника у 25 насеља (укључујући и сам центар). Најмања је Општина у пограничној зони према Бугарској. Географски положај Црне Траве карактерише се значајном изолованосту у односу на главне саобраћајне правце. Једина важнија комуникација је друмска веза са коридором 10 (Лесковцем преко Власотинца и Владичиним Ханом преко Власине и Сурдулице). Посматрајући подручје Општине, увиђа се њена оивиченост Грделичком клисуром и долином Јужне Мораве са запада,

огранцима Суве планине са севера, границом са Бугарском на истоку и висоравни са Власинским језером са југа.

Горњи слив Власине, који је скоро у потпуности обухваћен територијом општине Црна Трава, некад је био двоструко економски оријентисан. Тако су становници Црне траве, Брода и околних села, ишли на пазар у Трн (сада у Бугарској), а не као данас, само у Лесковац и Ниш, преко Власотинца. Ове везе, касније је међудржавна граница сасвим прекинула, па су везе источног дела горњег слива Власине са Трном прекинуте, или су као сада биле сасвим слабе. Северни део горњег слива Власине (слив Тегошнице), одржава везе и са Пиротом преко Бабушнице, иако је географски сасвим упућен на Власотинце. Административно међутим, део села овог краја припада Пиротском округу.

Ако се за пример типичног архитектонско - руристичког организма села овог краја (али и других брдско - планинских области Источне Србије) и за специфичност његових елемената (атара, насеља, дворишта, куће и огњишта) узме пример из подручја горњег слива Власине, тешко да се може погрешити у методолошком и обухватном смислу. Наиме, географски посматрано, овај простор поседује скуп оних особености које су карактеристичне за читав простор Крајишта и Власине, али и много шире.

Подручје горњег слива Власине се имајући у виду нешто другачији историјски контекст и различите економске и утицајне везе током времена, утолико и издваја од јужних крајишта - врањских области. Оно се и у културном смислу разликује од јужних области и више припада северном патријархалном културном појасу Балканског полуострва. Овде је утицај старе византијске цивилизације био најслабији, па се може констатовати најчистија патријархална култура у централном типу особина становништва Балканског полуострва. (Цвијић, Ј., 1966)

Један од важнијих разлога зашто се баш овом ужем простору треба окренути, јесте његова несрећна судбина у демографском, привредном и опште - развојном концепту последњих деценија. У тражењу узрока за то, треба почети од почетка, а то значи од традиције и извора. Из наведених главних просторно - комуникационих одредница, може се уочити да је географски положај Општине Црна Трава врло неповољан. Удаљена од магистралних саобраћајних праваца и слабо са њима повезана, територија Општине је изолована и удаљена од главних привредних токова.

4.2. ПРИРОДНИ УСЛОВИ И ПРИРОДНИ ИЗВОРИ

Поједини подаци за ово поглавље, узети су из студије: *Програм дугорочног друштвено - економског развоја привредно недовољно развијених општина југа Србије и недовољно развијених приграничних општина - Црна Трава*; Економски институт, Београд 1991. (стр. 7 - 10)

4.2.1. ГЕОЛОШКА ГРАЂА И МИНЕРАЛНЕ СИРОВИНЕ

Основну геолошку грађу терена Општине Црне Траве чине прекамбријске стене (зелени шкриљци), које су на више места пробијене изливима дацита. Северна граница општине поклапа се са контактом Родопа Балканоида и има сложену тектонску структуру, са низом раседних линија и навлака. Овде преовлађују мекше врсте шкриљаца подложне распадању. Због тога су ту и инжењерско - геолошки услови градње лошији него у осталом, претежном делу општине. У зависности од распореда стенских маса у конструкцији терена, развијени су процеси: површинског распадања, спирања и јаружања, клижења, осипања и одроњавања. Сеизмичка активност у Црној Трави креће се око 7 степени, а треба је третирати са интензитетом од 8 степени сеизмичке скале.

Црна Трава није богата геолошким ресурсима. Постоје извесне количине грађевинског камена и шљунака, који се могу експлоатисати локално, али су за трајнију експлоатацију услови неповољни. У погледу минералних сировина зна се за постојање олова, цинка и злата, али нема ближих података о њиховим билансним резервама. На више места је утврђено постојање значајних количина неметала (кварцита) као и метаморфних дијабаза, сировине од значаја за производњу минералне вуне, чија експлоатација упркос планирањима још није почела.

4.2.2. РЕЉЕФ, ПЕДОЛОШКИ ПОКРИВАЧ И ВЕГЕТАЦИЈА

Општина Црна Трава има планински карактер (75,19% територије је изнад 1.000 м надморске висине). Због тога је планински рељеф у њој доминантан. Сачињавају га планине (Чемерник, Острозуб, Тумба), као и висораван Црне Траве (од 1.000 до 1.200 м. надморске висине). У рељефу се истиче и густа мрежа речних долина у горњем току Власине, које нису дубље исечене. Међутим константни ерозивни процес, веома је заступљен, тако да местимично ерозија тла има ексцесиван карактер. Као резултат оваквог деловања, јавља се велики број ерозивних (јаруге, равнине, вододерине) и акумулативних (плавине) микрооблика рељефа.

Изражене су висинске разлике на територији Општине, које достижу преко 1300 м. (Разлика између најниже тачке - ушћа Тегошнице у Власину на северу, 346 мнв, и највише тачке на планини Плана, врх Вртоп, 1.721 мнв) Најзаступљенија експозиција терена је и она најнеповољнија - северна, североисточна и северозападна.

Преовлађују терени са средњим и већим нагибом (10° - 30°), на скоро 70% територије, а у њима доминирају површине за које се може рећи да су повољни или условно повољни за готово све људске

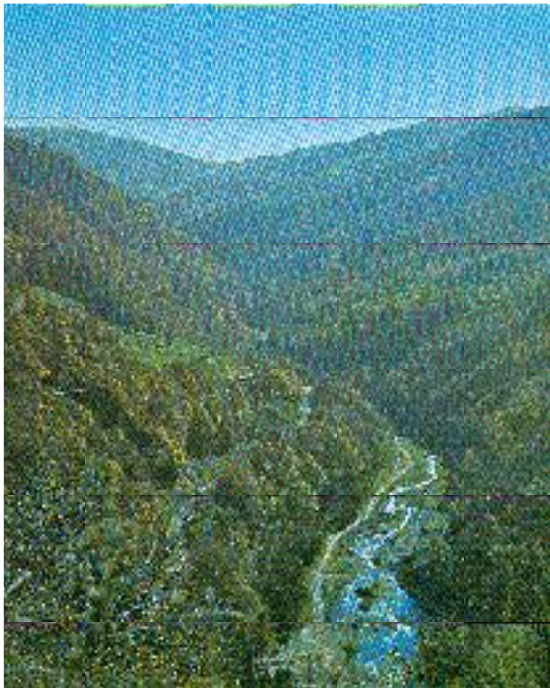
активности у простору (10° - 20°), на 43% од укупне територије. Површине са нагибом преко 20° заузимају 51,12% територије, што је неповољност, јер се на таквим површинама ни једна важнија људска активност не може одвијати без додатних напора и улагања. Површене са нагибом до 10° су слабо заступљене (6,23% од укупне површине). Ерозија земљишта је значајна геоморфолошка црта Општине, чији је интензитет и распрострањење директно у вези са нагибима.

Далеко највећи део територије Општине Црна Трава, прекривен је киселим смеђим и подзоластим земљиштима створеним на силикатној подлози. Она се најчешће налазе под шумом или под пашњацима, док је појава ораница изузетно ретка и карактеристична за ниже делове општинског атара. Други тип земљишта, ограничен на северни и североисточни део Општине чине рендзине и смеђа земљишта, такође под природном вегетацијом.

Као непосредна последица оваквог карактера педолошког покривача јавља се и начин његовог искоришћавања. Наиме, скоро половина територије Општине налази се под шумама, а велики део под ливадама и пашњацима.

За вегетациони покривач општине карактеристична је изразита доминација природне вегетације над културама. Шумску вегетацију (47% територије), претежно чине букове шуме (биолошки најјаче), које се простиру до надморске висине од 1.500 м. Присуство осталих врста је симболично. Шуме обично покривају стрмије нагибе, док их на заравнима смењују пашњаци. При реконструкцији деградираних потеза под буквом, сађени су брзорастући четинари: смрча, јела и бор.

Према шумско - привредним основама, постоје значајне залихе дрвне масе (1.218.834 м³), па је дрвна индустрија потенцијална грана развоја, не само ради економског коришћења дрвне масе, већ и из разлога коришћења у хумане, здравствене и рекреативне сврхе.

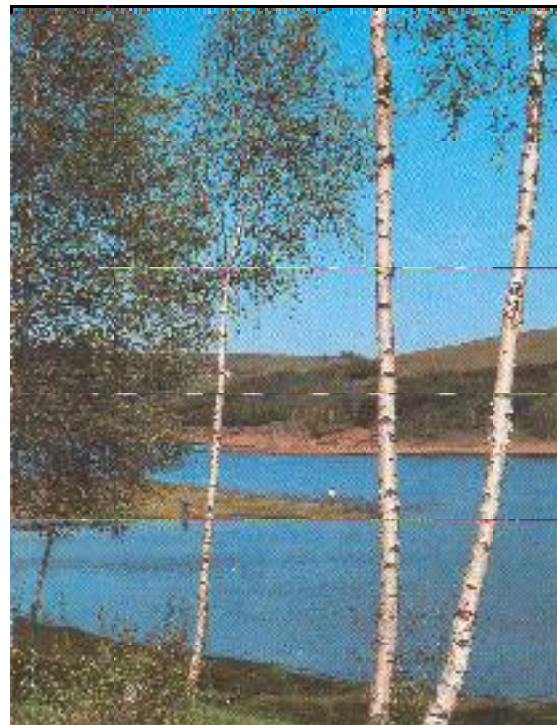
Сл. 4.6. ДОЛИНА РЕКЕ ВЛАСИНЕ
ПРЕДЕО ПОД ШУМАМА

Сл. 4.7. ЦЕНТАР ЦРНЕ ТРАВЕ - ЗАРАВАН
ИЗМЕЂУ СТРИХ ОБРОНАКА

Сл. 4.8. РЕГУЛИСАНО КОРИТО ВЛАСИНЕ
У ЦЕНТРУ ЦРНЕ ТРАВЕ
(БОГАТСТВО ВОДАМА)

Сл. 4.9. ВЛАСИНСКО ЈЕЗЕРО - ПОТПУНА
ПРОМЕНА КЛИМАТА НА 10 КМ.

4.2.3. КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ХИДРОЛОШКЕ ОДЛИКЕ

Основне климатске карактеристике су одређене географским положајем овог подручја, а посебно надморском висином и рељефом. Црна Трава се одликује планинском климом у већем делу своје територије, која само у најнижим деловима (речним долинама испод 1.000 м. надморске висине) има субпланински или умерено - континентални карактер. На ово указује пре свега термички режим, у коме се истичу хладне зиме и свежа лета. Три зимска месеца имају негативну средњу месечну температуру, док је најтоплији месец август, што је карактеристично за планинску климу. Апсолутна минимална температура достигла је $-31,5^{\circ}\text{C}$, а апсолутна максимална $31,6^{\circ}\text{C}$. Велика је учесталост мразних дана (154 дана). Током зиме има чак 26 ледених дана у периоду новембар - март. Јесен је топлија од пролећа (битно за сазревање плодова).

Максималне падавине у јуну и минималне у септембру указују на континентални плувиометријски режим. Просечан годишњи број дана са падавинама износи 136. Влажност ваздуха има нормалан годишњи ток. Значајно учешће у структури падавина имају снежне падавине. Дуг период (120 - 150 дана, од октобра до маја), значајна дебљина (максимално измерена 115 цм.) и добар квалитет снежног покривача указују на могућност његове туристичке експлоатације.

Велика надморска висина условљава ветровитост поднебља Општине. Најчешћи су западни ветрови (пролеће, лето), који доносе влагу. Током зиме дува хладни северац, а сличног карактера су источни ветрови. Најрећи су јужни ветрови. Посматрано климатско подручје по својим климатским карактеристикама повољно је за сточарство, гајење шума и туризам, нарочито зимски.

Водонепропусна подлога и њен литолошки састав утицали су на формирање пукотинске и фератске издани, коју хране значајне количине падавина. Тиме је створена и веома густа речна мрежа, коју чине Власина и њене притоке. Хидролошке одлике горње Власине измењене су изградњом бране и формирањем вештачке акумулације 1951. године. Тиме је практично њено извориште обезглављено, а горња Власина претворена у врло слаб водени ток. Ипак, обзиром на планинске карактеристике сливног подручја, овде су могуће веома јаке и дуготрајне кише што заједно са поменутиим одликама слива, и стрмим нагибима терена даје изузетно велике модуле отицаја. Веома стрми мали сливови лепезастог облика, дају брзе и опасне концентрације воде са бујичним карактером и бурним протицајним режимом. Слаба геолошка грађа терена и поред добре пошумљености, изазива знатну продукцију бујичног наноса у време јаких киша, што уз велике уздужне нагибе слива представља узроке великих штета, попут већ познате из 1988. године.

Максималну количину вода хидрографска мрежа Црне Траве има у марту и априлу, када се отапа снег, док су минимални протицаји у септембру и октобру.

4.2.4. СВОДНА ОЦЕНА ПРИРОДНИХ УСЛОВА И ИЗВОРА

Као изразито планинско подручје, територија Општине Црна Трава има у великој мери изражене могућности коришћења свог природног потенцијала. Пре свега то су шумске и пашњачке површине, које захватају укупно око 80% територије Општине. Уз њихову мелиорацију, овде би било могуће интензивирати планинску пољопривредну производњу (шумарство, сточарство).

Могућности за развој шумских површина постоје на великим нагибима где се развила ерозија, што је од великог значаја за заштиту

тих терена. Распрострањеност терена који пружају повољне услове за развој сточарства је велика али се они интензивно не користе.

Површине које су погодне за туризам, посебно зимски туризам, уједно су погодне и за сточарство и шумарство. Међутим, до конфликта на терену око намене ових подручја неће доћи, јер су ове активности комплементарне. Терени су повољни у погледу природних услова за насељавање, не само у класичном смислу, већ и за туристичке комплексе, викенд насеља, сеоски туризам и друго, што омогућава комплетност туристичке понуде. Из анализе природних услова и извора подручја Црне Траве, може се закључити да су њени терени природно погодни за развој пољопривреде, шумарства и насељавања, при чему израз "погодни", треба разумети као повољност да се на датим површинама не захтева, или се незнатно захтева додатно улагање да би се исте користиле у жељене намене.

4.3. ЕЛЕМЕНТИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ РУРАЛНОГ ПОДРУЧЈА

4.3.1. АТАРИ

Атари села горњег слива Власине, који већином припадају Општини Црна Трава, као и остали на овом подручју, спонтано су формиран и неправилних су граница. Анализом сваког од атара, може се констатовати правило, да је свако село, а тиме и свако домаћинство, оваквом поделом на територије, имало сва потребна земљишта у свом поседу (за ратарство, воћарство и сточарство), а затим и шуме и водотоке. У периоду насељавања па и касније, шуме нису дељене, јер их је било у изобиљу. Повећањем броја становништва, дељене су и шуме, а онда крчењем претваране у обрадиве површине. (Симоновић, Ђ., Рибар, М., 1993.)

Границе атара се углавном подударају са топографијом терена. Најчешће иду планинским гребенима, израженим котама терена, а

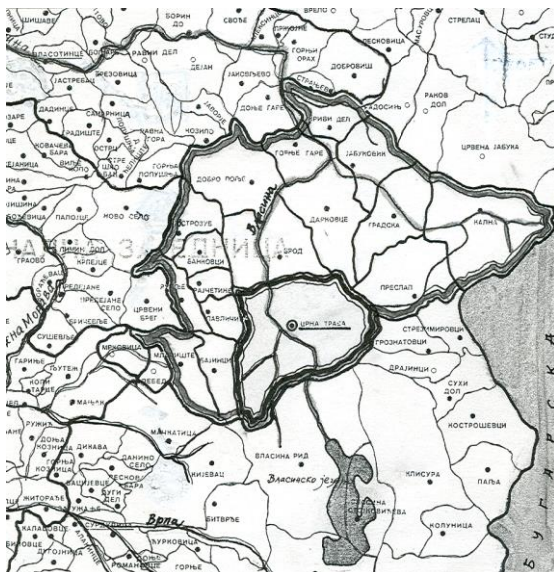
често и водотоцима и јаругама. Дешава се да границу представља и неко стално обележје, на пример пут. Територије атара су прилично расцепкане, на велики број мањих обрадивих површина, неправилног облика, што је условило и неправилну мрежу атарских путева, често намењених везама између засеока, али не и удобнијој вези истих са обрадивим површинама.

Облик и величину атара ових села условио је рељеф, више него било који други узрок. Земљиште је састављено од серпентина, гранита и кристаластих шкриљаца, испресецано је многобројним долинама и јаругама са дубином од 300 до 400 м. и стрмих је страна. Долине многобројних потока и речица, притока Власине, врло су уске. Воде су обилне и брзе. Територије обилују планинским изворима, са веома хладном водом. Између долина, дижу се обличасти брегови и брда са насеобинама на њиховим врховима и благим странама. Долине нису у великој мери искоришћене. За земљорадњу и сточарство, погоднија су брда.

"Једна или више породица се настани на једном брду и на њему организује живот, не само зато што је оно погодније за насељавање и експлоатисање од долина, већ и због тога што би био велики губитак времена сићи са таквог, често врло стрмог брда у долину, па се затим пењати, на друго исто тако стрмо брдо. За одлазак на рад на земљу, често би било потребно и пола дана". (Симоновић, Ђ., Рибар, М., 1993.)

Када породице у погледу чланова постану велике, следи деоба, и њихови одељени чланови, се или настањују на другом удаљенијем брду (што је ређе), или проширују грађевински рејон засеока, лоцирајући се изнад, поред или испод већ постојећих домаћинстава, користећи за то земљиште које су купили или им је дато од блиских чланова породице на коришћење, а раније је служило некој пољопривредној намени.

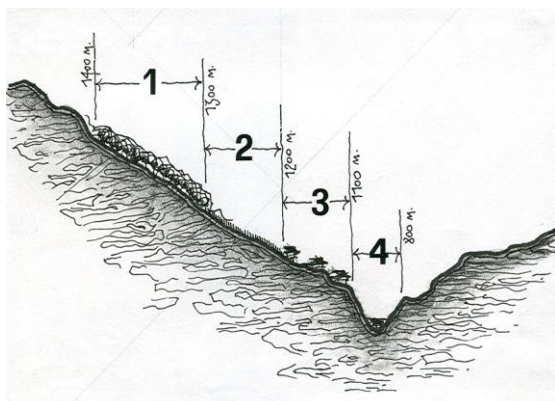
Ст. 4.10. АТАРИ СЕЛА У ГОРЊЕМ СЛИВУ РЕКЕ ВЛАСИНЕ (Са атаром Ц. Траве) (Према атарској карти Србије)

1. Старовлашки тип	6. Тимочки тип
2. Шумадијска врста	7. Читлучка села
3. Машванска врста	8. Медитерански тип
4. Ибарски тип	9. Источњачки тип
5. Села у карсту	10. Мешовити тип

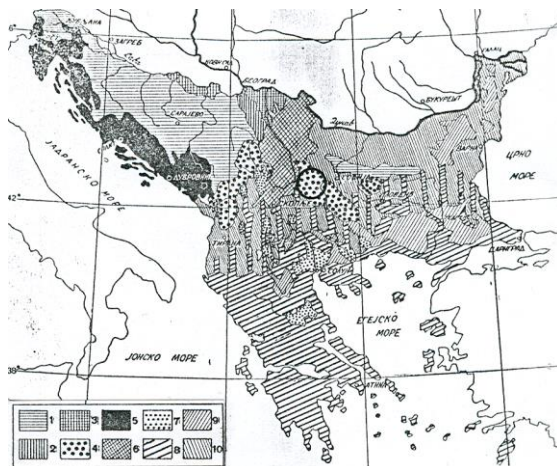
Ст. 4.12. АТАР НАСЕЉА ЦРНА ТРАВА

1. Разбијени ибарски и старовлашки тип
2. Полузбијени шумадијски тип
3. Ушорени мачвански тип
4. Разређено - збијени моравски тип
5. Потпуно збијени тимочки тип

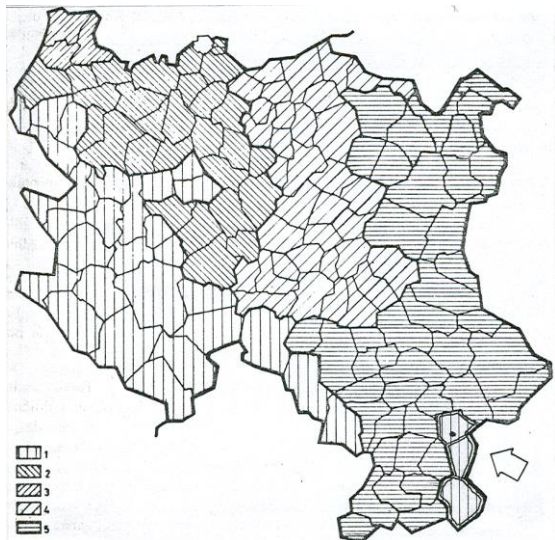
Ст. 4.11. ТИПИЧНИ ПОЈАСЕВИ У АТАРИМА ОД ПОДНОЖЈА ДО ВРХА БРДА

1. Област шума
2. Блaге стране са пашњацима
3. Терасе са кућама и окућницама
4. Речна корита

(ИЗВОР: (Цвијић, Ј., Балканско полуострво 1922.)

Ст. 4.13. ТИПОВИ СЕЛА БАЛК. ПОЛУОСТРВА

Ст. 4.14. КАРТА РЕЈОНИЗАЦИЈЕ УЖЕ СРБИЈЕ ПРЕМА ТИПОВИМА СЕОСКИХ НАСЕЉА

Атари села горњег слива Власине, попут атара општине Црна Трава, анализирајући их по садржају у зависности од конфигурације терена и надморске висине, састоје се из следећих појасева и области:

1) област шума (најчешће букових), које су распрострањене у појасевима различитих ширина, најчешће од 1300 м. до непосредно испод планинских врхова; оне обилују изворима квалитетне воде којом се становништво користи, доводећи је ("вадама") до близу насебина, где је користи више домаћинстава, а у новије време, прављењем каптажа непосредно испод кладенаца и изградњом водовода до самих објеката; ове су шуме биле дуго, а и сада су извор основног грађевинског материјала, за изградњу кућа и других објеката, оруђа и потрепштина у сељачким домаћинствима;

2) појас пашњака и ливада, благих страна, непосредно испод шума, најчешће између 1.200 и 1.300 м. надморске висине; у оквиру ових појасева, не ретко су прављени објекти ("кошаре"), у којима су лети по више месеци на испашама боравили и ноћу се склањали пастири и стока (често из више домаћинстава); лети се на овим странама брда такође косила трава и након сушења и чувања у пластовима, свлачила у виду сена и смештала у стаје ("плевње"), да би зими користила за исхрану стоке; ови су појасеви сада услед некоришћења почели да зарастају и да личе на оближње шуме, још увек младе и прозрочне;

3) област засеока, кућа, кућишта и окућница, на терасастим равнима или благим странама, у појасевима између 1.000 и 1.200 м. надморске висине; места за заснивање кућишта бирају се по правилу на оцедном и квалитетном тлу, између вододерина и јаруга на уздигнутим и ветровитим косама; положај кућишта и засеока, биран је увек тако, да се налази на најповољнијим положајима, добро је осунчан и проветрен, а у приближном је центру припадајућих пољопривредних површина;

4) речна корита, са местимично веома стрмим обалама, али и заравнима поред река, којима се провлаче атарски путеви; на речицама су честе воденице, лоциране тако да опскрбљују више засеока; на саставу - ушћу река, често је лоцирано и само сеоско насеље (Црна Трава, Састав река, Тегошница), а ретко засеок (Д. Козарница, Ливађе).

Положај центара у селима у оквиру припадајућих атара може се оценити као повољан, често је у приближном средишту територије атара. Ретко се дешава, да је положај села на периферији атара и то обично када граница атара иде путем или израженим гребеном (Јабуковик, Преслап, Павличине).

Главни саобраћајни правац, долином Власине, од Власотинца до Власинског језера, који пролази атаром Црне Траве, је асфалтиран регионални пут у релативно пристојном стању, који се редовно одржава. Деоница од језера до Црне Траве, у дужини од 10 км. која је била веома лошег квалитета, асфалтирана је и модерно опремљена пре две године. Деоница од центра Црне Траве према Предејану (Грделичка клисура), а која је у погледу везе са коридором 10 најкраћа, дуги низ деценија није завршена. Асфалтиран је само потез у дужини од 5 км. од Црне Траве.

Саобраћај кроз атар, између сеоских центара и њима припадајућих махала, као и прилаз обрадивим површинама, веома је лошег квалитета и обавља се углавном пешице, мада је колски прилаз у већини случајева могућ. Поједине деонице путева кроз атаре, нарочито везе села са засеоцима су у скорије време санирани, до нивоа проходности пристојних колских путева са застором. Ретке су и асфалтиране. Остали путеви кроз атаре варирају од уских земљаних, којима је могуће проћи теренским возилом, а ретко путничким, до стрмих и тешко пролазних еродираних стаза, бивших колских путева.

Већина некада много коришћених путева, којима се воловским и коњским запрегама обављао транспорт између места становања и ближих и удаљенијих поља, запуштени су, препуштени ерозији, урасли су у растиње и понегде се не могу ни разазнати од околине.

4.3.2. НАСЕЉА

Наш велики географ и антропогеограф Јован Цвијић, овакву врсту разбијених насеља, каква су се у брдско - планинским крајевима развила, назвао је "ибарски" тип, јер је у сливу Ибра и Рашке највише и заступљен. Ових села има и у Родопама и Осогову, као и у Поречу и Кичеву у сливу Вардара. У односу на села "старовлашког" типа, куће су у засеоцима ибарског типа села, густо и јако збијене, али су зато засеоци један од другог махом више удаљени, него крајеви старовлашких села.

Када говори о генези разбијених типова насеља, Цвијић наводи различите узроке њихове такве структуре. Тако наводи рељеф, шуме и патријархални начин живота са задругама. Села са растуреним кућама, јављају се тамо где је земљиште најразноврсније вертикалне разрушености, сплет од венаца, коса, и побрђа, између којих су махом уске долине. Да су шуме од утицаја на тип села, види се по томе што се граница између села са растуреним и села са збијеним кућиштима, углавном поклапа са границом између шумовитих и голих области. На крају и кутурни појасеви су од значаја за распрострањавање типова села. То се најјасније види на територијама патријархалног режима. Оне су главна област села разбијеног типа.

У даљем разматрању ове теме Цвијић наводи: "*У пределима патријархалног режима тип села са растуреним кућама, наспорен је тиме,*

што су те области биле мање насељене и што се у њима практикује екстензивна земљорадња и сточарство. Под таквим приликама, људи желе да имају више простора око своје куће. Даље, поједини крајеви, кадшто и цела села су насеља задруга или братстава, који имају склоност да живе за себе, у нарочитим целинама, а поједине породице у тим целинама желе да имају око своје куће више простора, због напред поменутих занимања. Услед тога се на територијама, чије је становништво дуго остало у патријархалном стању, развила тежња, као етничка особина, да праве разбијен тип села." (Цвијић, Ј., 1966.)

"У Источној Србији, срећу се два типа насеља: збијени, тимочки у равницама и разбијени, старовлашки у планинама (овде се "ибарски" тип сматра врстом "старовлашких" села - п.а.). На овој територији села читавих брдских крајева су организована по систему разбијених насеља (Власина, Пасјача, Копаник и др.) и могу се приказати као веће оазе у територији збијених насеља... Старовлашки тип и његове врсте и варијанте (ибарски тип), настали су као резултанта миграционог чиниоца, по навици становништва да се бави екстензивним сточарством, да живи у разбијеним насељима, са мало обрадиве земље око куће и у околностима да се ново насеље могло оснивати без интервенција власти, тј. потпуно слободно и спонтано уз крчење старих шума...Широке оазе планинских разбијених насеља у Источној Србији, настале су на истим основама, као и старовлашки тип у западној Србији, јер и са југа је било досељеника са навикама екстензивног сточарства и њима је одговарало да се настане по систему разбијеног насеља." (Којић, Б., Симоновић, Ђ., 1975.)

Сеоска насеља атара Општине Црна Трава, заузимају велике просторе. Немогуће им је одредити грађевински рејон, јер су разасута на више брда или брежуљака, готово по целом атару. Свако насеље у својој структури поседује:

1) центар, који становништво у засеоцима назива "селом", по коме се свеукупно насеље и зове и обично је у средишту околних заселака, у долини река, или на главним правцима одређеног подручја; осим становања и пратеће економије ови делови насеља имају и скуп јавних или сеоских функција;

2) засеоке, лоциране по читавој територији припадајућег атара, који су основни - примарни облик сеоских насеља и који као основну функцију имају становање и пратећу економију, и чија је структура скуп сеоских кућишта - дворишта.

Овакав облик разбијеног сеоског насеља, сачињен од своје јасно уочљиве две наведене компоненте, теоријски и у хијерархијском смислу представљало је "примарно сеоско насеље", карактеристично за Западну Србију (село са засеоцима као саставним чиниоцима). Простор Крајишта и Власине, као и брдско - планинске оазе су у том смислу у Источној Србији изузетак.

Гашењем засеока, или њиховим свођењем на незнатан број старачких домаћинстава, као и развој центара у оваквим селима до нивоа варошица, представља спонтану трансформацију, која поставља питање новог стратешког приступа руралним просторима у брдско - планинским крајевима.

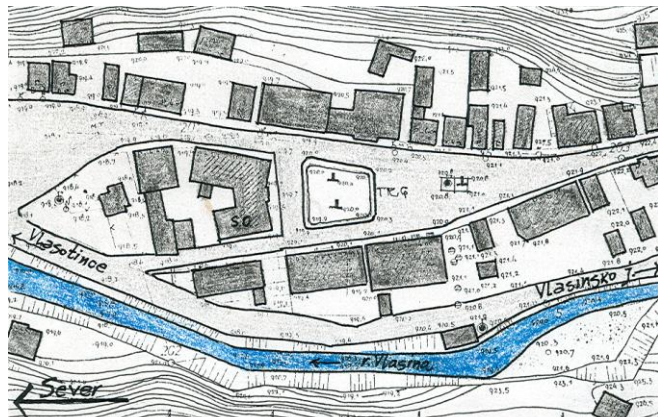
4.3.2.1. Центри насеља

Центри сеоских насеља овог краја, тзв. "села", у садржајном оквиру имају обично школу, стару црквицу, објекат управе (Општину или Месну канцеларију), пошту, једну или више продавница, гостионицу, а понекад и по коју радионицу или занатску радњу. Гробље је често уз цркву недалеко од центра, на простору отетом од брда или у самом подножју.

(ИЗВОР: Костадиновић, Р., Црна Трава и Црнотравци, Лесковац, 1968.)

Сл. 4.15. ЦЕНТАР ЦРНЕ ТРАВЕ НЕПОСРЕДНО ПО ЗАВРШЕТКУ 2 СВЕТСКОГ РАТА

Сл. 4.16. ЦЕНТАР ЦРНЕ ТРАВЕ 60-их ГОДИНА 20. ВЕК

Сл. 4.17. ТИПИЧАН ЗАСЕОК - ЗБИЈЕНОСТ

Сл. 4.18. ОКУЋНИЦА ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Не ретко, поменути садржаји су организовани тако да формирају проширење, али никада са свим набројаним функцијама. Као пример, могу се узети села Црна Трава, Брод или Градска, где су природна проширења клисуре (алувијалне равни), омогућила такав облик центра. Садржаји који су у већини села лоцирани тако да управо они формирају амбијент јавних функција насеља (школа, црква), овде су услед објективне скучености простора, без обзира на образована проширења, лоцирани периферно и у подножју околних брда, тако да се и тим издвајањем спонтано наглашава специфичност и важност објекта. Уобичајено је да се садржаји лоцирају по законитостима конфигурације терена, тако да прате уске уздужне правце пута или реке (Острозуб), затим на раскрсницама путева у овалним увалама (Преслап), или ретко око купастог завршетка брда код села веће надморске висине (Криви Дел, Млачиште).

Током времена ови су се центри насеља мењали и добијали на површини, ширењем искључиво кроз образовање нових кућишта и понеког јавног садржаја. Само нека од њих, обично она која су социјално, економски и политички представљала центар ширих размера, развила су се до нивоа малих варошица и поседују наговештаје елемената карактеристичних за урбану средину. У последњих неколико деценија, село Црна трава, изграђено је до прага карактера урбаног насеља, са елементима града и села у фрагментима обликовања, а навикама, животом, менталитетом и контрастима, типичним за послератну српску варошицу.

4.3.2.2. Засеоци

Свако село Општине Црна Трава, као и друга села ове области, састоји се од више група кућа, збијених у кућишта, а ова опет у

суседства, која чине такозване махале или засеоке. Цвијић ове елементе разбијеног ибарског типа насеља, назива још и "џематима", а по њима ову врсту насеља сврстава и у такозвани "џематски" тип. (Цвијић, Ј., 1966.) Вероватно да је под овим појмом турског порекла подразумевао заједницу, задругу или друштво, које је становништво обичавало у спонтаном стварању махала и понашању у свакодневном животу. (По речнику страних речи и израза М. Вујаклије, *џемат* означава муслиманску верску општину, парохију; заједничку молитву муслимана, а *џемијет* удружење или друштво. Употребу ове речи за српска насеља, треба схватити као употребу турцизма у језику.)

Засеоци обично припадају једној породици, мада их има и са више породица. Растојања између засеока, крећу се од 100 до 1.000 м. не ретко и више. Називи засеока, обично носе име по презимену породице која се ту населила и заузела одређено брдо (Бабићеви, Поповићи, Крстићево...) или по имену досељеника, првог домаћина на том месту (Петрови, Ћосини, Петкови...), мада има и имена насталих по одређеном појму, везаном за примарну делатност тог краја (Козарница, Кошаре), или за географски појам карактеристичан за то место (Дебели дел, Криви дел, Бистрица, Преслап).

Засеоци обично имају већи број кућишта, оформљених одвајањем чланова породице из задруге и ширењем породица на истим блиским просторима. Број кућа је различит од махале до махале, а креће се од 2, 4, па и до 10 кућишта у групама, те су тако поједини засеоци у периоду процвата живота (највеће насељености) на овим просторима, имале и по више група кућа. Тамо где су махале нарастале и развијале се, оне су у одређеним тренуцима по величини одговарале "селима", мада су у почетку имале неколико кућа. У таквим махалама живи и по неколико различитих породица па се често и не зна ко је представник

презимена које "мала" носи. У засеоцима су групе кућа на раздаљинама од 150 до 250 м. а саме куће у оквиру група су на раздаљинама од 5 до 25 м.

Јављају се и раселице - осамљене куће са окућницом ван засеока, или на њиховој периферији. Узрок оваквим појавама је обично исељавање појединаца из групе због слабе, неродне земље која му је припадала, или спонтано лоцирање новијих досељеника. Такве махале, са издвојеном једном или групом кућа не изгледају језгровите и пуне већ ретке и разграђене, какав је пример села Калне или Кривога дела. Ово је ипак ређа појава и не представља правило. Цвијић наводи да *"поједина села овог типа настају на два начина:*

1) *Између старих сеоских кућа једнога краја умећу се нове, које постају услед дељења задруге, ређе услед досељевања; куће се умећу између два краја или џемата; услед тога границе између крајева постају мање јасне. Али ови начини растења не иду дотле да село изгуби свој разбијени тип; јер пре тога настане исељавање. Само у случају кад из ових села постану индустријска села, куће се збију и варошки распореде.*

2) *Чланови исељених задруга или досељеници, настане се мало даље од села, на сеоском атару и тако постају "раселице", или "поселице", из којих се доцније развијају крајеви. Ово је нека врста спољњег раићења или "нарастања" насупрот првом, унутрашњем раићењу или "урастању".* (Цвијић, Ј., 1966.)

4.3.3. КУЋИШТЕ

Дворишта, или кућишта у разбијеним засеоцима Црне Траве, одликују се потпуно неправилним обликом. Осим тога, веома су различита једна од других. Најчешће су кућишта подељена на функционалне делове:

- 1) кућно двориште,
- 2) стајско двориште и
- 3) окућницу.

Све су ове површине релативно велике, нарочито окућница, па је цело кућиште пространо и обилује зеленилом. Нису ретка дворишта, у којима су објекти неправилно лоцирани, измешани по функцији, што указује на њихову спонтану генезу и развој. Блокова кућа, збијених у густе групе, скоро да уопште и нема. Изузетак су кућишта у појединим засеоцима, у којима су се услед скучености простора, стамбени и економски објекти односно читава дворишта веома блиско лоцирали (пример Доња Козарница).

У груписаном засеоку, кућишта су слободно, неправилно и произвољно постављена једно уз друго, тако да свако има свој приступ на пут. Нема слепих праваца, јер кућишта нису густо постављена, па нема ни потребе за специјалним приступима неким од њих, какав је случај код збијених и полузбијених типова насеља. Будући да су насеља овог типа, расута скоро по целом сеоском атару, њихова се саобраћајна мрежа поклапа са мрежом сеоских пољских путева, сплетом колских и пешачких стаза и путељака. Свако кућиште тангира најмање један, а често више различитих путних праваца.

Ова се кућишта у литератури често називају и разбијеним. Обзиром да захватају позамашан део засеока, у топографском смислу кућишта поседују различите врсте земљишта. Кроз само кућиште, често пролазе мали водени токови (потоци), који местимично, случајно или намерно, плаве делове окућнице. Економски, прљави објекти, смишљено су лоцирани тако да су у непосредној близини долинастих делова дворишта, због што једноставнијег природног регулисања одвођења штетних материја земљишта подземним или надземним воденим токовима.

Композиција дворишта је слободна и спонтано формирана. Конфигурацијом терена, а често и природним међама, дворишта су подељена на ситније саставне елементе, који носе своје називе зависно од намене и навика корисника. Осим разуђености површина, значајна одлика кућишта овог краја је и већа бројност ситних грађевинских објеката. Могу се ипак уочити извесне законитости у лоцирању објеката. Стамбени објекти су најчешће на сувим терасастим деловима земљишта, централно постављени у односу на двориште. Управо због тога кућно двориште по правилу не лежи уз сеоски пут, већ се до њега долази кроз окућницу. Остали објекти заузимају периферне положаје.

4.3.4. КУЋА

На подручју Крајишта и Власинске висоравни, а затим и уже посматрано на подручју села горњег слива реке Власине, а конкретно на територији општине Црна Трава, просторно - функционални, конструктивни и обликовни развој сеоске породичне куће, настајао је током два последња века. За разлику од других подручја, живот овде није почињао у примитивним стаништима, већ су досељеници доносили искуства грађења првих примитивних кућа.

Развој од примитивног ка данашњем облику, кућа овог краја доживела је од краја 18. века, током 19. и почетком 20. века. Она је примала различите утицаје са околних простора, а истовремено задржавала особености које ово подручје носи, како у погледу природне средине и климе, тако и вдемографско - социолошких карактеристика становништва и развоја народног градитељства.

Јављају се на околним развијенијим и богатијим просторима, почетком 19. века прве стамбене зграде брвнаре, са великим простором "кућом" и собом или собама поред ње. Ако је породица имала млађе чланове или друге ожењене осим домаћина, они су

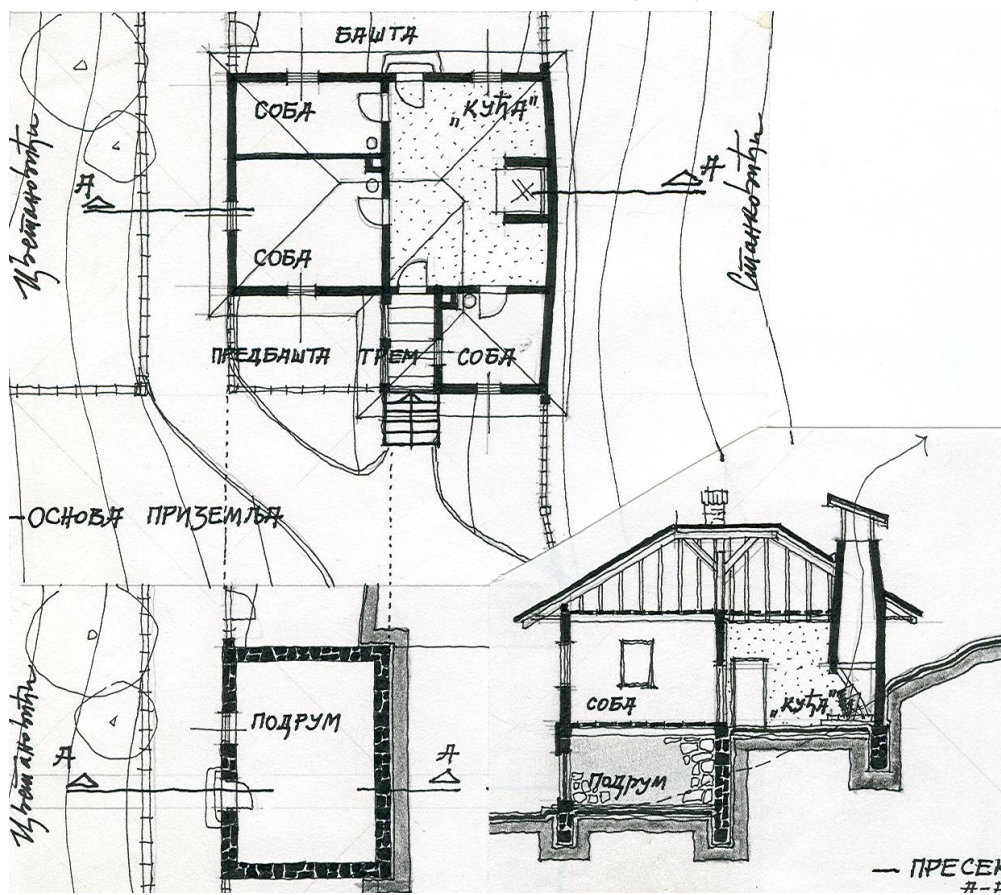
спавали у засебним објектима, које су се налазиле поред главне куће ("вајатима"). Оваква искуства и утицаји, допиру до власинске области и развој овдашње куће креће се истим редоследом по угледу на искуства околних развијенијих крајева, нарочито Поморавља.

Једна од најстаријих кућа у засеоку Горња Козарница (село Црна трава), јесте кућа Цветановића, саздана далеких осамдесетих година 19. века. Она у најбољем смислу одсликава карактеристике традиционалне куће области Власине, у периоду када су утицаји из удаљених равничарских крајева али и из ближе околине, обилато учествовали у осмишљавању ових објеката. Иако постављена управно на нагиб терена, ова кућа је прилагођена том природном услову. Зидови су рађени у бондрук конструкцији а потом испуњени земљом. Овде је присутан и већи нагиб кровне конструкције, због обиља снега током године, што је и типично за куће овога краја. Нагиби кровова су увек приближно 1:2,5 чиме се ствара релативно велики тавански простор. Интересантно је да и после скоро 120 година старости, ова кућа у својој унутрашњости нема трагове влаге и мемле, што је доказ квалитета у њеној изради, начину одабира терена за градњу и логичности у употреби материјала.

У периоду између два Светска рата кућа овог краја почиње да добија варошки изглед и само поједини елементи откривају њен сеоски карактер. Програмски и развојно то је облик куће који је логичан, који је прошавши фазе од једноделне до петоделне, задржао неке фундаменталне одлике ("кућу" и огњиште у њој, распоред соба, препознатљиве детаље крова, подрума и димњака), али је истовремено снажно искорачио ка новим градитељским просторима, претећи да у једном тренутку пређе у декаденцију, што се после Другог Светског рата и догодило.

Ст. 4.19. КАРАКТЕРИСТИЧНА ТРАДИЦИОНАЛНА КУЋА У ОБЛАСТИМА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Ст. 4.20. ОСНОВЕ И ПРЕСЕК КУЋЕ У ЦРНОЈ ТРАВИ (ПОСЕБНОСТ ЈЕ ПОЛОЖАЈ ОГЊИШТА)

4.4. ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА

Неколико аутора је, истражујући различите области везане за Црну Траву кроз своје књиге и написе, дотакло важније историјске моменте и ближу и даљу прошлост Црне Траве. (Николић, Р., 1912., Костадиновић, Р., 1968., Димитријевић, Д., 1985., Симоновић, С., 1983.)

Упоређујући тврдње из ових извора, као и из црнотравских летописа, може се са сигурношћу приступити анализи ових сазнања, будући да су подаци у великој мери истоветни и често базирани на различитим изворима информација. Неподударности око интерпретације неких догађања и феномена, могу се пре објаснити слободом у интерпретацији да се одређене чињенице презентују на оригинални начин, него као озбиљна одступања од истинитости. Услед потребе да се материјал који ће уследити у поглављима иза овог сагледа и у светлу битних историјских констелација, а уважавајући изворе до којих се дошло, материја овог поглавља презентована је као збир слободно интерпретираних феномена, који су и сами утицали на промене у начину живота и формирању централних функција у Црној Трави.

У субјективним ставовима становништва који се могу чути у разговорима, може се уочити да се у дефинисању сопственог става према средини у којој исти живе, као примарна историјска компонента помиње делатност становника, родбине или члана породице (грађевинарство, пре свега). Сасвим је разумљива оваква реакција људи, јер се без обзира на ратовима захваћен простор, о судбоносним и легендарним догађајима и личностима овог краја тешко може говорити, сем у оквирима општих места. Црна Трава, сем у границама типичног учешћа у превирањима није од оних места, која су се у ратовима специјално истицала. Зато се особеност занимања, развој заната а посебно зидарског, у свести житеља провлачи као импулс и пружа могућност идентификације са оним елементима који дају психолошки осећај важности, па макар и у сећању.

Без обзира на рационалност и прагматичност дневног живљења, историјска емотивност у погледу чувења по добром градитељству је разложно присутна. Управо у тој историјској категорији, делатности у мирним периодима развоја и опстанка, истиче се значај који је Црна Трава имала, у контексту своје ближе и даље околине, а којег данас у манифестацијама савременог живљења има све мање, што је сасвим логично, јер и оних који би те делатности носили има све мање.

4.4.1. НАЈСТАРИЈИ ТРАГОВИ И КОНТИНУИТЕТ

Постоји изражена тежња човека да проникне у сам почетак догађања, и да сваком па и просторно - временском проблему тражи изворе. Не ретко, дешава се да у њима нађе и прастаре доказе за сасвим скорашње тенденције, па тако нека веза или сличност, дају смисао и логику променама у огромном распону духовности и времена.

По црнотравском летопису у 5. веку п.н.е. овде су била настањена Илирска племена. У 2. веку н.е. завладали су Римљани. Феликс Каниц, обилазећи овај крај на почетку прошлог века, нашао је много остатака из римског доба. Има изгледа да се рударска делатност у овим крајевима обављала још у доба Римљана и то само због злата, мада је овде присутна углавном гвоздена руда. По деоби Римског Царства (395. година) на Источно и Западно, ови крајеви падају под Источно Римско Царство (Византија), које ће у овим крајевима владати све до пред крај 12. века.

Пре 9. века, у овом крају живели су староседеоци, али су изумрли не оставивши дубљег трага. У 9. и 10. веку, Црна Трава је била пуст крај, без људи, покривен шумама, ако се не узме у обзир постојање манастира, на који указују и имена - топоними места у насељу, која се још увек користе. Манастир је припадао цариградској патријаршији.

О најранијем етничком стању ових крајева постоји у народу легенда о Цидовцима и Латинима. Она описује, како су у некој бици, временски

неодређеној, "сви мушки Латини изгинули, а остала само женска чељад". По истом предању, мушки који су заменили Латине, дошли су из Русије. Долазили су као бескућници или као војници које су старешине распоређивале по кућама на рад са женама. Тешко је одредити порекло ових Латина, али по свему судећи су то били рудари католици. Латине идентификују и са прстенцијама који долазе са Косова, а у ствари се ради о старом српском рударском становништву католичке вере, пореклом из Босне и Херцеговине.

Најстарија прошлост ових крајева ипак није до данас потпуно расветљена. У време пропасти српске царевине, од 1356. до 1394. године овде су били господари браћа Дејановићи, Драгаш и Константин. Са погибијом Константина Дејановића и Краљевића Марка у бици на Ровинама (1394.), када и престају њихове државе, крај је припао Турцима.

Из доба Турака, овај крај помиње биограф деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф 1431. године, наводећи да је султан Муса са војском ишао од Софије преко планине "глагољемија Чемерник" за Врање и Ново Брдо. У народу се спомињу легенде о страховитој погибији становништва на овом тлу. У одбрани јужних граница средњовековне српске државе од Турака (1454.), учествовали су и борци који су настањивали Црну Траву. Након пада Смедерева, (1459.), па све до ослобођења јужне Србије (1878.) овај крај је живео под Турцима, мада ово подручје практично и од раније (1454.), када су Турци потукли војску властелина Скобаљића.

4.4.2. НАСЕЉАВАЊЕ ПРОСТОРА

За време робовања под Турцима (преко 400 година), Црна Трава је постепено почела да се развија. Насељавале су је избеглице са разних страна, а највише из области Косова, Рашке, Метохије, Копаоника и Македоније. Становништво се испочетка досељавало добровољно, а

касније је бежало у црнотравска беспућа, и склањало се од турске најезде и зулума. Највеће досељавање догодило се пред крај 17. века, када су Срби под Арсенијем Црнојевићем бежали у јужну Угарску (1690.) и Арсенијем 4. Шакабентом (1739.). Тада се један део народа уместо у Угарску, склонио у планинска подручја па између осталих и у црнотравске планине.

После првог интензивног насељавања, пре око 300 година, Црна Трава је имала 400 кућа и око 2.000 становника. Скоро читав век касније од првог, уследило је друго досељавање изазвано појавом бандитских чета званих крцалије (1792. - 1806.), који су живели од пљачке и уцењивања градова и насеља.

Узроке насељавања треба тражити у особини овог простора да је тешко приступачан планински крај, па је могао да послужи као прибежиште свим непоколебљивим и угледним становницима блиских и далеких крајева Србије. Преци ових Срба, да би сачували част свом имену и породици, јер су стицајем разноразних околности били довођени у такве ситуације, тражили су управо оваква заклоњена места. Са севера су се становници доселили као бегунци од зулума Турака, са југа од зулума Арнаута, а са истока од зулума Крцалија.

Досељавања је било и ради крвне освете и бежања од судске одговорности. У турско доба, ако неко из било ког разлога убије неког, па побегне у другу област, избегава и одговорност. Тада престаје судско гоњење, али и крвна освета.

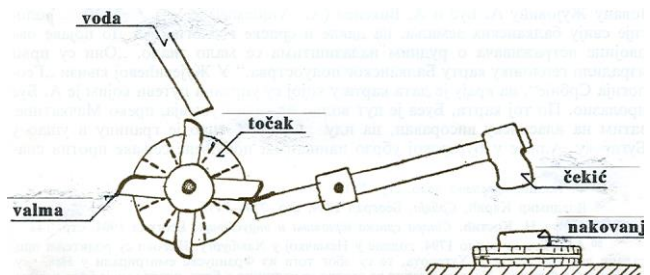
У том смислу Јован Цвијић у анализи процеса насељавања и порекла становништва у свом капиталном делу ће запазити: "*У почетку турске најезде, најпре се један део становништва из равнице и котлина повукао у планинске крајеве и тај се процес и доцније понављао...*". И овим запажањем, потврђује се чињеница, да се становништво у ове крајеве насељавало у таласима, односно у више наврата.

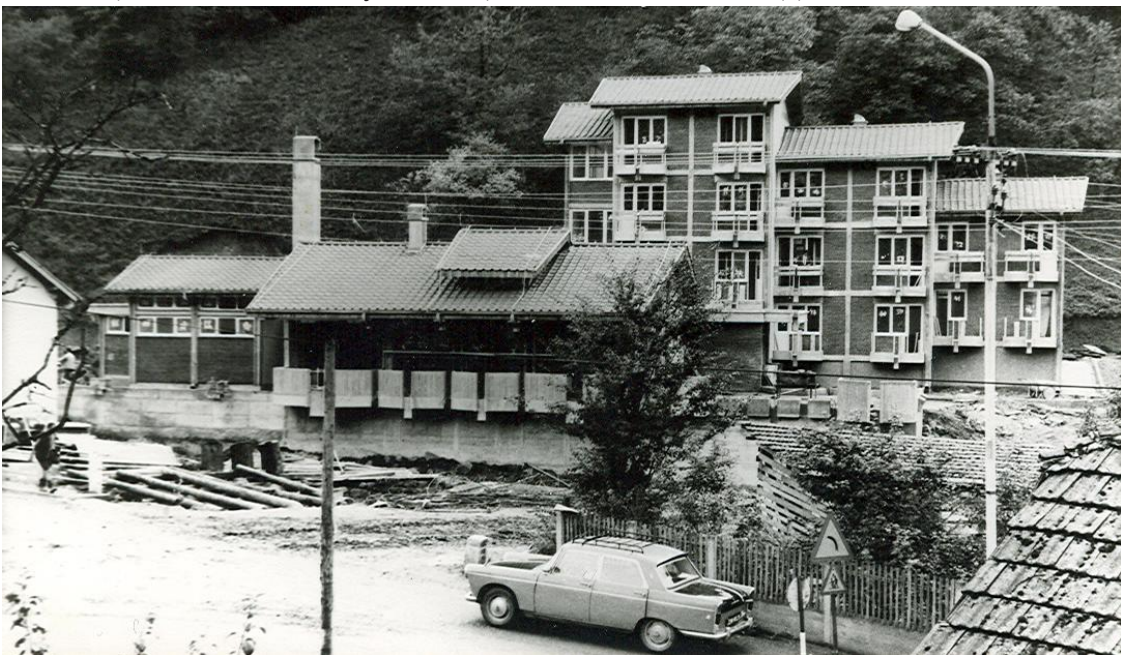
(ИЗВОР: Симоновић, С., Печалбарство и неимарство црногравског краја, СИЗ ЦТ, 1983.)
Сл. 4.21. ЦРТЕЖ ЦЕНТРА ЦРНЕ ТРАВЕ (Непознат аутор)

(ИЗВОР: Николић, Р., Крајиште и Власина, 1912.)
Сл. 4.22. ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ У БОЖИЦИ

(ИЗВОР: Симоновић, С., Печалбарство и неимарство..., 1983.)
Сл. 4.23. СИСТЕМ РАДА КОВАЧКОГ САМОКОВА

Сл. 4.24. ХОТЕЛ У ЦРНОЈ ТРАВИ НОСИ НАЗИВ РАНИЈЕГ ИМЕНА НАСЕЉА: "ВИЛИН ЛУГ"

Други узрок насељавања је бирање простора, где се живот може организовати слободно, без утицаја власти, и то тако да земља која се обрађује и кућа у којој се станује буду близу, а за то је било потребно доста слободног простора. Интересантно је да се за најстарије досељенике не зна тачно због чега су се доселили. Претпоставља се да је узрок био што је ова област била слабо насељена и незаузета. Општи узрок досељавања био је тај што неки становници пре доласка у ово подручје нису имали сопствену земљу, па су ону на којој су живели лако напуштали. Досељеник је узимао онолико земље, колико шуме успе да раскрчи. Никакве друге правне процедуре нису биле потребне.

Ипак, многи су се становници досељавали због рудовања, првенствено рудари и ковачи. Када су Турци од Срба преузели рудишта, рад по рудницима постао је тежак. У ово време долазило је до смене становништва. Једни су се овамо досељавали из већ наведених разлога, а други бежали да не би рудовали.

Досељеници у процесу миграција се могу поделити на две групе:

а) на оне који су дошли у Црну Траву из ближих области и подручја селећи се само на боље позиције у близини (унутрашње миграције), и

б) на оне пореклом изван овог подручја, дакле на становништво које се доселило из удаљених крајева, под утицајем јачих миграционих кретања (спољне миграције).

4.4.3. ПОСЕБАН ТРЕТМАН У ВРЕМЕ ТУРАКА

Подручје попут црнотравског, испресецао долинама и дубоким клисурама, шумовито и тешко проходно, било је веома погодно за развој хајдучије. Турци су услед намножених хајдука (који су пресретали харачлије и трговачке караване, пљачкали, убијали и пленили), почели да подижу многобројне паланке на тешко пролазним местима и клисурама.

Када је султан Сулејман заузео Београд (1521.) створио је нову организацију одбране кланаца од хајдука. Турци су улогу одбране од хајдука, наметали становништву и насељима. Током времена Црна Трава је добила специјалне задатке и посебан третман, карактеристичан за сва насеља са позицијом на тешко пролазним планинама и кланцима. Имала је статус "дербенцијског" насеља ("дербенција"- турцизам, има значење: стражар, чувар кланца, пролаза у Турско време). Није имала "господара Турчина", јер је била "вакуфска" земља ("вакуф" - турцизам: земља или неко друго непокретно добро завештано каквој религиозној или хуманој установи - џамији, школи, болници...). Има трагова, да је још у доба Византије Црна Трава завештана цркви Св. Софија, да би касније када су Турци завладали Цариградом и претворили ову цркву у џамију, Црна Трава остала вакуфско насеље. Турци се ипак, због таквог статуса, у Црној Трави нису смели задржавати.

Пошто су у неку руку вршила полувојну позадинску службу, ова села осим што су била ослобођена неких дажбина имала су и посебан третман. Радило се о олакшицама, у оквиру којих је насеље Црна Трава давала 70 ока (по неким изворима и 40) рибе пастрмке (касније преиначено на 300 гроша) џамији Аја Софија и осим овог, никакав други намет му се није стављало на терет. Таква су насеља, насељавана само хришћанским становништвом. Становништво тих насеља, Турци су лако наоружавали, са задатком да на свом рејону даноношно стражаре, осматрају, караване и харачлије проводе кроз клисуре, да их бране од хајдука и ударају у бубњеве ако се хајдуци појаве. Осим тога били су дужни да одржавају путеве, прелазе на речним токовима, мостове, и брину се о војсци док походи и борави на њиховој територији. Ако таква места нису била насељена, Турци су их хришћанским становништвом силом насељавали. У време кад није било турског зулума, не види се други разлог зашто би људи напуштали плодне равнице и бежали у планину, где је земља посна и неродна, и услови за опстанак много тежи.

Доскора се сматрало да су дербенцијска насеља била привилегована. Међутим најновија истраживања су показала да је њихова дужност била тешка. Из тих разлога су становници ових насеља бежали и расељавали се, а временом почели и сами да се одмећу у хајдуке. (Зиројевић, О.) Управо из тих разлога, Турци су крајем 18. века институцију дербенда укинули, а њену улогу преузели су стални плаћеници.

4.4.4. ЛЕГЕНДЕ И СЛИКАНИ ЗАПИС КАО РЕФЛЕКС

Догађања у овом простору, изазивала су понекад усмене (стварање легенди), и сликане (зидни записи), реакције (на време и услове живота) код становништва. Ови феномени подједнако носе одлике документа, истине и имагинације. Док се у документраном делу могу назирати фрагменти и тако употпуњавати мозаик чињеничног стања, у делу имагинарне и ничим доказане приче или догађаја, лежи одраз важности личности и њихових односа у целокупној констелацији тадашњих збивања, који сликовито говори о положају народа у датим историјским оквирима, и његовом промишљању и закључивању.

Постоји неколико легенди о пореклу имена "Црна Трава". (Костадиновић, Р., 1968.) У најстаријим историјским изворима о томе нема никаквог помена. Легенде које се могу чути у овом крају везане за имена насеља, лоциране су у време пре насељавања овог места.

Тако је по једној од легенди, котлинасти и мочварни централни црнотравски предео у далекој прошлости био обрастао бујном и сочном зеленом травом и свакојаким шибљем, па се стога звао Зелени луг. Опкољен густом шумом, обрастао честаром уз хуку брзих река Власине и Чемерчице, био је неприступачан. Ретко ко је низ стрме и тешко проходне литице, био у стању да сиђе на дно ове котлине. Једном је у ову тајанствену дубодолину продрла група најодважнијих чобана. Причали су по повратку, како су у блиставој и хладној води, на ушћу двеју река

посматрали купање вила, па су место прозвали Вилин луг и убрзо затим га из знатижеље и погодних услова за узгој стоке, почели и насељавати.

По другој легенди је, на позив кнеза Лазара (1389), знепољски војвода Дејан, сакупио војску од Знепоља до Вилиног Луга и пошао у бој на Косово. У путу је застао у Вилином Лугу да се одмори и сачека пристизање остале војске. Од дугог путовања уморни војници, одмах су заспали, омамљени јаким и опојним мирисом свакојаких трава, којих је ту било у изобилју. Ни сами нису знали колико су дуго спавали. Када су се пробудили и продужили пут према Косову, сусрели су ојаћене српске војнике који су се враћали из боја. Од њих су сазнали да је српска војска потучена, кнез Лазар погинуо, а Царство изгубљено. Тада је наводно заплакао знепољски војвода проклињући миришљаву траву што их је тако тврдо успавала, да су преспавали бој на Косову: "*Ех, црна и чемерна траво, куд на нама да остане клетва Лазарева!*". Враћајући се својим кућама и пролазећи поред Вилиног Луга где су се успавали, љути због пропасти српског царства и кнежеве клетве, понављали су речи знепољског војводе: "*Ех, црна и чемерна траво, вечито црна и чемерна била, ти нас опи и успава, те задоцнисмо и изгубисмо царство!*". Од тада се Вилин Луг зове Црна Трава, а планину на којој су им преостали срби саопштили тужну вест о пропасти српског царства, прозвали су Чемерник. Легенду је записао 1932.-1938. год. тадашњи наставник Грађевинске школе у Црној Трави, Живота Предић.

По трећем тврђењу (из летописа свештеника Божицара Поповића: "*О Црној Трави*") име Црна Трава, постало је од турског назива "Кара - кас", што на Турском значи "црне обрве" или "Балк - кара Дервен", што би значило планина под шумом црногорицом, или рибна клисура.

По четвртом тврђењу, име Црна Трава, потиче отуда што су стока и људи страховито страдали од колере ("чуме"), па је земља орана црним воловима, које по веровању "чума" не сме нападати.

Ко је, зашто и када ово насеље назвао Црна Трава, остало је непознато. Као сигурно се може констатовати да овај назив датира од пре

много година. Илустративно је богатство варијанти смишљених и причаних у народу, као и данашња различита тумачења правих извора имена насеља.

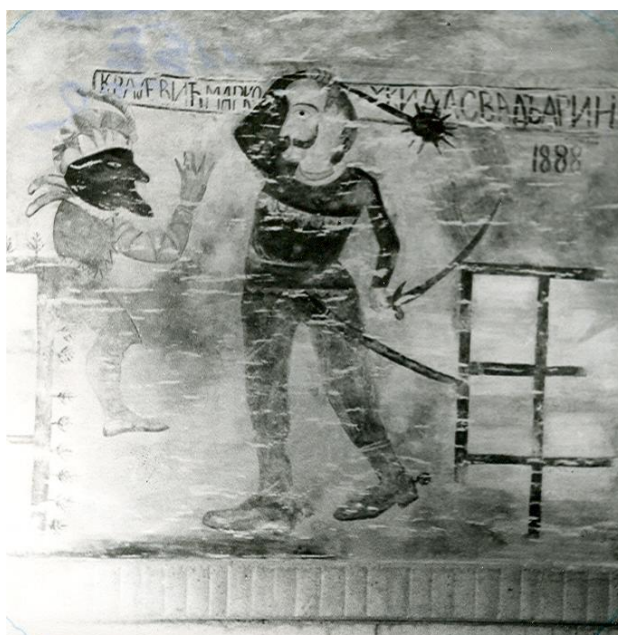
У смислу сагледавања реакције становништва на животне услове у којима се налази, занимљива је зидна илустрација, коју је забележио и тако од заборава сачувао аустријски археолог Феликс Каниц: *"Добро прозебли, зауставили смо се у овој сасвим пристојној друмској механи, која се зове "Код Краљевића Марка". Борће Анђелковић, уметнички настројен добропољски дунђерин, овековечио је овде "ал фреско" народног јунака, омиљеног у овој планинској забити, како буздованом "плаћа" свадбарину косовском намеснику - црном Арапину."* (Каниц, Ф., 1986.)

Самоникли уметник из народа, црнотравски зидар - печалбар, израдио је фреску "Краљевић Марко укида свадбарину" са мотивом из народне поезије и устанка, необичне уметничке инвенције, свежином цртежа и слободом потеза. Инспирирана слободарством и ликом јунака наше прошлости, са властитом визуелном представом романтичарског доба, фреска је пуна свежег колорита и мужевности. Репродукција фреске, изведена у холу тада новог Грађевинског школског центра 1974. године, мотивисана је жељом да се забележи историјска истина црнотравског печалбарства, које је осим надничарења и борбе за самоодржање, имало и слободарске прогресивне идеје манифестоване оваквим уметничким стваралаштвом.

4.4.5. ПОСЛЕДЊИХ 200 ГОДИНА

У предходним деловима овог поглавља, приказан је сплет историјских збивања на овим просторима од давнина до доласка Турака, а онда и сам период турске владавине. Може се рећи да су тешки услови живота под Турцима, покренули духовна стања и склоност према променама код напаћеног народа. Тако су се процеси формирања и установљења живота у овим крајевима догодили управо у току турске

(АУТОРИ: Даница и Миша Младеновић, академски сликари)
Сл. 4.25. РЕПРОДУКЦИЈА ЗИДНОГ ЗАПИСА У ХОЛУ
ТЕХНИЧКОГ ЦЕНТРА У ЦРНОЈ ТРАВИ

(ИЗВОР: Каниц, Ф., Србија, земља и становништво, 1986.)
Сл. 4.26. ЗИДНИ ЗАПИС У КАФАНИ
У ДОБРОМ ПОЉУ

Грб симболизује основне карактеристике
краја и становништва:

- слободарство (сунце и звезда)
- печалбарство (мистрија)
- неимарство (цигла у зидном слогу)
- топографија терена
(мост, спајање обала и људи)

(АУТОР: Арх. Часлав Виденовић)
Сл. 4.27. ГРБ ОПШТИНЕ ЦРНА ТРАВА

Сл. 4.28. ОСНОВНА И ГРАЂЕВИНСКО-
ТЕХНИЧКА ШКОЛА (1949.)

владавине и у најтежим условима често и мењали. Дешавало се да се главнина састава становништва измени. Значајна расељавања и поновна досељавања, под условима која су већ разматрана, учинили су да овај простор стекне стални карактер насеобине, без обзира на варирања броја становника, мењање облика насеља, обичаја, делатности и односа турских освајача према раји - становништву.

Управо радикални карактер демографских и социјалних промена, створио је утисак у свести становништва да је Црна Трава више пута насељавана. Вероватно да за таква размишљања има реалног основа. Сигурно је међутим, да се за период интензивног насељавања, развоја и замаха насеља у сваком погледу, може узети раздобље 19. века. Историјски, овај век је захватио последњи период владавине Турака (од Првог српског устанка 1804. до ослобођења јужне Србије, 1878. године).

Наведени период представља мешање различитих активности становништва, где су привредна превирања, доносила јачање једне, на рачун друге делатности, самим тим кристалишући основне правце развоја насеља. На другој страни, кроз низ планинских устанака и побуна против Турака, постепено је слабљен њихов утицај.

У периоду око Првог српског устанка, 1804. до 1809. Црна Трава је захваљујући учешћу својих истакнутих устаника, који су једно време са другима из ове области држали јужни српски фронт, била слободна. Црна Трава се истакла и у Другом српском устанку, не само по броју устаника, већ и по подвизима у сукобима са Турцима. Далеко веће њихово учешће и са више докумената о томе, било је у нишкој буни 1841. године. У одмазди, Турци су спалили 104 села, међу којима и највећа села црнотравског краја. Црна Трава учествовала је и у последњим борбама са Турцима, када је након ослобођења Хана и Сурдулице (12. јануара 1878. године) овај крај доживео коначно ослобођење од Турака.

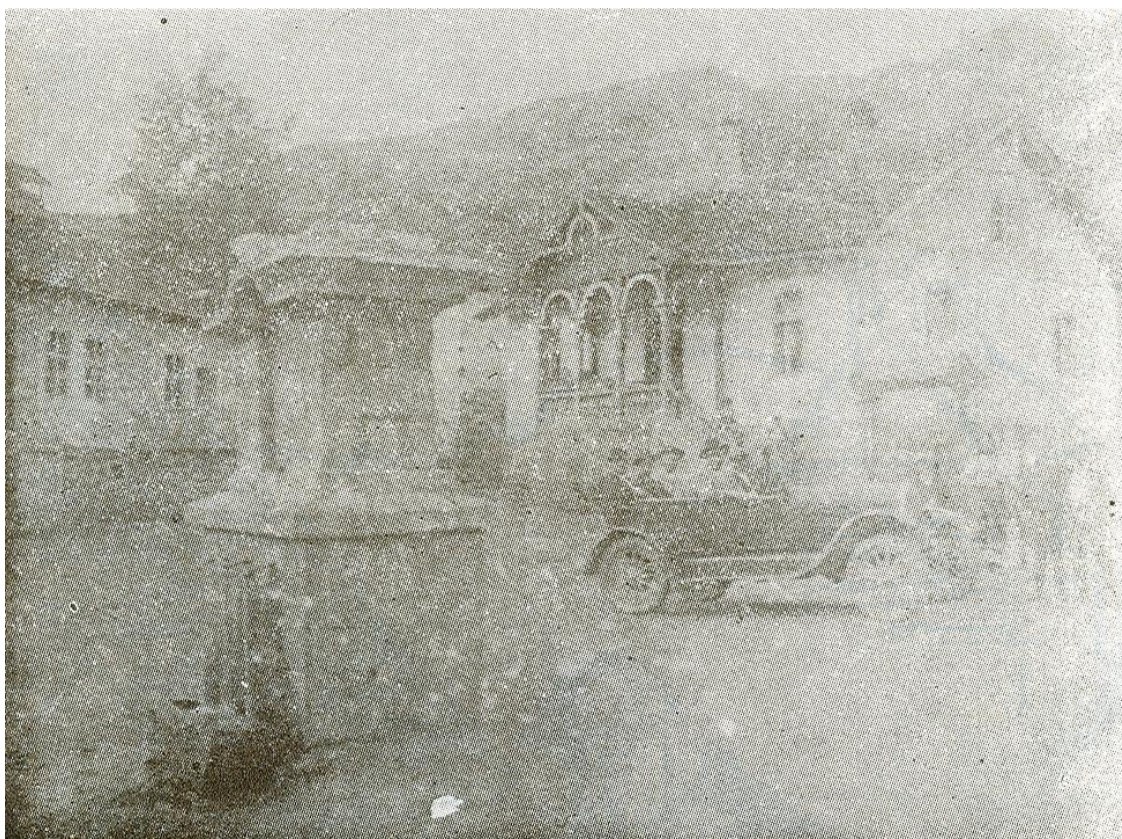
После ослобађања Јужне Србије од Турака 1878. године, тачније од доношења Закона о административној подели Краљевине Србије,

обнародованог 15. марта 1890. године па до данас, Црна Трава се у свести људи територијално четири пута мењала. Низ забуна и различитих тумачења граница њене територије ипак не представљају битну одредницу у развоју самог насеља. Од ослобођења од Турака, до Другог Светског рата територија Општине Црна Трава се није битније мењала. Одмах по ослобођењу ово подручје по указу српске владе (13. фебруар 1878.) излази из круга врањске управе и улази у састав лесковачке, што је само административна, не и територијална промена.

Чињеница је да крајем 19. века настаје убрзани развој центра насеља ("села") Црне Траве. Писменост у ове крајеве продире још 1811. године, преко свештенства. Неке од занимљивих година, дочаравају темпо и природу промена које су се дешавале у периоду до Другог Светског рата:

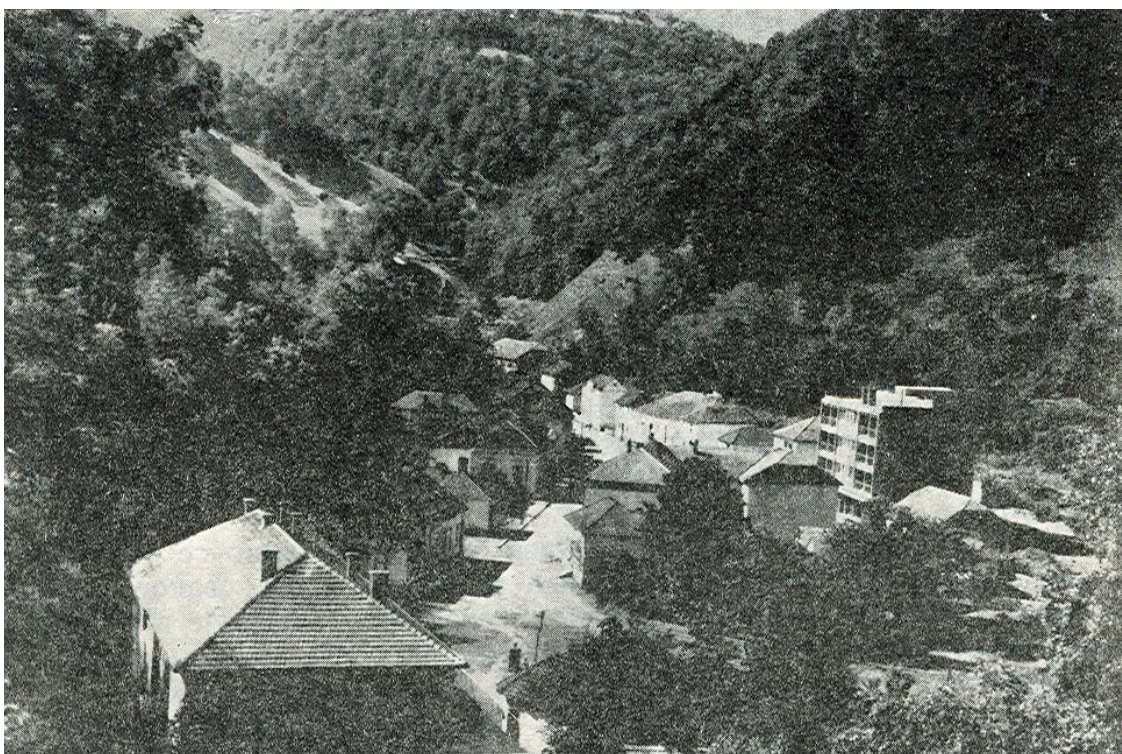
- 1907. године, оснивају се Спортско и Соколско друштво;
- 1908. године, отвара се Прва Световна школа, а она као Центар образовања оснива Централну библиотеку;
- 1919. године отворена је Пошта и изграђен Водовод;
- 1921. године отворена је Амбуланта и друге Школе (грађанска, грађевинска, домаћићка и плетарска). Грађевинске школе, дале су прве угледне зидарске мајсторе и грађевинске стручњаке;
- 1923. године Црна Трава је проглашена варошицом;
- 1924. године почиње коришћење радио апарата, и појављује се први аутомобил у насељу;
- 1931. године отворена је нова Грађевинско - занатска школа.

Развој насеља у периоду после Другог Светског рата до данас (65 година), текао је по свим опште важећим и добро познатим друштвеним условима. Последице и стање које је сада актуелно, исто тако је опште познато: насеље се налази у фази потпуног гашења. И ту се историјски круг затвара. Онако како је настајало, под јаким утицајем друштвених околности, насеље се сада и гаси. Разлика је у томе, што су ондашње услове у великој мери диктирали Турци, а ове данас на жалост сами Срби.

(ИЗВОР: Костадиновић, Р., *Црна Трава и Црнотравици*, Лесковац, 1968.)

Сл. 4.29. ЦЕНТАР ЦРНЕ ТРАВЕ 1924. ГОДИНЕ И ПРВИ АУТОМОБИЛ У НАСЕЉУ

(ИЗВОР: Симоновић, С., *Печалбарство и неимарство црнотравског краја*, СИЗ ЦТ, 1983.)

Сл. 4.30. ЦЕНТАР ЦРНЕ ТРАВЕ ПОСЛЕ 2. СВЕТ. РАТА СА ПРВОМ ВИШЕСПРАТНИЦОМ

5. ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОСТАЛИХ КОМПАРАТИВНИХ МОДЕЛА

Остали конкретни модели за компарацију, (изузимајући примарни модел - Црна Трава, који је у општем смислу детаљно приказан у претходним поглављима овог рада), представљени су у овом поглављу на нивоу општих карактеристика.

Бирана су насеља са израженим сопственим специфичностима, са јасно дефинисаним и већ увелико оформљеним центрима, која својим положајем у источној Србији у великој мери равномерно покривају третирани простор, и која се у систему насеља, могу предвидети као центри за околна гравитирајућа подручја. Приказана су на наредним страницама, кроз најосновније просторно – географске и природне, демографске, историјске, и друге елементе, следећа насеља:

1. **Црнајка**, Општина Мајданпек,
(у области планина Дели Јован, Стол, Мали и Велики Крш);
2. **Крепољин**, Општина Жагубица,
(у области Хомољских планина и Бељанице);
3. **Злот**, Општина Бор,
(у области планине Малиник и Кучајских планина);
4. **Ресавица**, Општина Деспотовац,
(у области Бељанице и Кучајских планина);
5. **Минићево**, Општина Књажевац,
(у области северног дела Старе планине и Тупижнице);
6. **Кална**, Општина Књажевац,
(у јужној области Ст. планине, Тресибабе и Сврљишких пл.);
7. **Бабушница**, (седиште Општине)
(у области Суве планине, Влашких планина и Руја);

5.1. ЦРНАЈКА

Налази се у Борском округу у источној Србији, у оквиру Општине Мајданпек. Само насеље, налази се у подножју планина Стол и Дели Јован, југоисточно од Мајданпека, у удолини поред Црнајачке реке, на надморској висини од 303 метара. Највећи број становника, настањен је по брдима, јер Црнајка спада у разбијена брдско – планинска насеља.

Највише станиште је на 540 м. надморске висине. Терен је нераван - брдовит и шаролик, са високим планинским масивима у околини, под пашњацима, ливадама, њивама, шумама, воћњацима и другим културама.

Црнајка је међу 12 мајданпечких села шесто по величини и обухвата 5.150 ха површине, док је по броју становника друго насеље. Граничи се са следећим насељима – месним заједницама: Плавна у Општини Неготин, Танда и Горњане у Општини Бор, Клокочевац, Рудна Глава и Тополница у Општини Мајданпек.

Село је од Општинског центра удаљено 32 км, од Доњег Милановца 27, Бора 48, Зајечара 52. Положај села омогућава изузетно повољну саобраћајну везу са овим и другим центрима.

Око 60% становништва, бави се искључиво пасивном пољопривредом и сточарством, а око 40%, бави се другим делатностима на подручју Општина Мајданпек, Бор и Неготин. Територија села подељена је на 11 реона – мањих насебина, укључујући и сам центар села.

Број становника по пописима од 1953. до последњег 2011. године кретао се по подацима у табели:

ТАБЕЛА II

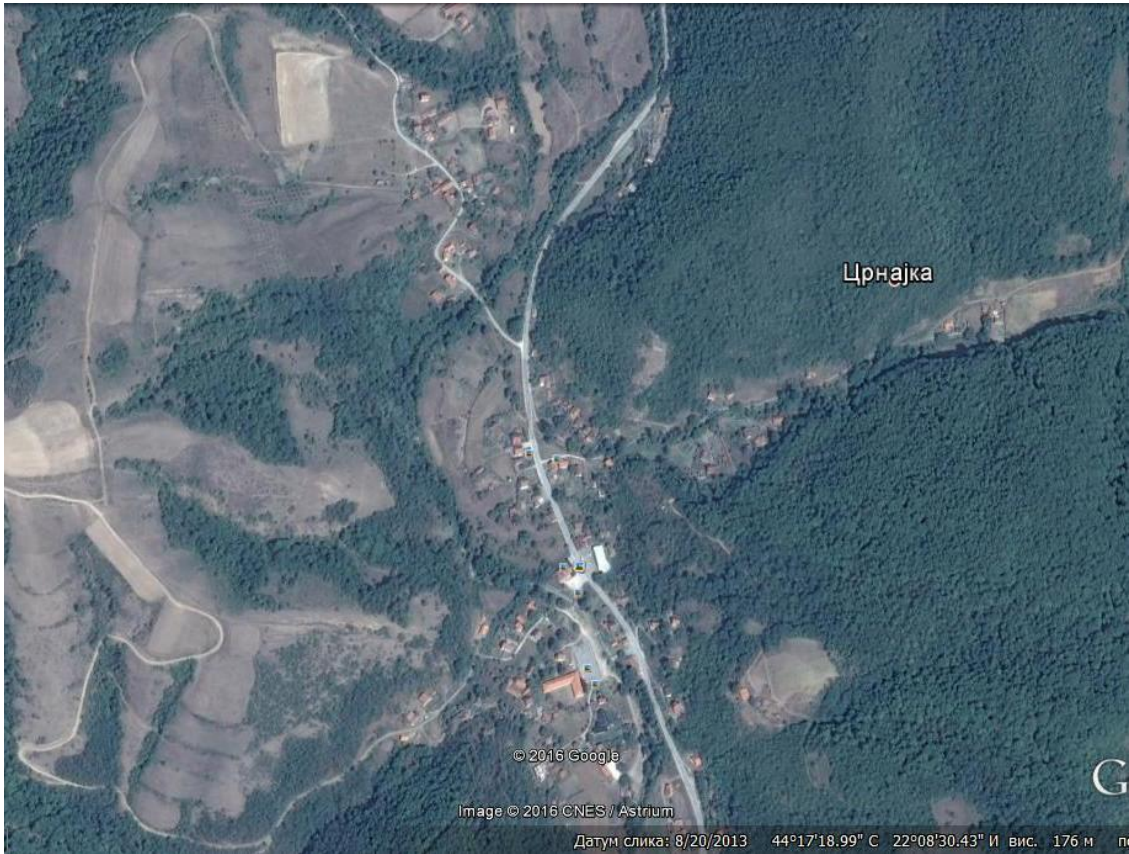
Година пописа	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	1.460	1.554	1.343	1.330	1.256	1.099	890

По етничком саставу, Срба има 64%, Влаха 29% и осталих 7%. У селу има 372 домаћинства, а просечан број чланова по домаћинству је 2,95.

Најстарији познати писани помени Црнајке датирају из времена аустријске окупације североисточне Србије (1718-1739). У црквеним извештајима било је мало село од 10 кућа на истом месту на коме је и данас. Према Феликсу Каницу, Аустријанци су рудишта у Црнајки експлоатисали у периоду 1734 - 1738. године. У руднику је радило локално становништво, али и Власи из румунског Баната. У то време становништво је било претежно влашко. (Каниц, Ф., 1986.)

По одласку Аустријанаца (1739. год.) придошли рудари се враћају у Банат, а преостало становништво трпи тешке турске зулуме. Трајно настањивање почиње крајем 18. и почетком 19. века. Уз неколико избеглих породица које се враћају на стара огњишта, долази читав талас породица и појединаца из суседног Видинског пашалука, како из влашких, тако и из српских села.

Иако је географско средиште горњопоречког слива и у близини раскрснице важних путева, Црнајка се није развила у велико насеље, јер се нису остварила предвиђања многих рударских стручњака, да судећи по рудном богатству, може постати значајан рударско - металуршки центар. Зато се стално становништво све до половине прошлог века бавило искључиво сточарством и пољопривредом. Село се развијало углавном природним прираштајем, да би од 1828. године са 68 кућа и око 300 житеља, до 1905. године имало 224 куће са 1.297 становника. Сличан број становника, одржао се до данас. Ниска стопа раста, односно стагнација па и пад броја становника у последња три пописа, није узрокована падом наталитета, већ економским миграцијама ка суседним развијеним центрима (Мајданпек, Бор, Зајечар).

Сл. 5.1. ЦРНАЈКА - ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 5.2. ЦРНАЈКА - УЖЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

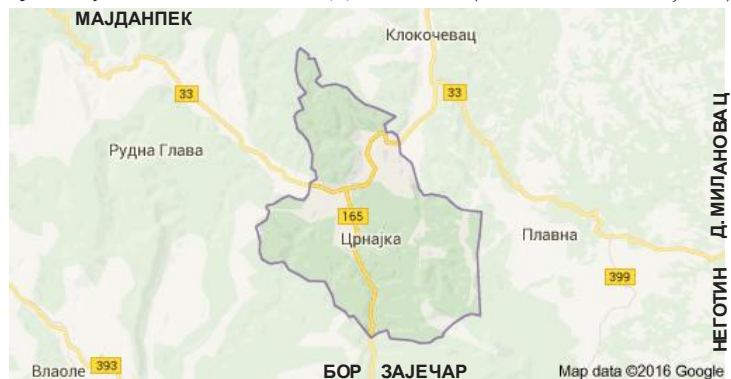

Сл. 5.3. СЕЛО ЦРНАЈКА У ОКРУГУ КРАЈИНСКОМ 1919. ГОДИНЕ (ИЗВОР: www.crnajka.rs)

Сл. 5.4. ЦРНАЈКА НА КАРТИ СРБИЈЕ

(ИЗВОР: sh.wikipedia.org/wiki/Crnajka)

Сл. 5.5. АТАР СЕЛА СА ГЛАВНИМ ПУТНИМ ПРАВЦИМА (ИЗВОР: www.google.rs/maps/place)

Сл. 5.6. СЕЛО ЦРНАЈКА - ПАНОРАМА

(ИЗВОР: www.crnajka.rs)

5.2. КРЕПОЉИН

Налази се у Браничевском округу у источној Србији, у оквиру Општине Жагубица. Други по реду економски центар Хомоља, налази се у његовом западном делу. Смештен је у северном делу Крепољинско – Крупајске котлине, на истоименој реци, која се на 1 км јужно од села, улива у Млаву као њена десна притока, а на надморској висини од 292 метара. Северно се налазе обронци Хомољских планина, а југозападно Бељанице.

До 1965. године насеље је било седиште Општине, коју је чинило осам насељених места. После укидања, подручје бивше Општине у целости је ушло у састав Општине Жагубица.

Крепољин је међу 16 жагубичких села прво по величини и долином Крепољинске реке, пружа се све до Белог брега. Остали делови места, пружају се путем ка Јасеновцу и уз регионални пут Петровац – Жагубица.

Од Петровца је удаљен 25 км, од Деспотовца на југу 43, а од Општинског центра – Жагубице, 22 км. Положај села омогућава изузетно повољну саобраћајну везу са овим и другим центрима.

Око 55% становништва, бави се искључиво пољопривредом и шумарством, око 15%, бави се вађењем руде и камена, а 30% бави се другим делатностима. У непосредној близини Крепољина, налази се рудник мрког угља у Јасеновцу.

Број становника по пописима од 1953. до последњег 2011. године кретао се по подацима у табели:

ТАБЕЛА III

Година пописа	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	2.514	2.569	2.288	2.252	2.045	1.696	1.542

По етничком саставу, Срба има 82%, Влаха 15% и осталих 3%. У селу има 629 домаћинства, а просечан број чланова по домаћинству је 2,70.

По народном казивању, Крепољин су основали досељеници са Косова, одмах по пропасти Србије и Косовске битке, који се нису одмах населили на место данашњег насеља, већ су се најпре задржали на Погледима изнад Млаве, а потом преселили у Лопушњу и ту формирали станиште. Стари становници Лопушње, називали су се Јелинима, чије је порекло непознато. Део овог живља, преселио се касније на место данашњег Крепољина и ту се стално настанио. Сматра се да је ту већ затекао становништво.

По првом записаном податку о насељу (1718. год.) село спада међу млађа хомољска насеља. Обзиром на веома повољан географски положај, може се предпоставити да је на овом месту постојало насеље и за време Римљана. На ово упућује чињеница да је отуда пролазио важан војни пут “*via militaris*”, као и бројне вредне археолошке ископине.

Према подацима преузетим са интернет форума, долази се до појединих важних година у историји насеља:

1467. – Први подаци о насељавању овог подручја.

1718. – Први подаци о Крепољину у извештајима аустријске управе.

1733. – Крепољин има 21 домаћинство.

1850. – Почела са радом Школа у Крепољину.

1873. – Отворена Поштанско – телеграфска станица.

1930. – Крепољин стиче статус варошице.

1936. – Основана Земљорадничка Задруга.

1955. – Насеље постаје седиште Општине.

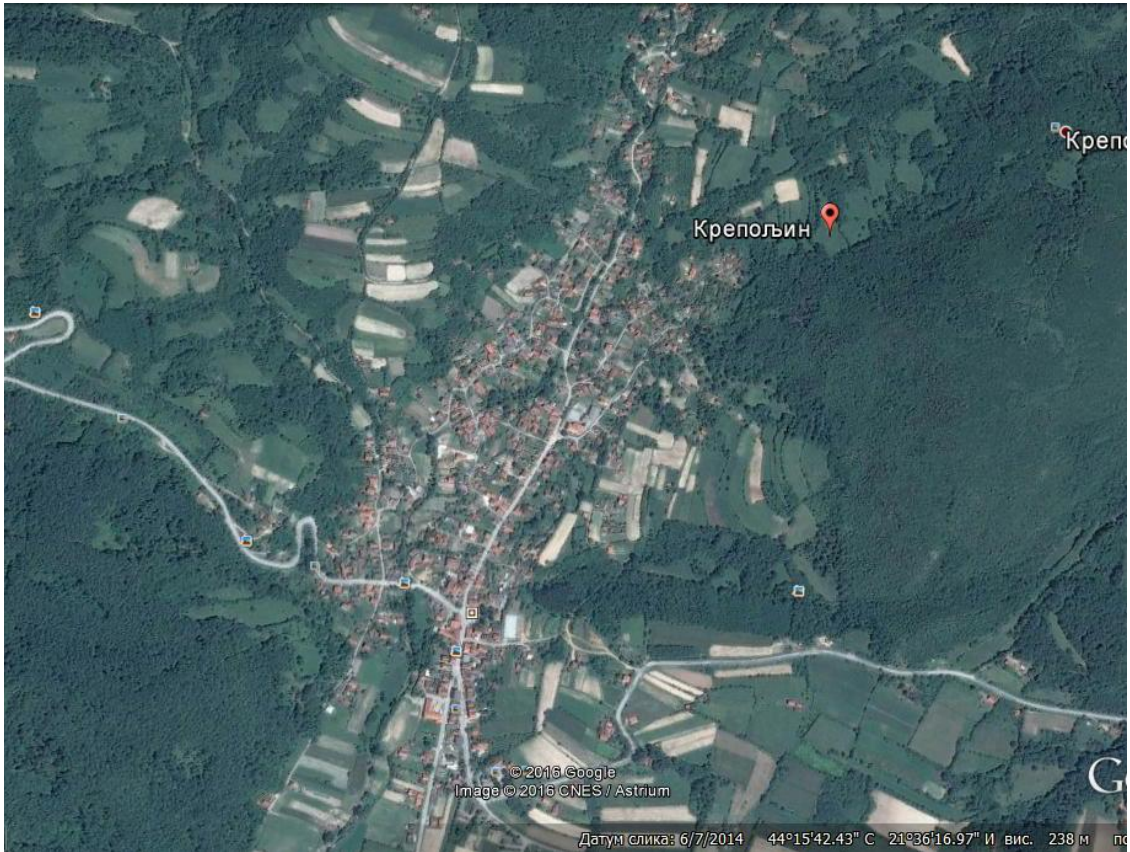
1955. – Почине са радом Рудник мрког угља.

1957. – Почела са радом Ветеринарска служба.

1959. – Увођење електрификације у насеље.

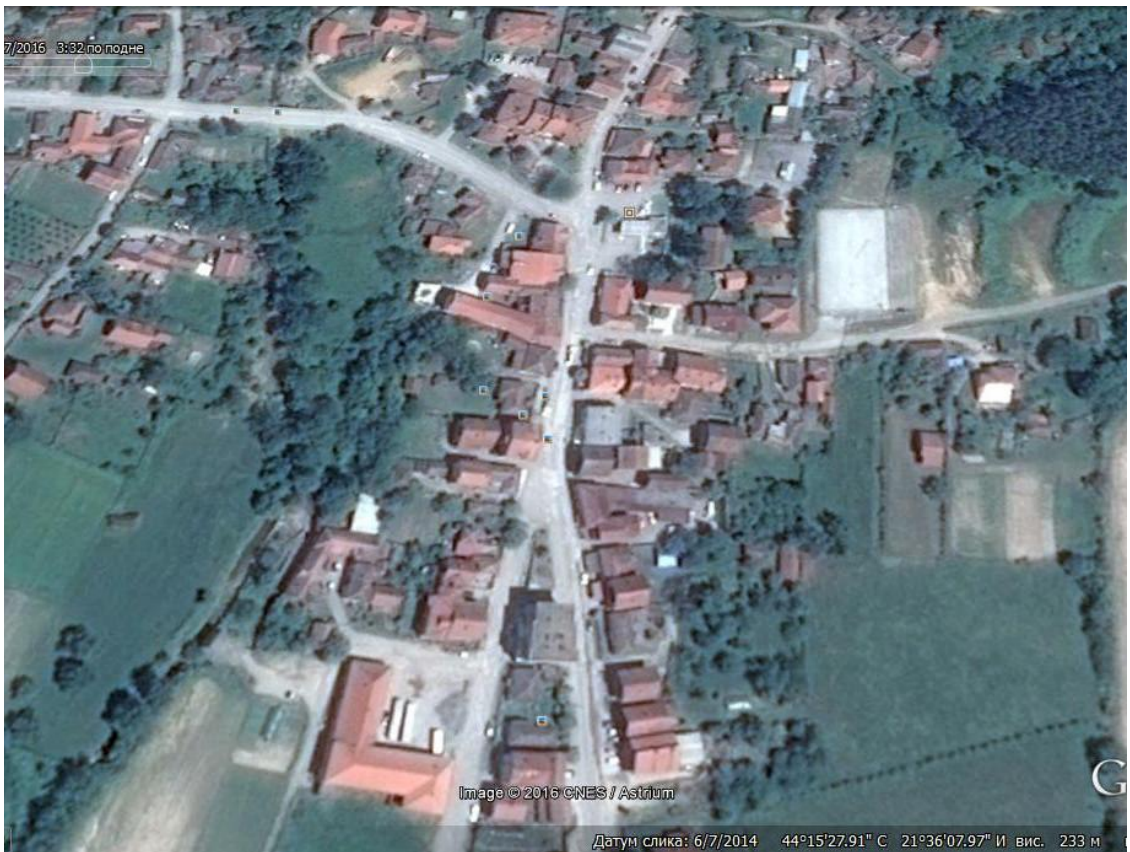
1960. – Формирано Културно – уметничко друштво.

1965. – Крепољин престаје да буде седиште Општине.

Сл. 5.7. КРЕПОЉИН - ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 5.8. КРЕПОЉИН - УЖЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

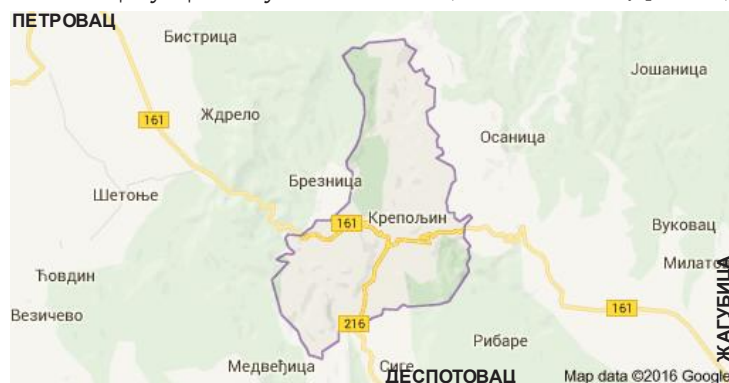
Сл. 5.9. СЕЛО КРЕПОЉИН - РАСКРСНИЦА У ЦЕНТРУ

(ИЗВОР: www.srbijaplus.net)

Сл. 5.10. КРЕПОЉИН НА КАРТИ СРБИЈЕ

(ИЗВОР: sh.wikipedia.org / wiki / place)

Сл. 5.11. АТАР СЕЛА СА ГЛАВНИМ ПУТНИМ ПРАВЦИМА

(ИЗВОР: www.google.rs / maps / place)

Сл. 5.12. СЕЛО КРЕПОЉИН - ПАНОРАМА

(ИЗВОР: www.crnajka.rs)

5.3. ЗЛОТ

Налази се у Борском округу у источној Србији у оквиру Општине Бор, односно у подножју планине Малиник (1.158 m), у долини Злотске реке која је највећа притока Црног Тимока. На западу се граничи са атарима села Јеловац и Стрмостен, на југу са Подгорцем, на југоистоку са Сумраковцем и Шарбановцем, на истоку са Брестовцем и на северу са атаром Жагубице. Релјеф је брдско - планински са највишом надморском висином која достиже 1.284 m (Велика Треста).

Злот је једно од највећих села у Тимочној Крајини по површини, али и по становништву. Северозападно од центра села налазе се Злотске пећине од којих је Лазарева једна од најдужих у Србији, као и Лазарев кањон, заштићен као споменик природе. Кроз село пролази Злотска река, која извире испод Лазареве пећине, која је удаљена 3 км од центра села. Изнад те пећине налази се и пећина Верњикица.

Село се дели на: планину и поље. На планини нема сталног становништва већ постоје бачије, где се заједнички напаса стока. Поље се дели на центар села и остали атар. Центар села је подељен на четири, а остало подручје атара на 20 рејона.

Од Бољевца на југу, Злот је удаљен 23, а од Општинског центра – Бора, 21 км. Положај села омогућава релативно повољну саобраћајну везу са овим и другим центрима (магистралним правцем код Бољевца, са Параћином и Зајечаром, односно са Моравском и Тимочком долином)

Око 20% становништва, бави се пољопривредом и шумарством, око 15% вађењем руде и камена, 25% ради у прерађивачкој индустрији, 20% бави се производњом, снабдевањем, транспортом, складиштењем и трговином, а 20% другим делатностима. Дисперзија у погледу делатности становништва, проузрокована је близином Бора и карактером варошице.

Број становника по пописима од 1953. до последњег 2011. године, кретао се по подацима у табели:

ТАБЕЛА IV

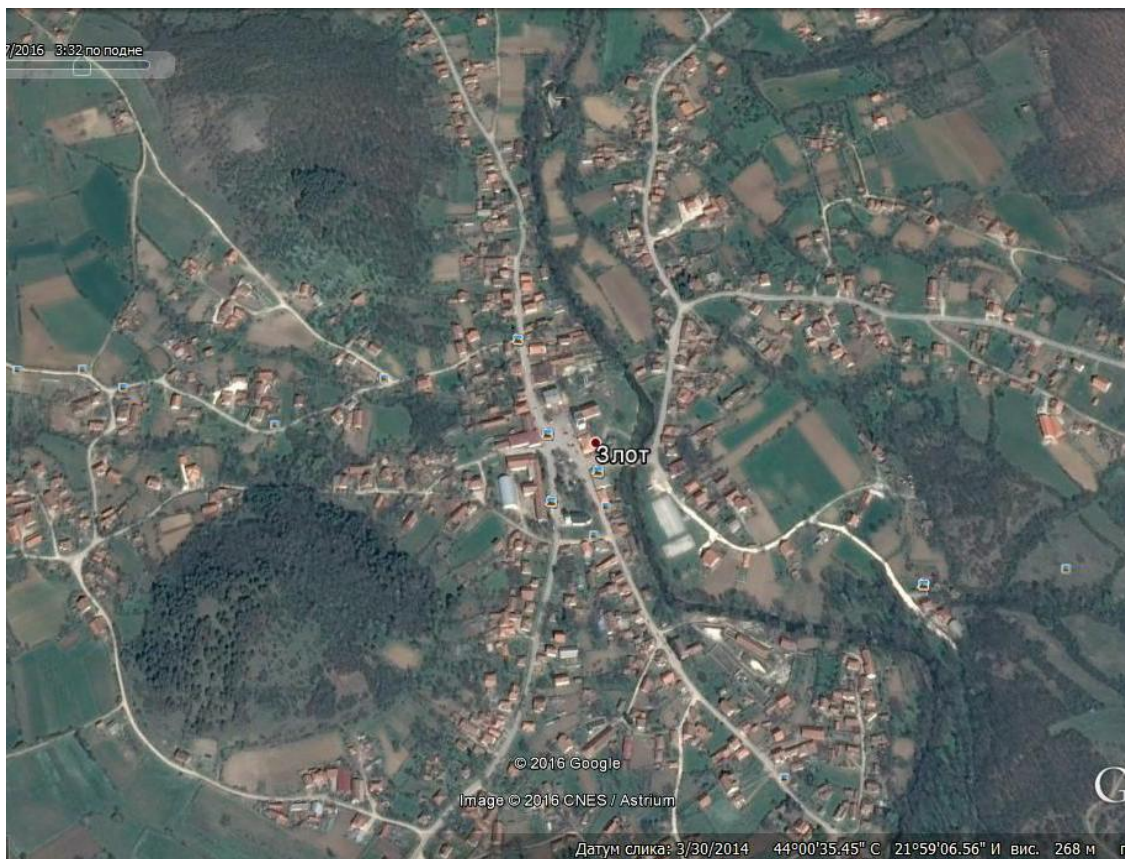
Година пописа	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	5.661	5.538	5.233	4.918	4.280	3.757	3.299

По етничком саставу, Срба има 48%, Владаха 43% и осталих 9%. У селу има 1.129 домаћинства, а просечан број чланова по домаћинству је 3,33.

Сматра се да је село Злот добило име по валути Пољске или по неком злу које је владало на том месту. О имену Злота постоји уверење код људи, да је оно у вези са са досељавањем из [Пољске](#). Ово веровање се повезује са именом пољске валуте - [злот](#), а поткрепљује се налазом веће количине новца Жигмунда II – краља пољског, у атару засеока Манастириште, који се сматра прапостојбином Злота, баш као и заселак Селиште.

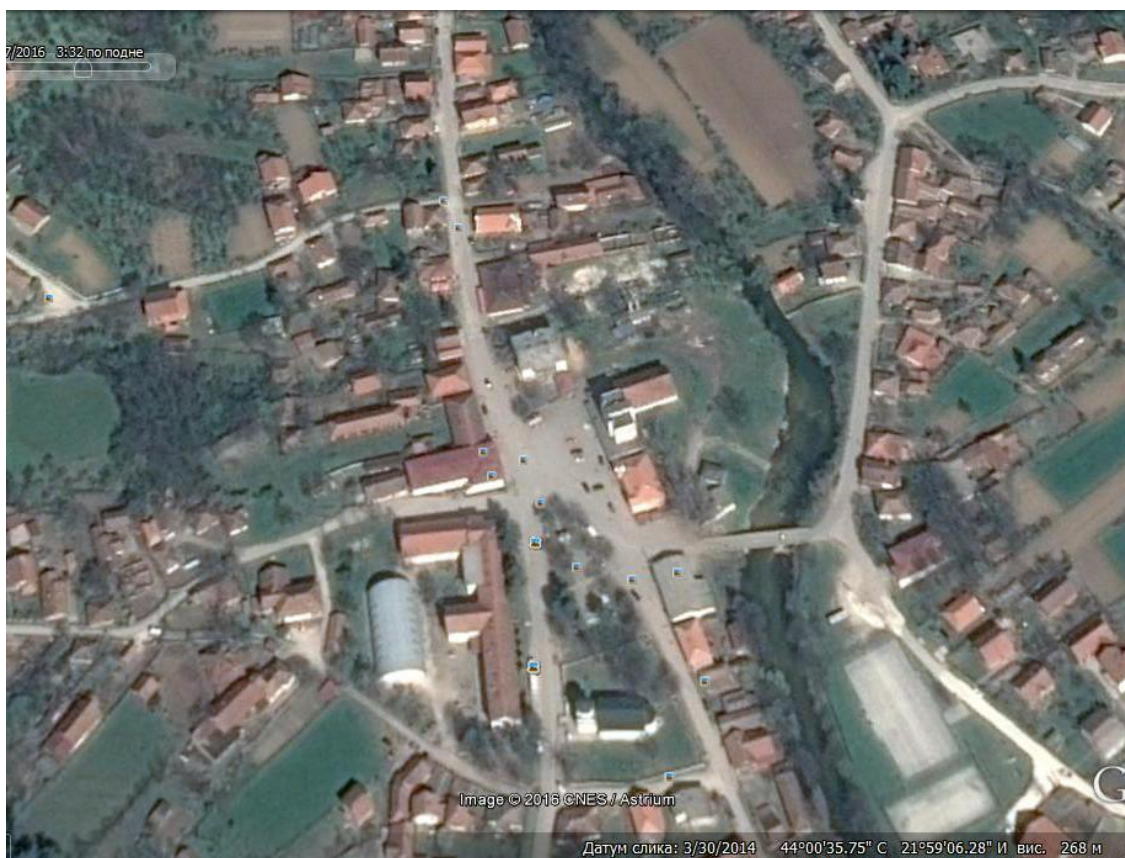
Постоји и друго мишљење о имену села. Њега бележи [Милан Ђ. Милићевић](#) у „Кнежевини Србији“: „Злоћани знају и сад одакле су се доселили. Једни су, веле, дошли са [Алмана](#), а други из [Балчице](#) у [Ердељу](#). Кажу да је један од тих првих досељеника купио њиву за золоту (30 пара), па је од туда име селу Злот, премда [Власи](#) ово име изговарају – Зглот.“

Немци су у септембру [1941.](#) године потпуно спалили села Подгорац и Злот, што је била освета за партизанско уништење рудника Ртањ и ометање саобраћаја уништавањем мостова и железничких пруга. Прво су села бомбардовали из ваздуха. Истог дана немачки војници су у Злоту спалили око 30 кућа, а преко ноћи спровели све преостале мере безбедности и застрашивања. После митраљеске пуцњаве у куће и стаје упадали су немачки војници са нарамцима [сламе](#) којом су пунили све просторије. Затим би убацивали запаљиве бомбе, а укућане гурали у куће захваћене ватром и затварали врата за њима. У оба села, Подгорцу и Злоту, изгореле су 853 куће и друге грађевине.

Сл. 5.13. ЗЛОТ - ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 5.14. ЗЛОТ - УЖЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

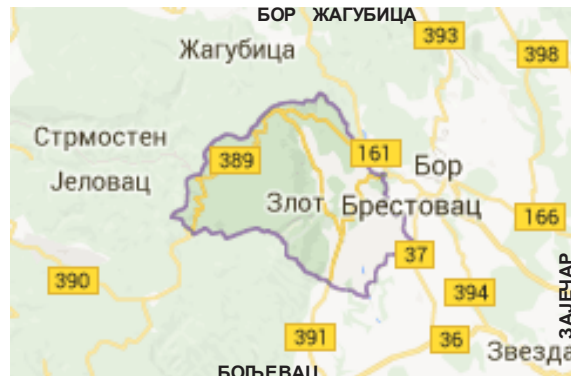
Сл. 5.15. СЕЛО ЗЛОТ - ПАНОРАМА

(ИЗВОР: www.panoramio.com/photo)

(ИЗВОР: sh.wikipedia.org/wiki/place)

Сл. 5.16. ЗЛОТ
НА КАРТИ СРБИЈЕ

Сл. 5.17. АТАР СЕЛА СА ГЛАВНИМ ПУТНИМ ПРАВЦИМА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/place)

Сл. 5.18. СЕЛО ЗЛОТ - ЦЕНТАР

(ИЗВОР: www.google.rs)

5.4. РЕСАВИЦА

Ресавица је градско насеље у Општини Деспотовац, у Поморавском округу у (средње) источној Србији. До 1965. године, ово насеље било је седиште Општине Ресавица, коју је чинило 16 насељених места. У Ресавици се налази Железничка станица на прузи Марковац – Свилајнац – Деспотовац – Ресавица, која је дугачка 42 км. Кроз насеље пролази и регионални пут Крепољин – Ћуприја. Насеље се налази у подручју обронака Бељанице и Кучајских планина.

Од Општинског центра – Деспотовца, Ресавица је удаљена 19 км, а од Ћуприје, 28 км. Положај села омогућава релативно повољну саобраћајну везу са овим и другим центрима (преко Деспотовца до Свилајнца и коридора 10). Остале везе су нешто компликованије (до Крепољина и долине Млаве има 46 км).

Око 65% становништва бави се рударством, око 15% ради у прерађивачкој индустрији, 5% бави се транспортом, складиштењем и трговином, а 15% ради у другим делатностима (управа, образовање, здравство, услуге...) Веома мали, готово незнатан број људи бави се пољопривредом (1,5%) У непосредној близини и околини Ресавице, налазе се налазишта и подземне експлоатације високо квалитетног мрког угља.

Број становника по пописима од 1953. до последњег 2011. године, кретао се по подацима у табели:

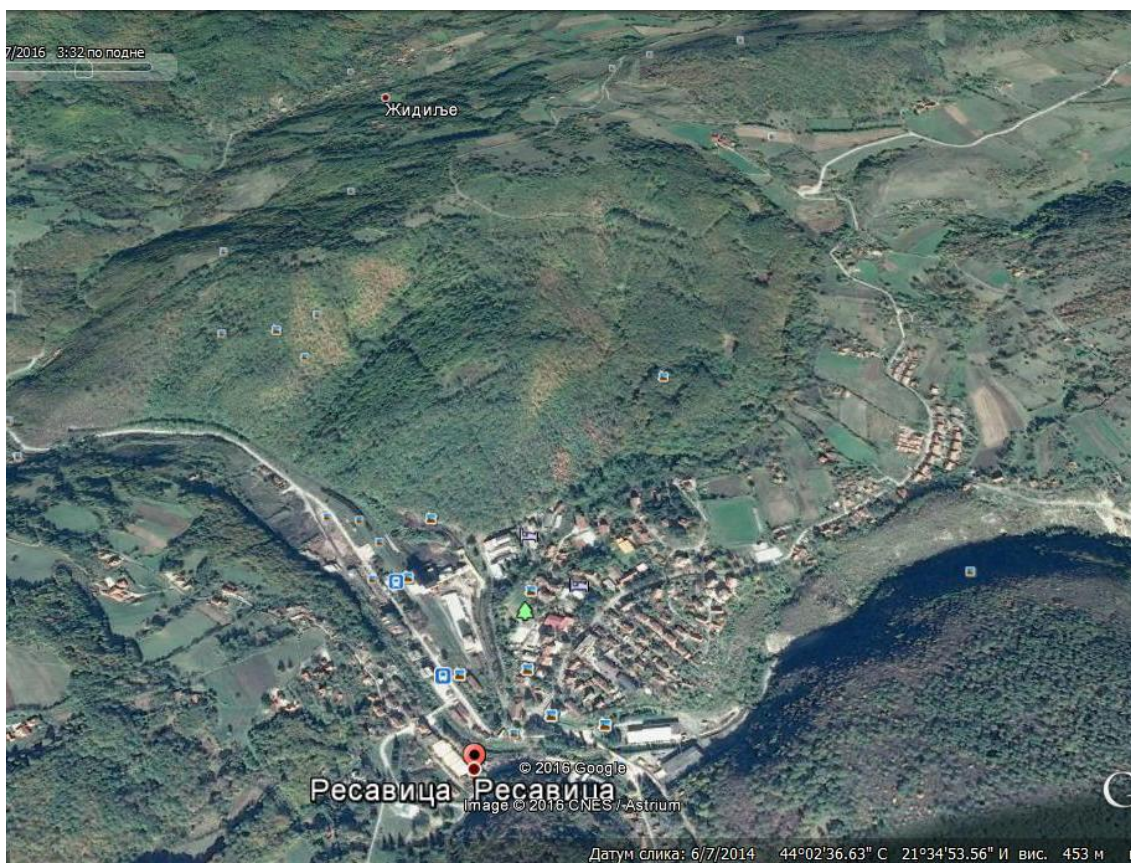
ТАБЕЛА V

Година пописа	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	829	2.224	2.936	2.716	2.693	2.365	2.035

По етничком саставу, Срба има 93%, а осталих 9%. У насељу има 858 домаћинства, а просечан број чланова по домаћинству је 2,76.

У инфра и супраструктурном смислу, насеље је богатије опремљено услед постојања специфичне делатности, па се тако у Ресавици налазе:

- Административни центар РМУ „Рембаса“, предузећа за подземну експлоатацију високо квалитетног мрког угља, једног од најквалитетнијих који се вади на територији Србије. Ово предузеће има веома богату историју рударства, дугу преко 150 година;
- Седиште производно акционарског предузећа „Застава Метал“, основано 1958. године, за производњу делова за моторна возила, производа за кабловску индустрију, термотехнику, рударску, пољопривредну опрему и остало, које запошљава преко сто радника;
- Топлана у саставу РМУ „Рембас“, за топлификацију целог насеља, који је почео са радом 1960. године;
- Водовод у саставу РМУ „Рембас“, за производњу, пречишћавање и дистрибуцију пијаће воде, основан 1938. године;
- Седиште предузећа „Була“ а угоститељство, повртарство, сточарство производњу млека, трговину и туризам, основано 2005. године;
- Здравствена станица „Ресавица“, за примарну здравствену заштиту, која је почела са радом 1962. године, и обухвата општу медицину, медицину рада, лабораторију, стоматологију, поливалентну патронажу и апотекарску јединицу (лекари свакодневно опслужују и Здравствену станицу „Сењски Рудник“, која нема сталног лекара);
- Дечји вртић „Рада Миљковић“, основан 1981. године;
- Основна школа „Вук Караџић“, основана 1955. године;
- Народна библиотека „Ресавска школа“, основана 31. марта 1966. године, са главном управом у Деспотовцу;
- КУД „Бранислав Нушић“, основано 1945. године, које окупља око 150 чланова, и има 3 секције: фолклорну, музичку и драмску;
- Црква Св. Пантелејмона, за коју је иницијатива за изградњу започела августа 1997, а освештена је 2012. године;
- Терени за тенис (бетон и шљака), мали фудбал и кошарку;

Ст. 5.19. РЕСАВИЦА - ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Ст. 5.20. РЕСАВИЦА - УЖЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 5.21. РЕСАВИЦА - ПАНОРАМА

(ИЗВОР: www.google . rs)

Сл. 5.22. РЕСАВИЦА
НА КАРТИ СРБИЈЕ

(ИЗВОР: sh.wikipe dia.org / wiki / place)

Сл. 5.23. АТАР СЕЛА СА ГЛАВНИМ ПУТНИМ ПРАВЦИМА

(ИЗВОР:www.google.rs/ maps/ place)

Сл. 5.24. РЕСАВИЦА - СТАМБЕНО НАСЕЉЕ

(ИЗВОР: www.google . rs)

5.5. МИНИЋЕВО

Налази се у Зајечарском округу у источној Србији у Општини Књажевац, на магистралном путу Књажевац – Зајечар (16 км од Књажевца и 26 од Зајечара), на десној обали реке Клисуре, под планином Тупижница, а на раскрсници са правцем Бољевац – Бучје – Минићево – Кадибогаз (гранични прелаз са Бугарском), удаљен 17 км од Минићева. На надморској висини је од 194 метра.

До јула 1945. године варошица се звала Андрејевац, а пре тога Јени Хан, Нови Хан и Краљево Село. У том смислу, Феликс Каниц бележи: *“Године 1897. затекао сам у Новом Хану (са 1.560 становника), који је управо тада назван Краљево Село и подигнут у ранг управног центра тимочког среза, импозантну управну зграду са школом и добру механу, у којој смо испробали вино са оближњих тимочких висова и нашли да је изврсно.”* (Каниц, Ф., 1986.)

До 1965. године, ово насеље је седиште Општине Минићево, коју је чинило 19 насељених места. Око 25% становништва, бави се прерађивачком индустријом, 7% пољопривредом и шумарством, 5% грађевинарством, 23% бави се транспортом, складиштењем и трговином, 22% ради у управи, здравству и образовању, 6% у финансијама, услужним делатностима и 12% у другим делатностима. Минићево представља важну карику у мрежи насеља и једино је место које представља спону између мањих сеоских насеља и већих центара.

Број становника по пописима од 1953. до последњег 2011. године, кретао се по подацима у табели:

ТАБЕЛА VI

Година пописа	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	486	838	914	1.138	1.026	828	779

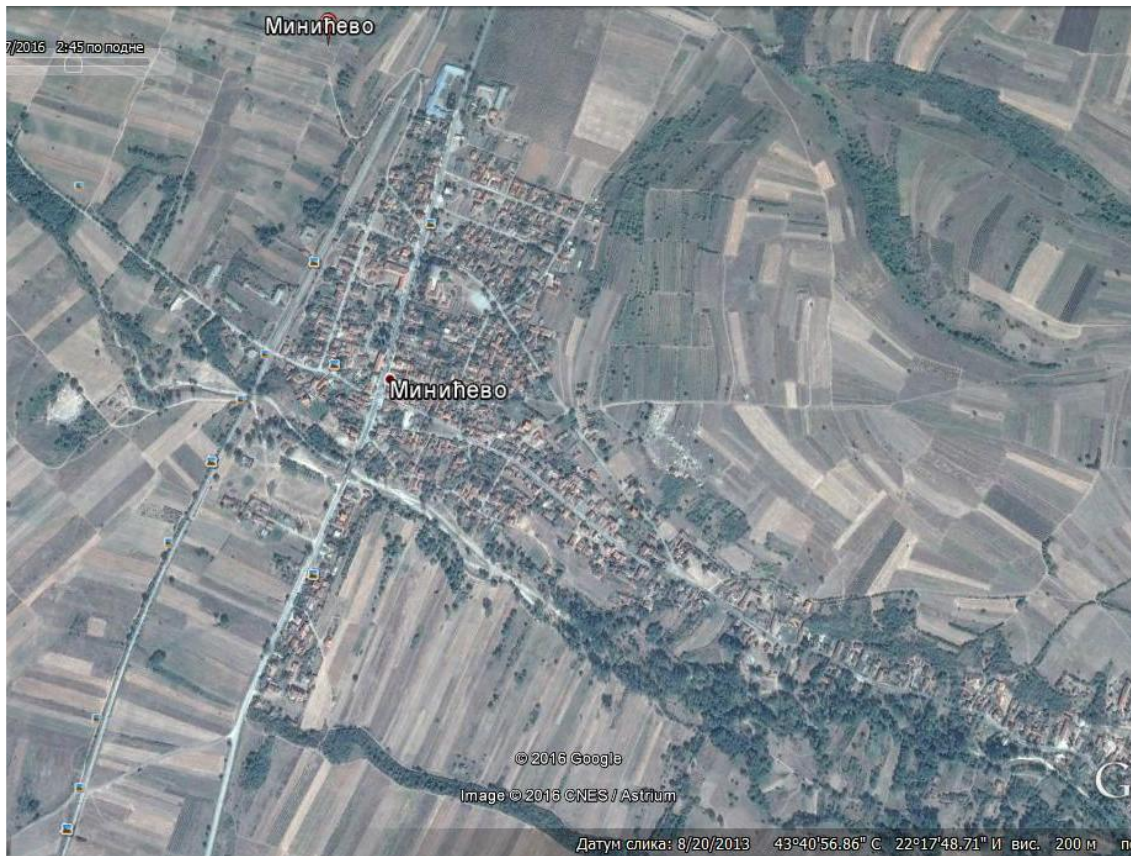
По етничком саставу, Срба има 88%, Рома 10% и осталих 2%. У селу има 271 домаћинство, а просечан број чланова по домаћинству је 3,05.

Постанак насеља и порекло становништва. "Пре више од 200 година појавили су се неки странци из Загорја у Бугарској, више садашњег манастира Суводола, у Бачама, месту где се састају Базовски Поток, Бамбе, Цигански Поток и Мала Река. Било је ту, у почетку, 15 кућа. Одатле се из непознатих разлога, спусте у Дубраву, која се данас зове Старо Село одакле се касније спусте на леву обалу Селачке Реке, испод самог друма. Због турског насиља село се одавде исели у Суву Реку или Суви Поток, добије ново име Сухи Дол или Суводол. С пролећа, након ослобођења, 1834. године, село се пресели на данашње место. Становништво Краљевог Села се разликује од варошице Минићева - Андријевица. Оно је највећим делом, као што је већ речено, из видинског Загорја..."

Положај насеља. "Краљево Село је источно од варошице Андријевица - Минићева, удаљено око 500 метара. Оно је готово све на десној, присојној обали реке Клисуре. Пружа се од села Петруше, са обе стране пута Краљево Село - Кадибогаз."

Тип насеља. "Краљево Село је збијеног типа. Дели се на Горњи и Доњи Крај. Куће су правилно поређане и густо збијене око пута, од Петруше до саме варошице Минићева. Село има своје улице са називима. Од њега се издвајају два краја или „мале“ - Падина и Острво. „Острво“ се зове што га Клисуре, када надође, окружи водом са свих страна, те изгледа као право острво." **Воде.** "Пије се поглавито бунарска вода. Готово свака кућа има свој бунар. Постоје и четири кладенца, који носе имена породица, које се њима служе. Бунарска вода с врло лако добија, на 2-3 метра дубине из песковитог наноса." (www.poreklo.rs)

1871. Минићево се издваја из Заглавског среза са седиштем у Књажевцу, и постаје седиште Тимочког Среза. Тадашња локална управа се смешта у за то време велелепну зграду фамилије Марјановић (слове за осниваче места), која и данас постоји. 1886. за време владавине Обреновића, тадашње Минићево добија велелепну зграду за седиште Начелства Среза Тимочког, где су увек биле смештене локалне "државне" институције. Данас су ту месна заједница, као најнижи облик локалне управе и библиотека. (www.arhiva.glas-javnosti.rs)

Сл. 5.25. МИНИЋЕВО - ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 5.26. МИНИЋЕВО - УЖЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

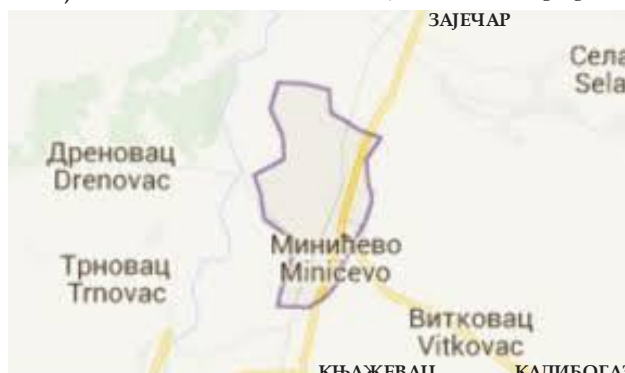

Сл. 5.27. МИНИЋЕВО (РАНИЈЕ КРАЉЕВО СЕЛО) - ПОЧЕТАК 20. ВЕКА (ИЗВОР: www.google.rs)

(ИЗВОР: sh.wikipedia.org/wiki/place)

Сл. 5.28. МИНИЋЕВО НА КАРТИ СРБИЈЕ

Сл. 5.29. АТАР СЕЛА СА ГЛАВНИМ ПУТНИМ ПРАВЦИМА (ИЗВОР: www.google.rs/maps/place)

Сл. 5.30. МИНИЋЕВО - ЖЕЛЕЗНИЧКА СТАНИЦА (ИЗВОР: www.panoramio.com/photo)

5.6. КАЛНА

Налази се у Зајечарском округу у источној Србији, у оквиру Општине Књажевац, на магистралном путу Пирот – Књажевац, односно раскрсници путева ка Сврљигу са западне и Црном врху и Бабином зубу на Старој планини са источне стране. У подножју је Сврљишких планина и Тресибабе, и на обронцима Старе планине. Насеље је на ушћу Стањанске и Ћустичке реке, које трворе Трговички Тимок, а на надморској висини од 463 метара.

До 1965. године насеље је било седиште Општине Кална, коју је чинило 14 насељених места. После укидања, подручје бивше Општине у целости је ушло у састав Општине Књажевац. Област чије је седиште Кална, позната је и под именом Будац. Ова микрорегија, налази се на граници са Општинама Сврљиг, Бела Паланка и Пирот.

Од Пирота насеље је удаљено 37 км, од Књажевца 29, а од Сврљига 30 км. Од скијашког – туристичког центра на Старој планини, Кална је удаљена 20 км. Село је на средокраћи између значајнијих центара, и у повољном је положају да буде спона између поменутих и других градова и насеља мање категорије.

Око 37% становништва, ради у прерађивачкој индустрији, 18% бави се искључиво пољопривредом (и то претежно сточарством), и шумарством, а око 45%, бави се разним другим делатностима. Неки облик пољопривреде упражњава већина становништва.

Број становника по пописима од 1953. до последњег 2011. године кретао се по подацима у табели:

ТАБЕЛА VII

Година пописа	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	1.283	1.292	976	834	629	554	287

По етничком саставу, Срба има 95%, и осталих 5%. У селу има 246 домаћинства, а просечан број чланова по домаћинству је 2,24.

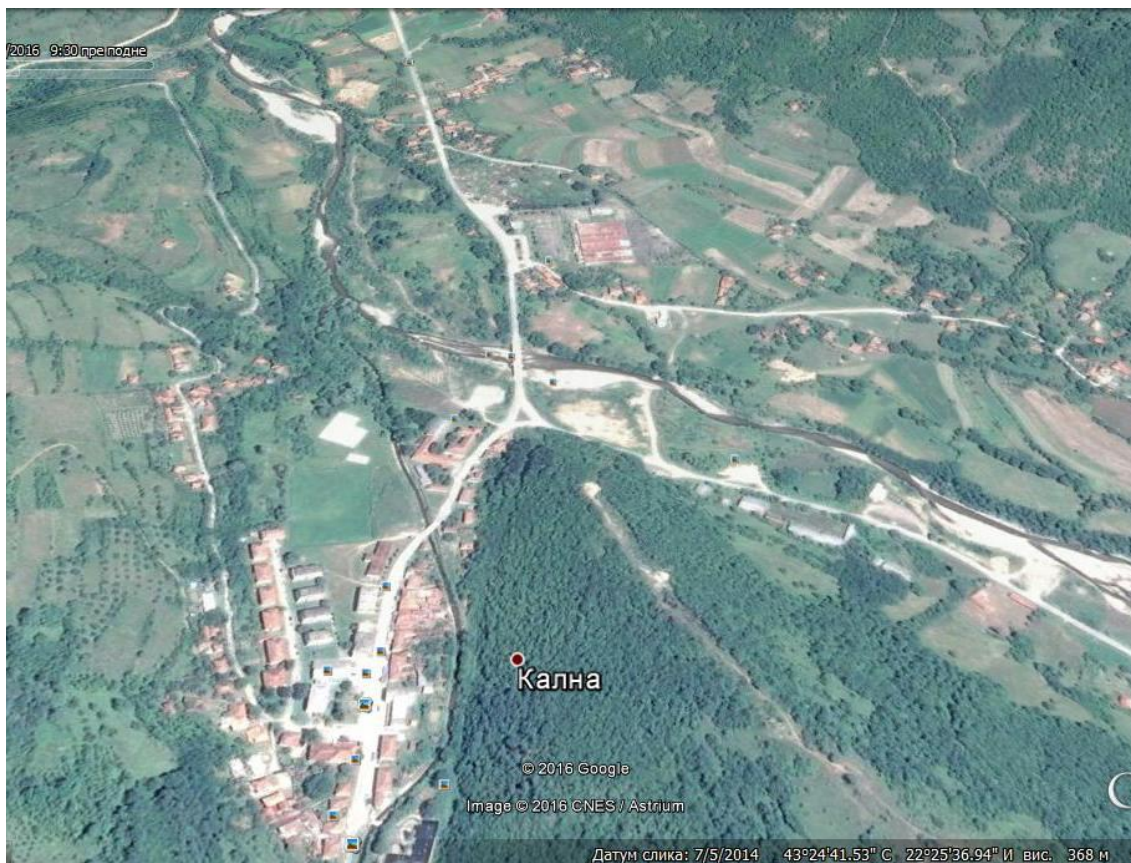
На месту данашњег места Кална, постојало је античко утврђење, које је у периоду од 530 - 552. године обновио римски цар Јустинијан. Сврха тог утврђења била је да затвори улаз у долину Трговишког Тимока и да брани "пут метала" (античког рударства) на Старој планини.

О природном окружењу овог простора под Старом планином, писао је Феликс Каниц:

"Овде избија главни крак Трговишког Тимока... Тамо где се он спаја са Стањанском реком, која долази из једне јужне бочне котлине, пут који иде уза сами поток прави оштар заокрет према северу и после двадесетак минута улази у стеновит теснац, из кога као кроз неку капију, улази у широко отворену котлину Калне..." (Каниц, Ф., 1986.)

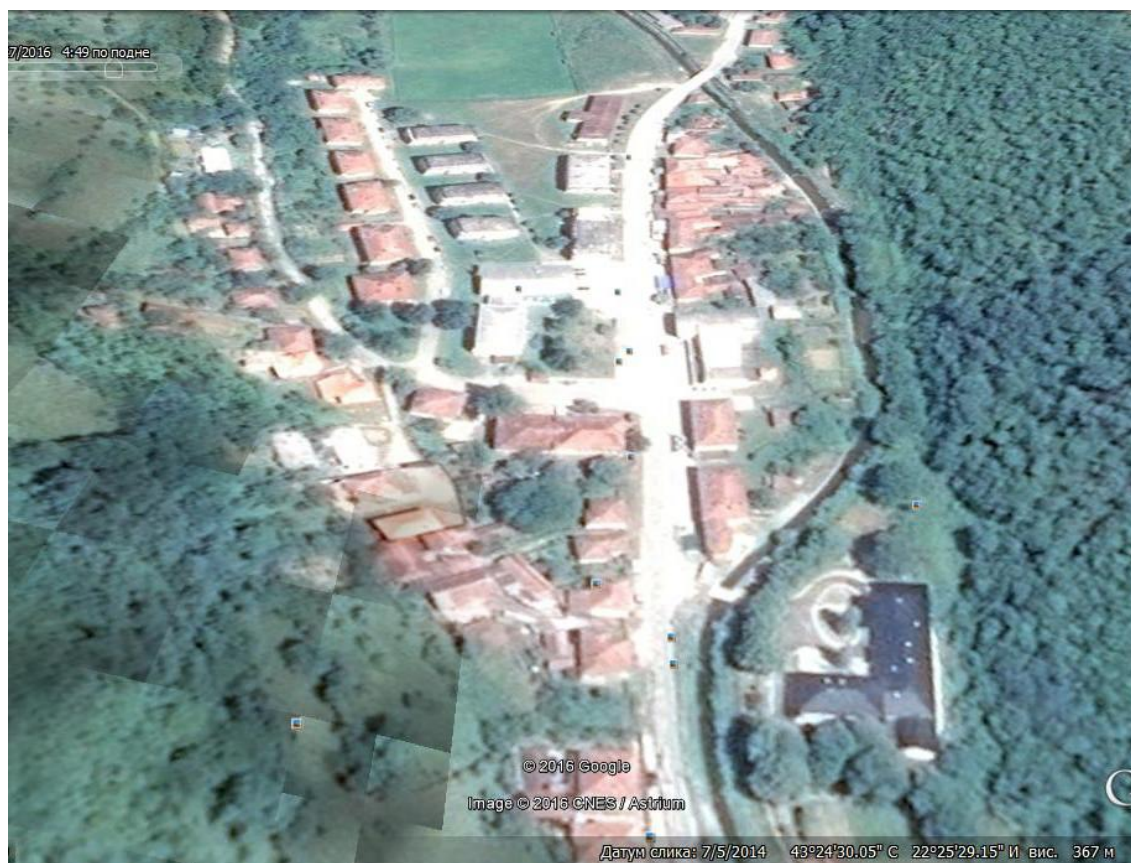
Својевремено је код Калне у селу Габровница пронађен уранијум и 1963. године је отворен рудник, са којим се наговештавао препород читаве источне Србије. саграђен је и хотел "Уран". Велика савезна инвестиција ондашње Југославије, држана је у конспиративности, брзо се показала као промашај о коме се мало причало, па је рудник већ 1965. године затворен. Сва опрема стављена је "под кључ", а улаз у рудник је зазидан. У том периоду, само насеље Кална, добило је комплетну инфраструктуру, изграђени су стамбени објекти, зграде јавне намене и чинило се да овом крају предстоји лепа будућност.

Затварањем рудника, становништво је почело масовно да се сели ка већим градским центрима Књажевцу и Зајечару. Сматра се да ће развој зимског туризма на Старој планини утицати на поновно оживљавање овог краја.

Ст. 5.31. КАЛНА - ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Ст. 5.32. КАЛНА - УЖЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

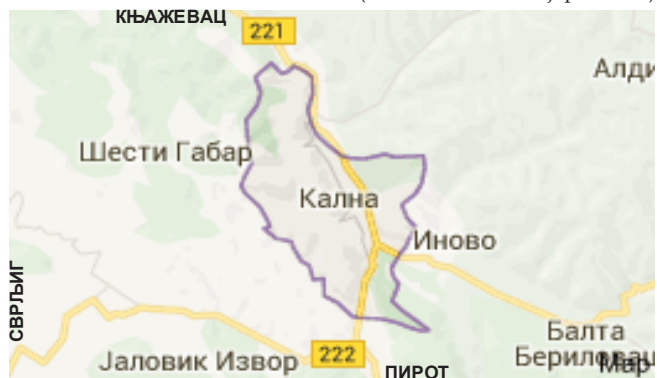
Сл. 5.33. СТАМБЕНО НАСЕЉЕ У КАЛНИ

(ИЗВОР: www.srbijaplus.net)

Сл. 5.34. КАЛНА
НА КАРТИ СРБИЈЕ

(ИЗВОР: sh.wikipedia.org/wiki/place)

Сл. 5.35. АТАР СЕЛА СА ГЛАВНИМ ПУТНИМ ПРАВЦИМА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/place)

Сл. 5.36. КАЛНА - ГЛАВНА УЛИЦА (ПУТ)

(ИЗВОР: www.panoramio.com/photo)

5.7. БАБУШНИЦА

Налази се у Пиротском округу у источној Србији, и седиште је Општине Бабушница. На регионалном је путном путу Лесковац – Власотинце – Бабушница – Пирот. Кроз насеље протиче река Лужница, а сам град се налази у Лужничкој котлини. У подножју је Влашких планина на североистоку, Руја на југу, и на обронцима Суве планине на западу, на надморској висини од 485 метара. Веома упадљив врх источно од Бабушнице је Столски камен са висином од 1.239 м, обронак Влашких планина.

Општину чини још 52 села осим градског седишта. Укупно, Општина по последњем попису има 12.307 становника, а смо седиште – Бабушница 4.601. Удаљена је 25 км од Пирота, 55 км од Лесковца и 65 од Ниша. Бабушница се према броју становника сматра градским насељем, међутим она није ни село ни град, већ се може третирати као варошица. У погледу карактеристика мреже насеља, може се констатовати недостатак мањих центара, који би преузели улогу гравитационих тачака за 52 слабо развијена сеоска насеља.

Нешто више од 50% становништва ради у прерађивачкој индустрији, у управи, образовању и здравству ради 20%, 9% је у трговини а 6% у грађевинарству. Само пољопривредом, бави се 3% људи. Остало становништво (12%), у мањим процентима ради у другим услужним делатностима често у комбинацији са пољопривредом за сопствене потребе.

Број становника по пописима од 1953. до последњег 2011. године кретао се по подацима у табели:

ТАБЕЛА VIII

Година пописа	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	749	972	1.668	2.906	4.270	4.575	4.601

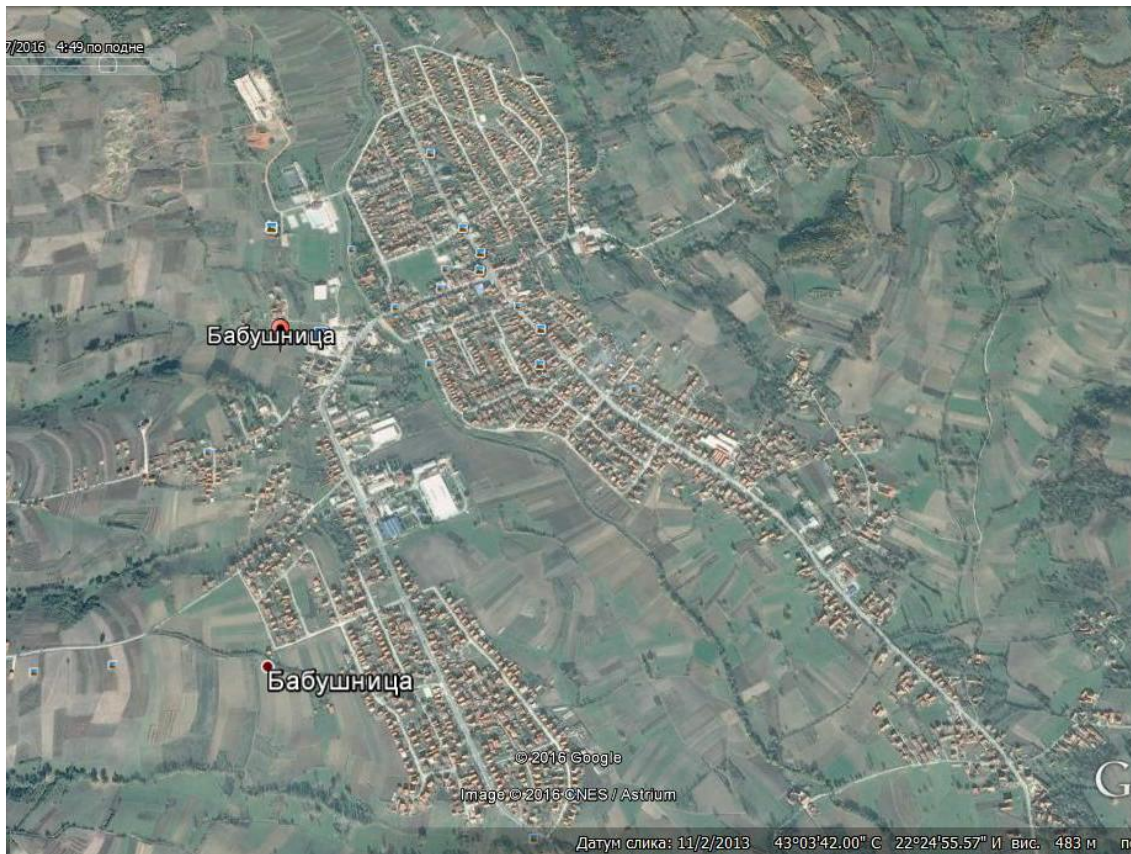
По етничком саставу, Срба има 89%, Бугара око 5% и осталих 6%. У насељу има 1.477 домаћинстава, а просечан број чланова по једном домаћинству је 3,10.

У другој половини 20. века становништво је увећано вишеструко. Од 1945. до 1990. године број становника се брзо увећавао махом због развоја индустрије и досељавања становника из околних села. После 1990. године бележи се успорени раст броја становника, углавном због смањеног наталитета али и због драстичног смањења броја житеља околних села.

Река Лужница извире на северу општине близу села Радошевац. Непосредно пре села Љубераћа постаје знатно већа због неколико врела и извора која се налазе на врло малом простору. Раније се на том месту река увећавала неколико пута, али је сада највећи део тих врела и извора искоришћен за нишки водовод. Позната особина Суве планине је да на њој скоро да нема извора, тако да вода извире у облику врела на њеним обронцима. Међутим, Руј није таква планина, са те стране долази река Мурговица, састављена од многобројних потока. У Љубераћи се спаја са Лужницом, и даље тече под именом Лужница до села Свође, где се спаја са реком Власином. Мањи део Општине захватају реке Јерма и Тегошница.

Бабушница има нешто хладнију климу него што би се то очекивало за њену географску ширину и дужину због нешто веће надморске висине, као и због ефекта температурне инверзије који је карактеристика лужничке котлине, при којој се хладан ваздух увече спушта ближе тлу тако да су ноћи прилично хладне што је нарочито упадљиво лети.

Значајна за туризам у општини је [Звоначка Бања](#). Налази се на 28 km источно од Бабушнице. Исто толико има и од Пирота, путем ка Димитровграду, а затим долином реке Јерме. Налази се на 680 метара надморске висине на атрактивној планинској локацији, и позната је по благотворном утицају на нервни систем и питкој лековитој минералној води температуре 28°. У античко доба извори су били каптирани, а на месту данашње бање постојало је насеље.

Сл. 5.37. БАБУШНИЦА - ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА (ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 5.38. БАБУШНИЦА - УЖЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА (ИЗВОР: www.google.rs/maps)

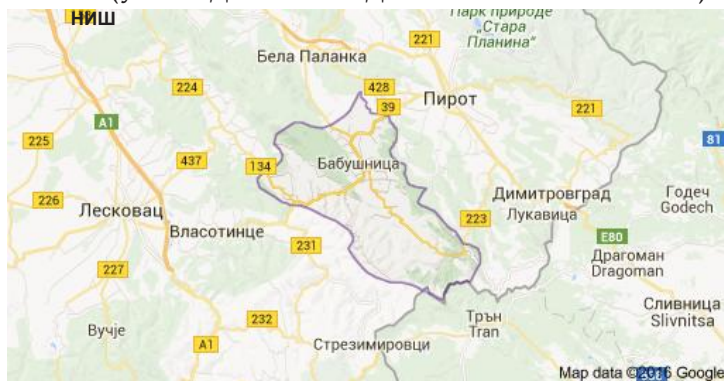
(ИЗВОР: www.mapcarta.com/gallery)

Сл. 5.39. БАБУШНИЦА - СРЕДЊА ШКОЛА (У ПОЗАДИНИ СЕ ВИДЕ ГОЛЕМИ И МАЛИ СТОЛ)

(ИЗВОР: sh.wikiredia.org/wiki/place)

Сл. 5.40. БАБУШНИЦА НА КАРТИ СРБИЈЕ

Сл. 5.41. ТЕРИТОРИЈА ОПШТИНЕ БАБУШНИЦА СА ГЛАВНИМ ПУТНИМ ПРАВЦИМА (ИЗВОР: www.google.rs/maps/place)

Сл. 5.42. БАБУШНИЦА - ГРАДСКИ БАЗЕН

(ИЗВОР: www.mapcarta.com/gallery)

II. ДЕО

КОНТЕКСТ

6. ГЛОБАЛНИ УЗРОЦИ ВЕЛИКИХ ПРОМЕНА У ПРОСТОРУ

Израстање постојећих центара у селима, из некадашњих садржајно скромних сеоских центара и трансформације које су се у тим процесима догодиле, анализирају се кроз слику друштвених околности у којима су се дешавале и кроз последичне манифестације у простору. Ово поглавље доноси глобалну слику неколико на први поглед препознатљивих узрока битних промена у животу и простору примарног и других модела, али довољно општих да могу представљати и елементе универзалног контекста формирања широког броја узорака, а самим тим и простора у коме су живели или живе у последња два века.

6.1. УЗРОЦИ ПРОМЕНА У ПРОСТОРУ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА

Као што је већ наглашено у поглављу 3 (Елементи репрезентативности примарног модела), Црна Трава је у многим својим особинама карактеристичан представник једне занимљиве, и у данашњим друштвеним околностима у Србији, поново актуелне категорије насеља. Истовремено, она је и по много чему специфично место, при чему те јединствене карактеристике треба посматрати као потврду установљених правила или доказ уочених принципа за рурална подручја, каквих у Србији има, и од којих се у будућности кроз њихову адекватну ревитализацију, очекује веће учешће у локалном и општем развоју.

Универзалне, и опште познате појаве, које су карактеристичне за многа насеља Србије, па тако и за Црну Траву, а представљале су, или су још увек узрок великим трансформацијама живота су:

- 1) социјалистичка мисао,
- 2) ратна катаклизма и
- 3) индустријска револуција.

Специфичне и мање универзалне појаве, које нису уобичајене за шири простор истраживања, али се ипак могу појединачно уочавати, и које су једнако снажан ако не и значајнији узрок промена које се овде анализирају су:

- 4) специфичност делатности,
- 5) усмереност едукација и
- 6) израженост миграција.

Сваки од наведених узрока трансформација живота и становања, карактеристичан је за дуже временске периоде. Ако не директно, непосредним одвијањем, они у процесима промена учествују посредно или путем последица које остављају. Наведени узроци разликују се и по времену трајања и по снази утицаја који врше на друштвене догађаје. Тако је на пример, нека од ратних катаклизми далеко краће трајала (Други Светски рат - 4 године) од периода одвијања специфичних делатности (рударство - више деценија), али је у брзини проузроковања промена била далеко интензивнија и радикалнија.

Овим малим низом уочених глобалних узрока промена, не претендује се на свеобухватност контекста. Треба имати у виду да је мноштво мање интензивних фактора промена садржано у оквиру појединих узрока, о чему је више наведено у наредним редовима.

6.1.1. СОЦИЈАЛИСТИЧКА МИСАО

Кроз дугу историју, на овом подручју је живот пулсирао на начин и у складу са нормама хришћанске идеологије и праксе. Као што је већ напоменуто, постојао је манастир и у доба када насеље није било оформљено. Већина почетака, писмености, образовања и прве духовности, везана је за свештенике. *"Црна Трава је имала у свом географском крају Шоплука прву православну цркву и свештеника, који је у исто време био и учитељ. Она је у та стара времена за овај крај била центар светлости вере,*

просвете, српства и културе као што је то и данас". (Поповић, Б., 1927, Записи из црквеног летописа. Црна Трава.)

Ова средина је на особен начин патријархална, у односу на друге области у Србији. Међутим та патријархалност је више одраз индивидуализма и сопствене унутрашње духовности, поштовања породице и припадности народу, него институционална обавеза и респект према свештенику и верским обредима у цркви. Јован Цвијић за овај облик "византијског православља", поредећи га са православљем варошког типа каже:

"Њихово православље је измењено, нарочито под утицајем народног живота. У већини случајева вера их много не везује осим само црквеним обредима. То православље представља веру мање формалистичку, мање везану за цркву, више слободну." (Цвијић, Ј., 1966.)

Живот је ипак у глобалу и у свакодневним детаљима био проткан и ослоњен на религиозне стандарде, тако да су се верске норме сјединиле са мисаоношћу и емотивношћу људи.

Тако је било све до појаве радничког покрета, који се конституисао рађањем индустрије. Како су се у Црној Трави индустријски погони појавили касно после Другог Светског рата, појава револуционарних покрета и социјалистичке мисли везује се за идеје и расположења која су доносили црнотравски градитељи, враћајући се из печалбе из већих центара, где су се ти процеси већ раније развили и организовали.

Радничке идеологије, увелико промовисане по развијенијим крајевима Србије, желеле су једну апстрактну правду да замене реалном. Потпомогнута огромном енергијом, којом се пропагирала нова идеја, мењала се свест нових присталица и почеле су да пуцају споне пасивног препуштања животном фатализму. Људи су почели да се одушевљавају социјалистичким идејама и ситуацијом да сами могу да воде борбу за сопствене идеале. Пасивност и историјска инерција, преобраћала се у активну револуционарност. У Црној Трави је, пре Другог Светског рата,

људи који су се бавили пољопривредом било занемарљиво мало. Печалбари су били истовремено и радници и сељаци. *"С пролећа пре него што крену некуд у печалбу, хитају да поору оно мало њива, а ако не стигну, остајало је да то уради жена са ситном децом."* (Симоновић, С., 1988.)

Иако су били осведочени градитељи, зарада им је била мала, а били су међу најексплоатисанијим радницима. Уз мале наднице радили су и по 14 - 18 сати на градилиштима. Тада већ увелико развијен печалбарски живот Црнотраваца био је тежак, и представљао је објективну околност да се они оријентишу према оним политичким партијама и оним радничким напредним покретима, који би им осигурали бољи и сношљивији живот.

Осим екомских околности, разлог за прихватање радничких социјалистичких идеја, била је и њихова природна интернационална оријентисаност и отвореност према људима без обзира на порекло и верску припадност, проузрокована далеким путовањима и бављењем по свету. Незадовољство већине становника Црне Траве постојећим уређењем и влашћу у годинама пред Други Светски рат, проузроковало је широко прихватање социјалистичке мисли и људи који су је носили. Осетила се, код становништва, а нарочито његовог виталног - активног дела, реална могућност да се њихов друштвени и економски положај може променити променом друштвеног система и доласком радничке класе на власт.

Идеје социјализма су у каснијим дешавањима, као што је то добро познато, добиле прилику да се у пракси реализују. Свакако да су напредне идеје и визије тог времена нешто сасвим друго од стварности и потоњих просторних и сваких других пораза који се не могу заобићи. Без обзира на замишљено и остварено, чињеница је да су се половином овог века конфронтирале две традиције, једна старија, конзервативна, патријархална и црквено - хришћанска, и друга знатно млађа, либерална, интернационална и радничко - револуционална. Ова друга је након Другог Светског рата заменила прву, и поставила нова правила, која ће бити главни узрок променама у животу људи Црне Траве у прошлом веку.

6.1.2. РАТНА КАТАКЛИЗМА

Значајна историјска карактеристика Црне Траве, као и ове области у оквиру источне, али и Србије у целини, била је на жалост континуитет ратовања и то готово увек на њеној територији. Када је након коначног ослобођења од Турака 1878. године завладао мир и започео убрзан развој овог простора, могло се помислити да је раздобље немира и страдања прошло. Међутим, Балкански, Први и Други Светски рат, пре свега својом свеобухватном природом, а онда и учесталошћу која није давала простора за предах и консолидовање живота, практично су десетковали становништво Црне Траве и то њен претежно највиталнији део. Ова чињеница, али и радикално смањен ратни наталитет и последично послератно иселјавање, значајно је ослабило виталитет места.

Најпогубнији је био Други Светски рат, који је својим карактеристикама герилског ратовања, без стварног фронта и позадине измучио становништво, створио огромне људске и материјалне губитке стваране деценијама. Интересантно је да су страдали у борбама из Црне Траве били листом са једне стране ослободилачког али и грађанског рата и то са оне револуционарне, партизанске, будући да се у Црној Трави није јавио четнички или неки други ослободилачки покрет осим партизанског, што је и логичан след чињеница наведених у предходном поглављу (о социјалистичкој мисли).

Број страдалих у Другом Светском рату у Црној Трави је укупно 637, од ког броја је палих бораца у НОБ 168, а жртва фашистичког терора 469. Терором Бугарских окупатора, спаљено је неколико пута Општинско седиште, а паљене су више пута и куће у махалама. Грађевински фонд је претрпео велику штету. Куће и остали објекти који захтевају константно одржавање, после четворогодишње запуштености тражили су велике оправке и улагања, у ситуацији и времену несташнице материјала и радне снаге. (Костадиновић, Р., 1968.)

Мноштво споменика, спомен - зграда, чесама и плоча (око 25), не рачунајући оне које су подигле породице погинулих из последњег рата (мада има и обележја предходних ратова), остали су до данас као симболи времена, које је у животу становништва Црне Траве оставило знатне психолошке и опште развојне последице.

6.1.3. ИНДУСТРИЈСКА РЕВОЛУЦИЈА

Иза правог значења овог појма, који је први употребио Енгелс још 1845. године у делу: "Положај радничке класе у Енглеској", стоји радикална промена начина производње, а иза тога и читав низ практичних научних открића. Црна Трава није била, а ни данас није у првим редовима представника нове ере цивилизације. Јесте донекле посредно, јер је без обзира на географски положај и степен изолованости у свом окружењу, морала бити захваћена крупним друштвеним превирањима која су се дешавала у градовима којима је она гравитирала.

Зашто је онда појам индустријске револуције ипак апострофиран као један од кључних узрока битних промена живота овог насеља ?

Одговор је у једноставној чињеници да Црна Трава није била, а и сада није у могућности да у потпуности прихвати нову тековину цивилизације. Ово на једној страни због свог специјалног, неповољног просторног односа са ширим окружењем. На другој страни је у немогућности (због својих непокрених развојних потенцијала), да посредне позитивне (а много више је негативних утицаја који до њених простора допиру), артикулише и усмери их у правцу свог развоја.

Ово насеље није на извору догађања и индустријска револуција није се одиграла на њеном простору. Одсуством модерних токова, изостала је непосредна помоћ у разрешавању битних економских и социолошких проблема. Црна Трава је прималац оних одјека глобалних процеса, који јој дају привид учествовања у њима, а реално је слабо и неконструктивно

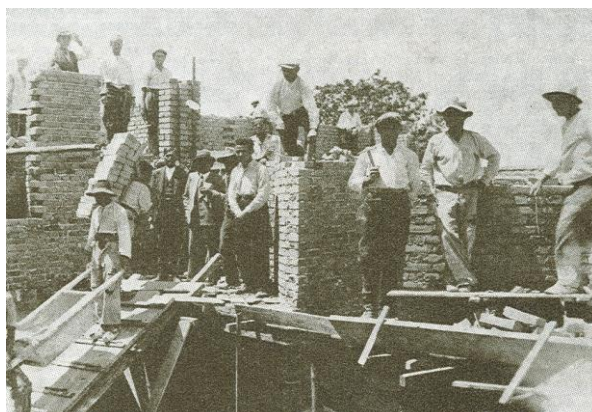

дотичу. Зато се у сагледавању последица индустријске револуције у Црној Трави, могу пре уочити негативне него позитивне манифестације овог по свему глобалног друштвеног процеса. У наредним редовима изложене су неке од негативних последица, видљиве и без детаљнијих истраживања.

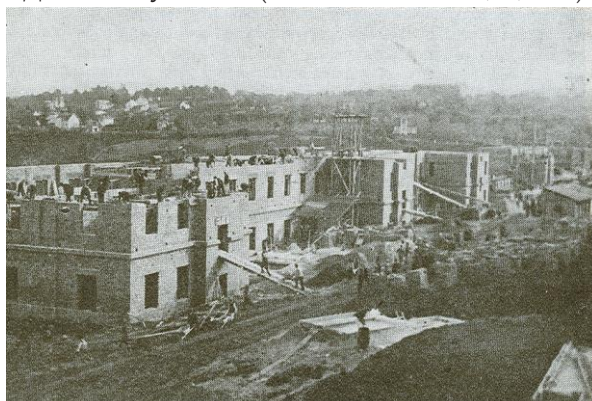
6.1.3.1. Расељавање. Људи су одлазили и још увек се расељавају у веће центре напуштајући имања, што се интензивно догађало од почетка прошлог века, а паралелно развоју индустрије у другим крајевима. Ово је генерална тенденција на нивоу Србије, проузрокована недостатком мањих квалитетних урбаних центара, а онда и везом насеља попут Црне Траве (и других модела) са њима. У последњих две деценије, одлазак људи у друге крајеве је мањег интензитета, али не зато што долази до преокрета и враћања становништва. Економска криза је и у другим срединама, а становништво које има снаге за одлазак у веће центре је знатно умањено. Детаљније је овај феномен анализиран у делу о миграцијама овог поглавља, али и касније.

6.1.3.2. Колапс комуникација. Због слабог интереса за изградњу индустријских погона у овим забаченим крајевима, и нерентабилности инвестирања у другој половини прошлог века, није било озбиљних покушаја да се изградњом квалитетних путних праваца телекомуникационих веза предходно уложи у ово подручје, што би се каснијим његовим развојем вратило. Главни путни правци су веома неразвијени и њихова обнова, реконструкција и изградња траје годинама. Локални путеви варирају од земљаних, којих је већина, до асвалтираних праваца, којих има само на главним путевима. Унапређењем путне инфраструктуре, Црна Трава би се приближила главним токовима и тако спасила од претећег неповратног гашења и као Општине и као насебине, док је то још реално могуће.

У окружењу у коме владају комуникационе експлозије, Црна Трава је још увек изоловано подручје. Проблеми са телевизијским сигналом су

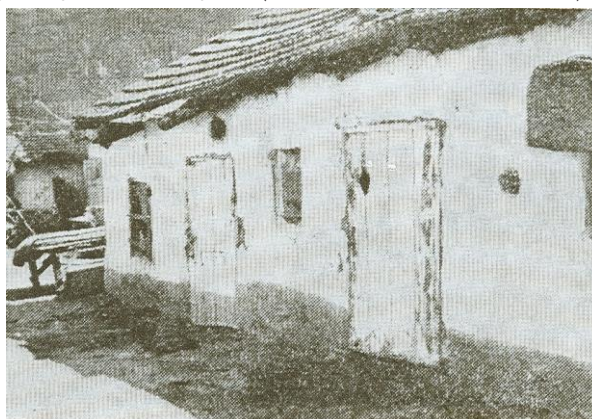
Сл. 6.1. ЦРНОТРАВСКИ ПЕЧАЛБАРИ НА ГРАДИЛИШТУ 1934. (ИЗВОР: СИМОНОВИЋ, С., 1983.)

Сл. 6.2. ИЗГРАДЊА ОБЈЕКТА КАСАРНЕ У ТОПЧИДЕРУ 1930. (ИЗВОР: СИМОНОВИЋ, С., 1983.)

Сл. 6.3. ПЕЧАЛБАРСКА КУХИЊА НА ЧУБУРИ У БЕОГРАДУ. (ИЗВОР: СИМОНОВИЋ, С., 1983.)

Сл. 6.4. БОРАВАК У РАДНИЧКИМ СТАНОВИМА У БЕОГРАДУ (ИЗВОР: СИМОНОВИЋ, С., 1983.)

константни, нарочито по махалама, где је фиксна телефонија ретка. Прибегава се масовно сателитским антенама. Интернет је заступљен код незнатног дела становништва и нешто више у центру. Становништво је, делимично и из навике, још увек оријентисано на радио апарате, што се обзиром на старосну структуру становништва, може разумети. Телефон је привилегија само становништва у центру Општине и секундарним мањим центрима села, док је по махалама местимично уведен последњих година, уз појаву честих кварова, због несолидне инсталације. Мобилна телефонија је делимично покрила ову празнину у комуникацијама, али су у простору присутни велики проблеми са дометом сигнала, односно недостатак покривености територије различитим оператерима и мрежама.

У условима када је делатност мале поливалентне дворане и читаонице у Дому културе запуштена, а обичаји окупљања становништва се све више губе односно сведени су на летње прославе и народне саборе (сезонски боравак људи у завичају), а ређе на спортска (планински бициклизам) и ванредна дешавања, видљива је оријентација становништва на сопствене социјалне просторе, што у великој мери угрожава традиционалне облике ширег суседског окупљања.

6.1.3.3. Једносмерност релација. Проблем се састоји у неоствареној повратној вези и нециркулисању основног крвотока на релацији село - град (рурално - урбано). Док су људи одлазили из Црне Траве, роба, и то претежно индустријска, створена брзом продукцијом, јефтиног карактера, па као таква планирана за брзу потрошњу и замену новом, искључиво је долазила у ово подручје. Ништа кључно као производ, није узимано из ових ресурса. На жалост, долазио је и индустријски грађевински материјал без амбијенталних вредности, који није лако потрошан. Не може се рећи да капитал није долазио у Црну Траву, али је коришћен или за приказивање моћи појединаца, обично погрешно инвестиран, или као помоћ за неразвијена подручја, односно изградњу потребне инфра и

супраструктуре, која на жалост није била праћена осталим развојним компонентама, или је у условима негативних демографских тенденција остајала неискоришћена на прави начин. Примери: хотел, базен, дом културе, занатска задруга... Обрт капитала се често догађао и мимо простора Црне Траве, а да је она бивала само посредно укључивана – кроз рад становништва ван територије Општине и сл. Идеје су потицале и из самог места, било као креативност у осмишљавању развоја, било као захтев за помоћ од стране виших центара и државе. Проток идеја у другом правцу увек се завршавао на теоријским и планским документима, наметнутим као образац правила понашања, без провере ваљаности, степена имплементације и реалности истих.

6.1.3.4. Потрошачко друштво. Последица процеса индустријализације, који је потекао из развијених западних капиталистичких друштава, и захватио цео свет, јесте и појава феномена потрошачког друштва. Потиче из градова и већих центара а у мањим местима бива подстакнут ситнопоседничким менталитетом. Вредности се тако формирају према количини потрошње - ко више троши, поседује већу друштвену моћ. Ако су производи трајнијег карактера, активира се пропаганда као подстицај потрошње и брзе измене производа. Мода, која је већ уграђена у психолошки састав осећања, непрестано потенцира потребу за променама и потрошњом. Ово неминовно доводи до одбацивања традиционалних на рачун новостворених вредности. Људи постају некритички флексибилни и ствари користе из жеље за праћењем трендова а не из стварне потребе, без свести о њиховој стварној намени и вредности, а све услед интензивне пропаганде. Овај начин понашања у граду још више актуелизује размену и могућност сумњивих избора, што доводи до још веће опсаде града од стране сеоских емиграната. Рефлекс потрошачке идеологије манифестује се и у грађењу, па уместо хуманих и логичких вредности све више фаворизује тржишну вредност објеката.

6.1.3.5. Неадекватна стратегија. Средином друге половине прошлог века, интервентним политичким одлукама инвестирано је у градњу мањих индустријских погона на територији Општине, са задатком запошљавања млађих и незапослених људи, а све у циљу њиховог останка у Црној Трави. Погони су били лаког - прерађивачког карактера (обрада метала и текстила). На инсталирање оваквог типа индустрије утицала је близина и помоћ развијених индустријских фирми из Пирота и Врања. Жељени резултати нису постигнути, јер се радило о лошем одабиру типа индустрије, који није имао перспективу у овом крају, будући да не постоји адекватна сировинска подлога, а трошкови транспорта само су повећавали неисплатљивост инвестиција.

Уместо такве индустрије, требало је инвестирати у развој дрвопрерађивачке и прехрамбене, за које би се у непосредном окружењу нашле сировине што би у једном дужем али исплатљивом временском периоду надокнадило већа почетна улагања. Последњих деценија, било је покушаја изградње и активирања мањих фарми оваца, рибњака, прераде изворске воде и сл. што је имало логичне основе. И поред тога што поједине овакве инвестиције још увек опстају, већина их је угашена, претежно из разлога нестручног руковођења, а онда и помањкања радне снаге и тешкоћа у пласману. Поједини преостали погони су и пренаменовани за друге потребе.

Кроз само неколико наведених последица индустријске револуције на простору Црне Траве, било да се она одвијала делујући са стране или је била присутна физичком структуром, осећа се низ проблема које је овај феномен успео да детерминише, делујући само посредно. Не може се са сигурношћу тврдити да је индустријализација допринела и квалитету оних средина где је достигла максимум. Носећи позитивне трендове, она је у руралним срединама, у додиру са традиционалним навикама људи, производила и негативне последице.

6.1.4. СПЕЦИФИЧНОСТ ДЕЛАТНОСТИ

Црна Трава и њени становници нису никада били чисто и само пољопривредно (претежно сточарски и мање ратарски) оријентисано насеље. Било је периода са широко распрострањеним и развијеним сточарством, али се оно никада није манифестовало као једина заступљена делатност становништва. Кроз целу историју развоја насеља, може се наићи на трагове земљорадње, која се као делатност споредно појављивала уз неку другу, у односу на њу примарну, онолико, колико су то природне карактеристике терена и организација живота дозвољавали.

Хронолошки посматрано, делатност становништва Црне Траве се од њеног постанка до данас манифестовало кроз примарне делатности у односу на пољопривреду, које су у време док су се одвијале, биле окосница и симбол насеља и које су се логичким следом околности једна на другу надовезивале, преобраћујући и релације међу становништвом и доносећи неопходан дух развоја и напретка.

Анализом примарних делатности становништва Црне Траве, кроз различите периоде развоја, уочава се извесна законитост у смењивању главних занимања и постојање специфичног следа или ланца привређивања, који је по својим елементима и њиховим релацијама особен и нарочит. Тако се у ланцу преовлађујућих занимања, јављају рударство, разни занати и грађевинарство односно неимарство. У наредним редовима дата је кратка анализа сваке од ових делатности.

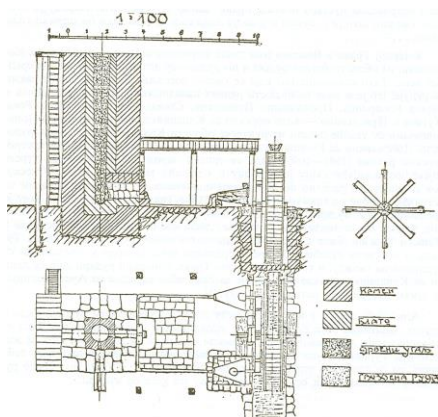
6.1.4.1. Рударство. Обилазећи ове крајеве почетком 20. века, аустријски археолог Феликс Каниц наилазио је на трагове рудовања још из доба Римљана. Осим њих овде су рудовали и Латини, народ о коме се само понешто зна, засновано на легендама и предањима. Тако предање каже да су се по нестанку Латина, преци данашњег становништва почели насељавати у ове крајеве. После пада овог дела српске државе под турску

власт (половина 15. века), рудовање замире, да би се поново појавило средином 18. века. (Каниц, Ф., 1986.)

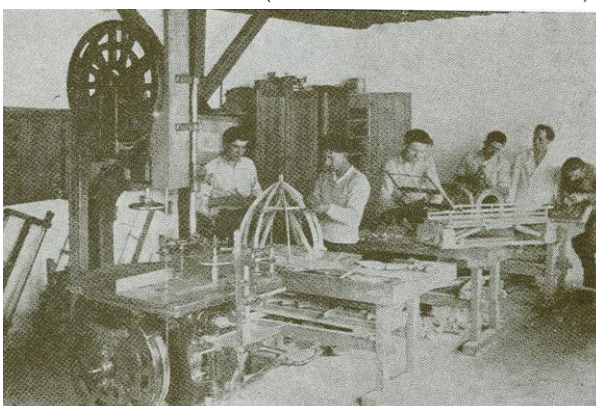
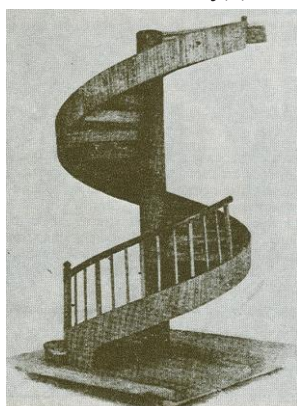
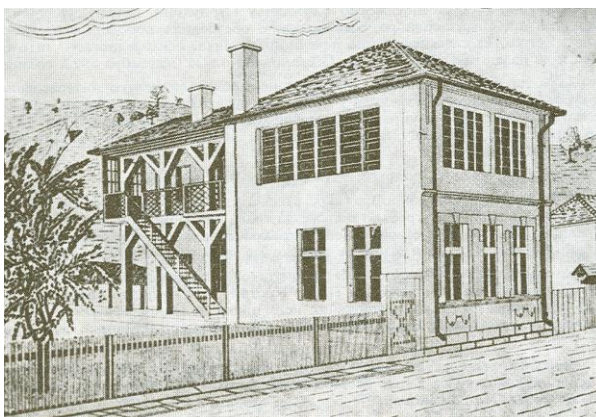
Рудовање су обновили Срби *"досељеници из унутрашњости Србије, особито они са Копаоника, од којих су Турци касније отели рудишта"*. (Николић, Р., 1012.) У Црној Трави и на Власини било је доста породица које су се доселиле са Копаоника крајем 17. века, из области богате рудом и по рударству познате још почетком средњег века. Тако је станивништво које се овамо доселило наставило да рудује, јер је и овде било доста рудних налазишта. У извештају комисије за истражне радове на простору Власине и Црне Траве од 1911. године коју је предводио инж. Јулије Драшкоци, у циљу испитивања и могућности под којима би се наставило рудовање, потврђено је вађење гвоздене руде за време Турака, затим током средњег века, све до година после ослобођења од Турака (после 1878.). Потврђено је и порекло рудара, који су дошли са Копаоника. (Симоновић, С., 1983.) Ове радове, након ослобођења од Турака, наставио је инж. Машин, за рачун српске државе. Радови су потрајали још неколико година, када су због нерентабилности обустављени.

У многим истраживањима која су вршена на овом простору, од 1837. године до послератних година прошлог века (1952.), потврђивано је постојање богатих налазишта гвоздене руде. По правилу је препоручивано даље детаљно истраживање у циљу провере исплатљивости наставка радова на рудовању, али су ове иницијативе замрле почетком шездесетих година прошлог века.

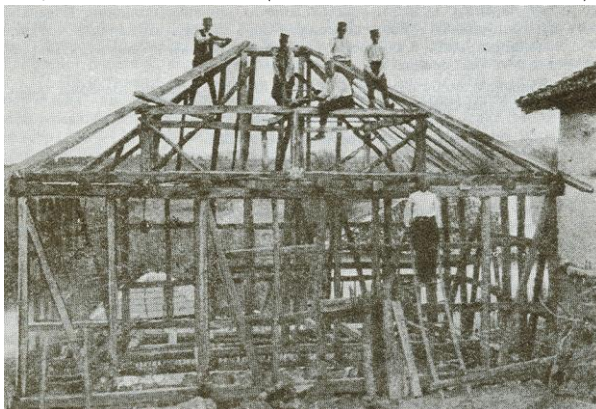
За хронологију и важност делатности вађења руде на овим просторима, свакако је битно рудовање отпочето тек крајем 19. века (осамдесетих година), у атару села Рупје. Становници овог насеља дошли су из рударских области Црне Траве и Власине управо да не би рудовали, а током времена постали су одлични рудари, не слутећи да се у бекству настањују на тле које у себи крије огромно рудно благо.

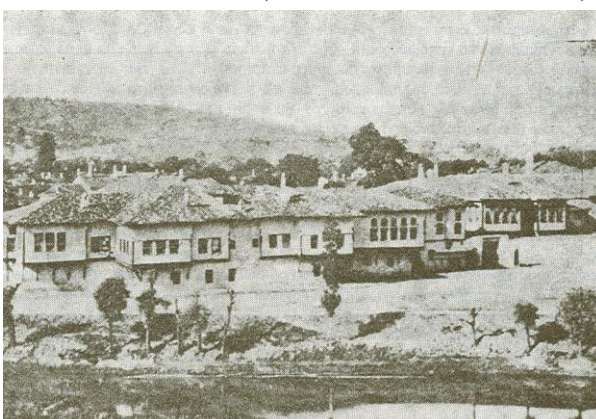
Сл. 6.5. ВИПЊА - РУДАРЕЊЕ И ГРАЂ. - ЗАНАТСКА ШКОЛА 1931. (ИЗВОР: СИМОНОВИЋ, С., 1983.)

Сл. 6.6. ПРАКТИЧНА НАСТАВА У СТОЛАРСКОЈ РАДИОНИЦИ (ИЗВОР: СИМОНОВИЋ, С., 1983.)

Сл. 6.7. ВЕШТИНА ГРАЂЕВИНСКО - ЗАНАТСКЕ ДЕЛАТНОСТИ (ИЗВОР: СИМОНОВИЋ, С., 1983.)

Сл. 6.6. РАНО ГРАДИТЕЉСТВО - БОНДРУК - КУЋЕ У НИШУ 1877. (ИЗВОР: СИМОНОВИЋ, С., 1983.)

"Рупјани су на пољу рударства исто што и Црноотравци у неимарству. Када се у литератури или у обичном говору помене Рупје, упућен човек одмах ће помислити на његове изврсне рударе." (Симоновић, С., 1983.)

Са рудовањем у Рупју, завршава се копање руде у Црној Трави, гашењем једног по једног рудника почетком прошлог века, а појединих и до Првог Светског рата.

6.1.4.2. Занатство. Падом српских земаља под турску власт, пропало је и рано занатство, а заједно са њим и феудална архитектура. Тако се национално занатство и угасило а тиме је прекинуто и средњовековно неимарство. Становништво је побегло у планине из равница. Један део народа прелази Саву и Дунав и настањује се у јужној Угарској. Са овим делом становништва отишле су у највећем броју и занатлије. Србија постаје сељачка земља, занати су сеоски и аматерски и развијају се само до потреба земљорадње и сточарства.

Треба имати у виду, да је међу досељеницима крајем 17. века и касније осим рудара било и других занатлија, који су радили по рудницима и опслуживали их. Тако су највероватније људи овог краја и примили склоност ка занатима. Док се живело под Турцима, људи рударских села нису могли слободно да бирају себи занат, да се слободно опредељују за овај или онај. Све је било подређено рудовању, као главном и основном занимању од кога се живело. Има изгледа да је код Црноотраваца један од разлога преласка на дунђерски занат и последично томе одласака у печалбу био проузрокован тешким радом по рудницима. Колико су Турци условљавали људе да раде у рудницима, показује и то, да су одбеглим људима одузимали имања и додељивали их онима који су остајали да раде у рудницима или новодосељеним породицама.

Већ је речено за ову планинску област да није погодна за земљорадњу. Овде су домаћинства имала мало обрадиве површине. Сељак је поседовао "обично 8 до 20 хектара шуме и паињака, али врло мало обрадиве

земље. То је одвајкада приморавало млађе синове да се лаћају заната..." (Каниц, Ф., 1986.) Мало земље није могло да исхрани становништво па се оно оријентисало на занат. Највише на грађевинарство, цигларство и качарство. Ово је други разлог интензивирања заната у овим крајевима.

Неки су занати били везани за поједине породице, па и читава насеља. Тако је махала Обрадовци одувек имала коваче, Степановци - угљаре (у доба рудовања), Млациште - угљаре и коваче, Јовановци - коларе, Славковци и Тодоровци - мајсторе за вигњеве и самокове, Дарковци - израђиваче воденичних каменова. Доња Козарница је имала све врсте занатлија. Сеоски мајстори нису одлазили у печалбу, већ су преко целе године остајали код куће, и поред заната обрађивали земљу.

Како су занатлије (печалбари), у исто време били и земљорадници, знали су да направе и мноштво алатки за домаћу употребу. За ове занате није било потребно посебно образовање.

"Отац је учио сина или деда унука. Свако је у тешким условима живота и удаљен од потребних услуга, морао да зна да зна да направи корито за прање веша, разбој за ткање, ручна колица, карлице за мешање хлеба, наћве, круг за хлеб, санке, јарам, разне ормаре простијег типа, држаље за пољопривредне алатке, дрљаче, трлице за чукање грснице (кудеље), преслице, вурке, разне полице, чивилуке, кревете, столице и друго." (Симоновић, С., 1983.)

6.1.4.3. Неимарство. Грађење објеката корисних за живот и рад људи, одувек је била значајна делатност. Садржавала је у себи све елементе занатства (доброг познавања технологије грађења и материјала од кога се гради), али и елементе уметности, примењене и непосредне. Осећај стваралачке провере човека пред изазовом борбе са простором и материјом, као и задовољство над савладаним објектом и артикулисаним простором, чини неимарство једном од најлепших људских делатности.

Управо тим послом, као логичким наставком развоја заната, а посебно дунђерског, изабрали су, или су стицајем разних околности били предодређени да се баве Црнотравци. Ова њихова делатност јесте

специфичност овог подручја, јер је грађевинарство у дугом низу година, постајало заштитни знак места и симбол по коме се овај крај и људи из њега идентификују. Свакако да су такав глас о себи мајстори и неимари овог краја добили наглашеним квалитетом израде послова, који су радили кроз дуги временски период широм Србије али и даље од ње.

У први талас неимарства долазе одласци на изградњу кућа у Милошеву Србију за време Турака, када је ово градитељство имало обележја народног неимарства са обележјем фолклорне архитектуре. У тај период спада и подизање монументалне архитектуре исламске варијанте (караван - сараји, мостови, безистани...) Црнотравци су већ за време Турака градили куће зидањем (претежно каменом, а мање циглом), што је било ретко за оно време. Паралелно са зачецима организованог неимарства, развијало се и усавршавало занатство, а посебно се са овим процесима мењао црнотравски градитељ: постајао је бољи мајстор и квалитетнији неимар. Све до краја 19. века, основна градитељска знања била су довољна за организацију посла око грађења неког објекта. Од почетка прошлог века, усавршавањем технологије грађења и појавом нових материјала, јавила се потреба за бољом спремношћу и већим знањем мајстора, а онда и за новом организацијом у градитељству. Ова неопходност условила је појаву првог грађевинарско - предузимачког еснафа (1901. године).

Од 1867. године, када Турци напуштају наше градове, старо архитектонско оријенталистичко наслеђе није више могло служити као узор, оно се напушта и започиње ера грађења нове западноевропске архитектуре, проткане националним елементима. Ову промену у прилазу архитектури прати и израстање дунђера у модерне градитеље. За признавање мајсторске зрелости почиње да се тражи и диплома, јавља се обавеза полагања предузимачких испита, и неимарство почиње да добија обриси озбиљне и организоване делатности. Од тада па надаље, развој неимарства наших крајева не може се анализирати а да се не наиђе на објекте које су градили мајстори Црнотравци.

Градитељство је прошло кроз све друштвено - економске фазе развоја нашег друштва прилагођавајући се, у мањој или већој мери, новонасталим оквирима. После 2. Светског рата, пракса неимарства представљала је унапређење животног стандарда црнотравских градитеља и печалбара, јер се укидањем приватних предузећа и стварањем грађевинске оперативе у друштвеном власништву, укида експлоатација печалбара, што носи промене у културном преображају становништва.

Карактеристике издвојених и апострофираних делатности становника Црне Траве, као и увид у њихово временско појављивање, развој и трајање, даје глобалне оквире преовлађујућих друштвених односа у којима се живот у овом простору мењао и прилагођавао условима.

Неминовно је за анализу било ког аспекта живота овог подручја уочити преклапање делатности (рударства и заната, заната и градитељства), које чини већи део временског раздобља битног за ово истраживање. Периоди чистих, јасно изражених делатности као јединих у свом времену, релативно су кратки у односу на периоде преклапања производних односа становништва.

6.1.5. УСМЕРЕНОСТ ЕДУКАЦИЈА

Систем едукације ствара вредносну представу света код младих нараштаја. Он се у периоду од првих школа до данашњих дана радикално мењао. Насупрот ранијем схватању да се базично и важно образовање добија у породици, уз делимичну помоћ Цркве, данас је преовлађујуће мишљење о потреби стицања неког образовања или заната. Раније су децу радије исписивали, него уписивали у школу, док се данас деца терају да се што више наоружају различитим сазнањима, које ће их на лак начин одвести у сфере брзог стицања материјалне добити. На селу се нагласак ставља на било коју делатност која ће децу одвојити од земље и рада у

пољопривреди, јер је поремећен систем вредности довео до разумевања сељаштва као назадне делатности.

Црна Трава је, како се то у предходним редовима може сагледати специфичан простор. Иако у огромном делу своје територије село, она судећи по делатности становништва најмање има типичне особености села - рад на земљи у пољопривреди. Сходно томе, систем едукације је у овом крају одувек нагињао ка грађевинарству. Када и није било институционалне наставе у специфичним школама, едукација се одвијала у народу. Мајстори су учили калфе, очеви синове.

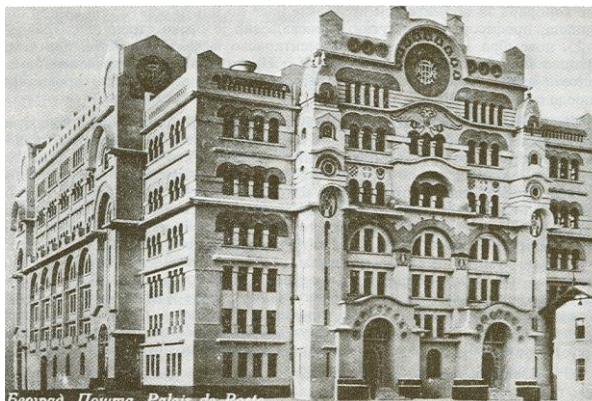
Као прве школе у овом крају наводе се црквене школе свештеничких фамилија. (Констадиновић, Р., 1968.) Прва је била школа попа Анђелка Поповића, (који је пароховао од 1820. до 1850. године). Он је 1836. године отворио школу црквеног типа и сместио је у црквеној порти. Био је њен први учитељ. Друга школа, била је она попа Стевана Поповића (у Црној Трави од 1850. до 1910.). Ове две фамилије имале су велики удео у ослободилачким акцијама становништва и културно - просветном развоју црнотравског становништва. Од тог времена Црна Трава никада није била без школе, а по правилу имала је паралелно занатске и грађевинске школе.

Тако је 1919. године отворен зидарско - каменорезачки курс, који је радио од 1920. до 1926. године. Након тога отворена је грађанска школа, која је радила од 1927. до 1929. године. Већ следеће године (1930.) отворена је Државна грађевинско - занатска школа која је радила све до почетка Другог Светског рата, када је због бугарске окупације (1941.) престала са радом. Паралелно са уобичајеним и наведеним посебним школама, радили су и разни курсеви.

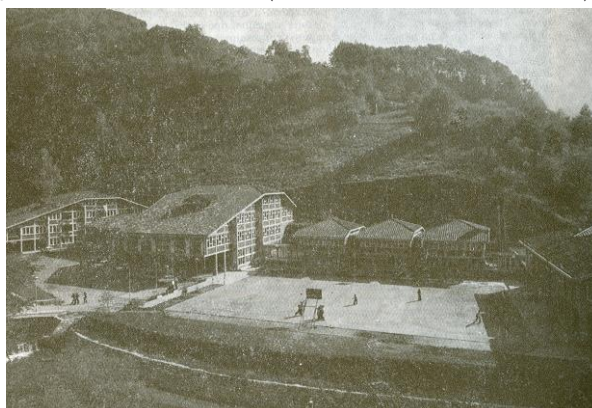
За едукацију становништва, од изузетног значаја је била Државна грађевинско - занатска школа која је отворена решењем Министарства трговине и индустрије 1930. године, *"како би се помогло занатском становништву овог пасивног краја"*. (Симоновић, С., 1983.) Показало се да је овај подухват био оправдан, јер је становништво овог краја манифестовало

Сл. 6.9. ГРАЂЕВИНАРИ ИЗ ЦРНЕ ТРАВЕ - ВРХУНАЦ ЗАНАТСТВА (ИЗВОР: СИМОНИЋ, С., 1983.)

Сл. 6.10. НЕИМАРСТВО - БЕОГРАДСКА ЗАДРУГА И ПОШТА БР. 6 (ИЗВОР: СИМОНИЋ, С., 1983.)

Сл. 6.11. ГРАЂЕВИНСКО - ЗАНАТСКИ ЦЕНТАР У ЦРНОЈ ТРАВИ (ИЗВОР: СИМОНИЋ, С., 1983.)

Сл. 6.12. ПОВРАТАК ПЕЧАЛБАРА - ПРИВРЕМЕНЕ МИГРАЦИЈЕ (ИЗВОР: СИМОНИЋ, С., 1983.)

огромно интересовање за живот и рад овакве школе, па је иако сиромашно, од добровољних прилога купило зграду за школу. Ово показује да је свест становништва о потреби едукације, посебно из области која је већини била блиска из праксе, била знатна и увиђала је потребу држања корака за развитком технике. Ово показује и да је велика већина житеља Црне Траве, охрабрена успесима и значајем њених градитеља у ширем окружењу, у даљем усавршавању ове делатности видела своју шансу за прикључење развијенијем делу Србије.

После 2. Светског рата, систем едукације у Црној Трави није занемарио богатство грађевинских и занатских школа. Тако је у том периоду у месту радило паралелно четири школе: осмогодишња основна школа, грађевинска - техничка, грађевинска са практичном обуком и школа за грађевинске пословође, која је наследила предратну Државну грађевинско - занатску школу. 1974. године у Црној Трави је изграђен Грађевинско - образовни центар, спомен - школа "Милентије Поповић", која је објединила грађевинске школе разних смерова.

Систем едукације стварао је низ генерација становника Црне Траве, који су били или су још у ситуацији да утичу на формирање простора овог и других подручја. Квалитет и усмерење школе, у многоме генеришу систем мишљења људи који их завршавају. Ако се као реална могућност узме да су за простор у коме живе најодговорнији сами становници који су похађали одређене школе и у њима се формирали, онда је разумљиво зашто је начин и специфичност едукације, један од битних узрока промена у одређеној средини.

6.1.6. ИЗРАЖЕНОСТ МИГРАЦИЈА

"Под миграцијама подразумевамо кретање индивидуа и друштвених група, које се премештају са места порекла (или поласка), на место одређења (или доласка). Социолошки назив за овако дефинисане миграције би могао бити: просторна или хоризонтална покретљивост становништва." (Вујовић, С.,

1990.) Просторно - временски критеријум одређује различите облике миграција. За посматрано подручје, од значаја су два облика истих:

а) дефинитивне - унутрашње миграције, када се мења место боравка за стално, унутар једне земље, подстакнуте економским развојем на релацији неразвијена - развијена подручја, село - град (рурални егзодус), или ратном катаклизмом, и

б) привремене миграције, када се место боравка не мења (сезонске миграције одређених категорија радника).

У случају Црне Траве не може се са сигурношћу тврдити која је од две наведене, а у животу насеља изражено манифестоване миграције, била од већег утицаја на формирање, развој и стагнацију њеног центра.

6.1.6.1. Дефинитивне миграције. Кроз читав период постојања Црне Траве, перманентно су се са кратким безначајним прекидима одвијале миграције дефинитивног карактера. Било да су долазили или насељавали Црну Траву из локалних или далеких крајева, било да су одлазили из ње у потрази за бољим животом, становници су имали снажан утицај на дешавања у простору, нарочито у погледу стамбених објеката. Долазећи, доносили су нове обичаје, систем градње, естетику и културу становања. Одлазећи, мењали су слику насеља, како гашењем дотадашњих соцо - просторних односа, тако и стварањем шансе да се неко нов, мање прилагођен, адаптира у ослобођене просторе, што се не ретко и дешавало.

Сталне су се миграције дешавале перманентно, али са различитим интензитетом. Тако се за најјача струјања могу узети:

1. Период великог таласа насељавања Црне Траве (крај 17. века).
2. Значајно исељавање у периоду након ослобађања од Турака (1878. година и касније).
3. Период регенерације и омасовљења насеља између два Светска рата (центар насеља добија статус варошице).

4. Период после 2. Светског рата, са годинама стагнације и незнатног пораста броја становништва и деценијама рапидног одлива људи (од краја шездесетих година прошлог века до данас), који се својим забрињавајућим стопама раста, иако дуготрајан, ипак убраја у таласе највећег интензитета.

Дефинитивне миграције су по свом карактеру радикалне и одмах уочљиве. Оне мењајући слику насеља у кратком временском периоду, постижу ефекте са различитим предзнаком.

6.1.6.2. Привремене миграције. За разлику од дефинитивних, привремене миграције мењају слику насеља сезонски. Последице које стварају нису одмах уочљиве и постижу ефекте у дугом временском периоду, са позитивним и негативним предзнаком. У случају Црне Траве, привремене миграције су се јављале једино али масовно кроз феномен печалбарства. "*Печалан значи: невољан, јадан, тужан, жалостан, док реч печалба - надницу, тежачење, аргатлук. Печалбар је човек који иде у печалбу, ради да би нешто зарадио, надничар, аргатин*". (Симоновић, С., 1983.)

Појам печалбе у ширем смислу значи мукотрпну штедњу, одлазак на рад, мучење и привређивање, које обављају печалбари, људи који имају породице, свој дом, живе на селу, а раде у варошима.

Печалбарство се као друштвено - економска и социолошка категорија, јавља пре свега на селу и рађа се из сиромаштва. Није познато да се она јављала тамо где је природа издашна.

Време од првих почетака печалбарства у овим крајевима, па све до Другог Светског рата, може се поделити на три периода:

- 1) до ослобођења Јужне Србије од Турака;
- 2) од ослобођења до пред крај 19. века;
- 3) од почетка 20. века, до почетка Другог Светског рата.

Овај последњи период, могао би се даље поделити на два посебна дела:

- 1) до почетка Првог Светског рата и
- 2) од његовог завршетка до почетка Другог светског рата.

За време свих ових поменутих периода, печалбари се нису увек кретали у истом правцу. Мењали су се путеви њиховог кретања и правци одлазака у печалбу, што је зависило од актуелних национално - политичких и друштвено - социолошких услова, као и од степена усавршености грађевинског заната.

Печалбарство се омасовило тек по ослобођењу од Турака након 1878. године и престанка са рудовањем. Тада омасовљено до нивоа општег покрета, печалбарство ће своје златно доба имати у првој половини 20. века. Након другог светског рата, променама које су настале у друштвено - политичким и социо - економским односима, печалбари су се нашли у новим историјским условима. Становништво је почело да се опредељује за разне друге привредне гране. Један мањи број остаје да се бави пољопривредом, а већи део становништва наставља традицију неимарства, али сада у другим производним односима и околностима.

Печалбарство у класичном облику нестаје. Оно постоји и данас, али је попримило друге облике и променило се у суштини. Ако је некада печалба била синоним муке и патње и тешко стечене зараде у тешким условима далеко од свог дома, оно је данас једна врста брзе зараде, уз могућност изражавања личне слободе у бирању места бављења и избору врсте занимања.

У другој половини прошлог века, настају велика миграциона кретања из печеа се лбарских крајева. Са планинских врлети, читаве породице су отишле у равнице, ближе саобраћајницама и лакшем животу у урбаним срединама. Крајеви где је некада постојао живот у својој пуној снази, одакле су у пролеће печалбари полазили далеко од својих кућа да раде и граде - сада су готово празни. Остало је махом старије становништво. Њиховим нестајањем, махале као делови насеља остају пусте.

6.2. УЗРОЦИ ПРОМЕНА У ПРОСТОРУ СЕКУНДАРНИХ МОДЕЛА

У претходном делу овог поглавља, анализирани су глобални узроци просторних промена код примарног модела – насеља Црна Трава.

Може се констатовати универзалност неких наведених фактора промена, као опште познатих појава, које су већој или мањој мери карактеристичне за многа насеља Србије, па и одабране секундарне моделе, а представљале су, или су још увек узрок великим трансформацијама живота.

Социјалистичка мисао, као први наведени општи фактор промена, односно вишедеценијски процес промене друштвеног система који се идејно и делима манифестовао од почетка 20. века преко револуције изведене у 2. Светском рату, до послератних деценија владавине и последњих деценија транзиције и трансформације у либерални капитализам, карактеристичан је за сав простор Србије, па тако и обухваћене моделе, са евентуалним нијансама у разликама и снази социјалних и просторних утицаја.

Ратна катаклизма, како у Балканским, затим Светским ратовима до последњег локалног на територији бивше Југославије, сви у 20. веку, захватила је опет све наше просторе и свуда се манифестовала са нешто већим или мањим бројем жртава и штете. Ипак свуда једнако погубно и поразно по становништво и простор.

Индустријска револуција, као и касније њене трансформације, иновације и модернизације, својим закаснелим дејством у руралним просторима, захватила је макар делимично, последично и посредно, све просторе Србије, па и оне најудаљеније, опет у већој или мањој мери. Они простори које је карактерисало богатство сировина, бивали су трансформисани било њиховом експлоатацијом, било инсталирањем самих индустрија и читаве пратеће инфраструктуре у насеља или њихове ареале и природне територије.

Специфичне и мање универзалне појаве, које нису уобичајене за све просторе истраживања, али се ипак могу појединачно уочавати, и које су једнако снажан ако не и значајнији узрок промена које се овде анализирају, једнако се могу уочити и код секундарних модела истраживања.

Тако је специфичност делатности, карактеристична за примарни модел кроз бављење становништва изградњом кућа од дунђерског до неимарског приступа, манифестован у другој врсти посла код осталих модела. Било да је бављење пољопривредом она врста привређивања која је одувек била примарна или битно присутна у руралним подручјима, у општем смислу или кроз неку њену ужу специјалност, било да је у питању нека друга делатност, мање уобичајена за сеоску средину, одређена специфична радиност код становништва појединих различитих насеља увек је присутна.

Израженост миграција у одређеној мери или временском периоду, као повремених или сталних, перманентних или периодичних, свеобухватних или делимичних, присутна је код готово свих насеља у руралним пределима. За разлику од градских насеља која су по броју становника већ утемељена, код сеоских насеља са малим бројем становника, питање миграција је веома осетљиво, а тенденције опадања популације најчешће воде ка гашењу села, односно до стања у развоју када се она тешко могу одржати и ревитализовати.

Код примарног модела – Црне траве уочена је вишедеценијска усмереност едукације становништва ка линији теоретског и практичног обучавања људи у области грађевинарства. Оно што у специфичном смислу код једног модела може бити едукација, у другим моделима може се манифестовати кроз другачију област или сферу људког деловања и односа. У мери у којој одређена деловања, па чак и неостварене намере и мит о њима, могу утицати на развој и односе у појединој средини, иста заслужују да кроз истраживања буду уважавана и адекватно третирана.

6.2.1. ЦРНАЈКА

У свом путописном и истраживачком делу *“Србија – земља и становништво”*, први пут објављеном 1905. године, након путовања кроз српске крајеве крајем 19. века, чувени аустријски научник Феликс Каниц је записао и следеће:

“Центар Црнајке, чије су 224 куће са 1.125 влашких становника (године 1905. Црнајка је у 224 куће имала 1.297 становника), широко разбацане по брдима, чине механа, један дућан и општинска зграда на десној обали потока, док се њена школа саграђена још 1848, налази на левој обали. Ово већ данас значајно место има изгледа да постане топионички центар рудом богате области између Дели-Јована, Стола, и мајданпечких брда, коју је први рударски испитао Хердер 1835. године... У овој области с повољним изгледима за развој рударства влада није излазила у сусрет приватницима који су тражили концесије за искоришћавање рудног блага. Године 1888. сама је покренула акцију да се област темељније испита у том правцу...” (Каниц, Ф., 1986.)

Ови записи говоре о чињеници да је насеље Црнајка по предвиђањима и рудном богатству имала предиспозиције да буде познато по рударству, али да то није постала. Насупрот томе, одувек се њено становништво већински бавило пољопривредом, и током дугог периода имала је већинско Влашко становништво. Данас се 60% становништва бави пољопривредом мањег обима, углавном за сопствене потребе. Остали раде у блиским већим центрима и мали проценат, као службеници у самом селу. Срби су у већини (60%), испред Влаха (30%).

Посебности у пољопривреди која је општег типа, са нешто заступљенијим сточарством је пчеларство и сакупљање, откуп и прерада шумских плодова. У манифестационом смислу, постоје фестивал фолклора и дани пчелара.

Природно ближе и даље окружење је изузетно са низом природних и антропогених локалитета и занимљивости. Сеоски туризам је у зачетку.

Сл. 6.13. СУВО КОРИТО РЕКЕ ЦРНАЈКЕ И ВОДЕНИЦА

(ИЗВОР: www.google.rs/crnajka)

ЦРНАЈКА (КОНТЕКСТ)

Сл. 6.14. РАЗВИЈЕНО ПЧЕЛАРСТВО - КОШНИЦЕ ПОД СНЕГОМ (ИЗВОР: www.google.rs/crnajka)

Сл. 6.15. СЕОСКИ ТУРИЗАМ - СОБЕ ЗА ИЗДАВАЊЕ - ЈОНИВИЋ (ИЗВОР: www.google.rs/crnajka)

Сл. 6.16. ФЕСТИВАЛ - УСКРШЊИ ДАНИ ФОЛКЛОРА (ИЗВОР: www.google.rs/crnajka)

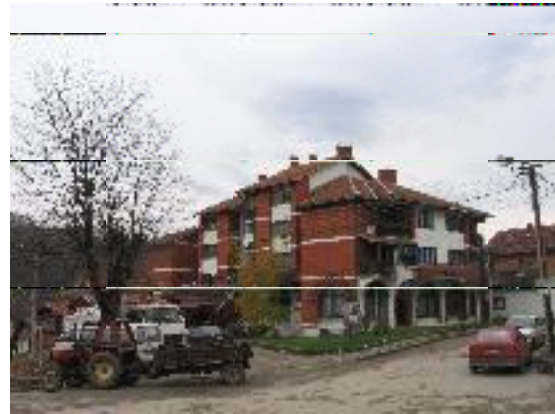
6.2.2. КРЕПОЉИН

Уз Минићево и Калну, (међу одабраним моделима), Крепољин спада у насеља која су до 1965. била седишта истоимених општина. Данас је Крепољин највеће међу њима, и са преко 1.500 становника има два пута више житеља од Минићева и преко пет пута више од Калне. Иако насеље има малу стопу опадања броја становника (са преко 2.500, 1961., на преко 1.500, 2011. године, односно 1.000 становника мање за пола века), оно и даље фигурира као значајно место у систему насеља. Разлог томе може се тражити у чињеници да је место на средокраћу између насеља више категорије Жагубица, Петровац на Млави, и не малом растојању од њих, да представља спону између њих и малих села у окружењу у мрежи насеља. Осим наведеног, насеље је окружено планинским масивима Хомоља на северу и Бељанице на југу, у котлини реке Млаве, и таквим положајем знатно изоловано од ширег окружења.

Преко половине становништва, искључиво се бави пољопривредом, а великом броју она представља додатну делатност уз неку другу примарну (мешовита домаћинства). Око 15% становништва ради у оближњем руднику квалитетног мрког угља Јасеновац. Преко 80% становништва је српско, а Влаха има око 15%.

У оба смера доласка према Крепољину, како из Жагубице, тако и из Петровца, непосредно пред насељем пут се уздиже на 350, односно 450 мнв, да би се спуштао према насељу које се налази на 290 мнв. Од насеља се ка северу и обронцима Хомоља, пут уздиже ка Белом брегу. Насеље се налази у котлини са пружањем кућа и садржаја уз приступне путеве.

Са таквим положајем у односу на ближу и даљу околину, са обиљем природних и антропогеним атракцијама у окружењу, Крепољин представља добру основу за покушај осмишљавања савремене стратегије за одрживи развој, у смислу осмишљавања преузимања функције туристичког центра за подручје у коме се налази.

Сл. 6.17. ТРАКТОРИ - ПОЉОПРИВРЕДНЕ МАШИНЕ И ТРАНСПОРТНО СРЕДСТВО У ЦЕНТРУ

КРЕПОЉИН (КОНТЕКСТ)

Сл. 6.18. КУЛТУРНО - УМЕТНИЧКО ДРУШТВО - "МЛАДОСТ" (ИЗВОР: www.google.rs/krepoljin)

Сл. 6.19. СТАРИЈЕ СЕОСКО ПОЉОПРИВРЕДНО ДОМАЋИНСТВО (www.google.rs/krepoljin)

Сл. 6.20. РУДНИК МРКОГ УГЉА - ЈАСЕНОВАЦ (ИЗВОР: www.google.rs/krepoljin)

6.2.3. ЗЛОТ

Мада још од половине прошлог века у насељу споро опада број људи, са ипак солидним бројем становника у односу на друга насеља (3.300), Злот је уз Ресавицу (2.035), по величини друго место (после Бабушнице) у кругу одабраних модела за истраживање у овом раду. За разлику од Крепољина, Минићева и Калне, ова два насеља су релативно близу већим центрима, Злот Бору, а Ресавица Деспотовцу. Док је Злот као старо насеље временом изграђивао карактер варошице и елементе урбанитета, Ресавица је као релативно младо насеље урбанизовано карактером и наменом рударског места, које представља смештајну и боравишну инфраструктуру запосленима у рударству. У злоту скоро подједнако, са преко 40% удела у становништву живе Срби и Власи. Многи топоними и појмови носе влашке називе.

Село се намеће као будући локални центар намењен туристичкој промоцији богатог окружења у природном и антропогеном смислу, чиме би добило на карактеру и препознатљивости.

Злотски атар је веома велики. Земљиште је брдовито – планинско па има мало земље за обраду. Најбоља земља је испод села, у речној долини. Због неродне земље, народ се бави сточарством, нарочито гајењем ситне стоке, оваца и коза. Цео атар је под шумом, нарочито планински део. Шума се употребљава за гориво, реће за грађу. Ливада има у планини. Ван села, у Планини, У Злоту има *салаша*. Растурени су по целом пространом атару. Поједине породице – племена, захватају или чине један салаш, у коме су окућнице разбијеног типа. Салаши припадају појединим породицама, тамо где оне имају највише земље, згодне за обраду или сточарење. Често су код имућнијих власника у удаљеним салашима, куће боље него у самом месту. Ове мештане зову салашари или планинци. Салаши су старији од самог села које је касније формирано и по једној од теорија име добило по реци. Само село, његов центар, збијеног је типа.

Сл. 6.21. ЦРКВА СВ. ПРОРОКА ИЛИЈЕ И ПАРК СА СПОМЕНИКОМ (ИЗВОР: www.google.rs/zlot)

ЗЛОТ (КОНТЕКСТ)

Сл. 6.22. СПОМЕНИК ПОГИНУЛИМ У 1. СВЕТСКОМ РАТУ (ИЗВОР: www.google.rs/zlot)

Сл. 6.23. ЗЛОТСКА РЕКА У АТАРУ СЕЛА И ГЛ. УЛИЦА У ЦЕНТРУ (ИЗВОР: www.google.rs/zlot)

Сл. 6.24. ЦЕНТАР СА ПАРКОМ ИСПРЕД ЦРКВЕ И ШКОЛЕ (ИЗВОР: www.google.rs/zlot)

Запажају се два његова дела, доњи, око школе, који је збијен и горњи који је раштрканији, растреситији. Доњи крај је најгушћи и најстарији део села. Ту су школа, кафане, општина, дућани, занатлијске радње и др.

Данас су Злоћани чувени не само као сточари, већ посебно као рудари. На свим рудницима тимочког басена, они су најпознатији рудари, па и изван тимочког басена. Само за време пољских радова они долазе кућама где посвршавају теже, мушке пољске радове, па се враћају на рад у руднике. (Станојевић, М., 1931.)

У релацијама српских и влашких обичаја, у долином центру села и планинским салашима (бачијама), сточарској и рударској делатности, треба тражити контекст у коме је настајало и развијало се село Злот.

6.2.4. РЕСАВИЦА

Ресавица је настала шездесетих година 20. века на обронцима планине Бељанице односно западним обронцима Кучајских планина, на истоименој реци која се улива у Ресаву северозападно, ка Деспотовцу. Становништво је у почетку било разнолико, како по питању националне, тако и по питању верске припадности. Насељена је у периоду социјалистичке Југославије, па у њој живело разнородно становништво. данас је у њему велика већина Срба, мада су се задржале и житељи друге националности.

У Ресавици се налази рудник мрког угља под називом “Рембас”, који представља главни извор прихода свих житеља. По називима околних села, нпр. Кованица, може се предпоставити да се ту нешто ковало. Рудари су по Душановом закону имали одређене привилегије, а обзиром на величине атара села, могу се повезати ове чињенице са тезом да се овде рударство практиковало и у давна времена, у периоду средњевековне Србије. У новије време, угаљ се површински вадио почетком 20. века. Власници су покушавали да доведу железницу што ближе до подручја

Сл.6.25 . РАЗЛИЧИТИ ВИДОВИ СТАНОВАЊА У НАСЕЉУ (ИЗВОР: www.google.rs/resavica)

РЕСАВИЦА (КОНТЕКСТ)

Сл. 6.26. ВИСОК НИВО УРБАНИТЕТА У ОПРЕМАЊУ НАСЕЉА (www.google.rs/resavica)

Сл. 6.27. ПРОСТОРИ ДЕЧИЈЕ ЗАШТИТЕ И ЖЕЛЕЗНИЦА У НАСЕЉУ (www.google.rs/resavica)

Сл. 6.28. ПОГОН ЗА СЕПАРАЦИЈУ У "РЕМБАСУ" (www.google.rs/resavica)

рудника, од Марковца, преко Деспотовца, долином Ресаве. Ове идеје и покушаје спровеле су власти после 2. Светског рата, засноване делимично на погрешним проценама о количини резерви угља. На крилима изградње земље и потреби за угљем као горивом, односно на идеји о продужењу о наставку револуционарних промена и индустријализацији земље, настао је поред железничке везе, шитав један мали нови град по социјалистичким мерилима.

Ресавицу и околину одликују густе шуме, пашњаци и извори. У њеној близини, су поред осталих мање значајних, круцијални споменици културе, односно бисери културног наслеђа, манастири Раваница и Манасија из 13. и 14. века.

Осим антропогених, у близини се налазе и природна богатства, (Ресавска пећина), као и природне лепоте Бељанице и Кучаја. Познати су и рибњаци у Сисевцу и Стрмостену.

6.2.5. МИНИЋЕВО

Минићево је насеље врло збијеног – тимочког типа. Подељена је друмом у два дела – источни (већи) и западни (мањи). Ушорена је по угледу на остале вароши. Најважнија је друмска улица, у којој су дућани, кафане, државне и среске зграде, основна школа, црква и амбуланта.

Становништво у селу Минићево, разликује се по свом пореклу. Варошица је насељена досељеницима по ослобођењу Тимочке Крајине из најближе околине – Тимочког Среза. Становништво се у процесу насељавања, премештало из најближе околине, из околних села, формирајући насеље са израженијим централним функцијама.

Назив села се мењао више пута у историји. До 1893. године Звало се *Ан* (од турцизма *Хан*), *Нови-Ан* или просто *Крчма*. Те године, указом Краља Александра Обреновића, применовано је у *Краљево Село*, да би 1939. указом

Краља Петра II Карађорђевића, село добило име *Андрејевац*. Коначно, 1945. године нове власти варошици дају име *Минићево*. (www.knjazevac.org.rs)

Чињеница да је насеље било седиште истоимене општине до 1965. не изненађује, обзиром да је од процеса формирања до данас, имало првенствено улогу пружања административно – привредних услуга ширем окружењу. Становништво се бавило, а и данас се равномерно бави разним делатностима, што упућује на мешовити карактер становништва, односно на бављење пољопривредом у секундарном смислу. Само 20% људи бави се искључиво обрадом земље и чувањем стоке. Значајан део становништва ради у Књажевцу и Зајечару.

Минићево представља потенцијални секундарни центар између два већа градска насеља, али и актуелно гравитационо место за рурално залеђе са великим бројем мањих села општине Књажевац на западу према Тупижници, али и истоку на Старој планини, нарочито око путног правца ка граничном прелазу Кадибогаз ка Бугарској.

У Минићеву је основано Завичајно друштво Тимочана - Торлака, које је основано 1997. године, са циљем да афирмише и негује културно - историјске и природне баштине торлачког краја. Друштво сваке године организује манифестацију *Торлачко вече* на којој се окупљају Торлаци из Србије и Бугарске. Такође, постоји и Торлачко друштво *Ждрџице* са седиштем у Белоградчику, које организује сваке године сусрет са Торлацима из Србије. На граничном прелазу Кадибогаз на Старој планини, сваке године се организују сусрети Торлака, са богатим програмом.

Имајући у виду особености Минићева, уочава се могућност, да се даљи развој насеља усмери ка јачању његове позиције секундарног центра у мрежи насеља, ојачавањем централних функција, чиме би становништво ширег руралног окружења у многим потребама бивало задовољено на овом нивоу. Осим ове улоге, Минићево би могло добити веће ингеренције у оснаживању прекограничне везе на Кадибогазу.

Сл.6.29 . УЛАЗ У МИНИЋЕВО - ПУТ ПРОЛАЗИ КРОЗ НАСЕЉЕ (ИЗВОР: www.google.rs/minicevo)

МИНИЋЕВО (КОНТЕКСТ)

Сл. 6.30. МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА У ОЧУВАНОМ ЛЕПОМ ОБЈЕКТУ (www.google.rs/minicevo)

Сл. 6.31. ОСНОВНА ШКОЛА (ИЗВОР: www.google.rs/minicevo)

Сл. 6.32. РАЗЛИЧИТОСТ СТАМБЕНИХ ОБЈЕКАТА У ГЛ. УЛИЦИ (www.google.rs/minicevo)

6.2.6. КАЛНА

Као и Минићево и Крепољин, Кална је до 1965. године била седиште општине. Са удаљеношћу од око 30 км. од већих центара (Књажевац, Пирот, Сврљиг), свакако је у одређеном временском периоду представљала центар микрорегије *Буџак* која представља значајан претежно јужни део садашњег простора општине Књажевац. Данас, на рубу регије, на административној граници са општином Пирот, насеље Кална има веома мали број становника (289 по попису из 2011. год. а 5 година касније, вероватно и мање), најмање у групи насеља која су одабрана за компарацију у овом раду.

Контроверзна догађања око рудника уранијума из шездесетих година, допринела су побољшању супраструктуре у селу (јавни објекти и колективно становање у групацији), али су без суштинске употребе и становништва које би их користило, ови садржаји дошли на руб пропадања и ерозије. Солидна опремљеност садржајима у насељу са изразито малом популацијом, може представљати један од замајаца ревитализовања средине.

Други могући извор развојних потенцијала, представља изузетан положај Калне у односу на простор предвиђен за зимски туристички центар на Старој планини, где је реализован један хотел на локацији Јабучко равниште. Слично Минићеву, Кална се налази на регионалном коридору Источне Србије (Пирот – Књажевац – Зајечар – Неготин), али истовремено и на раскрсници овог правца и пута за Сврљиг и Ниш на западу и правца ка садржајима на Старој планини, односно ка селу Равно Бучје и евентуално будућем малограничном прелазу ка Бугарској на локацији Св. Никола.

У светлу прокламоване еколошке стратегије коришћења ресурса на Старој планини, Кална би, уз још нека насеља, могла постати рецепциони и смештајни ресурс за конзументе природе и спорта на Старој планини.

Сл. 6.33. ЗАТВОРЕН РУДНИК УРАНИЈУМА 1966. И НАСЕЉЕ ЗА РУДАРЕ (www.google.rs/kalna)

КАЛНА (КОНТЕКСТ)

Сл.6.34. УЛАЗ У КАЛНУ ИЗ КЊАЖЕВЦА И ПУТ КРОЗ ЦЕНТАР НАСЕЉА (www.google.rs/kalna)

Сл. 6.3 5. ВОДОПАД "БИГАР" И КОНАК "СТАРА ПЛАНИНА" У ЦЕНТРУ (www.google.rs/kalna)

Сл. 6.36. ЗДРАВСТВЕНА АМБУЛАНТА И БУДУЋИ ТРАУМА ЦЕНТАР (www.google.rs/kalna)

6.2.7. БАБУШНИЦА

Иако богата популацијом (12.307 становника) општина Бабушница са 52 села и једним субградским насељем (4.600 житеља), нема изграђен профил или карактер. Проблем са насељем Бабушница није недостатак људи, супраструктуре и инфраструктуре у насељу. Проблем равномерног развоја општине јесте једносмерност релација, у смислу да се становништво и ресурси, усмеравају од залеђа и великог броја малих села ка седишту општине. У супротном смеру не одвија се, или се незнатно дешавају повратне користи за руралне просторе богате природним и антрополошким наслеђем. Становници руралних простора и насеља, осим што су најчешће запослени у центру (они из ближих насеља са мањим уделом пољопривреде у приходима), задовољавају и административне, образовне, здравствене и друге потребе у општинском седишту. Повећање броја становника у центру, обрнуто је пропорционална гашењу мањих насеља – села на читавој територији општине.

На другој страни, природни и створени ресурси су неискоришћени. Манастир Поганово је слабо посећен. Звоначка Бања са хотелом *Мир* и солидном хидро – инфраструктуром пропада. Планински предели и природа Влашких планина, Суве планине и Руја, Клисура реке Јерме, као и Лужничка котлина, нису активирани у смислу модерних видова туризма. Путеви су слабо одржавани и веома су слабе везе до удаљених планинских села, а самим тим и приступи пределима изузетних одлика.

У погледу глобалних узрока промена у простору, Бабушница је у свему слична другим насељима и срединама у источној Србији. Глобални процеси су захватили ово подручје, од социјалистичког радничког покрета, преко мноштва ратних дешавања и несрећа, до индустријализације социопросторних односа, који су се овде у већој мери манифестовали, па је дошло до драстичне деаграризације и егзодуса становништва на релацији село – град.

Сл. 6.37. ТЕХНИЧКА ШКОЛА И УРЕЂЕЊЕ ПАРТЕРНИХ ПОВРШИНА (www.google.rs/kalna)

БАБУШНИЦА (КОНТЕКСТ)

Сл.6.38 . ИЗРАЖЕНИ КОНТРАСТИ - ЦЕНТАР И ОСТАЛИ ПРОСТОР СЕЛА (www.google.rs/kalna)

Сл. 6.39. КОЛЕКТИВНО И ИНДИВИДУАЛНО СТАНОВАЊЕ У ЦЕНТРУ (www.google.rs/babusnica)

Сл. 6.40. СТАНОВАЊЕ У СЕЛИМА ОПШТИНЕ БАБУШНИЦА (ИЗВОР: www.google.rs/babusnica)

7. АНАЛИЗА НАЧИНА ЖИВОТА У ПРОСТОРУ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА ПРЕМА ПЕРИОДИМА ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

Процес просторних промена посматраног подручја, односно изабраног примарног и секундарних модела, може се сагледати кроз 6 карактеристичних периода. Као што су у анализу промена осим основних периода (аграрни, занатски, индустријски), узети читави прелазни периоди (аграрно – занатски, занатско – индустријски и индустријско – транзициони, чији исход се још не може са сигурношћу утврдити), тако границе између тих периода нису обавезно узимане егзактно. Тако је сваки од периода узет у разматрање са више или мање грубом апроксимацијом граница трајања, уважавајући прелазне године, у којима су предходни и наступајући приоритети привређивања били једнако присутни и важни. Примера ради, граница између аграрно - занатског и занатског периода, узета је као мали распон година (седамдесете и осамдесете године 19. века), а период преласка из индустријског у транзициони, подразумева се као растегљив период осамдесетих и деведесетих година прошлог века).

Како се дошло до периода који су анализирани овим радом?

На једној страни, узета су у обзир сазнања која већ постоје у области сеоске архитектуре и руризма, а нарочито у погледу периодизације начина изградње и врста кућа и зграда. На другој страни, објективно је сагледавана иста проблематика на изабраном моделу (моделима), и увидом у документа која о томе постоје, као и подацима добијеним теренским истраживањем, уочене су глобалне временске етапе и утврђена је периодизација за изабрано подручје истраживања.

Узимајући у обзир извесну специфичност Црне Траве, која се могла сагледати у предходним поглављима овог истраживања, а нарочито у

погледу њеног географског положаја и преовлађујућих делатности становништва, уочене су извесне разлике (конкретно – кашњење) у временским раздобљима појављивања одређених облика грађевина, у односу на фазе развоја кућа које глобално важе за поморавско подручје. (Којић, Б., 1973.)

Ако се посматра развој и смењивање периода приоритетних делатности становништва Црне Траве, могу се уочити знатне подударности у релацијама занимања и трансформације у развоју физичке структуре насеља. Сходно срећеним запажањима, различитим методама временског одређивања, у истраживању се проблем развоја и стагнације центара, посматра кроз призму следећих периода:

1. аграрни, (18. век, интензивно од 1770. до 1830. године);
2. аграрно - занатски, (од 1830. до 1878. године);
3. занатски, (од 1878. до 1914. године);
4. занатско - индустријски, (од 1918. до 1941. године);
5. индустријски, (од 1945. до 1990.године);
6. индустријско – транзициони, (од 1990. године до данашњих дана).

Сав развој појавних облика у центрима последњих деценија, пратио је тенденције из већих урбаних центара. Док је индивидуална стамбена изградња доживела своју декаденцију, кварењем логике традиционалног грађења, јавни објекти пратили су технолошки ниво развоја и стандарде изградње карактеристичне за поједине периоде 20. века у коме су настајали.

7.1. АГРАРНИ ПЕРИОД

Аграрно раздобље је, историјски гледано, дугачак период, који је подразумевао низ модалитета. Овако насловљен период односи се на простор Црне Траве на прелазу из 18. у 19. век, од тренутка њеног

интензивног насељавања крајем 18. века, до почетка устајања српског становништва против турске 400 година дуге владавине. Овде анализирани период, односи се на исти простор у времену непосредно пре појаве првих заната, односно почетка печалбарења у овом крају.

7.1.1. ЕЛЕМЕНТИ

Одувек је становништво обилато користило њене највеће природне ресурсе: пашњаке за сточарство и шуме за експлоатацију дрвета у разне намене. С друге стране, Црна Трава је како је то већ констатовано, брдско - планинско подручје, богато гвозденим рудама. У доба пред крај турске владавине, али и касније, како је то описано у делу 6.4.1. овог рада, у већини случајева не својом вољом, бавило се и рударством. Иако веома заступљено по броју становника које је у овом периоду самоиницијативно или у принуди радило на ископу руде, ова делатност није била изразито примарна у погледу опште привредне слике подручја.

Земљорадња је иако из нужде, била доста распрострањена, ипак секундарна у односу на сточарство и рударство. Анализом организације живота оног времена, може се констатовати правило да је свако село, а тиме и свако домаћинство поделом на атарске територије, имало сва потребна земљишта у свом поседу (за ратарство, воћарство и сточарство) а затим и шуме и водотокове.

7.1.1.1. Сточарство. Све до појаве печалбарства становништво овог краја се бавило углавном рударством и сточарством, много мање ратарством, док се један мањи део, претежно из области Власине, која се непосредно ослања на Црну Траву, бавио кирицисовањем (пренос робе на коњима). Сточарство је у прошлости било веома развијено, што је и логично, пошто су за ову делатност и услови веома повољни. Заступљене су биле готово све врсте домаће стоке, а овчарство на посебан начин.

Сл. 7.1. АШАНСКЕ КОЛИБЕ НА ПАШЊАЦИМА НА СТРЕШЕРУ (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл. 7.2. ВЛАСИНСКА ВИСОРАВАН 1905. - НЕМА НЕОБРАЂ. ПОВРШ. (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл. 7.3. ОКО 50% ТЕРИТОРИЈЕ ЦРНЕ ТРАВЕ ЈЕ УВЕК ПОД ШУМАМА (ПРЕТЕЖНО БУКОВА)

Сл. 7.4. ЖЕТВА ОВСА У ВУЧЕДОЛЦИМА ПОД СТРЕШЕРОМ 1905. (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Тако се сточарство пред крај 18. века, развило у границама потреба локалног становништва. Вишак робе стварао се само симболично и за потребе размене и обезбеђивања основних животних потреба.

Временом, развојем печалбарства и заната, сточарство је постајало секундарна делатност, попут земљорадње и све више је дугим одсуствима мушких глава у кући, бивало препуштено женама на бригу, што се задржало све до Другог Светског рата, а понегде и до данашњих дана.

7.1.1.2. Земљорадња. Пред крај 18. века главно је занимање само по ободима атара, према ивичним котлинама у жупним пределима. У брдским и планинским регионима, нарочито изнад 800 м. надморске висине она је, иако доста распрострањена ипак секундарна у односу на сточарство и рударство. Оријентација становништва на сточарство и рударство зависила је пре свега од природе земљишта и културних и социјалних прилика. Сурова клима и слаба земља, скретали су становнике на друге области рада.

Простори за ратарство обезбеђивали су се мукотрпним крчењем шума, вађењем пањева и припремом земљишта за сађење култура. Велики део земљишта био је необрађен и становници су га током времена разоравали и презасађивали. Крчевине и засади са елементарним потребама неког домаћинства били су непосредно уз кућу, у виду окућнице, па су готово сигурно морали имати добар положај, јер су за куће и становање бирали најбоља места. Касније ће се јавити потреба за ширењем домаћинства, па су њиве и баште премештане даље од становања, али опет смишљено на квалитетна земљишта, како би до рода уопште и дошло.

7.1.1.3. Шуме. У овом планинском региону изразито је била, а и данас је заступљена шума. Простране партије земљишта у Црној Трави налазиле су се под планинском шумом. Претежно је то била, а и задржала

се до данашњих дана веома очувана букова шума. Шуме су током времена и онда и сада карактерисала огромна стабла. Има трагова да је овде било и четинара, бора, јеле и смрче.

За сваки од извештаја и записа о рудовању у овом крају, карактеристичан је и осврт на "горећи материјал" односно шуме. Многи подаци указују да је овде раније било четинарске шуме, што се доказује пронађеним четинарским трупцима у дубини земље. У периоду насељавања па и касније шуме нису дељене, јер их је било у изобиљу. Повећањем броја становништва, дељене су и шуме. Уништаване су и крчењем, у циљу стварања обрадивих површина. (Симоновић, Ђ., Рибар, М., 1993.) Експлоатација дрвне грађе раније је била искључиво у границама потреба становништва, а као извор материјала за градњу, алат и предмете потребне сточарству, земљорадњи и рудовању односно свакодневном животу.

7.1.2. РЕЛАЦИЈЕ

У друштвеним, социолошким и економским релацијама које су се практиковале у Црној Трави у аграрном периоду, а нарочито у периоду пре експанзије заната (почетак 19. века), налазе се и оквири за анализу просторних манифестација у центрима села оног доба. Иако без много трагова и записа, коришћењем документације и логичког закључивања, могу се реконструисати обриси егзистенцијалних односа периода пре појаве печалбарства у овим крајевима.

7.1.2.1. Социоекономски односи. Аграрни односи, у подручју Црне Траве пред крај турске владавине и првих година назирања слободног живота, садржавали су елементе старих аграрних система, који су постојали и развијали се вековима, под утицајем разних владавина у ближој или нешто даљој околини. Осим земље и простора који су били у

власништву самих становника, постојало је и власништво Турака над одређеним деловима територије (обично најбољим), на којима је било кулчарења локалног становништва, под лошим економским условима.

Прелаз са аграрне привреде на рани капитализам, дешавао се у другим крајевима Србије оним темпом којим су се крајеви ослобађали од турске власти и стицали слободу у економским односима. Како је коначно ослобађање ових крајева од турске владавине уследило тек 1878. године, у периоду до тог времена, другачији економски односи у аграру, осим поменутих могли су се видети само појединачно и то у виду ретких изузетака. Аутономна производно - потрошачка породица је била препрека ширењу нових друштвених односа. Са касним аграрним периодом и стварањем пренасељености, односно немогућности стварања добара за елементарни опстанак, кореспондира време појаве и првих утицаја робно новчане размене.

7.1.2.2. Производња. Земљишни фонд је у Црној Трави, како је то већ речено, увек био оскудан и по бонитету слабог квалитета. Услед брдовитог и стрмог терена, јављала се велика испарцелисаност површина под културама. Често су услед неповољности тла, ове површине биле обезбеђиване од клизања каменим зидовима или испресецање водотоцима који су се морали одржавати да не би плавили околину. Поред физичке исцепканости земљишта, компликовани власнички односи (деообе, откупи...) још су више размрвили посед, па се он често састојао од око десетак одвојених парцела, које нису увек биле близу једна другој, а нарочито касније у време уситњавања поседа и стварања нових кућишта. Мале и неправилне парцеле, подељене обично у више мањих потеза, на стрмим теренима, биле су често неповољне за било какво друго (плуг, стока као вуча) обрађивање, осим ручним алатом (мотиком).

Много заступљеније и практикованије сточарство, у изузетним природним околностима (обиље пашњака), знатно је доприносило

породичној привреди тог времена. Различите врсте крупне и ситне стоке, обезбеђивале су преко целе године довољне количине меса разноврсног порекла, затим јаја и тзв. "белог мрса" - свих врста млечних производа. Управо ће ови производи, а уз њих и жива стока, бити главна врста робе која ће у каснијим периодима представљати робу за размену и продају, односно стицање материјалног вишка за покривање других потреба породице. Производи који су морали да се набављају, јер се нису могли произвести, били су широког употребног карактера, како за исхрану, тако и за свакодневне потребе. Тако су набављани у почетку разменом а касније и куповином: пшеница, кукуруз (који су давани у неку од многобројних воденица на млевање), затим уље, со, шећер, пиринач, вино, гас за лампе и други производи.

Присуство шума, обезбеђивало је велику скалу употребних предмета за све врсте делатности, грејање у дугим и хладним зимама, и основни грађевински материјал (уз камен и земљу). Осим тога близина шума обезбеђивала је и присуство великог броја кладенаца са квалитетном водом, али и важан физички и психолошки заклон, како у време недаћа и ратова, тако и као заштита од јаких ветрова и снежних наноса.

Овакав начин претежно аутономног живота, са минималним потребама које не зависе од самих укућана, захтевао је осим великог уложеног рада и вештине, познавање широког спектра различитих производних процеса, који су се протезали кроз целу годину и који су били дубоко интегрисани са свакодневним животним навикама.

7.1.2.3. Пренасељеност. Крајем 18. и на самом почетку 19. века, већина становништва Црне Траве ради у пољопривреди. Дизање против Турака још није било отпочело. Живело се на граници опстанка. Без обзира на развијено рударство (често у принуди), узгој стоке и примитивна земљорадња су основа опстанка породице тог времена. Осим незнатног дела становништва које се бавило пословима од опште потребе

(стари примитивни занати), сви остали су већину времена проводили у пољопривредним радовима, покушавајући да од сурове планинске климе и средине, отргну основне намирнице за живот.

Појава крцалија (објашњено у поглављу 4. Историјски контекст), у овој области (1792. – 1806.), од којих је народ много претрпео, била је судбоносна за развој интензивних миграција, које су увећале број становника подручја Црне Траве до размера неједнаких релација између потреба становништва и могућности стицања и производње добара за живот. Ако се у обзир узму фактори који су живот учинили тешко подношљивим (повећан наталитет, слаба родност земље, које је иначе било недовољно и тешко се до ње долазило, тешке последње деценије турске владавине, недовољна развијеност других делатности у насељу), сасвим је разумљива постепена преоријентација становништва у смислу изналажења начина за зараду и обезбеђење основних животних потреба на другом месту и на други начин.

Осим броја људи на одређеном подручју и површине обрадивог и експлоатисаног земљишта, аграрну пренасељеност карактерише и производна снага пољопривреде (образованост и савремена схватања сељака и квалитет основних средстава за производњу), затим степен оствареног стандарда живота, праведна расподела земљишта и неексплоататорски друштвени систем.

У случају Црне Траве у времену пред почетак уобичајеног развоја руралних друштвених односа, стекли су се негативни елементи у смислу пренасељености. Нагло се повећао број људи у простору насеља и то у релативно кратком временском периоду. Количина обрадивих површина земљишта које се експлоатише, услед тешког преобраћања планинског предела у култивисани терен, била је изразито мала у односу на читав простор насеља.

Сплет свих наведених околности, довео је до аграрне zasiћености Црне Траве, њене стамбене пренасељености, која је морала да се

преструктурира како у економском, тако и у друштвеном смислу. Свака промена била је обећавајућа: нова производња, нова идеологија или ново друштво. Уобичајено је било да најмање један од чланова многобројне породице, крене у потрагу за другим начином зараде, смањујући густину и број аграрног становништва, било као испомоћ у пољопривреди у селима и крајевима где је то било потребно, било као зачетник неког од нових заната, који ће се овде у наредним периодима интензивно развити.

7.2. АГРАРНО - ЗАНАТСКИ ПЕРИОД

Прелаз у нови период отпочео је јачањем улоге дотадашњих старих заната и појавом нових. Подразумева се време након Првог и Другог српског устанка и појаве првих печалбара у овом крају (1830.), до коначног ослобођења од Турака (1878.), односно времена када сточарство губи првобитан значај.

И поред свих невоља (одлазак у непознато, губитак имања, одвојеност од породице, експлоатација, ризик и друге), релативно велики број црнотраваца у овом раздобљу отпочиње са занатским радом и одлази на сезонски рад у северне крајеве Србије у печалбу. Али оно чврсто тло на које су се ослањали и на које су у крајњој линији рачунали, била је аграрна производња, која је још увек била јака, и чији ће се значај умањити тек пред крај овог перода.

Карактеристика аграрно - занатског периода јесте кулминација аграрне делатности у смислу њене превласти према свим другим активностима по броју људи који су њоме ангажовани, али не и по економском значају за опстанак ширег круга становништва.

"Оно мало њива у нешто нижим пределима нису могле да прехране становништво, па се оно оријентише на занат; понајвише, ако не и једино на грађевинарство, цигларство, качарство и мали број на столарски занат."
(Симоновић, С., 1983.)

Својеврстан парадокс је појава кулминације пољопривредне делатности са елементима снажне трговине у време јачања заната, и могућност одласка на рад ван Црне Траве. Управо овакви процеси, створили су пољопривреди онолико слободног простора, колико јој је требало да даје успешније резултате у односу на предходно раздобље, када се сво становништво на малом простору бавило искључиво аграром.

7.2.1. ЕЛЕМЕНТИ

Обнова српског занатства почиње одобравањем Турака Србима да граде цркве и манастире (1794.). Тако је развој грађевинског - дунђерског заната почео подизањем сакралних објеката. Од 1835. до 1888. године зидане су цркве у црнотравском крају. Осим ове чињенице, Турци су почетком 19. века са мањим изузецима једини становници градова. Као повлашћени, држали су готово све гране заната у својим рукама, јер су се занати сматрали важнијом граном друштвене делатности. Од тог доба креће интензиван развој градитељства и других заната. Сиромаштво је било узрочник да се Црнотравци окрену занату. Због тога сељачке масе у немогућности да се исхране од земљорадње и сточарства крећу у потрагу за додатном зарадом и то једноставном, која се може брзо реализовати.

7.2.1.1. Дунђерски занат. Могућност брзе зараде, пружао је пре свега дунђерски занат. Код њега нема шегртовања и одвајања средстава за школовање од скромних породичних буџета. У зарађивање се креће одмах. Дунђерски занат у свом почетном примитивном облику био је прост, много простији од ма ког другог, па као такав веома прихватљив за нешколоване дунђере - почетнике. Временом се овај занат развио и постао компликованији, али је тада већ био добро прихваћен и одомаћен у пракси и животу људи овог краја.

Интензиван период изградње у Србији долази у Милошево доба (1818. до 1839. године). Куће су онда биле од слабог материјала, пре свега

Сл. 7.5. КРЧЕВИНА СА ЗАСАДОМ ПОВРЉАНА ОКУЉНИЦИ УЗ СТАМБЕНО ДВОРИШТЕ

Сл. 7.6. ПОЉОПРИВРЕДА ЈЕ БИЛА НЕДОВОЉНА ЗА ОПСТАНАК (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл. 7.7. РАЗВОЈ ГРАЂЕВИНСКО - ДУЊБЕРСКОГ ЗАНАТА ПОЧЕО ЈЕ ГРАДЊОМ ЦРКАВА

Сл. 7.8. ДРВО КАО ОСНОВНИ МАТЕРИЈАЛ У ГРАДЊИ И ЋЕРАМИДА КАО ПОКРИВАЧ

од дрвета и земље. Тада, претежно у градовима београдског пашалука, почиње изградња јавних и приватних зграда. Тек од овог времена, зидарски занат почиње јаче да се развија. Зидари се траже на све стране. Највише у то време граде стране занатлије, али се појављују и Црнотравци, али "утопљени" у Македонце и Пироћанце. За Црну Траву скоро да се није ни знало. Убрзо затим у деценијама које су долазиле, мајстори зидари и уопште грађевинари из Црне Траве показале се као добри, ако не и најбољи зналци свога заната. Они су у жестокој конкуренцији радне снаге која се нудила са свих страна, опстајали нудећи у свом послу квалитет који је био надалеко чувен. До година потпуног ослобођења Србије од Турака, и краја периода који се у овом раду назива аграрно - занатским, они су успели да се као мајстори заната наметну и буду у наредним периодима и годинама неизоставни чиниоци у области изградње у ослобођеној Србији.

Снажењем дунђерског заната и развојем градитељства уопште, почело је да се схвата да је квалитет и улога извођача грађевина једнако важна као други елементи у изградњи. Тако се Црнотравцима у наредном периоду поверава изградња готово свих важнијих објеката у српској престоници, али и другим градовима. Нико боље од кнеза Милоша у то време, није схватио важност улоге извођача уз пројектанта. Тако је наредбом од 1839. године одредио Министарству у чијем је ресору било одељење грађевина, да се на плановима нових грађевина или оправци старих, мора обавезно наћи поред потписа пројектанта и потпис извођача. (Симоновић, С., 1983.)

И док су Црнотравци другима подизали лепе и удобне куће, често и палате, они су са породицама живели по колибама. Црнотравци су ценили свој занат (дунђерски), а за друге нису много марили. Будући да нису желели да буду сваштари, у оквиру дунђерског заната су тежили некој врсти специјализовања.

7.2.1.2. Цигларски занат. Иако у самој Црној Трави није постојао цигларски занат, неопходно га је узети у обзир при анализи развоја заната у овом крају из два разлога:

1. Цигларство се у великој мери развило у непосредној близини Црне Траве (Власотинце и околина, Грделица), па тиме није могло имати мали утицај на становништво и живот у месту. Ово и због тога што је један број људи из ових крајева радио у цигланама тога времена.

2. Зидарски занат је у најтеснијој вези са цигларством - зидарство не може без цигларства. Зато није ни чудно што се ова два заната временски и територијално поклапају.

Сигурно се зна да се код нас цигла све до завршетка првог светског рата производила претежно ручно. За све то време, овом занату се мало поклањала пажња. Сматрало се да је у питању слаб занат, за који није била потребна јача стручна спрема. Њега су упражњавали људи са села, неписмени, али добри радници, од којих се тражила само снага, а не и стручно знање.

Уз цигларски занат треба поменути и ћерамицијски, који је по много чему сличан цигларском, али је у овим крајевима старији од њега, јер је постојао још за време Турака, крајем 18. и почетком 19. века. На појединим местима црнотравских засеока, постоје трагови постојања ондашњих ћерана. Ћерамида је за покривање кућа била у употреби много пре зидања кућа циглом, а у Црној Трави та разлика у времену је још израженија.

7.2.1.3. Качарски занат. Качарство је стари занат који се развио из потребе људи, да се течност у нечему држи, ускладишти, или се пренесе на даљину. У доба неразвијеног или слабо развијеног занатства, качарство је фигурирало као вештина понеких укућана да сами направе буре или посуде од дрвета. Качарство је по издвајању из народног умећа у сферу засебног заната, било 1836. године развијеније од дунђерства. Ово потврђује податак да је у Србији поменуте године било 466 качара, док је

дунђера било 453. (Ђорђевић, Т., 1935.) Качарски се занат професионализовао на начин на који се то десило и са многим другим занатима.

"Раније је једна породица, нарочито већа задруга, била принуђена да већину својих потреба у занатским производима сама подмирује, па су се скоро сви њени чланови опредељивали за понеки занат. Они чланови који су били вештији и окретнији почели су се истицати мало по мало и стицати глас стручњака. Временом су се издвајали појединци који су се бавили само тим занимањем. Тако је настала нека класификација између мајстора: они бољи, вештији мајстори посветиће се само том занату." (Ђорђевић, Т., 1930.)

У времену пред ослобођење од Турака, готово да нема села или засеока у горњем сливу реке Власине (територија Црне Траве), где се житељи баве само једним занатом. Увек се нађе и неко ко се бавио и другим занатом у односу на опште опредељење села. Качари су били "торбари" - у покрету, радили су по селима.

7.2.1.4. Остали занати. Осим дунђерског, цигларског и качарског заната (о рударском као старом занату било је речи у предходним поглављима), у овим планинским пределима постојали су и други занати, који нису били печалбарски и који су задовољавали углавном домаће потребе, али и пољопривреду. У те занате су спадали: столарски, ковачки, самарцијски, коларски, опанчарски, терзијски, ћурђијски, поткивачки и други. Од набројаних заната терзије, качари и дунђери и још неке занатлије у ранија времена нису имали своје радње, већ су се кретали по оближњим местима и задовољавали потребе својих муштерија. Док су качари и дунђери одлазили и у удаљеније крајеве, од терзија је само понеки одлазио даље од своје куће ради печалбе. Највише је било ковача, што је осим свакодневних потреба становништва, настављало традицију из времена преовлађујућег рударства.

7.2.2. РЕЛАЦИЈЕ

Своју специфичност аграрно - занатски период носи у изразитој мешавини делатности које се као развијени процеси могу затећи у привреди насеља оног времена. У зависности из ког се угла посматра слика производних односа тог периода, мењаће се и приоритет и снага одређене делатности у односу на другу. Ако се из ракурса интензивног развоја заната посматра област аграра, учиниће се да је ново доба већ присутно. Са друге стране, ако се на несигурне и још довољно неформирани занате посматра из угла високо развијеног сточарства овог периода, учиниће се да чврсти аграрни постамент опстанка средине ништа не може пољуљати. У таквим неодређеним временима, становништво Црне Траве је немогући да оствари животне потребе само од аграра, прибегавало занатима. Цео процес током скоро пет деценија одвијао се кроз систем породичних задруга, као основних и примарних елемената организације живота и детерминатора догађања на ширем друштвеном плану. Релације између тог тројства (задруге, аграра и заната), одредиле су правац трансформације живота овог периода.

7.2.2.1. Породични односи и задруга. Основна друштвено - економска јединица на посматраном подручју, у аграрно - занатском периоду, чији се првобитни развој може пратити још у аграрном периоду, често се означава литерарним називом "патријархална породица". Овим се на једној страни даје недовољно прецизна социолошка карактеристика, чији корен потиче из правне структуре "римске породице". На другој страни, ради се о научно добро обрађеној институцији породичне задруге, која се среће у великом делу Србије али и ширег подручја, када две или више сродних породица живе заједничким животом. Она би се могла назвати и "кућном заједницом" или "родбинском заједницом", или интегрисано "родбинско - кућном заједницом". Задруга је, због заједничког имовинског права на сву покретну и непокретну имовину,

била производно - потрошачка јединица са односима друштвене својине. Таква институција може се означити као традиционална, али (обзиром на њену производну делатност) и као аграрна.

О распрострањености задруге и њеним особинама на овим просторима, писао је и француски рурални социолог Анри Мендра. Наводећи примере нераздељених заједница, он је за анализу узео примере задруга из центра Француске и задруге јужнословенских крајева. Тако за ову другу каже да:

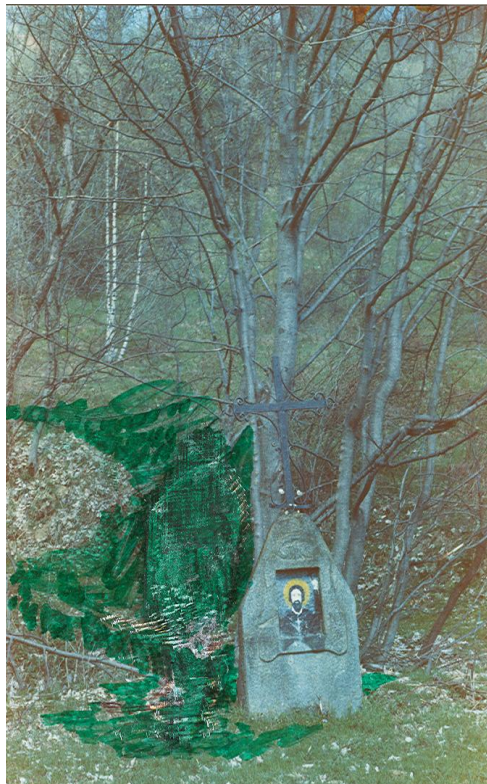
"Јужнословенска задруга има ова обележја: баштина и рад су заједнички и њима управља шеф, старешина и домаћица; парови у власништву имају само своје личне предмете и кревет... У неким регијама и у неким епохама (на пример у Србији), задруга је била доминантни облик социјалне организације. Готово сво земљиште било је у заједничком породичном власништву. У неким другим регијама задруга је, с друге стране била изнимна и мањинска... Група се такође може поделити, неки њени чланови одлазе да се настане другде где има расположиве земље у близини, ако још има простора за крчење, или пак на неком удаљенијем месту... Ипак се такмичење, оспоравање и напетости могу лако контролисати и то захваљујући обичајном кодексу вредности и понашања које свако настоји да поштује, јер је апсолутно нужно одржати јединство групе. Баштина сваком треба да осигура довољно рада и ресурса; одређена повезаност између њеног обима и величине групе јесте дакле нужна. Ако група расте, треба интензивирати културу, како би се повећали ресурси, или треба повећати баштину. Ако ни једна ни друга солуција није могућа, група се више не може повећати, а подхрањеност повећава морталитет. Да би се то избегло, раћање се добровољно ограничава, или пак млади дефинитивно и сезонски одлазе, на пример за лоше године, па траже срећу негде другде. Група се такође може поделити, тј. неки њени чланови одлазе да се настане негде где има расположиве земље, у близини ако још има простора за крчење, или пак на неком удаљенијем месту."
(Mendras, H. 1986.)

Сл. 7.9. ТИПИЧНА ТРОГЕНЕРАЦИЈСКА ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА 1907. ГОД. (ЦРНА ТРАВА)

Сл. 7.10. СТАРА КАФАНА У ЦЕНТРУ ЦРНЕ ТРАВЕ
ЗИДАНИ СПРАТНИ ОБЈЕКАТ ПОСТОЈАО
ЈЕ ДО 90-ИХ ГОД. ПРОШЛОГ ВЕКА

Сл. 7.11. КУЛТНО МЕСТО У ЗАСЕОКУ
Г. КОЗАРНИЦА (КРСТ) Ц. ТРАВА
СЕОСКА СЛАВА - БОГОРОДИЦА

Сл. 7.12. ДРВЕНЕ ОГРАДЕ, (ШЛОТ, ТАРАБЕ) И ДАНАС СЕ ПРАКТИКУЈУ

Величине породица у наведеном облику, кретале су се од 7 - 20 чланова и обухватале су углавном три генерације. Оваква величина породице била је уобичајена за аграрну породицу тог времена. Највеће породице, где су синови били већ у зрелом добу, функционишу као праве задруге. Величина породица зависила је и од низа околности: дуговечности кућног старешине, броју синова, величини поседа и сл. На врху породичне - задружне хијерархије је отац (деда), чија улога је слична "pater familias-у" у римској породици, а после њега се власт по мушкој и старосној линији прослеђује на доле. Задруга од двадесетак чланова је значајна производно - потрошна заједница и положај старешине породице је у датим условима од великог значаја и унутар саме заједнице и према спољном свету.

Женска линија има подређену улогу и то на истом принципу понашања појединих класа у класном друштву. Ово због тога што су средства за производњу дистрибуирана по мушким члановима задруге. Жене, иако равноправно учествују у производњи добара, често и са врло тешким физичким радом (жетва, прање рубља, пренос терета) имају инфериоран положај, јер не поседују производно власништво. Обзиром на поделу послова у задрузи, који жену није много штедео, њен положај је био неправедан, али се заснивао на друштвеним канонима тог времена.

Опстанак и трајање задруге као основног социоекономског облика у аграрном, аграрно - занатском, а видеће се и каснијим периодима друштвеног развоја, био је условљен традиционалним схватањима и начином владајућег мишљења у то време.

"Докле народ живи у осећањима да се личност много не броји према задружној заједници и да истој мора по правилу покоравати се и подлезати; докле ником ни на ум не пада да сумња у светињу задружног закона, дотле је земљиште за опстанак и развитак задруге веома повољно и она ће са својом традицијом освештаним редом држати без икаквих тегоба, делећи се кад на то по природној потреби или по каквом доиста неодољивом случају ред дође. Чим се пак почне

полагати више вредности на лична права, чим се лични прохтеви и лична права почну истицати више задружне заједнице и чим се у законе те заједнице ради личне воље и личних прохтева почне сумњати - темељ је задруге поколебан и она већ тешко може опстати." (Новаковић, С., 1935.)

Потрошња ван сопствене продукције породице била је минимална, а сав вишак производа, ако га је било одлазио би на намете или порезе у каснијим периодима. У отежаној друштвеној ситуацији евентуални вишак вредности који би ипак остао у задрузи, даван је за репродукцију породичних потреба, откуп или куповину земљишта, ширење сточног фонда као и грађење и одржавање постојећих објеката. Један део евентуалних уштеда, одвајан је за опрему женског детета приликом удаје, као и свечана обредна догађања (крштења, венчања, сахране).

После свих набројаних ставки, стандард свакодневног живота морао је да буде низак. Само мањи део породичних задруга тог времена, могао је да обезбеди нешто већи стандард од реализације прехранбене обавезе чланова и голог опстанка заједнице.

7.2.2.2. Трговина стоком. Са временом отпочињања буна против турске власти и делимичног стварања већих слобода, почиње на овим просторима развој сточарства у ширим размерама са елементима снажне трговине, која се задржала у овим крајевима све до почетка Другог Светског рата. Трговина је била развијена у погледу крупне, али и ситне стоке. У првој половини 19. века, овамо су долазили и сточни трговци из Битоља и Цариграда. (Николић, Р., 1912.)

Правац развоја трговине, у почетку је ишао ка југу, док се касније у другој половини 19. века окренуо ка северним крајевима. Нису се сви подједнако бавили трговином. Власинци су по сточарству и трговини били познати. Трговали су "ан гро" (на велико). Поседовање великих површина пашњака и сувата, омогућило им је да чувају велики број крупне и ситне стоке. Сувате су трговци узимали под закуп, на краће или

дуже време, и на њима преко лета товили стоку, на јесен гонили за Грчку и Турску, понекад пешке, а најчешће возом. Трговци су обично били млађи људи родом из Црне Траве или са Власине, којима је то било основно занимање. Били су повезани у један систем трговине и имали су информације са берзама оног времена (Солун). Стока се продавала по килограму живе ваге, а новац се примао само преко банке.

Сточарство у засеоцима црнотравског простора је овде током друге половине 19. века (наводи се ради увида у размере развоја саме делатности), било толико развијено да су понека домаћинства "иљадила" (имала и по хиљаду оваца). (Николић, Р., 1912.) И најсиромашнија домаћинства имала су од 20 до 40 оваца, већина је имала око 100, а по нека и 300. Око 1860. године сточарство је почело нагло да опада, па је полако прелазило у споредно занимање. Трговина стоком више никад неће достићи размере које је имала средином 19. века.

Кирицисовање је осим трговине, било развијено код људи овог краја. Риста Николић наводи да су понеки Власинци по 20 година кирицисовали и да им је то било основно занимање. Једну врсту робе трговци су односили у Солун и Цариград (масло, лој, сирове коже, сир, вуну), а отуда доносили другу (мараме, срму и др.). Пренос робе обављан је на коњима у све крајеве и у свим правцима, а мање запрежном стоком, јер других превозних средстава није било. Тако је било све до појаве железничке станице (у Предејану, 1907. године), јер је пруга Ниш - Врање постојала од 1886. године, али без много користи за становништво овог краја. Пuteви су били лоши. По њима је могао да се креће пешак, натоварен брдски коњ, а веома ретко и запрежна стока. Било је то мирно време. озбиљне промене у друштвеном животу овог забачености краја тек су требале да се догоде.

7.2.2.3. Појава печалбарства. У Црној Трави печалбарство се као специфичан вид сезонских миграција, јавља у почетку са појединачним случајевима (око 1820.), да би се касније, на крају 19. и почетком 20. века,

омасовило до нивоа општеважећег покрета и главног облика производних односа. (О самом феномену видети у поглављу 6.6.2. Привремене миграције.)

Главни узрок првих одлазака у печалбу, био је тежак живот под Турцима, након што су ови преотели самокове и рудишта од Срба. Тешки дани за становништво и неподношљиви услови рудовања, одважили су прве појединце који су сами или у групама жртвовали своја имања и бежали на рад у печалбу. Бекство од рудовања, имало је два исходишта:

а) једни су бежали и настањивали се на другим местима (дефинитивне миграције),

б) други су одлазили у печалбу (сезонске миграције).

Други споредни узроци отпочињања одлазака у печалбу налазе се у претпоставци да су се почетком 19. века, црнотравски печалбари придруживали македонским, које је пут ка северној Србији и Београду водио и кроз подручје Црне Траве. Има индиција да су први који су отишли у сезонске миграције из ових подручја кренули управо са македонским људима. Овоме иде у прилог и чињеница да су пре појаве црнотравских дунђера у Србији већ радили Осаћани и Македонци.

Пракса одлазака у печалбу није се смањивала, већ је попримала све веће и веће размере. Ма како да је за саме протагонисте оваквог начина живота био тежак и напоран, обичај печалбарења је доносио и један нови квалитет Црној Трави, кога становници у првим деценијама таквог живота тешко да су били свесни. Печалбари су људи који се крећу свуда по свету, не познају границе и ступају у контакте са људима различите вере и обичаја. Лутајући по свету, они се извлаче из уског круга породице и суседства и постају интернационални радници, отворени према свима и људи са искуством, који свом завичају, ма како он био затворен за нове идеје, доносе напредне погледе на свет и део напредка. Таквим начином живота, код њих се створио осећај за потребу прогреса.

7.3. ЗАНАТСКИ ПЕРИОД

Сасвим јасно и кратко постављена дефиниција овог периода, означава управо доминацију заната над свим осталим делатностима у Црној Трави, а посебно над аграром. Значајан део становништва преоријентисао се, ако не суштински, у сваком случају психолошки на нове односе у социоекономској сфери. Пољопривредни радови нису ништа мање интензивни него пре, осим што је сточарство изгубило свој изразито екстензивни, понегде и трговачки карактер. Земљорадња и однос према шумама, нису пружали веће могућности ни у предходним, па ни у овом периоду развоја и техничких достигнућа.

На другој страни, занати су се развили до мере у којој су као делатност били довољно снажни да привуку знатан део, претежно младог становништва. Неки од заната, доживљавали су своју кулминацију, а поједини су тек хватали залет да у каснијим годинама потпуно окарактеришу ову привредну област, наговесте прве елементе индустријске производње, па чак и активно учествују у заштравањима међу новоформираним класама друштва.

Овај период отпочиње у годинама након потпуног ослобођења Србије од Турака, а подразумева раздобље од 1878. до 1914. године односно до почетка Првог Светског рата. Скоро четири деценије на прелазу векова, представљају трећу етапу у покушају Црне Траве да се уз све своје потешкоће укључи у процес обнове који је у тим годинама захватио велики део Србије. Како ће се видети, ово ће бити тек припрема за каснији период убрзанијег развоја.

7.3.1. ЕЛЕМЕНТИ

Значајну структуралну промену овог периода представљали су наглашена диференцијација простора, а много више раздвајање схватања простора, односно свести о њему, на приватну и јавну сферу. У

дотадашњој хијерархији просторних односа, постојала је свест о дефинисаним различитим приватним просторима, али не и о великим просторствима јавног или заједничког, односно полујавног простора.

Тако се у свести опште прихваћен центар села није код људи и визуелно – психолошки довољно издвајао од осталог простора. Управо због недостатака функција јавног карактера, било је тенденција да се неки други засеоци прогласе центром. Осим њега, постојали су простори (шуме, високи пашњаци, речне долине и ливаде поред река), који су имали третман полујавног простора. Они су незванично припадали најближем засеоку или групама домаћинстава, али су имали полујавни карактер. Могао их је по нахођењу свако користити.

У овом периоду такви простори, под утицајем социо - економских заоштрених погледа на поседовање, добијају власника. Простори се у великој мери сопственички дефинишу, а појавом првих значајнијих јавних функција, Црна Трава дефинитивно добија центар села, да би, убрзано се развијајући, после Првог Светског рата (1923. године) добила статус варошице, односно први званични доказ административног центра који ће то и остати до данашњих дана.

Још једну битну промену донео је занатски период, али у области сезонских миграција које су, отпочете у предходним деценијама, интензивно наставиле да се одвијају и у овом раздобљу. Док су у почетним годинама и првим покушајима, оне имале индивидуални, недовољно организован, пионирски карактер, сада попримају општу организованост, унутрашњу хијерархију и наговештаје друштвеног покрета тог доба.

7.3.1.1. Јавни простори. Институције дају месту друштвеној важности. Објекти и њихов изглед као физички оквири институција, појачавају или умањују њихов значај. Дуго Црна Трава није имала дефинисан центар. Знано се да је то физичка целина на ушћу Чемерчице у Власину, са истоименим називом, али ништа различито од садржаја, што би овај

простор чинило специфичним у односу на друге засеоке није постојало. Осим психолошког доживљаја људи, само је неколико механа и пар дућана (што су уз занате, у мањој мери поседовале и друге агломерације), наговештавало карактер центра села. Он је по настанку много млађи, а по развоју много особенији од осталих делова Црне Траве.

У времену пред ослобођење од Турака (1865.-1870.) центар Црне Траве, новим садржајима почиње да се издваја од припадајућих засеока. У самом центру званом "Собориште", који је почео да се формира изменом намене простора, уместо кућа и јавних садржаја (кафана, ковачнице, трговачких радњи, воденице и др.) раније су се налазила имања, са расадима купуса и пасуља, јер је место било погодно за наводњавање, затим плацеви, дворишта, градине и старе куће. Такав збијени приватни простор се морао измештати из будућег центра, па су се домаћинства лоцирала по ободима овог простора, косама и обронцима околних брда, али и на нове локације по пропланцима близу добрих пашњака и њива, формирајући нове блиске засеоке - "мале" (од махале).

Из својих белешки са путовања по Србији 1889. године, Феликс Каниц је писао: *"Општина Црна Трава обухвата широко расутих 10 места и у 362 куће има скоро 2.600 душа. Њено главно село се налази на ушћу Чемернице у Власину, и са својом густо изграђеном дугом улицом изгледа сасвим пристојно. Међутим, многе од често врло лепих кућа и механа, са упадљиво стрмим крововима покривеним црепом, биле су тако рећи пусте, јер су плодна земља и лакша зарада одвукле 144 породице у топлички округ, где су њихови чланови потврдили свој добар глас ваљаних зидара."* (Каниц, Ф., 1986.)

Нешто касније је о центру села писао Риста Николић након својих обиласка ових крајева 1908. године:

"У алувијалној равни Власине, где су њиве и баште, постоји "село" данашњега села Црне Траве; ту су црква, школа, судница, механе, дућани и куће. Ту је био зачетак данашњега села Црне Траве." (Николић, Р., 1912.)

Смештена у географски центар припадајуће територије оног времена и са положајем на ушћу главних река горњег слива Власине, односно на путном правцу Власотинце - Власина и даље према јужним Крајиштима, центар Црне Траве имао је за дате услове добре предиспозиције за развој. Ипак, на прави развој до статуса Варошице, центар Црне Траве сачекаће каснији период између великих ратова.

Готово све друге јавне функције биле су у почетку у оквиру приватних кућа, осим цркве и школе. Црква св. Николе изграђена је 1835. на рушевинама неке старије цркве. Њен положај на простору отетом од брда преко реке, са малим гробљем поред, није обезбеђивао предпростор резервисан за религиозна догађања или за световне свечаности.

Иако су школе у Црној Трави радиле још од прве половине 19. века, прва зграда намењена школи, саграђена је 1886. године у подножју брда Соколица. Имала је два одељења и у средини ходник. Срушили су је Бугари 1915. године. (Димитријевић, Д., 1985.)

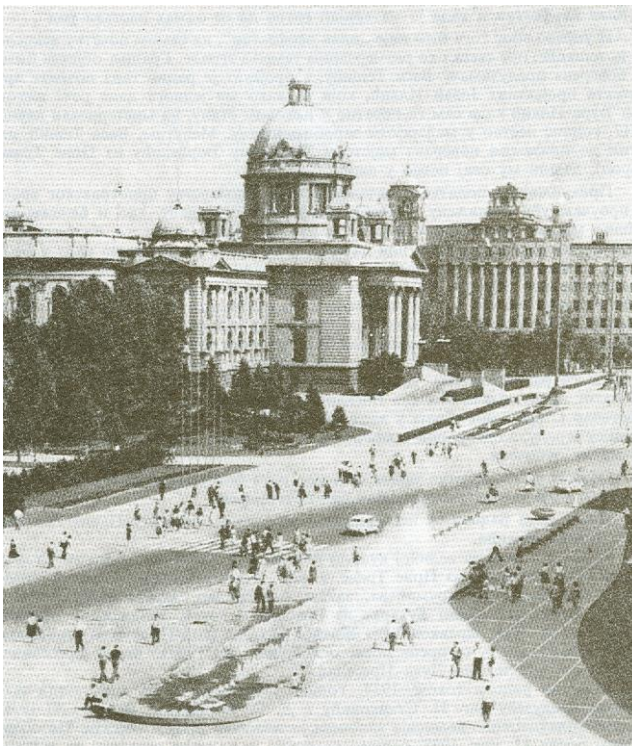
Општина све до пре другог светског рата није имала своју зграду, што говори о схватању јавних функција и давању примата животу уопште, пред формалном институцијом власти. Са повећањем броја становника у центру, почиње да се развија трговина, занатство. Дешавају се промене у начину живота становништва. Пољопривреда и сточарство се у центру смањују. Све ово доводи до формирања центра села, односно јавних простора и функција.

Осим јавних простора центра села Црне Траве, јавним су се сматрали путни правци, речни токови и уско околно земљиште, до обала, затим изузетно делови високих планина и шума, као и посебна култна места у махалама, на којима су се одвијали скупови становништва, најчешће у поводу верских празника и сличних догађања. Ова места била су обично обележавана неком посебном ознаком, крајпуташем, стеном, старим стаблом или су само имала специфично име (топоним).

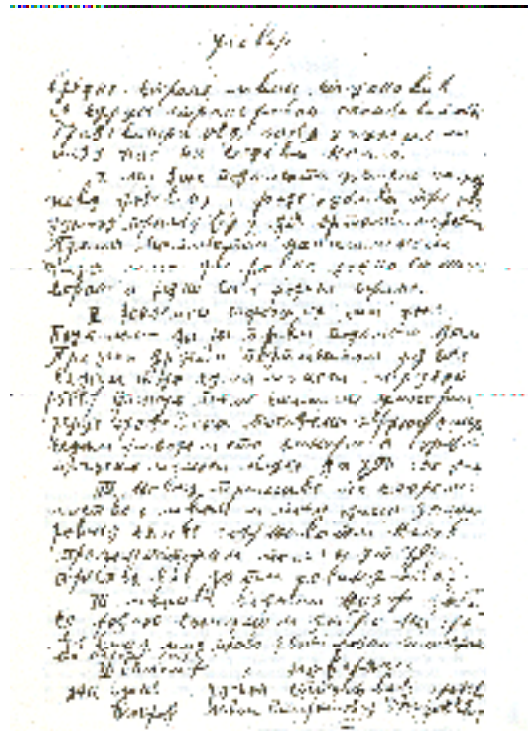
ИЗВОР: Симоновић, С., Печалбарство и неимарство црнотравског краја, СИЗ Црна Трава, 1983.)

Ст. 7.13. ГРАЂЕВИНАРИ - ПРЕДУЗИМАЧИ, ЧЛАНОВИ УДРУЖЕЊА ГРАДИТЕЉА

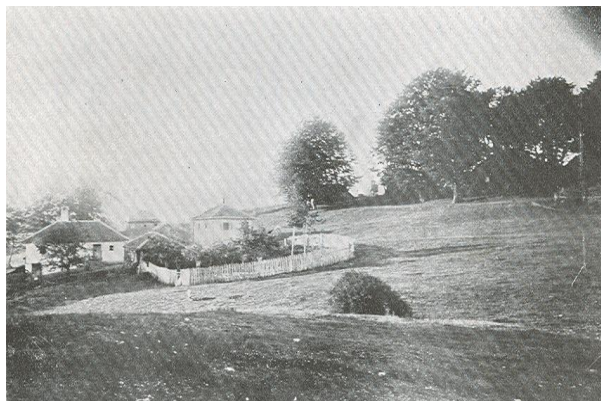

(ИЗВОР: Симоновић, С., Печалбарство и неимарство црнотравског краја, СИЗ Црна Трава, 1983.)

Ст. 7.14. САВЕЗНА НАРОДНА СКУПШТИНА
ГРАДИЛИ СУ ЈЕ ЦРНОТРАВЦИ (1907 - 1936.)

Ст. 7.15. ФАКСИМИЛ УГОВОРА (1913.)
ЗАКЉУЧЕНОГ ИМЕЋУ ПРЕДУЗИМАЧА

(ИЗВОР: Николић, Р., Крајиште и Власина, 1912.)

Ст. 7.16. КУЋУ СА ОКУЋНИЦОМ, ОБИЧНО ЈЕ У ДЕОБИ НАСЛЕЂИВАО НАЈСТАРИЈИ БРАТ

7.3.1.2. Приватни простори. Сав остали простор територије села, био је у приватном поседу становништва. Оно је могло по свом нахођењу поступати са земљиштем и није било закона који су ограничавали вољу власника у том погледу. За време Турака, земља се могла давати, поклањати, мењати или продавати без посебних посредовања власти. Она се по том принципу и присвајала. Оно што није било ничије и представљало утрину, могло се присвојити, омеђити и користити. Тако су се спонтаном расподелом земљишта и простори у збијеним засеоцима, као и између њих, сврставали у имовине породица и њихових чланова.

У актуелним периоду, српска држава је контролисала промет некретнина и у овим просторима, али обзиром на обиље различитог земљишта и патријархални ментални склоп становништва, није имала великих обавеза у погледу пресуђивања и посредовања. Уска затворена средина, питање власништва решавала је природним путем и односом између странака, више на част и образ странама у послу, него што је држала до званичних аката. Јачањем робно - новчане привреде, као и изменом (расељавањем и досељавањем) становништва, државне институције добијају на значају.

Радикалнијим покретима становништва, долазило је и до несразмера у величинама породица и припадајућих имања. Тада се приватан простор преливао из једне у другу породичну задругу, или се уступао на обрађивање и коришћење. Продавала су се стабла у шумама, уступали пашњаци за испашу стоке, мењало земљиште из обостране користи (смањивање растојања до њиве), кориговале су се међе, ако је то на обострану корист. Једном речју сеоски простор се мењао спонтано и логично, али никад тако да остане неискоришћен или запуштен.

Осим у засеоцима, границе имања нису посебно обележаване. На стрмим странама речних долина, увек је било природних обележја међа (водотоци, путеви, камењари, високо и ниско растиње, ивице шума...). Дрвене ограде (плотови или тарабе), практиковани су у махалама, а

импровизовани забрани од камења и уплетеног положеног шибља понегде су у пољу. Ове препреке или ограде, рађене су искључиво у циљу спречавања стоке да уђе и погази баште или њиве, обзиром да су се путеви користили и за одвођење и враћање стоке са пашњака.

Имајући у виду живот становништва у задругама и блиским суседствима, где су се сви у засецима међусобно добро познавали, а између засека у великој мери, однос према приватном власништву и приватности уопште, имао је један специфичан облик. Знано се шта је чије, али се кретању, раду и свакодневном животу слободно приступало без страха да ће збох ситних инцидентата доћи до несугласица и подозрења између породица и задруга.

7.3.1.3. Организовано занатство. Како је то већ наглашено у анализи предходног периода развоја, занати су се у првим годинама појављивања манифестовали у прилично примитивном облику. Временом, занати су постајали сложенији и њима се више није могао бавити нестручан човек.

Дунђерски, односно занат грађења кућа и других објеката, најбоље је прихваћен у овом крају, и он је у овом периоду постао окосница привређивања и обезбеђивања средстава за живот у суровим планинским условима. У почетку су се дунђерски и остали занати развијали у оквиру ових подручја, али су касније морали да се организују као покретни занати. Радило се тамо где је било посла. Посебан облик занатства јесте већ поменуто, а у овом периоду много боље организовано печалбарство.

Имајући у виду сложеност посла, занати су почели да добијају своју унутрашњу хијерархију. Установљен је ланац у раду, где је мајстор био главни у послу. Испод њега налазио се калфа. Почетници и они који још нису довољно искусни па помажу у раду на лакшим пословима били су шегрти. Да би се догурало до мајстора морало се проћи кроз одређени период практичног образовања. Тако је шегрт да би постао калфа, морао провести код мајстора 2 - 3 године. Након тога морао је полагати испит за

калфу. После тога калфа је морао да проведе пар година, а најмање једну, у раду са мајстором како би и даље усавршавао занат све до истека рока, после кога је могао да полаже испит за мајстора пред Еснафским одбором кога именује Еснаф (некадашња сталешка организација занатлија исте струке). Овим би стицао право на вођење самосталне радње. Мајсторски испит није било лако положити, јер мајстори еснафлије нису били расположени да стварају себи конкуренте.

Како су дунђери (зидари, тесари и др.), по правилу одлазили у печалбу у групама, онај који их је предводио у послу, руководио групом звао се груповођа. Овај опет није могао бити било ко. За груповођу се бирао обично добар мајстор, вичан послу, али и са особином да поседује трговачки дух. Пре свега, морао је имати добре везе, пријатеље који су му били наклоњени и морао је имати одређену финансијску подлогу. Овај спој особина и квалитета регрутовао је појединце за груповође, а након извесног времена и постизања вишег степена организације заната, ови су се људи уместо груповођа почели називати предузимачима. Они су водили печалбарске дружине, старали се и водили бригу о њима и што је најважније набављали посао. Разликују се три етапе у којима су печалбари из Црне Траве постајали грађевински предузимачи: (Симоновић, С., 1983.)

а) прва група (до оснивања грађевинско - предузимачког еснафа 1901. год., односно током 19. века);

б) друга група (од овог времена до почетка Првог Светског рата) и

в) трећа група (између два Светска рата).

Прва група представља историјску границу између два времена. Они су били весници новог времена и даљег развоја грађевинарства у овим крајевима. Било је то још увек више дунђерско, а мање зидарско време. Само мањи број предузимача, водио је групе у северније крајеве Србије, где су обављали зидарске послове и печалили. Зидарске школе нису могли имати, јер је прва зидарско - тесачка школа отворена у Србији 1895. год.

Почетком овог века, долази и до формирања Грађевинарско - предузимачког еснафа. Иако је у почетку било опирања дотадашњег Зидарско - тесачког еснафа, ипак се увиђа потреба бољег организовања грађевинарства у Србији. Разлика између ова два Еснафа била је у томе, што је старији Зидарско - тесачки подразумевао право извођења објеката од темеља до крова. Нови еснаф уважава напредак технологије грађења и одбацује правило да сви могу радити све. То је био видан напредак у грађевинарству. Еснаф у овом другом облику, био је струковно - класна организација која је водећи рачуна о проблемима грађевинарства, имала и задатак да брани и чува постојећи државно - правни поредак.

У другој генерацији (1900.-1914.) долази до афирмације многих не само мајстора - градитеља из Црне Траве, већ и предузимача. Ово је време првих описмењавања и делимичних школовања печалбара. Градитељски опус црнотраваца из тог доба мање је познат од оног између два рата.

Трећа и бројно највећа група црнотравских предузимача појављује се после Првог Светског рата. Оно што карактерише овај период јесте то што не само да нема неписмених предузимача, већ са малим изузецима сви пролазе кроз занатске школе отворане у Ц. Трави после 1. Светског рата, или похађају разне стручне курсеве грађевинарског смера у Београду.

7.3.2. РЕЛАЦИЈЕ

Од тренутка када је сточарство изгубило првобитни значај, (од 1860.), али и раније, престанком рударства, становништву није преостало ништа друго, него "да качи торбу о раме" и креће у печалбу. Али уместо да сређивањем прилика печалбарство временом полако нестаје, оно је обичајима и социоекономским релацијама стално поспешивано. Процес пролетаризације сељака био је неповратан. Њега је поред појаве и јачања ране робно - новчане капиталистичке привреде, изазвала и устаљена пракса цепања ионако слабородне земље на мање незнатне делове.

Родитељи су таквом (у основи правичном, али по пољопривреду погубном) деобом, осуђивали синове на вечито печалбарење. Земља се много боље користи и обрађује у бројнијим задругама, са већим бројем чланова домаћинства. Оваквом деобом, земља је постала расцепкана, уситњена, површински недовољна и неродна. Везивала је за себе несразмерно велики број радника који од ње нису могли живети. Сељачке масе је захватао процес пролетаризације и оне су постајале беземљашке. У каснијем периоду, уситњеност парцела онемогућавао је примену агротехничких мера и обраду земље на савремен начин.

7.3.2.1. Деоба и наслеђивање. Веома важно питање опстанка и обнављања аграрне породице или задруге је наслеђивање или деоба породичног богатства. По правилу су се вршиле још за живота (у познијем добу) породичног домаћина, или евентуално по његовој прераној смрти. Мајка, како је то раније већ речено, није била у мушкој линији наслеђивања и закона патријархата, па није могла ни спречити браћу да се деле. Правила наслеђивања се ослањају на правне поставке римског права. Код деобе се водило рачуна да сваки део садржи подједнаку количину различитих врста земље (њива, пашњака, шуме). Очување целине постојећих парцела је било далеко мањег значаја од обавезе да се изврши равномерна подела свих врста земље. Ово је било правило, без обзира на величину земљишног поседа и без обзира на број синова. Сваки син је добијао свој део, па су се парцеле површински смањивале, а слогови бројно расли. И данас се може видети како су поједине парцеле дуге а уске, па изгледају као путеви омеђени високим слоговима.

7.3.2.2. Психологија рада. Трансформација из аграрног у занатско окружење, без обзира што се одиграла са прелазном етапом која је трајала скоро пола века, драстично је изменила однос становника према свакодневном послу који обављају. Ову промену односа још више заоштрава чињеница да се прешло у неку врсту хибрида у

професионалном смислу. Радило се најчешће, лети у печалби, а зими код куће у зимским пољопривредним пословима. Део породице радио је у занатству (одрасли мушкарци, а некад и старија деца), а део (жене, старци и деца), код куће у пољопривреди.

Пољопривреда од насељавања ових крајева до данашњих дана није у суштини престала да егзистира у привреди Црне Траве, некад са више а некад са мање учешћа у укупном дохотку. Ово је са гледишта развијености других привредних грана било и разумљиво. Док је чисто аграрни начин производње збир малих аутономних и засебних поступака (посебних целина), којима се бави сваки појединац или породица као производна заједница, статично на једном мањем простору, организовано занатство (печалбарење дунђера и других занатлија) је један, јединствен поступак, издељен на мање међусобно сличне или различите фрагменте, који захтевају велику прилагодљивост радника и који се дешавају у различитим срединама.

Занатлија, печалбар је осуђен на стално сналажење у новим ситуацијама и новим местима, са новим наручиоцима и у другачијим условима живота. Како посла нема увек у релативној близини његове куће и породице, занатлија је приморан да се на дужи временски период (од раног пролећа до касне јесени) одвоји од породице и боравећи на једном, два или три места, непрестано ради. Ова одвојеност од његовог сталног места боравка, смањује ужитак учествовања у изградњи нове куће или веће грађевине, који је иначе природан код људи који су одабрали да се баве тим послом.

Аграрна производња организована је у појединим процесима који су у зависности од годишњег доба, али је комплетан систем рада смештен у целом годишњем циклусу, тако да се неке од аграрних операција понављају у годишњем интервалу. Природа је удесила да се између већих пољопривредних радова нађе и неколико дана одмора или празновања.

Трансформација сељака у занатлију, који је уз то 2/3 године на раду ван места боравка, представља велики мисаони и психолошки удар на човека, који се веома тешко може санирати у кратком периоду зимских месеци, када је он код куће са породицом. У току самог процеса рада, нема времена за духовну релаксацију. Дан се састоји од рада и спавања, како би се објекат или више њих завршили пре зиме.

Ранији интензивни контакт са природом и човекова биолошка синхронизованост са процесима у природи се у новим условима битно погоршава. Грађевинар јесте стално на отвореном, али то је примораност да се и по сунцу и по киши ради некада и по 16 сати дневно, што се коси са психофизичком конституцијом човека и брзо га доводи у везу са старењем и смањивањем радне способности.

7.3.2.3. Раздвојен живот. Као што је то већ наглашено у овом раздобљу процеса развоја друштва у Црној Трави, смењивале су се пољопривреда и занатство на начин који је зависио од много чега. Од могућности алтернативних (нових) делатности да остваре животне потребе становништва, зависило је и ангажовање у пољопривреди. И обрнуто, ако би принос од земљорадње и сточарства био недовољан становништво би прибегавало ангажовању и покушају зараде у алтернативним делатностима, како би опстало.

У периоду који се означава као занатски, пољопривреда учествује у значајној мери у остваривању потребних добара. Печалбарењем црнотравски дунђери у већини случајева не успевају да створе онај тако жељени вишак средстава, који их је у свим етапама развоја приморавао да се прилагођавају новонасталим друштвеним и економским ситуацијама. Само појединци су у овој првој етапи одлажења на рад далеко од куће, успевали да по повратку врате позамашна материјална средства, којима се у оквиру породичне задруге могло урадити нешто више.

Сл. 7.17. ГРАЂЕВИНАР - ПРЕДУЗИМАЧ
СА СУПРУГОМ (1936.)

Сл. 7.18. ЛЕГИТИМАЦИЈА УДРУЖЕЊА
ГРАЂЕВИНАРА (1935.)

(ИЗВОР: Костадиновић, Р., Црна Трава и Црнотравци, Лесковац, 1968.)

Сл. 7.19. ЦРНОТРАВСКИ НЕИМАРИ НА ЈЕДНОМ
ОД ГРАДИЛИШТА 40-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

(ИЗВОР: Симоновић, С., Печалбарство и неимарство црнотравског краја, СИЗ Црна Трава, 1983.)
Сл. 7.20. ЦЕНТАР ЦРНЕ ТРАВЕ (ГОРЊЕ СОБОРИШТЕ) СНИМЉЕН 1939. ГОДИНЕ

Породица се одласком мужа или оца у печалбу раздвајала, и већи део године тако живела до његовог повратка. Овај обичај, настао из чисте нужде, потпуно се одомаћио у животу Црнотраваца, па они након извесног броја година нису на ову тешкоћу гледали трагично. Живот се раздвајао на два дела:

- 1) живот печалбара (мужа, оца) у туђини на раду;
- 2) живот породице код куће, која остаје без мужа (оца), где сав терет често пада на жену односно мајку.

И један и други живот био је тежак, али је то био једини начин да се опстане и евентуално живот учини бољим. Печалбарски живот је укупно гледано тежак. У предходним редовима било је речи о психолошким разликама у раду на земљи код куће и на грађевинама на страни. Неволје потичу од несрећне околности да се у овим крајевима од пољопривреде не може живети.

7.3.2.3.1. Печалбар. Једном приморани да оду од куће, печалбари у већини случајева пролазе кроз муке и невоље и живот тако траје из године у годину, а да не крене на боље. Свуда доживљавају презир, понижење и често трпе беспослицу. Од куће се одлазило у марту, напушта се породица, а домаћинство се по правилу оставља у лошим материјалним условима. Најтежи период предстоји до прве зараде која се шаље породици. Често пре пута, печалбар улази у дугове како би породицу оставио колико толико збринуту. Долазак из села у град није мењао печалбара. Не зато што није хтео да се прилагоди потрошачком друштву, већ зато што му то објективне околности нису дозвољавале. Његов рад у граду је методолошки прилагођен могућностима акумулације, без обзира на висину наднице. Док печали, он истовремено решава два задатка: зарађује за себе и одржава се у животу тако што троши извесну количину средстава, али и део зараде одваја како би одхранио породицу и децу.

"Печалбар настоји да афирмише своју породицу. А то је могуће постићи само добром зарадом, повећањем материјалних добара. Но то је успевало само малом броју печалбара, онима који су имали неког свог рођака или пријатеља са добрим "везама" и имућног, да би и њега "повукао" да успешно прескочи печалбарски праг и ускочи у табор предузимача." (Симоновић, С., 1983.)

Печалбари су привржени породици. Осим тога, они су по правилу штедљиви. Када се нађу у печалби, пре свега размишљају како да сачувају зараду, штедећи на храни, оделу и стану. Ако су радили по селима пролазили би боље. Ретко би спавали у кући домаћина, осим у Шумадији где су их људи лепо примали. Живећи у лошим условима, печалбара није толико сатирао тежак рад који је обављао од мрака до мрака, колико храна ниске калоричне вредности.

7.3.2.3.2. Жена печалбара. По одласку мужа (оца) у печалбу, живот остатка породице наставља се радом. Жена остаје сама са децом, често и са изнемоглим старцима. Сви послови у кући падају на њена плећа и мушки и женски: посао у кући, на њиви, брига о старима, деци, набавка производа, обезбеђење огрева и сл. У црнотравском крају жене су домаћини. За време дугих месеци док су мужеве на печалби, жене одржавају кућу, подижу децу и раде на њиви.

Успут су жене стизале и да се баве домаћом радиношћу, из које се обезбеђивала одећа и текстил. Није се радило о навикама већ о економски неразвијеној средини, где је домаћа радиност прилика за уштеду у кући. Ови послови радили су се ноћу, када је време одмору, али и у паузама између дневних послова.

Сходно поделама међу грађевинарима на предузимаче и печалбаре, која је приказана раније (у делу 7.3.1.3. Организовано занатство) и њихове жене односно породице које су остајале на женама су се делиле на:

1) предузимачке жене (породице), које нису радиле, које су напустиле село и спустиле се у равнице да живе у граду "по варошки";

2) предузимачке жене (породице), које су остајале да живе на селу, али су биле услед имућнијег стања поштеђене многих кућевних тешких послова (некад су у кући имале и послугу која се бринула око стоке и других послова);

3) печалбарске жене (породице), које су оскудевале у свему, понекад радиле код других породица, најчешће предузимачких, код којих је муж радио у групи на страни.

Дешавало се не ретко да печалбари ненавикнути на климу и тешке услове рада, погину на грађевини, најчешће падом са слеле. За његову породицу, а жену посебно, тада су настајали тешки дани. Кућа би остајала без домаћина и тешко је економски опстајала.

7.4. ЗАНАТСКО - ИНДУСТРИЈСКИ ПЕРИОД

Подразумева се као период између два Светска рата. Карактерише га кулминација занатства, које у деценијама пред Други Светски рат поприма елементе индустријског начина производње. Осим што се код тада већ високо организованог занатства јавља употреба индустријских производа у процесу рада и само занатство у појединим сегментима производње има карактер ране индустрије. Нарочито је то било изражено у области грађевинарства, које у овом периоду израста у неимарство и достиже високу технолигију грађења. Велики део Црне Траве био је професионално везан за грађевинарство, па иако се на њеној територији у овом периоду нису градили рани индустријски погони, утицај неимарства и индустрије из других крајева увелико се осећао. Зато је овај период окарактерисан као прелазни и укључује оба назива.

Иако лоциран негде у време врхунаца занатства и почетака индустрије, овај период треба разумети као време са изузетном превлашћу занатства у привређивању општине, али и константним присуством никад превазиђене пољопривреде.

"У Црној Трави људи који су се бавили пољопривредом било је занемарујуће мало, осим Вушчана, који су сви били пољопривредни радници. Печалбари су истовремено и радници и сељаци, али су ипак били ближе раднику, мање пољопривреднику - сељаку... Што се тиче сељачког елемента, њега у класичном облику готово да није било, мада је свако домаћинство имало по који хектар обрадиве, али слабо родне и необрадиве земље, мало шумског забрана и мало паињака за испашу стоке." (Симоновић, С., 1983.)

7.4.1. ЕЛЕМЕНТИ

Оно што се у анализи овог временског раздобља трансформације живота у Црној Трави прво уочава јесте видан напредак и култивисање јавних простора и појединих елемената инфраструктуре. Центар насеља, или народски речено "село", у овом периоду суштински израста, а формално и добија статус варошице (1923.). На другој страни са осталим елементима насеља засеоцима ("малама"), догађају се у овом периоду први знаци стагнације и слабљења, односно уситњавања основних чиниоца живота села: сељачког поседа и породичне задруге. Тај обрнуто пропорционални процес, где се центар насеља, али и још пар села у општини перманентно развијају, а примарни елементи насеља, са групацијама сељачких домаћинстава константно изумиру, започео је после Првог Светског рата, и траје уз повремене прекиде све до данашњих дана. У периоду који се овде анализира, овај процес се из услова тог времена, нарочито на засеоцима, није јасно уочавао, јер је живот пулсирао интензивно на овим планинским просторима. Махале су тада биле пуне људи, живот је на овим просторима кулминирао. Узроци касније радикалне депопулације ових простора, тада су се појавили по први пут.

Осим наведених промена у структури насеља, у овом раздобљу дешава се и трансформација грађевинарства, као основне делатности црнотравских занатлија. Оно, из класичног облика, који се формирао на прелазу векова и усталио пред Први Светски рат, израста у тада савремену

привредну грану, која ће се услед ратних разарања наметнути као веома важна за Србију између два рата. За Црнотравце је ово трећи, последњи, а уједно и период њиховог градитељског тријумфа у српском неимарству. Тада ће многе велелепне палате оног времена које су управо они подизали, остати да сведоче о вештини становништва једне мале српске средине, произашле из борбе за опстанак у тешким животним околностима.

7.4.1.1. Јавни простори и инфраструктура. Између Првог и Другог Светског рата, центар Црне Траве се интензивно развија. Тај развој представља континуитет са тенденцијама које су пре првог светског рата почеле да се осећају. Насеље је тада имало два избора. Или да се услед несинхронизованости потреба становништва убрзано гаси, или да напором појединаца и имућних дародаваца дође до елементарних потреба средине која претендује да буде центар. Ове друге тенденције (описане у поглављу 7.3.1.1. Јавни простори), бивају прекинуте Првим Светским ратом, да би се у заносу обнове и послератног задовољства, наставиле још већим темпом све до почетка Другог Светског рата.

Тако је између осталог, Црна Трава већ 1919. године добила пошту, телеграф и телефон, а на заузимање упорних појединаца, исте године изграђен је и водовод. Додуше она је водовод имала и пре Првог Светског рата, али је тек при крају рата земљаним цевима вода доведена у центар. Касније, 1933. године, изграђен је трајнији водовод са металним цевима, који је тек осамдесетих година прошлог века замењен модерним.

1921. године у Црној Трави се отварају и друге школе осим основне, (о чему је више речено у поглављу 6.5. (Усмереност едукација). У време када у село још није била дошла електрична енергија, и нису били изграђени путеви за аутомобилски саобраћај, Црна Трава је имала лепо уређену среску амбулату, у којој је лекар био Рус Пархоменко, који је овде службовао од отварања 1921. до 1930. године. (Констадиновић, Р., 1968.)

1924. године у употребу улазе радио апарати примитивног типа. У народу се говорило да је у питању "нека ђавоља работа". Исте године у варошицу је стигао први аутомобил. Овај догађај је за село био од необично великог значаја, јер су лоши путеви, лоше везе са равницом и забитост у планини, били највећи проблем у свести становника овог краја. Једини контакт са осталим крајевима у Србији, био је преко Предејана коњским стазама, где је народ вукао терет на самарима и по 50 - 60 км по најтежем терену. До тада су три путна правца отпочета са градњом и ниједан није био завршен (од Власотинца преко планине, од Предејана преко Рупја и најкраћи од Предејана према Млацишту. Правим чудом су овим последњим правцем Црнотравци дотерали аутомобил и чак се њиме одвезли до врха Чемерника. Тај је правац касније ерозија знатно оштетила. Црна Трава је увек имала проблем са путном (саобраћајном) инфраструктуром, што је и данас проблем.

У центру горњег "Соборишта" (постоји и доње), 1927. године је подигнут и откривен споменик изгинулим ратницима у Првом Светском рату, са уклесаним именима (182 погинулих солунских ратника). Центар се ширио, трговина и занатство се развијало и место је добијало изглед варошице.

"Колико су били повољнији услови живота у центру, говори податак да се до сада не памти да се нека девојка из центра удаде у махалу, или да се неко из центра вратио да живи у махали." (Димитријевић, Д., 1968.)

Електрично осветљење је на иницијативу мештана уведено 1935. године. Набављен је генератор и електрифицирана је Црна Трава са околним махалама. 1938. године набављен је и рентген - апарат.

Оваквим развојем центра, Црна Трава је почетком 1941. године имала следеће садржаје: зграда Општине, Грађевинска школа, Основна школа, Пошта, Амбуланта, Жандармерија, Финансијски одсек, Стрељачка дружина, Библиотека са читаоницом, Земљорадничка задруга, Спортско

друштво, Музичко друштво, Фризерска радња, Опанчарска радња, две Поткивачке радње, три Пекаре, Калејџијска радња, две Ковачке радње, Фотографска радња, шест Кројачких радњи, Електрична централа, девет Кафана, десет Трговачко - мануфактурних радњи и четири радио - апарата. (Димитријевић, Д., 1968.)

Црна Трава никад није имала проблема са огревом зими. Обзиром на шумско благо, дрво је одувек било огревни материјал. Ту се са изузецима, до данас није ништа променило. Извори квалитетне воде, такође су били добра предиспозиција за водоводну инфраструктуру. Проблема је било, а и сада су присутни по махалама, где су потребне извесне инвестиције за довођење воде са каптажа. Огроман број домаћинстава и данас иде по воду на заједничке кладенце и воду у ћуповима и другим посудама доноси у кућу. Сиромаштво је и данас као и онда главна препрека прогресу.

7.4.1.2. Неимарство. Први Светски рат уништио је не само многа материјална добра, већ је однео и четвртину укупног становништва. У Србији је уништена скоро половина националног богатства, а од 4,5 милиона становника, колико их је имала пред сам рат, у рату је изгубила близу 1,3 милиона људи. Мало је остало виталног у индустрији, а занатство је у великој мери било пропало. Снабдевање и смештај становништва, био је највећи проблем. Београд и други градови претрпели су велика разарања.

Грађевинска делатност, насупрот општем лошем стању и пропалим осталим занатима, увелико се развила и дошла је до пуног изражаја. Црнотравци који су преживели у рату враћају се дунђерском занату и у том периоду подижу нове и оправљају старе оштећене објекте, оспособљавају и објекте ниске градње, а касније граде стамбене и друштвене зграде од опште друштвеног значаја. Приватна градња у Београду била је стимулисана. Ко год је градио кућу био је ослобођен пореза. Радило се по Србији где год се стизало и где се налазио посао.

Црнотравци су у овом периоду градили огроман број објеката. Било би много набрајати их, али се може констатовати да су временом постали врсни градитељи, уживајући поверење послодаваца. О њима се говорило као о честитим људима и вештим, предузимљивим и радним мајсторима, што им је донело лепу популарност и надалеко пронело име њиховог родног краја.

У неимарству Црнотраваца тог времена, појављује се и један други вид предузимачког пословања. Један мањи број предузимача, пре свега они који су били богатији и финансијски добро стајали, улажу свој капитал, па граде стамбене објекте намењене продаји. Овим је код поменутих предузимача трговина добила превагу над неимарством, јер је била уноснији посао.

Бављење грађевинарским послом за људе из овог краја, представљало је лакоћу. Објекте су завршавали по правилу у року, а истовремено квалитетно и по плану. Један од социолошких разлога њиховог брзог грађења, јесте познавање радника од стране предузимача. Иако није плански формирао групе, раднике је узимао из ближе и даље околине - родбину, комшије, пријатеље, познанике, тако да је група имала скоро родбински карактер. Нестала је ранија подела зараде између чланова групе. Сада је целокупна зарада припадала предузимачу, а његова група радила је под надницом. Пословођа је обавезно био син, брат, зет, братанац, стриц, ујак или блиски комшија, односно неко ко је стекао предузимачеву наклоност, показавши се као способан руководилац и поверљив човек. Радећи годинама са истом групом, предузимач је сваког радника добро познавао. Знао је његове склоности и карактерне особине, па је био у прилици да сваког радника правилно запошљава. Из ових разлога, посао је ишао добро, градило се брзо и квалитетно. По многима је главни узрок квалитетног неимарства ипак био човек.

"Црнотравци су вредни људи и вредноћа је њихов стил. Грађевинарство им је било главно и најважније занимање. Потомство је наслеђивало искуство

очева, дедова и предедова, тако да се умешност непрекидно унапређивала. Мајстори из Црне Траве својим жуљевитим рукама, градили су људима домове и сејали лепоту по селима, паланкама и градовима. После ратова, који су често пустошили ову земљу и остављали људе без крова над главом, у затишјима кад се није пуцало и гинуло, Црнотравци би се размилели у потрагу за радом, јер за њих радити, одувек је значило - живети." (Симоновић, С., 1983.)

7.4.2. РЕЛАЦИЈЕ

Друштвени односи и промене које су се наметнуле у периоду између два Светска рата, представљају проблеме преиндустријског друштва у руралној средини. Позиција становништва често је на линији опредељења: отићи у град, напустити имање на селу или остати у сеоској средини и живот учинити бољим. Ова колебања људи имала су најплодније тле баш у периоду када први знаци индустрија из градова наговештавају лако запослење у граду и бекство са њиве. За време Првог светског рата, све до 1918. године миграције у овом крају мирују. После 1920. године, настајањем интензивне изградње наших градова, један број грађевинара, радећи у градовима Србије, упоредо са грађењем купује у градовима плацеве, гради куће и трајно се ту са породицом настањује. У истом периоду, један број Црнотраваца због слабих материјалних трошкова и немаштине одлази на свој захтев, добија од државе земљиште и постаје колониста у Метохији и на Косову.

Ново време носило је и другачије односе унутар породице. Млађи чланови породичне задруге теже одвајању од бројне средине и осамостаљивању. Ове тенденције носе своје последице. Породична задруга слаби као институција оним темпом, којим је моћ губила и пољопривреда.

У оквиру социо - економских кретања, уочава се идеолошка блискост тадашњих сеоских социолошких модела: печалбар - пољопривредник на једној страни и занатлија на другој. Између њих сукоба нема, њихови се

интереси подударaju и заједно ће ићи у стварање нових друштвених и социјалних односа. Мењање ових односа дошло је са 2. Светским ратом.

7.4.2.1. Уситњавање породица и поседа. Раслојавање великих породица односно породичних задруга почело је у овом периоду. Отргавши се незнатно од тоталног сиромаштва, које је било карактеристика великог броја породица у предходном занатском периоду, задруга овог времена је почела да осећа прве последице вишка капитала. Ово је подстакнуто делимичним економским осамостаљивањем млађих чланова који се све чешће из печалбе враћају са солидним сезонским зарадама. Мада је то тешко стечена надница, која није увек била сигурна и која је могла да варира од случаја до случаја, она је за младог човека била веома значајна.

Док је у време неразвијеног грађевинарства у Србији црнотравски зидар, тесар или предузимач једва зарађивао за опстанак породице, у периоду између два рата, услови су се побољшали. Дошло је до замаха привреде, а самим тим и до већих инвестиција у грађевинарству. Печалбар из ових крајева, имао је више прилика за посао него раније. Осим тога већи број мушких чланова породица овог краја, одлучивао се на печалбу. Услед нагомиланог вишегодишњег искуства како сопственог, тако и старијих чланова задруге и уз помоћ остварених веза по градовима Србије, више Црнотраваца је достигало ниво предузимача, а тиме и веће остварене приходе. Није редак случај да се у једној породичној задрузи нађе и више њих који доносе добре приходе по повратку из печалбе.

Сви набројани разлози довели су млађе чланове породица до задовољства због самостално зарађеног новца и схватања да на ту зарату шира породична заједница не може полагати права, јер није настала кроз колективни рад свих чланова. На другој страни, страх од дозе неизвесности коју је овај посао ипак носио са собом, учинио је да пољопривредна производња још увек егзистира као битан ослонац и

материјална база додатне зараде. Рад постаје раздељен на рад у печалби (мушкарци) и рад у пољопривреди (сви остали). Док су раније већи део времена радили и проводили заједно, сада често настаје несугласје између два различита ритма и животних навика, због којих су све мање заједно и што доводи до слабљења кохерентности шире породичне заједнице.

Разбијање породице наставиће се у много већој мери касније, у индустријском периоду после Другог Светског рата, али су почеци и први сигнали њеног раслојавања почели управо у овом раздобљу. Прва размишљања о одвајању од задруге и о смањењу најуже породице, била су снажно подстакнута временом прогреса које ће уследити. Ипак и у овом периоду почињу тенденције које воде ка масовнијем одвијању оваквих процеса.

Још један од генератора деоба, био је и обичај одвајања младих ожењених мушкараца са својом ужом породицом у вајате. Ова пракса траје паралелно са постојањем породичне задруге. Одвојени брачни пар, спавао би у вајатима, а хранио би се за заједничком трпезом у старој кући. То је био први психолошки корак ка одвајању у засебно домаћинство, до кога долази приливом већих зарађених средстава од печалбе, када се могло оформити и градити ново, сопствено - одвојено кућиште.

За разлику од деоба у 18. и првој половини 19. века, када се деоба браће обављала након смрти оца, у другој половини 19. века, она почиње да се дешава раније и пре очеве смрти у његовим старијим годинама, (како је то објашњено у поглављу 7.3.2.1. Деоба и наслеђивање). Од ове праксе се још више одступа у првој половини 20. века, када се деоба обавља одмах по женидби једног или двојице од браће, чиме се ствара могућност њиховог осамостаљивања, уз подразумевање основног залеђа у смислу поседовања земље. Овим се производи низ последица од којих су неке позитивне а неке негативне:

а) уситњава се породица или породична задруга; није било случајева да неки од одвојених делова породице не буде доцније збринут и помогнут, у случају потребе или новонасталих ситуација (смрти домаћина и сл.); са друге стране побољшава се комфор и квалитет живота;

б) јавља се појава нових кућишта у засеоку; формирање новог често је било физички немогуће уз старо, због велике концентрације суседства, што смањује густину становника у непосредној близини али шири грађевински рејон засеока, на рачун ионако оскудних обрадивих површина;

в) долази до уситњавања земљишних поседа; ова последица и јесте највећа непогодност раздвајања породица, јер је земља тако исцепкана постала тешка за обраду, у већ компликованим аграрним условима.

7.4.2.2. Социоекономски односи. Наговештаји бурних догађања и идеолошких сукоба који ће кулминирати кроз ратне године, указали су се у деценијама између два Светска рата. Занимљива социјална структура становништва, као и нагомилани економски проблеми у годинама пред Други светски рат, условили су хомогено и унисоно понашање велике већине становништва Црне Траве. За разумевање каснијих догађања у индустријском периоду и тенденција које су се после развиле, од значаја су економска и социјална стања и превирања у овом периоду.

7.4.2.2.1. Социјална структура становништва. Печалбарско становништво, пре свега део који живи у горњем току реке Власине и који сачињава Црноотравску Општину, по друштвеној делатности је било веома уједначено. Састојало се од неколико професија: грађевински радници - печалбари, послодавци - предузимачи, трговци (стоком и робом), кафеџије, рудари, качари и сеоске занатлије. У основи, све набројане професије биле су карактера физичког радника. Није било капиталиста, обртника, рентијера, великопоседника и трговаца на велико. Такође је било занемарљиво мало људи који су се бавили само земљорадњом -

чистих сељака. Сељачког становништва у класичном облику готово да није било. Сељак је зато у овим крајевима исто што и радник - печалбар и није представљао посебну друштвену категорију.

Највећи проценат становништва, представљала је печалбарско - сељачка категорија (преко 90% становништва), док су остали сачињавали мањи део, "*...од којих су у нешто већем броју били предузимачи, затим трговци и кафеџије и сеоске занатлије: ковачи, самарџије, налбати (поткивачи), вуновлачари, ваљавичари, терзије (абације), обућари, опанчари, кожушари итд.*". (Симоновић, С., 1988.)

Сеоске занатлије и земљорадници (који су истовремено и печалбари), у овом крају не стоје у истом односу као што ове две друштвене категорије стоје у крајевима где је пољопривреда развијена. Овде су и једни и други у истом економском положају. Занатлије нису друштвена категорија која би била у стању да битно утиче на промену економског и социјалног живота, због њихове инертности према новом. Културни ниво овог времена је недовољан и низак. Ово вуче корене из економског положаја људи, који су везани за нешто мало посне земље и малу занатску зараду. Ова друштвена категорија готово да не зна, а ако зна онда не хаје за технички развитак. За разлику од сељака - печалбара који се креће одлазећи у печалбу, долазећи у додир са урбаним срединама, сеоске занатлије нису у стању да перманентно прате друштвени развој и технички напредак. Додуше они о томе нешто чују из разговора са печалбарима и то у мери у којој могу да разумеју нове незадрживе друштвене процесе.

Између печалбара, који су истовремено и пољопривредници у малом и сеоских занатлија, не постоје идеолошки сукоби. Њихови се интереси подударају. Ово резултира из чињенице да овде нема тржишта радне снаге, нема ни земљишног ни индустријског капитала, па самим тим ни продаје радне снаге. Интереси ових двеју друштвених категорија Црне Траве пред Други Светски рат иду заједно, и тако ће ићи и у борбу за стварање нових друштвених и социјалних односа. Уочава се осим тога, да

овде нема домаћинстава која као земљишни велепоседници живе издавајући земљу под закуп за постројења или обраду, као што нема ни индустријалаца. Тиме логично нема ни класних сукобљавања.

Становништво је углавном било сиромашног финансијског стања. Родитељи нису могли да децу дају на високе школе. Високо образованих људи је било мало у ужој Црној Трави (само пет: три правника, један инжењер и један лекар). Било је више свештеника. Једини имућни људи били су послодавци, односно предузимачи - грађевинари. Заједничко за све послодавце било је да нису припадали стварању радничког покрета и да им је у интересу било да печалбари не буду класно свесни радници, па су им то и саветовали. Рат увек мења односе и намеће нове проблеме. Мирнодопско време има једне каноне, а рат друге. Рат или изједначује људе, или их ставља у оштре супарничке таборе. Средине нема. Тако је било и у Црној Трави. Огромна већина људи била је на страни промене дотадашњих друштвених односа.

7.4.2.2. Економске прилике. Иако су били осведочени градитељи, зарада Црнотраваца је била мала. Приходима су једва подмиривали најнужније кућевне потребе: државни порез и општински прирез, куповина довољних количина жита, зејтина, соли, гаса (петролеја), мало кафе и литар - два вина за славу. Печалбари су били међу најексплоатисанијим радницима. На грађевинама су радили од јутра до мрака, често 14 и 18 сати, а писало им се по 10. Наднице су биле мале. Зато су морално тешко подносили печалбу. Нерадо су напуштали своје домове, јер су одлазећи у град, знали да одлазе у тешке животне услове.

Услед тешког печалбарског живота, Црнотравци су се оријентисали према оним политичким снагама и оним радничким покретима који би им евентуално могли омогућити бољи и сношљивији живот. Тадашњи режим није ни покушао да реши тешко економско стање ових људи. Постојале су ипак, уредбе о надницама, олакшице у саобраћају и скраћења

радног времена. Организоване су помоћи у храни и увођење социјалног осигурања. Све то није могло да реши њихов економски положај. О тешком животу ових људи, писале су новине: *"Положај зидарских радника је врло хрђав, њихове су наднице ниске, радно време дуго, беспослица је бескрајна, конкуренција велика..."* (Симоновић, С., 1988.) Дискутовало се и у Народној скупштини, али без решења. Незадовољство статусом и животним условима, довело је у Другом Светском рату до социјалних промена у црнотравском друштву, у контексту ширих друштвених размера. Ти процеси су међутим започети још у овом периоду. *"Црнотравци су 1941. године осетили реалну могућност да се њихов друштвени и економски положај измени променом друштвеног система, само под условима доласка радничке класе на власт."* (Симоновић, С., 1988.)

7.5. ИНДУСТРИЈСКИ ПЕРИОД

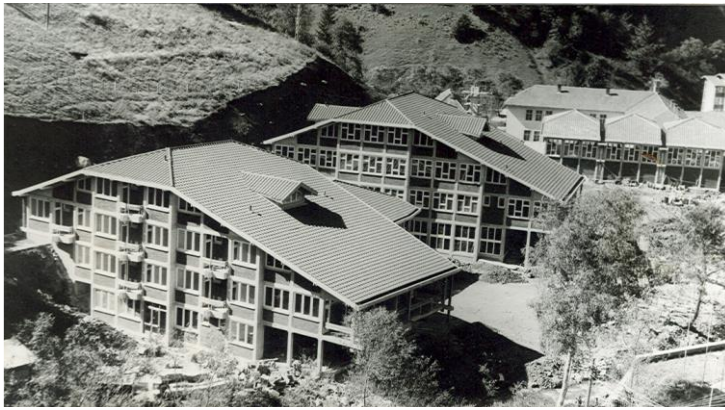
Раздобље од краја Другог Светског рата до краја 80-их година прошлог века, узима се као последњи у низу периода који је донео битније промене у простору центара. Овде се подразумева скоро полувековни послератни живот Црне Траве, од 1945. до 1990. године, који је у свом развоју имао две препознатљиве етапе. У првој етапи до 1970. године, на територији Црне Траве нема индустријских постројења, јер је концепција развоја ове области била оријентисана на делатности које су овде егзистирале и пре рата. Истини за вољу мало се овде и улагало. Сматрало се наине, да ће учешће великог процента људи у наставку сада већ увелико индустријализованог градитељства и његовој даљој модернизацији, уз увек присутну пољопривреду, бити довољно за даље егзистирање и незаостајање ове области од глобалних друштвених кретања. Мислило се тада првенствено на индустрију, а она је била лоцирана по великим и средњим градовима. Село и пољопривреда, сматрани су остатком прошлости.

Ст. 7.21. ЦЕНТАР ЦРНЕ ТРАВЕ 1994. ГОДИНЕ СА ЗАВРШЕНОМ СПОМЕН ФОНТАНОМ

Ст. 7.22. НАРОДНИ САБОР ПОЧЕТКОМ 70-ИХ ГОДИНА (ИЗБОР: СИМОНОВИЋ, С., 1986.)

Ст. 7.23. СРЕДЊОТЕХНИЧКИ ОБРАЗОВНИ ЦЕНТАР САГРАЂЕН 1974. ГОДИНЕ

Ст. 7.24. ХОТЕЛ "ВИЛИН ЛУГ" САГРАЂЕН 1974. ГОДИНЕ

По ослобођењу 1946. становништво се са сиромашних брдско - планинских подручја плански насељавало у равничарске крајеве Војводине и Поморавља. Тада је са црнотравског подручја колонизован већи број домаћинстава. У даљем периоду, услед осетног пораста животног стандарда код градског становништва и због индустријског раста градова (изградња индустрије и запошљавање), већи број становништва се сели у градове, запошљава и добија станове од радних организација, док други купују плацеве, праве куће и тамо остају са својим породицама. Сво младо и способно становништво са територије Црне Траве сели се у градове.

У другој етапи, од 1970. године, покушава се са заустављањем ових негативних тенденција. Статусом недовољно развијеног односно неразвијеног подручја, Општина добија инвестиције са циљем заустављања руралног егзодуса. У том периоду, изграђен је већи део данашње постојеће супраструктуре, индустрије и инфраструктуре. Први пут у развоју Црне Траве, индустријска производња учествује у стварању дохотка Општине.

Међутим, све то није било довољно да заустави даље негативне процесе по развоју Општине. У Црној Трави после великог одлива претежно млађег и радно најспособнијег становништва, остају старачка домаћинства и један број пензионера неспособних за привређивање. Њиве остају необрађене, а ливаде непокошене. Има махала где је некада било 70 и више кућа - домаћинстава, а сада у њима живи неколико стараца. Пример су Тодоровићи, Горња Козарница и други засеоци. Одсељени Црнотравци одлазе у Црну Траву за време годишњих одмора, а најчешће у јулским данима, када опустеле махале незнатно заживе.

Обзиром на велику укљученост становништва у индустријске и њима компаративне делатности, нарочито у другој етапи овог периода, односно у последњим деценијама прошлог века, могу се уочити карактеристике савременог начина живљења, које су условљене овим делатностима. Период од седамдесетих година, када се масовно испољила оријентација

на ванпољопривредне делатности, оправдава назив "индустријски". Без обзира на оправданост оваквог назива, треба га ипак условно схватити, јер се и даље срећу остаци ранијег начина живљења, али сваким даном све мање.

7.5.1. ЕЛЕМЕНТИ

Непосредно после Другог Светског рата, у Црној Трави се, као уосталом и другде, јавља специфичан занос: крај рата, победа над окупатором, прокламовање прогресивних друштвених начела. Генерални социо - психолошки осећај, да је једна фаза завршена и да отпочиње нова, која са предходном не би требало да има посебне везе, био је доста проширен. Долази до обнове порушеног стамбеног фонда и изградње друштвених објеката.

За праћење развоја Црне Траве у овом периоду, због веће важности и општег карактера, издвајаја се појава модерних објеката друштвеног стандарда, уз истовремену изградњу и реконструкцију индивидуалних објеката становања у центру села, а ређе и по засеоцима. Као и општи друштвени развој, и ова је област имала своје препознатљиве етапе.

Материјалну основу досадашњег процеса индустријализације, чине основна средства прибављена и инсталирана у другој половини осамдесетих година, кроз наглу инвестициону активност, подржану доминантним учешћем Фонда за подстицај бржег развоја недовољно развијених подручја. Ради се о неколико погона лаког и прерађивачког карактера инсталираних северно од центра према селу Брод, уз реку Власину и у селу Преслап.

Послератно неимарство, трансформисано у грађевинске оперативе предузећа по градовима Србије, запошљавају велики број црнотравских грађевинара, који се из предратних предузимача и печалбара, трансформишу у пословође и раднике у друштвеном сектору. Ова

трансформација до тада најразвијеније делатности становништва Црне Траве, у највећој мери је детерминисала промене у простору овог подручја, како у смислу присутности људи у насељу, тако и у смислу карактера и третирања физичке структуре насеља.

7.5.1.1. Супраструктура и инфраструктура. После Другог Светског рата, Црна Трава се појављивањем разних нових делатности у области друштвене надградње, постепено развијала као Општински центар и Центар комуне. Центар насеља, задржао је свој обједињујући карактер за све остале средине у селу. Иако се у то доба спорије развијао од околних села и засеока, никада није губио централну функцију, захваљујући лоцираности свих битних елемената друштвеног стандарда у њему.

Школство је као и раније било изузетно развијено. Око 600 ученика долазило је из гравитирајућих средина, на похађање разних настава, претежно грађевинског смера у центар села. Након обављеног посла и одслушане наставе, враћали су се у махале и села. Нико не би остајао да у варошици преноћи. Становништво се у тим послератним деценијама пријатније осећало у махалама, јер се није осећала велика разлика у опремљености и стандарду између центра села и махала.

У то време све остале скромне потребе становништва, Црна Трава је решавала доводећи услужне занатлије из околних крајева (пекари, лимари, посластичари, бербери...), обзиром да је становништво било претежно са делатношћу из области грађевине.

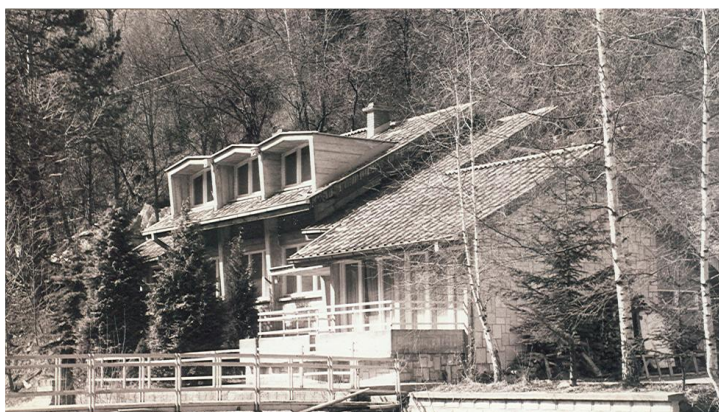
"Варошица Црна Трава је и Општински центар за цео црнотравски крај. Редак је пример да у земљи постоји тако мали центар комуне са свега педесетак кућа и око 150 становника (углавном наставника, лекара, службеника Скупштине Општине, Задруге, поште и других, од којих се две трећине бави интелектуалним радом. Околна села су много већа од саме варошице: Златанци (180 домова), Чука (110), Јовановци (106), Обрадовска махала (66), Тодоровци (52) итд." (Костадиновић, Р., 1968.)

Овакав постепен и неосетан, а може се рећи и стагнирајући развој варошице, отегао се до пред крај седамдесетих година. Тај период слабе градње објеката друштвеног стандарда, карактеристичан је и по оснажењу негативних социолошких појава у Општини. У том се периоду јављају забрињавајуће размере депопулације и деаграризације становништва. Овде се треба подсетити, да је број становника општине од 12.771 у 1953. години опао на 9.672 у 1971. години, односно за четвртину.

Први инвестициони захвати крећу крајем седамдесетих година. 1968. године дограђује се објекат предратне зграде Општине и формира Музеј Црне Траве. Из низа анализа друштвених процеса, запажена је општа сагласност око потребе модернизовања Црне Траве и већег улагања у објекте друштвеног стандарда. Тако је период осамдесетих и прве половине деведесетих година, раздобље интензивне градње центра Црне Траве и потпуне трансформације њеног изгледа из балканске варошице са почетка века у Центар заједнице села савременог карактера.

У периоду од 1973. до 1982. године изграђени су следећи садржаји:

- 1974. - Средњотехнички грађевинско - занатски образовни центар "Милентије Поповић";
- 1974. - Хотел "Вилин луг";
- 1975. - Регулација речног тока Власине и мостови;
- 1975. - Спомен - чесма Јовану Цветковићу - Социјалу;
- 1976. - Стамбени објекат са услужним делатностима;
- 1976. - Дом културе са вишенаменском салом и Библиотеком;
- 1976. - Занатска задруга;
- 1978. - Интернат за смештај ученика основне школе;
- 1978. - Рекреативни базен са пратећим садржајима;
- 1978. - Дом здравља;
- 1978. - Обданиште;
- 1980. - Стамбени објекат са услужним делатностима;
- 1982. - Два стамбена објекта са услужним делатностима;

Сл. 7.25. ОБЈЕКАТ ЗАНАТСКЕ ЗАДРУГЕ ПОДИГНУТ 1976. НА ДРУГОЈ ОБАЛИ РЕКЕ ВЛАСИНЕ

Сл. 7.26. РЕКРЕАТИВНИ БАЗЕН СА ПРАТЕЋИМ САДРЖАЈИМА (УЗВОДНО ОД ЦЕНТРА НАСЕЉА ЗАПУШТЕН И ПОПЛАВЉЕН ОД ПОПЛАВНОГ ТАЛАСА 1988. ГОД.

Сл. 7.27. ДОМ ЗДРАВЉА У ЦРНОЈ ТРАВИ САГРАЂЕН 1978. ГОДИНЕ

Сл. 7.28. ОБДАНИШТЕ У ЦРНОЈ ТРАВИ САГРАЂЕНО 1978. ГОДИНЕ

Период од 1982. до 1992. обележава изградњу инфраструктурних и привредних објеката, као и радове на заштити и ревитализацији. Изграђена су три индустријска погона и фарма за узгој оваца (1987.). У оквиру једног од комплекса индустрије изграђена је трафо - станица, која је разрешила проблем дистрибуције електричне енергије у насељу. Водовод и канализација реконструисани су и модернизовани 1990. године. Низ деоница путних праваца добија савремени карактер, од којих је најважнији стратешки правац Власотинце - Црна Трава (1982.) и неколико општинских путева ка сеоским центрима (Рупје, Градска). Црква са портом реконструисана је и обновљена 1992. године.

Период после 1992. године до данас карактерише приватна инвестиција у изградњи објеката од значаја за насеље. Тако је 1993. године извршено уређење трга испред објекта општине ("горње собориште"), са фонтаном и обновом старог споменика изгинулим у Првом Светском рату (изграђен 1927. године). 1994. године изграђена је аутобуска станица са пратећим садржајима. Сво анализирано време изградње у црнотравској општини, прати паралелна изградња нових и реконструкција старих индивидуалних објеката, како у центру, тако и по селима и засеоцима.

7.5.1.2. Структура индустрије. Индустријски потенцијал Црне Траве чине три производна погона. Њихова изградња везана је за програме бржег развоја приграничних подручја у чијим су неразвијеним Општинама већа предузећа са подручја стимулисана и форсирана да отварају производне капацитете. Тако су у првој половини осамдесетих година, конфекција "1. мај" из Пирота и "Јумко" из Врања, изградили своје погоне за производњу текстилних производа. Полазне претпоставке и циљ инвестирања, били су запошљавање женске радне снаге, која би уз краткорочну обуку могла ефикасно да се укључи у процес производње, При томе се рачунало да радна снага може бити обезбеђена из околних

насеља и да ће се улагањем успорити сталан одлив становништва са подручја Општине.

Због проблема обезбеђивања потребног броја радника, отежаних услова транспорта запослених са стране, који у превозу губе и по неколико сати дневно и последично лоших материјалних услова пословања, врло брзо се поставило питање сврсисходности даљег функционисања ових погона у постојећим условима. Заједнички проблеми ова два погона су колико општи за неразвијена подручја, толико и типични за структуру запослених у овој грани индустрије. Осим тога, оба ова погона су на маргини интересовања инвеститора у оквиру улагања у ланце сопствене производње. Тако је судбина ових објеката била, да одбачени и од својих творца, евентуално потраже другу намену.

Трећи индустријски погон на подручју Црне Траве подигнут је као дислоцирани погон металне индустрије "Леминд" из Лесковца. Овај покушај дислоцирања индустрије и стварања производног погона, завршио се потпуним фијаском. Производња није никада заживела, својински односи нису никада правилно решени, инвестиција је завршила у стечају, а опрема је продата. За прераду метала на овим подручјима нити има објективних сировинских услова нити заинтересованости улагача. Касније се покушало са променом намене објекта, отварањем стругаре и прераде дрвета у овом погону, што се испоставило као маска за експлоатацију сировина из ових простора богатих дрвним богатством.

Иако се пре по својој функцији може сврстати у пољопривредну производњу, због важности у производном и анимирајућем смислу, овде се ипак мора споменути и овчарска фарма капацитета 3.000 грла, изграђена 1987. године у Рупју, која се годинама само делимично користила, а дефинитивно је угашена пре неколико година, након велике заразе и помора стоке.

7.5.1.3. Послератно неимарство. И после Другог Светског рата, без обзира на промењене друштвене околности, Црнотравци настављају са

одласцима у пролеће на рад далеко од куће. Често ни сами нису знали куда ће их одвести потрага за послом. Радили су на градилиштима широм Србије али и даље, у оквиру СФРЈ. Међу градовима у којима су радили, чешће се помињу Београд, Скопље, Ниш, Загреб, Макарска, Сплит, Иванград, Суботица, Никшић, Маврово, Лозница и многе друге градове тадашње Југославије. Годишње су градили између 7.000 и 10.000 станова (рачуницу је извео дугогодишњи радник и директор Грађевинске школе у Црној Трави, Десимир Димитријевић) и велики број других објеката. Било је формирано око 600 приватних занатских радњи, од чега је у Црној Трави било регистровано 160.

Велики број Црнотраваца се оспособио за рад у грађевинарству, поставши неквалификована или квалификована радна снага (800 за четири године). У прво послератно време радило се на санирању последица рата, у почетку неорганизовано, а касније кроз новоформирана Грађевинска предузећа. На изградњи нових објеката, поново су се нашли црнотравски грађевинари, стручњаци, мајстори - пословође и предузимачи. Већина њих је остала у радним односима у предузећима која су оснивана до краја свог радног века. Због велике потребе за грађевинским радницима, држава је настојала да се сви упуте на рад ван Црне Траве. Тако је сва расположива радна снага, мада су неки и желели да остану код куће, одлазила широм земље.

Сама Црна Трава је за своје потребе ангажовала старије људе и оне које због слабијег здравственог стања није могла послати на страну. Тешко је навести на којим су све објектима Црнотравци радили у овом временском периоду, али је евидентно да су били први при формирању огромног броја грађевинских предузећа. У времену обнове уведен је такозвани ударнички рад и систем такмичења. Постигу се невероватни резултати у класичном зидању опеком. У то време радило се и на састављању просечних норми у грађевинарству.

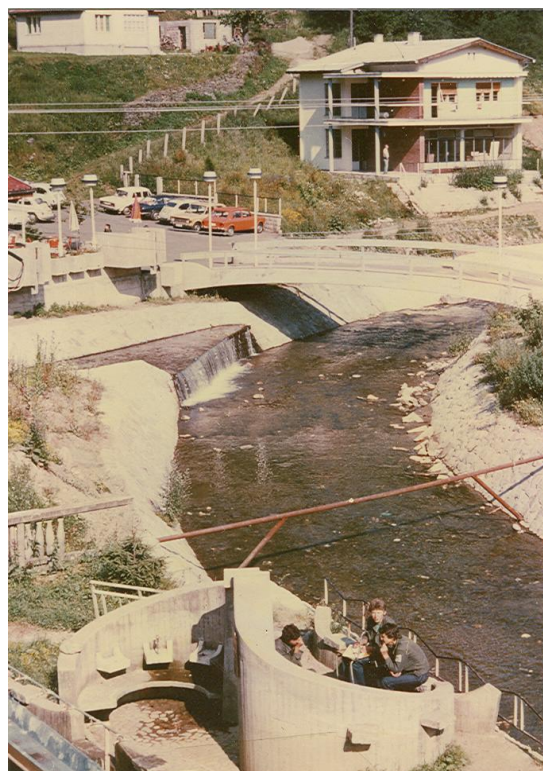
Сл. 7.29. ОБЈЕКАТ ТРАФО - СТАНИЦЕ
У ОКВИРУ ЈЕДНОГ ОД
ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКАТА

Сл. 7.30. ЗГРАДА ЕЛЕКТРО - ДИСТРИБУЦИЈЕ
У ЦРНОЈ ТРАВИ

Сл. 7.31. РЕКОНСТРУИСАНА (1992) ЦРКВА
СВ. ОЦА НИКОЛАЈА (ОБНОВЉЕНА
ЦРКВА, ЗВОНИК, ОГРАДА И КАПИЈА)

Сл. 7.32. РЕЧНИ ТОК ВЛАСИНЕ СА УШЋЕМ
ЧЕМЕРЧИЦЕ, РЕГУЛИСАН ЈЕ 1974.

"У грађевинарству нема траке, као у фабрици. Нема ни шаблона. Сваки објекат има своје специфичности. На сваком треба радити све из почетка, па макар био исти пројекат. Изградња једног објекта је широк појам. На њему не учествују само радници који га непосредно граде. Ако се зна колико врста материјала се у њега уграђује и како се исти припрема да би се што рационалније искористио, онда се слободно може рећи да скоро цела привреда једне земље индиректно учествује у његовој изградњи. Отуда сазнање да када цвета инвестициона изградња, са успехом послује и читава индустрија."
(Димитријевић, Д., 1985.)

Са брзим послератним развојем грађевинске технике, са унапређењем технологије, проналаском и применом нових материјала и машина у градњи објеката, а уз то и бољом организацијом рада, класично занатско грађевинарство уступа место савременој индустријској градњи. Тада примена занатског грађевинарства остаје само на унутрашњим завршним радовима на зградама. Оно ће као такво опстати и до данашњих дана, а црнотравски грађевинари и даље су присутни у њој.

Оваквим начином рада, односно развојем грађевинске привреде, уводи се нова организација посла. Радни однос постаје сталан, независно од годишњих доба па се мења начин живота код црнотравских грађевинара. Остаје им мало времена за боравак код куће и обраду мало неплодне земље. Тако њиве остају необрађене, куће скоро празне, а породице се селе у градове и тамо настављају да живе за стално. Настаје још једна велика миграција становништва Црне Траве. Они стичу нова места боравка, а млађе генерације и нова места рођења.

"Опсежна индустријализација 20. века, тим је вишегодишњим сезонским миграцијама, дала до тада невиђену масовност... Поставља се питање: да ли ће се ти пролетери, након што су прошли прву годину живота у егзилу, сместивши се пред вратима градова, једном вратити у своја села и у кругу својих поново наћи свој социјални положај и особни идентитет... Многи од њих данас доводе своје супруге и рођаке и трајно се смештају у новој средини. Тако се сезонска

претвара у дефинитивну миграцију и у егзодус који испражњава целе провинције." (Mendras, H., 1976.)

Омладина која завршава Грађевинску техничку школу у Црној Трави, а један број и техничке факултете у градовима, наставља традицију црнотравских грађевинара, али је све више одсутна грађевинска рука Црнотраваца. Остала омладина се по градовима школује и оријентише на друга занимања, па самим тим Црнотравци као грађевинари постепено нестају – одумиру, а њиховим чувењем и имицом добрих градитеља често се лажно рекламирају други.

7.5.2. РЕЛАЦИЈЕ

У периоду индустријализације ширег подручја, а касније и саме Црне Траве, друштвене релације имају карактер сукоба интереса и потреба, са једне стране нових грана привреде, а са друге старих још преживелих аграрних и занатских концепата. Тако се промене манифестују у односу људи према раду и врсти рада, односно захтевима које индустријски начин привређивања поставља пред радника.

Промене у породици и њеним обичајима, јављају се у обилатој флукуацији становништва, везано за одлазак или опстанак на овим просторима. Ширењем круга могућих брачних и других односа и изласком из дотадашњег затвореног уског круга, контактом са околним светом јавља се жеља за животом у перспективнијим срединама. Тиме се наставља процес цепања и растура породице, али не више одвајањем у засебне социјалне целине, већ трајном миграцијом, односно шире гледано руралним егзодусом.

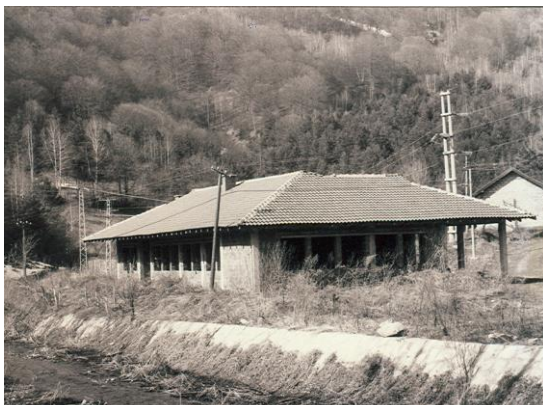
Даље се нови односи у животу Црне Траве стварају на релацији становништво - аграрна заоставштина, где је преостали аграр у улози презреног али још увек насушно потребног чиниоца у привређивању. На другој страни индустријске потребе имају свој посебан однос не само према човеку, већ и према животној средини.

Време од појаве индустрије и њене стагнације на овим просторима (три деценије), и почетака утицаја индустријализације на ширим просторима (од после рата), кратак је период, у односу на два века интензивног мењања начина живота у овом подручју. Ипак, специфична природа макар и периферне индустријске производње, али више начина формирања свести и обичаја понашања код њених протагониста, донели су више промена у начину живота људи, него сва ранија дешавања заједно. Донели су између осталог и процесе гашења ових насеља.

7.5.2.1. Породица. За породицу се у овом периоду може рећи да је константно имала исте оквире за формирање и развој. Услови у којима се она препознаје нису увек исти, али је начин живота приближан. Док се у првим послератним годинама, формира нова свест и мењају навике без реалних потреба, касније се индустријализацијом грађевинарства у коме већина ради, а потом и појавом саме индустрије у овом крају, намеће оправдана промена у односу на предходни период.

Уочавају се разлике у односу на породицу из предходних периода, нарочито у погледу њене величине и унутрашњих односа. У оквиру односа у породици, приметне су и разлике у вези са заснивањем брака, где је избор партнера много већи, што радикално утиче на до тада затворену средину и резултира утицајима на депопулацију становништва.

7.5.2.1.1. Економска моћ и раздвајање породице. Породица индустријског периода у посматраном подручју, има већ многе карактеристике модерне, аутономне, односно тзв. нуклеус - породице. Такав њен карактер, чине продукциони односи који се развијају у овом периоду - стицање дохотка у индустријским и терцијалним делатностима, располагање временом у складу са индустријским ритмом, ослањање на индустријске производе и други. Нова породица је редукована. Смањιο се број генерација садржаних у њој са три на две, а смањιο се и број деце (од 5 - 10, на 2 - 3), где је и смртност новорођенчади готово елиминисана.

Сл. 7.33. ОБЈЕКАТ ВЕТЕРИНАРСКЕ СТАНИЦЕ
НИЗВОДНО ОД НАСЕЉА 1992.
(ТАДА У ИЗГРАДЊИ)

Сл. 7.34. ЗГРАДА АУТОБУСКЕ СТАНИЦЕ 1994.
(ТАДАУ ИЗГРАДЊИ)

Сл. 7.35. СЕГМЕНТ УРЕЂЕЊА ЦЕНТРА ОКО СПОМЕНИКА ПОГИНУЛИМ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сл. 7.36. УРЕЂЕЊЕ ТРГА ИСПРЕД ЗГРАДЕ
ОПШТИНЕ 1993. ГОДИНЕ
(ФОНТАНА, ЧЕСМА, СЛАВОЛУЦИ,
ПАРТЕР СА ОЗЕЛЕЊАВАЊЕМ)

Неколико основних разлика између ове и предходних породица лежи у степену емотивне повезаности њених чланова, односу међу репрезентима економске моћи, односно њиховој величини. Емотивна повезаност чланова унутар аграрне, занатске и индустријске породице је у блиској вези са економским релацијама у њима.

Код аграрне породице постоји само један репрезент економске моћи. Кућни старешина је номинални власник целе имовине, док су сви остали "запослени" у тој заједници. Њихова ће се плата или доходак реализовати једног дана у виду наслеђивања целог или дела породичног иметка. У занатској породици, а видело се да је то увек аграрно - занатска или занатско - аграрна породица, релације су исте или веома сличне. Разлика је само у томе што старешина породице ако је она мања, или млађи мушки члан породичне задруге доносе зараду, и уносе је у породичне односе са мањим или већим последицама по опстанак задруге.

Код индустријске породице, свака одрасла особа (у почетку само мушкарци), је извор економске моћи. Свако од њих је непосредно плаћен новцем, као апстрактном материјалном вредношћу. Чак и дете у одређеним околностима има ту функцију (дечији додатак).

Појавом више извора економске моћи, аграрна или занатска породица се нужно распадају, чиме се мења и слика емотивне повезаности. У предходним периодима (занатском и занатско - индустријском), цепање породица није водило значајнијој просторној сепарацији. У индустријском периоду и периоду транзиције последњих година, се са побољшањем материјалних могућности, деоба породице манифестује као радикалније просторно одвајање.

7.5.2.1.2. Брак и ширење круга избора партнера. Значајна социолошка карактеристика једног насеља, која задире у суштину друштвеног живота, је у међусобној родбинској повезаности становника која се остварила женидбама и удајама. У предходним периодима, готово сав живот се искључиво одвијао унутар самог места, а црква је и као

институција и као простор била генератор, а потом и регулатор догађања. Још давно је у погледу склапања брака забрањено венчавање између рођака све до седмог колена, или док се зна да постоји сродство. Понекад су се склапали бракови и нижих степена, али то није било правило. И у предбрачној процедури црквеног венчања, постоји обичај оглашавања брака, где је сваки мештанин уколико зна за сродство, дужан да упозори и тиме спречи такав брак.

Не само овај крај, већ и други крајеви Србије, знали су за три начина одвођења девојке за момка: мирним договором и споразумом, бежањем девојке и отмицом. Све до негде треће деценије прошлог века, родитељи су углавном својој кћери бирали мужа, а сину невесту. То је било неприкосновено право родитеља. Било је и бракова мимо родитељске жеље. Било је случајева бежања девојке, обичаја који се задржао све до данашњих дана. Најтежи облик удавања, јесте отмица девојке. Корени тог обичаја потичу још из средњег века. Против овог обичаја бориле су се и грађанска и црквена власт још од средњег века, али без успеха. У Црној Трави се овај обичај задржао све до пред крај треће деценије 20. века. (Споменица 25.-то годишњице ослобођења јужне Србије 1912. - 1937., Скопље, 1937. (стр. 477) Насилно одведена девојка се по правилу није враћала својој кући. По обичајима који су онда владали она то није могла. Црнотравци су девојку сматрали удатом чим преноћи у момковој кући, без обзира што брак није озваничен црквеним чином.

И иначе егзистенција жене никад није била обезбеђена, и она је увек економски зависила од свог мужа. Није имала права на наслеђе, ни на очевину, ни на дедовину. Понегде се и данас више мисли на сина и њему обезбеђује будућност, а на женско дете никако или мало. Син је, каже се у народу, наставак лозе, носилац породичног презимена. Кћер је "туђа кућа - туђа срећа". Са удајом она је одвојена од породице, разбаштена и могла је умрети од глади, а да родитељи ни прстом не мрдну.

Брачни избор се, без обзира на појаве бежања и отмице које нису биле бројне, обављао са максималном пажњом. Црна Трава је имала крајње неповољну ситуацију у смислу величине круга брачног избора, обзиром на малу фреквентност и мали радијус дневног кретања становника, а нарочито обзиром на географски положај односно забаченост ових крајева у односу на главне правце и ширу околину.

Анализом типичног црнотравског комшилука у засеоку (пример Горња Козарница), може се констатовати, да су у предходним временским периодима, све женидбе или удаје (преко 95%) биле унутар места Црне Траве или ближе околине. После рата, долази до повећане мобилности и радијуса кретања, а тиме и мешања становништва, што се веома повољно одражава на ширење круга брачног избора или круга венчавања, али је и један од генератора депопулације средине.

7.5.2.1.3. Флуктуација становништва и право на стан. Анимирајући карактер градских и равничарских средина, условљава непрестано одлажење становништва из Црне Траве. Расељавање становништва није увек истог интензитета, али је перманентна појава. Градови и већа насеља - варошице и чаршије по Србији, привлаче становништво на уобичајен начин, примамљивошћу начина живота у граду и представама о лакшем животу, и брзом послу и заради. Равничарски рурални предели занимају становништво као непресушни извори квалитетне земље, односно исплатљиве земљорадње. У ове крајеве, али и многе друге у Србији, никада није дошло до јавне свести о томе да *"житородна равница по намени више одговара производном ателеу, а да је планинска регија подеснија као оквир живљења."* (Mendras, H., 1986.)

Овакав став према животним просторима, осликава и могућу стратегију у третирању појединих подручја. Ако би се ситуација окренула, па становништво прибегавало животу у малим срединама, уз пригодне

индустријске погоне мањих димензија, простори се не би празнили, а развијене регије не би подносиле најезду руралног живља.

Директни разлози одлазака и размишљања о напуштању сеоске средине у времену неколико послератних деценија, су:

- а) инфериорност руралне средине, у послератним годинама;
- б) реализација права на стан, као непосредног економског добитка;
- в) закаснелост појаве физичке и друштвене инфраструктуре;
- б) стереотип о бољем животу у граду.

Ако би се као најзначајни критеријум код полагања права на стан у послератном периоду узимала бројност породице, што би било најприродније, ванградска популација била би привилегована у односу на градску, јер су породице на селу по правилу веће. То што се њихова права по одласку у градове нису реализовала у мери њихових потреба, јасно показује да им је друштвена моћ обрнуто пропорцијална тој бројности.

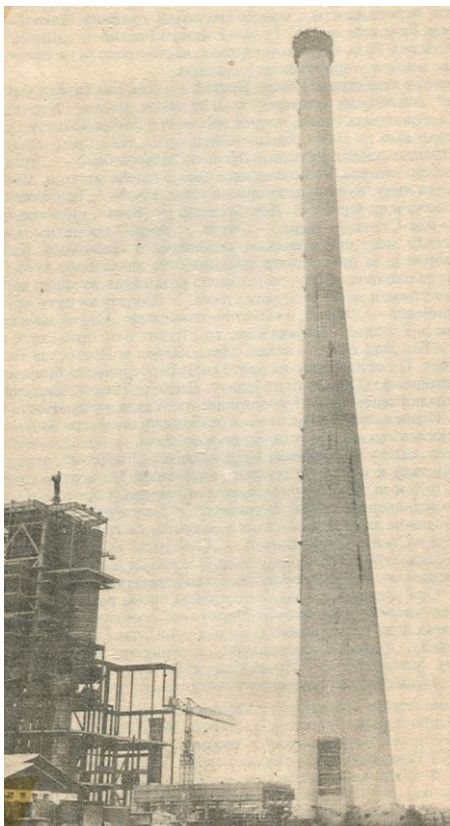
Чест је случај, да се право на стан формално прихвати и преноси на одраслу децу, која се у ствари у стан усељавају и уживају све оне предности које су њиховим родитељима биле ускраћене. Исељавање из места боравка наступа:

- а) одласком на високо школовање у неки од центара, или стицањем занимања са средњом школом, које се не може остварити у самом месту;
- б) запошљавањем у другој средини, и
- б) након женидбе (удаје), нарочито ако је супружник из другог места и ако је праћено обезбеђеним смештајем за обоје, добијањем стана и др.

На крају није мање битна и чињеница да Црна Трава нема залеђе, из кога би становништво долазило и насељавало се у њој. Она је примарна средина, из ње се полази да се у једном или више корака стигне у одређено коначно и жељено место.

Сл. 7.37. СТАМБЕНА ИЗГРАДЊА У ВЕЉИМ МЕСТИМА, УБРЗАЛА ЈЕ НАПУШТАЊЕ Ц. ТРАВЕ

Сл. 7.38. НАЈВИШИ ДИМЊАК 250 м.
У СТИГУ (ДЕЛО ЦРНОТРАВАЦА)

Сл. 7.39. ИЗГРАДЊА ОПЕРЕ У ИСТАМБУЛУ
(НЕИМАРСТВО НАКОН 2. СВЕТСКОГ РАТА)

Сл. 7.40. ПОГОН ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ "1. МАЈ" ИЗ ПИРОТА У ЦРНОЈ ТРАВИ (НЕ РАДИ)

7.5.2.2. Индустија. Ново друштвено уређење, на социјалистичким начелима и идеологији радничке класе, довело је до великих друштвених, а касније и производних преструктурисања. Прелаз са аграрно - занатског на индустријски модел се сматрао прогресивним, па готово и све пратеће појаве тог прелаза. Глобална оријентација на индустрију довела је до супериорног и бенефицираног положаја индустријског радника пред сељаком / занатлијом (социјална и здравствена заштита, дечија заштита, пензија, додела станова, могућност напредовања, учешће у власти, итд.)

Како су се после рата у широј регији отворила многа радна места (нарочито у све више индустријализованој изградњи и око ње), нормално је да се велики део одрасле популације Црне Траве (мушкарци), још више везао за индустријске делатности. Томе је погодовала и предратна преиндустријска, односно рано - индустријска пракса, као и традиција у одређеним делатностима. Све то је међу становништвом Црне Траве, конституисало једну ипак позитивну слику о индустрији и манифестацијама и последицама које она доноси.

Међутим у овом периоду, за већину становника Црне Траве важи правило да још увек не прекидају везу са земљом. Док је предратна егзистенцијална сигурност била у обрађивању земље, ситуација се сада потпуно окренула: примаран постаје "државни посао" са целом скалом привилегија, а аграрна делатност постаје секундарна.

Бржу и потпунију преоријентацију на индустријски модел је поколебала тешка економска ситуација и несташица разних намирница, непосредно након рата, а до којих је у време снажније аграрне производње било могуће доћи. Овај фактор, уз специфичан индивидуалистички инстинкт за поседовањем сопствене територије, односно дела земље, проузроковао је ситуацију где се аграрна производња задржала у привреди места у већој мери него што се то могло очекивати. Како је поратна криза пролазила, тако су и предности градског живота

(репрезент индустријског модела), у односу на сеоски живот (репрезент аграрног модела), постајале све видљивије.

7.5.2.2.1. Захтеви индустријске производње. Логика индустријског привређивања је тражила веће образовање од оног што се до тада стицало у систему образовања у Црној Трави. Најчешће су биле потребне и одређене специјализације. Становништво Црне Траве увек је имало могућност школовања, јер је по правилу у насељу радила бар основна школа. Наравно, овде се под могућношћу, подразумева постојање претпоставке за школовање. Сасвим је друга ствар, што већина аграрно преокупираних људи ту школу није похађало, а ни за своју децу нису видели потребу образовања. У време интензивног развоја заната, интересовања за бољом образованошћу су нагло порасла, па се појавило више школа и курсева, махом грађевинских. Све то није било довољно у периоду индустријализације привреде, без обзира што се она није директно и одмах одигравала у самој Црној Трави.

Због потребе ширег индустријског развоја, али и афирмације сопствене личности, долази до подизања нивоа образовања: завршавају се углавном више грађевинске школе, са могућношћу рада у индустријализованој градњи, као и специјализација разних грађевинских заната. Дobar део младежи завршава средње образовање, а почиње и интензивније одлажење на студије у веће центре. Правило је да се људи са високом стручном спремом не враћају више натраг, да би ту живели. Може се узети као правило да са вишим степеном образовања расту шансе иселења.

7.5.2.2.2. Психолошко осиромашење процеса рада. Док је аграрни и занатски начин производње сума малих аутономних и целовитих поступака, процеса, којима се бави сваки појединац или породица као производна заједница, индустријски начин је велики и јединствен поступак, подељен на пуно малих међусобно различитих фрагмената, чију целовитост доживљава само мали број учесника производње. Највећи

број радника је осуђен на осиромашење своје радне делатности и отуђење од ужитка у комплетном процесу.

Док је примера ради, у изградњи објеката мајстор занатлија почињао кућу из темеља и завршавао је (излазећи из ње по дунђерском обичају, ходајући уназад), предајући је домаћину на коришћење, сада радник у грађевинарству обавља само један од низа послова из процеса (поставља паркет, или армира конструкцију, на пример), и тиме не учествује у задовољству прављења готовог производа. Ово осиромашење се ипак највише односи на фабричког мануелног радника, а то је профил радне снаге, која је по плановима требала да се запошљава у малобројним индустријским погонима Црне Траве.

Аграрна производња је системски посматрано, у годишњим циклусима и сваки тај процес је састављен од различитих активности, чиме се непрестано уноси промена у раду. Занатска производња (дунђерски, зидарски занат, на пример) је у организована кроз различите временске циклусе, али не мање од 8 летњих месеци, са не само различитим процесима, већ и различитим местима грађења и свим другим различитостима које ново место доноси. Овим се непрестано уноси не само промена у раду, већ и промена амбијента и тежине или сложености проблема у раду. Психолошка димензија сељака је годину дана, а занатлије - печалбара дводелна, 8 + 4 месеца,

У компарацији са наведеним, психолошка димензија радника у индустријској производњи је један дан, након чега се процес обавља изнова и гледајући тако може увек да буде исплаћен. Тиме је и његова емотивна везаност за посао који обавља веома мала. Екстремно издање индустријске производње - рад на траци, крајње дехуманизује радну активност и своди је на свега пар механичких покрета. Многа занимања индустријске производње су на принципу траке - непрекидног, монотоног

процеса. Уз свакодневно понављање, било каква мисаоност је искључена. Сходно томе, процес трансформације сељака, преко занатлије - сељака у мануелног радника, је у оквиру производње један вид психолошког осиромашења, који се тек изван процеса производње може евентуално обogaћивати, ако се за то у напорном дану, нађе времена.

7.5.2.3. Аграрна заоставштина. Најзначајнији остатак везе становништва са постојбином је власништво над макар и комадићем земље, што је правило на овим просторима. Овде се подразумева, да се под термином "земља", сматра збир више мањих земљишта под различитим културама (њиве, пашњаци, шуме). Поседовање земље може да значи:

а) користан хоби, којим се одржава физички виталитет и прибавља део здраве хране за потребе сопственог домаћинства; уштедом на кућном буџету се индиректно зарађује;

б) допунску зараду, када се један део производа износи на тржиште, у случају да је приход из примарног рада низак (мануелни и радници са нижим класификацијама), или га нема (домаћице).

"Основне демографске последице деаграризације у Југославији су старење пољопривредног становништва и његова феминизација... сасвим је извесно да ће због даљег старења пољопривредног становништва и губљења радног наследника земљишта, све већи део земљишта припадати све старијим носиоцима аграрне производње, да ће се оно све слабије обрађивати и да ће се све чешће искључивати из производње..." (Веселинов, Д., 1987.)

Заустављање негативних трендова у аграру, зависи пре свега од развоја сточарства, које у свим брдско - планинским крајевима по свим релевантним подацима и мишљењима мора да представља водећу грану пољопривредне производње.

Ст. 7.41. ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА ГРАЂЕЊА ТРАЖИЛА ЈЕ
ВЕЋИ НИВО ОБРАЗОВАНОСТИ НЕИМАРА

Ст. 7.42. УРЕЂЕЊЕ ЦЕНТРА ЦРНЕ ТРАВЕ
1993 - 1994. ГОДИНЕ

Ст. 7.43. ЗА РАЗЛИКУ ОД ДУЊБЕРА, РАДНИЦИ
У ГРАЂЕВИНАРСТВУ ОБАВЉАЈУ САМО
ДЕО ПРОЦЕСА ГРАДЊЕ
(АУТОБУСКА СТАНИЦА У ЦРНОЈ ТРАВИ
У ИЗГРАДЊИ)

Ст. 7.44. ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ЦЕНТРА ЦРНЕ ТРАВЕ (СТАРИ ОБЈЕКАТ САДА НЕ ПОСТОЈИ)

ТРИ НАЧИНА ГРАДЊЕ У ЈЕДНОМ КАДРУ:

1. ПРВА ЗИДАНА КУЋА У МЕСТУ
1906. (ДЕСНО)
2. СТАРА ОПШТИНА, САДА МУЗЕЈ
1936. (НА БРДУ)
3. КОЛЕКТИВНО СТАНОВАЊЕ
1976. (У ПРВОМ ПЛАНУ)

III. ДЕО

ПРОМЕНЕ

8. ПРОМЕНЕ У СТАНОВАЊУ У ЦЕНТРУ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА

Тип кућа, групација кућа или стамбених амбијенталних целина који ће се на одређеном простору развити, директно је у зависности од поднебља или природног окружења, начина живота, достигнутог културног и цивилизацијског нивоа одређене средине, начина привређивања и система расподеле вишка производа, од достигнућа у техници и технологији производње, од врсте грађевинског материјала, као и многих других чинилаца који посредно или непосредно утичу на појавне манифестације у простору.

Развој сеоске (породичне – стамбене) куће у Србији, која је временом у центрима добијала и друге функције, и њено просторно - функционално, конструктивно и обликовно трансформисање следило је општа друштвено - економска кретања у срединама у којима се јављало, пратећи њихов привредни, културни и демографски развој. Како у прошлости (као уосталом и сада), друштвено - економски процеси нису једновремено настајали и развијали се истим интензитетом у свим подручјима земље, развој и измене у начину становања пратиле су те тенденције.

Тако су се у привредно најразвијенијим регионима територије Србије (који су уједно били демографски најјачи и најбоље опремљени саобраћајном инфраструктуром), процеси развоја сеоске куће и становања, а онда и других функција, јавили знатно раније и развијали се много брже, од истих у другим привредно - културним зонама (брдски предели и планинска подручја). Временске разлике су у не ретком броју случајева износиле и половину века.

Из тих разлога су се, у годинама после Другог Светског рата, у најудаљенијим планинским селима Србије, могле пронаћи дводелне и троделне брвнаре облепљене блатом, типичне за развој куће на

просторима Србије у другој половини 19. века. Примера ради, отворена огњишта, као симбол куће истог века, гасила су се и замењивала првим црним шпоретима у тим крајевима, тек шездесетих и седамдесетих година овог века. Иста та фаза, завршена је у равничарским крајевима, већ негде између два Светска рата.

У најзабаченијим планинским селима, најбројније су биле дводелне брвнаре (шлетаре), покривене сламом. Слично стање било је у готово свим планинским регионима Србије. Тек по изградњи путева и пруга, што се у многим оваквим крајевима, па и у Источној Србији, догађало у послератним деценијама, напуштан је овакав традиционалан начин грађења и отпочињала је изградња зиданих и црепом покривених кућа.

Овакви процеси су у другим развијенијим привредно - културним зонама настајали знатно раније, крајем 19. и почетком 20. века. Из наведених разлога се у брдско - планинским сеоским насељима, ретко може наићи на прелазне типове кућа између класичне брвнаре и зидане, црепом покривене куће: полубрвнаре, бондручаре и чатмаре покривене ћерамидом.

Управо ови прелазни облици кућа, били су карактеристични за област Источне Србије. Бондручара се као прелазни облик задржала у овим крајевима веома дуго и као таква носи одлике читавог периода, па се пре може говорити као о главном, него о прелазном типу куће. Прелазни типови су у крајевима који се овде обрађују:

- 1) брвнара облепљена блатом, покривена сламом, пре и
- 2) рана зидана кућа са ћерамидом, после периода класичне бондручаре.

У изучавању просторног развоја центара села и основних елемената њиховог организма, па тиме и куће, културно - привредне зоне као један од важних елемената, постепено губе значај. Разлог томе је појава, да се раније врло изражене разлике у развојно - културном стању региона убрзано смањују. У другој половини 19. века и почетком 20. века, разлике у

настајању појава између најразвијенијих и најзаосталијих крајева износиле су и до 50 година. Током 20. века, у послератним деценијама, разлике у појавним облицима грађевина и осталих елемената становања, износиле су 10 до 20 година. Како се приближавао крај прошлог века, настајање појава у свим видовима развоја центара у селима у Србији, па према томе и у изградњи објеката, постаје све више једновремено за различите крајеве земље. Овим ће и културно - привредне зоне у анализама савремених појава изгубити свој значај. Међутим, у третирању појава у прошлости, током 19. и 20. века, оне се увек морају узимати у обзир.

Генерално посматрано, о развоју и стању грађења на селу, доста је писано и много се зна. Предпоставља се да је та материја већ довољно обрађена, проучена и објављена у литератури. Али при нешто детаљнијој анализи, а посебно кроз подручја Србије и кроз развој нових тенденција, уочавају се недовољно обрађени простори. Нека подручја и региони, у које спада и област Источне Србије, као забачена, планинска, развојно заостала и проблемима оптерећена, не само да нису довољно, већ нису уопште третирана са гледишта њихових специфичности и елемената које их на битан начин разликују од осталог дела Србије. Од необично великог значаја су истраживања која се дотичу оваквих подручја, а проблеме сагледавају са позиција архитектуре и урбанизма, антропогеографије, етнографије, географије, социологије, економије, туризмологије и других, како би се село Србије, а нарочито његов простор и нове тенденције у њему, испитале на, по сваку средину адекватан и оригиналан начин.

Савремена проблематика организације центара у селима, изучавана и обрађивана уопштено, а у овом раду третирана као посебан проблем, не може се раздвојити од проблематике организације, уређења и изградње сеоског дворишта, јер су они у непосредној и блиској вези. Неправилно је посматрати морфологију центра, без анализе њених елемената, веза у простору између раније наслеђених садржаја и новије грађене средине. Зато се као неопходно намеће изучавање настајања централних функција

у свим његовим видовима, где ће неспорно један од најважнијих чинилаца да буде сеоски стан, у садејству са примарним и другим јавним садржајима.

Сваком карактеристичном периоду током трансформације начина живота од аграрног, преко занатског до индустријског концепта, и њихових прелазних раздобља на брдско планинским подручјима Источне Србије, одговарао је и одређени начин грађења, обликовања и коришћења стамбених и пратећих простора.

Границе између поменутих подручја, нису егзактне. Објекти у центрима нису по декрету престајали да се граде на један начин, да би од тог тренутка почињали да се конструишу на други. Отуда нема ни егзактних граница између етапа развоја, па ће се оне узимати као апроксимативне. Разлике које се уочавају на прелазима периода, али и унутар неког од њих, резултат су неке радикалне промене у третирању физичке структуре, или збира више мањих модификација на објектима које су слику о њима учиниле битно другачијом кроз одређено временско сагледавање. Модификације односно измене у начину грађења објеката могу се манифестовати као:

- а) гашење одређених стамбених функција или формирање нових активитета у стамбеном простору;
- б) престанак грађења неким старим и почетак формирања кућа или дела објеката новим материјалом;
- в) унапређење стамбеног комфора изменом структуре у функцији, или увођењем одређених инсталација и опреме у објекат;
- г) прелаз са комплетно ручног, аграрног - примитивног начина грађења објеката, преко разрађеног, делимично унифицираног – занатског начина, до извођења, уз помоћ механизације, употребом одређеног броја префабрикованих елемената;
- д) доградња и модификација постојећих објеката, под утицајем нарасле моћи власника и његових накнадних прохтева;

Трансформацију елемената намењених становању, кућа, али и других пратећих објеката у оквиру центара, могуће је анализирати из два угла посматрања.

Промене се могу пратити, ако се за главни предмет истраживања, односно сагледавања кућа, узме:

1. грађевински материјал, од кога су објекти грађени, или који својом присутношћу амбијентално доминира у визуелном доживљају објекта;
2. функционална структура објеката, односно број, међусобни распоред, намена, величина просторија у кући и облик габарита, који оне својим међуодносом одређују.

Ако се промене сагледавају по првој могућој теми, онда се може уочити неколико развојних фаза код кућа брдско – планинских крајева. У самим почецима, радило се о примитивним стаништима, када је корисник градио од материјала који му је био на дохват руке: дрвета и земље. Градили су се закони и колибе од бусенова и уплетеног прућа. У шумским крајевима градиле су се кривуља и лубара у којима су живели сточари. Касније се кућа градила као бондручара, или плетара, које је ипак више било у равничарским крајевима, тамо где је било више земљорадње. Сламни покривач, био је врло заступљен у овим крајевима, пре појеве ћерамиде. Шиндра се није користила. Још касније, куће се раде бондрук конструкцијом и испуном од земље. На спољној страни, облепљују се земљом и тек касније крече. Камен се јављао као грађевински материјал у виду постаментa, односно доњег корпуса куће, са подрумима и сл. Опека ће се појавити тек у 20. веку, пред Други Светски рат, као и цреп. Бетонски елементи јавиће се тек у послератном - последњем периоду развоја кућа ових крајева.

Друга могућа тема из које се сагледава развој (функционална структура), у потпуности одговара развоју поморавске куће, осим што се

временски са њим не поклапа. Услед кашњења утицаја из развијенијих крајева Србије, Поморавља пре свих других, трансформација кућа у брдско - планинским крајевима источне Србије, текла је са закашњењем у односу на ова подручја. Концепција развоја сеоске куће у Србији, може се пратити од времена када она почиње да излази из оквира једне просторије, назване у народу "кућа" или "оцаклија". Међутим промене које су настале у том развоју нису се, како је то показао академик Бранислав Којић, одвијале у свим деловима Србије истовремено и истим интензитетом, и док је почетак овог развоја у равничарским и развијенијим деловима Србије текао још од самог почетка 19. века (1. појас), у планинским и забаченим деловима (3. појас), он је започео у четрдесетим годинама истог века. (Којић, Б., 1949.) По овој подели, територија Србије издељена је на развојне појасеве:

I. појас - долине и равнице;

II. појас - побрђа;

III. појас - планине.

На наредној табели, приказан је шематски приказ развоја српске сеоске куће по развојним појасевима:

ТАБЕЛА IX

ПОЈАСЕВИ	1800.	1830.	1860.	1900.	1930.	1960.	1970.
1. појас	●	●●	●●●	●●●●	■		
2. појас	○	●	●●	●●●	●●●●	■	
3. појас	○	○	●	●●	●●●	●●●●	■

○	примитивна кућа	●●●	троделна кућа
●	једноделна кућа	●●●●	четвороделна кућа
●●	дводелна кућа	■	тројна, новија, симетр. и спратна кућа

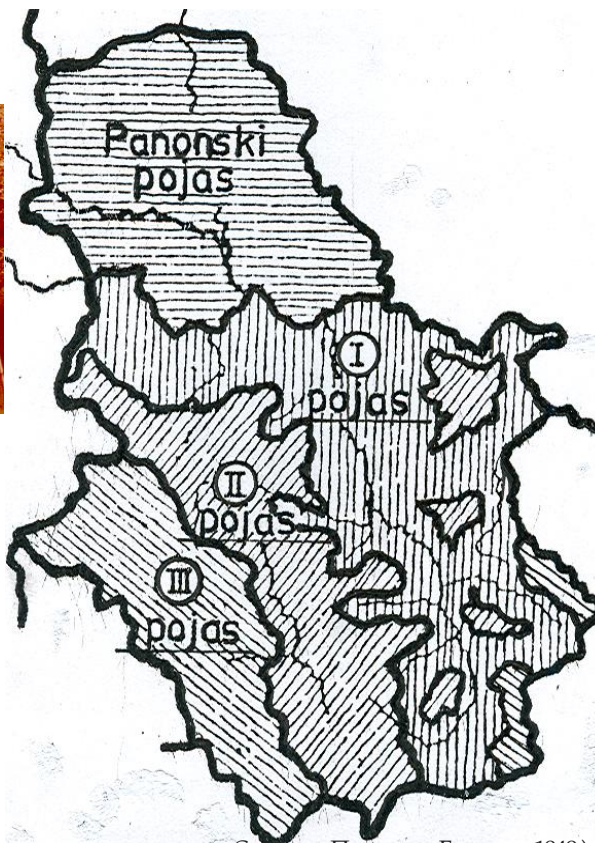
Сл. 8.1. СТАРА КУЋА ЦВЕТАНОВИЋА - ГОРЊА КОЗАРНИЦА, ЦРНА ТРАВА, ИЗ 1887. ГОДИНЕ

Сл. 8.2. САВРЕМЕНА СПРАТНА КУЋА РИСТИЋА-ПОПАДИЋИ, ЦРНА ТРАВА, КРАЈ 20. ВЕКА

Сл. 8.3. ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЋЕ
У МОРАВСКОМ СТИЛУ
(КОД ЛЕПЕНСКОГ ВИРА)

(ИЗВОР: Којић, Б., *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Просвета, Београд, 1949.)
Сл. 8.4. ТЕРИТОРИЈА СРБИЈЕ ИЗДЕЉЕНА НА РАЗВОЈНЕ ПОЈАСЕВЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ КУЋЕ

Сваки појас представља територију на којој се у истом временском периоду јавијао одређени развојни тип куће. Тако се прелаз од примитивне ка једноделној кући, у оваквим подручјима догодио када се у околним нешто нижим пределима јавила већ дводелна, а у долинама и равницама и троделна кућа (1830. г.). Уочава се временско заостајање планинских делова Србије (појас 3.).

Анализом трансформације начина становања у центрима, кроз поједине периоде обухваћени су како примарни карактеристични модели, тако и појаве секундарних и мање битних манифестација одређеног периода, које су важне за глобалну слику развоја традиционалне сеоске куће ових крајева и измену начина и организације живота у њима. Први примери одређене врсте грађења су обично временски удаљени од других и осталих примера и више година. Ово је лако објаснити. Потребан је увек одређен временски период, да одређена животна средина, по правилу патријалхална и конзервативна, прихвати нове тенденције.

8.1. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ АГРАРНОГ ПЕРИОДА

Примитивна станишта и куће аграрног периода у просторима не само центара, већ и читавих насеља више не постоје. Обзиром да је период њиховог грађења и трајања, раздобље целог 18. века и почетних деценија 19. века, ово је и разумљиво. Ипак, ови први објекти и људске творевине, били су генератори зачетака малих агломерација (комшилука, суседства, група кућа), које ће пред крај овог периода представљати једну органску, обликовно компактну масу. Анализа простора и грађења, овде се у највећој мери односи на куће грађене пред крај аграрног периода, када су постигнути оптимални услови становања у односу на предходно стање. Примера ради, сви објекти становања, добили су форму куће, ма како она била примитивно саграђена и првобитна станишта и облици тада се више нису јављали.

Оних најпримитивнијих станишта, једноставног облика, која су се као првобитна развијала на различитим просторима, и центара и засеока, односно широм територије или атара села, никада у брдско - планинским областима нису имала карактер аутохтоности. Ово је и разумљиво, ако се у обзир узме да су ови простори у 17. веку и раније, били пуста, или занемарљиво насељена подручја. Тек крајем 17. века, почиње насељавање ових подручја, становништвом из различитих области, тако да су она своја искуства о грађењу кућа формирала из ранијих постојбина. Та донешена правила грађења, била су на вишем нивоу од примитивних станишта. Њих ипак треба поменути из разлога местимичног појављивања на овим просторима, које се захваљујући интензивном сточарству, понегде задржало и до првих деценија прошлог века.

8.1.1. НОМАДСКИ ПРИСТУП ФОРМИРАЊУ СТАНИШТА

Номадски карактер некадашњег становништва Источне Србије није потврђен. Евентуални докази за својевремено покретање и коначно настањивање становништва на једном месту, могу се потражити осим у другим изворима и у пореклу и основи појединих речи и израза који се свакодневно користе. Тако се значење израза "сталан" и "стајан", меша у неким нашим крајевима. Некоме се може поставити питање: где "стојиш"? или где "седиш"? Бити негде становник, стајати негде, седети негде, бити "староседелац" - то су речи створене када се некада негде застајало у извесном покрету. Отуда и речи "стан", односно "становање". Није немогуће да и израз "село" ('седло'), вуче корење из исте основе. Далеко порекло наведених израза, доказује значај и оправданост некадашњих покрета становништва и првих формирања непокретних насеља, која су се ту задржала до данашњих дана. (Вукосављевић, С., 1965.)

Услед честих оправданих померања и покретања становништва (бежања од турских зулума и освете), у та давна времена првих почетака,

оно је ствари прилагођавало брзим и неочекиваним померањима. Тако су се и кућа, па и пратећи садржаји ако их је било, правили да се могу кад се расклопе, померати са места на место, али за релативно кратка премештања. Тамо где станиште није осмишљавано као лако преносиво, формирано је провизорно и лако, да се без великог жаљења, могло и напуштати. Тај стално присутан осећај привремености код ондашњег становништва, довео је до тога да се о станишту и склоништу размишља на практичан и мање сентименталан начин. Само насељавање или одлука о сталности боравка на одређеном простору, неминовно доноси израду било каквог склоништа. Чак и само кратко заустављање у масовним сеобама, доносило је изградњу земуница и дубирога. У разним збеговима, почев од најстаријих који се памте, подизале су се одређене привремене зграде - ако није било пећина. Тек по сигурном настањивању (по налажењу сигурног места), градили су се стамбени садржаји трајнијег карактера, који су онда имали и елементе постојаности, односно мање мобилности.

Ако се насељава на пусто земљиште, досељеник ће по инстинкту изабрати приближан центар будућег спектра делатности и станиште засновати у замишљеном средишту рада и имања. Ако досељеник затиче већ унеколико насељен простор, заснован као уобличено и формирано суседство или мање насеље, средина у коју долази ће бити расположена да се придоншица настани тек на ободу групације, како не би реметио започето искоришћавање шуме, односно, пашњака, извора воде и сл. Поред свега наведеног, новосел ће се трудити да станиште заснује на простору који обезбеђује близину воде, заклон од ветра, осунчаност и друге погодности. (Вукосављевић, С., 1965.) Истанчани осећај, да за заснивање кућишта изабере максимално добар положај у одређеним природним условима, био је плод искуства из дугогодишњих миграција и сеоба код становништва оног времена, али и неке врсте урођеног номадског инстинкта.

8.1.2. ПРИМИТИВНА СТАНИШТА И МАНИФЕСТАЦИЈЕ

Иако се на посматраним просторима исконски облици становања нису јављали (барем не као етапа у развоју), њихова анализа је неопходна, ради потпунијег увида и логичког одпочињања сагледавања развојних облика настамби. Становништво које се досељавало, претежно при крају 17. века, доносило је знање о грађењу кућа. То знање и искуство формирано је на предходним просторима живљења и то од прапочетака и примарних облика. Осим тога, првобитни облици становања и заклона, јављају се и опстају у каснијим деценијама, након што су као облик смештаја већ превазиђени. Услед експанзивног сточарства, оно се практиковало и у сезонском смислу, па су та првобитна најстарија станишта имала и употребну вредност привременог боравка на бачијама и испаши стоке у току летњих месеци. Њихова кратка анализа дакле, у структури овог рада има потпуни смисао.

Прва склоништа која насељеник подиже граде се од материјала који су били на дохват руке - од дрвета и земље. Најосновнија оруђа за градњу су била секира и ашов, а техничко знање никакво или врло мало. Грађењем ових првих склоништа, управљали су здрав разум и инстинкт. Овакви су заклони служили становништву у време ратовања против Турака за ослобођење и у многим збеговима где се понекад и зима проводила. Примитивна станишта или склоништа, ипак су одиграла своју главну развојну улогу као предходница развијенијим облицима кућа и становања. Она представљају трагове најстаријих облика примитивног и неразвијеног становања. У планинским крајевима не само Србије, јављали су се савардак или дубирог, сибара, шиља, затим бусара и лубара (настамбе претежно кружног односно овалног облика). Земунице, бурдељи, кошаре и колибе, карактеристичне су за источне и североисточне крајеве и правоугаоног су облика, што је по морфолошким одликама знатно ближе првим кућама на овим просторима.

"Примитивна станишта била су у овим крајевима правоугаоног или полигоналног облика. Карактеристични облици на кружној и овалној основи из западних крајева Србије овде се не виђају." (Којић, Б., 1973.)

Посебна категорија ових првобитних кућа јесте "покретна брвнара". Она се могла превлачити са места на место. Била је без темеља. На четири ћошка куће, као подлога, стављана су четири велика камена и преко њих четири укрштена најдебља брвна, "темељњаче", а након њих друга, која су чинила платна односно "дуварове". Веза између брвана остваривана је урезима или усецима. Ова станишта нису имала таван а покривана су даскама (у западним крајевима шиндром), односно сламом. Оваква се покретна брвнара могла расклопити и пренети. Често су на темељњаче додаване закривљене даске, саонице за пренос зими по снегу. Као вид примитивног станишта, није била ретка у планинским крајевима и пашњачким пејзажима.

Примитивна станишта су, без обзира на свој једноставан облик, у многоме одредила будући морфолошки правац развоја типичне куће одређених крајева. Стекавши праксу грађења ових заклона, сељак је добијао идеје и вештину да облик свог места становања стално унапређује и доведе га до оних развијених облика, вредности и сложености, који се у пракси могу срести као традиционалне добро познате куће. Зато је првобитни облик становања, уосталом као и свака генеза од необичне важности по даљи развој ове области. Осим што каснијим обликовним манифестацијама дају исходиште, ове праформе су и важан грађевински морфолошки код.

8.1.3. КУЋА И ГРАДЊА У АГРАРНОМ ПЕРИОДУ

"Као што је познато, народни појам о кући претежне већине Јужних Словена Балканског полуострва везан је за ону просторију где гори огањ или

ватра и у коју се улази или непосредно споља или из трема или преткућа...То је несумњиво реминисценција на првобитни облик куће, кад се она састојала од једне суворе, у којој гори огањ... Нема поузданих података о томе какве су куће Јужни Словени градили при насељавању на Балканском полуострву, али је вероватно да су подизали једноделне куће и колибе, као што се и доцније чинило после сеоба, бежанија и у збеговима; даље је вероватно да су те њихове прве куће, бар у шумовитим пределима Полуострва, биле сличне примитивним кућама закарпатске шумовите постојбине. Можда се тај тип куће одржао кроз средњи век код југословенских отрока и пастира, нарочито у планинама. То су претпоставке.

Међутим знамо да се примитивна једноделна кућа од брвана и плетери или чатме (плетер је двојак: или од прућа или од танких цепчица и само се у последњем случају зове чатма), јавља у знатном броју у свима селима у турско доба; затим као заклон у збеговима. И доцније, после ослобођења балканских држава, одржала се као дом пуке сиротиње и као пастирска колиба. Између ових и једноделне прасловенске куће или оних првобитних кућа, грађених при насељавању на Балканском полуострву, јамачно има везе у идеји: старо искуство и стари начин грађења најпростије куће обновили су се под примитивним приликама турскога времена." (Цвијић, Ј., 1966.)

Како то и Цвијић објашњава, "примитивна једноделна кућа", уобичајен је облик становања у најранијем периоду развоја источних крајева Србије. Иако је по трајању овај период изузетно супериоран у односу на касније, друштвени услови у којима се живело и градило, нису дозвољавали брз прелаз и напуштање овог примарног облика сељачког домаћинства. Оваква једноделна, а врло ретко дводелна приземљуша или потлеушица, трајаће све до појаве праве куће, одигнуте од тла и довољне висине таванице, односно до близу средине 19. века.

Сл. 8.5. КОЛИБЕ НА БАЧЕВИНИ - ПРИМИТ. ОБЛИК СТАНИШТА (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл. 8.6. САВАРАДАК (ДУБИРОГ) - ПРИМИТИВНО СТАНИШТЕ (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл. 8.7. ЈЕДНОДЕЛНА КУЋА ОД ПЛОТА ПОКРИВЕНА СЛАМОМ (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл. 8.8. ОБЛЕПЉЕНА БОНДРУЧАРА СА УВУЧЕНИМ ПРОСТОРОМ (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Риста Николић је обилазећи ове крајеве 1905. године, констатовао егзистирање три врсте кућа "према грађи, крову и целокупноме кроју", али и прелазне типове:

- 1) Приземке или колибаре;
- 2) Сламне куће на гредама;
- 3) Ћерамидне куће различите врсте.

Оваквом поделом кућа које је обилазећи затекао, тадашњи истраживач и путописац, обухватио је читав низ прелазних облика. Може се рећи да је једноделна плетара, као првобитна кућа, предходила свим наведеним облицима, а да се други "велики тип", класична бондручара покривена ћерамидом, појавио на крају наведене поделе у оквиру треће групе. Из тога се може закључити, да је предходна подела нијансирање раздобља између два поменута реперна типа куће ових крајева.

8.1.4. ЈЕДНОДЕЛНА ПЛЕТАРА ПОД СЛАМОМ

О првом типу, Николић каже: *"Према ранијем и данашњем стању, прва кућа и процес њеног развијања (грађе, делова), били су исти готово у свој области између Струме и Мораве, без обзира на нека незнатна издвајања. Због тога кућа и зграде ових крајева у многоме подсећају на неке врањске области...Приземке или колибаре, одговарају кућама на главама или кривуљама у Пчињи и шиљачама у Пољаници. Зову их још: приземкиње, иземкиње, иземнице, иземи. Те су куће међу данашњима најстарији тип куће у овим крајевима. Каквих других особитих старих кућа као да није било...Раније их је било много више, а данас се о њима само зна готово у свима селима. (Николић, Р., 1912.)*

"Остало је у сећању старих људи из махале Тодороваца у Црној Трави да је њихов предак Риста, некада у прошлом веку, кад се оделио од своје браће и са породицом отпочео самостално да живи, направлио себи кућу од прућа и покрио је сламом. Имала је само једно одељење. Такве куће биле су кратког века. У то време

дунђерски занат у нашем крају није био развијен, па су људи самоуко себи правили куће. То је била права народна, фолклорна архитектура, која није имала никакав узор и кућа је на крају изгледала онако, како ју је замислио и израдио њен власник... То је била кућа слична приземљуши и није имала темеље; више је личила на овчарску колибу - много мање на праву кућу. Греде су код приземљуша побијане у земљу. Пошто су имале само једно одељење, звале су се "једноћеличне". Дужина им је износила око 11, а ширина око 7 корака. Димњаке нису имале, ни таван, а покривене су сламом, напрати или бусеном. Огњиште се налазило у средини просторије. Понеко домаћинство је везивало у њој и по које бравче, те је у неку руку служила и као штала." (Симоновић, С., 1983.)

Овај податак, да се у кућама плетарама понекад држала и стока, потврђује и Риста Николић у својим белешкама:

"У свима се тим кућама, спава око огњишта, а до зидова је посуће и остале кућне ствари. У њој стоку везују редовно." (Николић, Р., 1912.)

Плетара под кровином (слама учвршћена лемезима), била је кућа становника Источне Србије током 18. века. Њена скученост, једноставни облици и организација, слаба грађевинска техника, резултат су тешког политичког и економског стања оног времена.

8.1.5. ПРЕЛАЗНИ ОБЛИЦИ КУЋЕ КА БОНДРУЧАРИ

Прелазан тип од једнодељне плетаре са сламом ("приземкиње"), ка бондручари класичног типа, насталој тек у наредном аграрно - занатском периоду (или како их назива Риста Николић: "сламним кућама на гредама") текао је преко два вида куће, од којих се један јаче, а други мање манифестовао.

Пре других, присутна је једноделна (у народу "једноћелична") кућа од "плота" (тесане неправилне дрвене грађе). Зидови су код ње комплетно урађени од плота. Простор је као и код приземне куће - плетаре

јединствен, представља и "кућу" и собу. Остало је све исто као и код првобитног модела: огњиште на средини и над њим леса, двоја врата, прозорчић или обичан отвор је на зиду до врата.

Други вид прелазне варијанте ка кући бондручари ("на гредама"), јесте кућа код које је само соба од плота, док је остали део - "кућа", рађен је као и првобитна плетара, на кривуљама ("главама"). Главни је живот у "кући": ту је већ и разбој, ковчези и сав потрбан прибор за справљање хлеба и готовљење јела. Увек је ту и "по неки брав крупне стоке". Соба још увек нема функцију коју ће добити касније. У њој је одело, "троњ" (у виду дрвеног кревета) за вуну, коже, полице и др.

Врло ретко, појављивала се и кућа брвнара (од обичних брвана, не као у Шумадији). Оне су се могле местимично срести, али не као правило, већ као изузетак, који потврђује сасвим друге законитости средине. Више се економских објеката појављивало у оваквим издањима. Појава оваквих кућа, није разумљива, обзиром на изразиту шумовитост области и колебања у стилу градње каква ће се мање или више јављати током свих ових периода развоја куће.

Прелаз од првих кућа приземљуша, ка сламним бондручарама, одвијао се дакле у два правца:

- 1) мења се само грађа куће (плот или брвна уместо кривуља);
- 2) мења се и грађа (плот) и структура куће (додаје се једна соба).

8.1.6. ОСТАЛИ ОБЈЕКТИ И ОРГАНИЗАЦИЈА КУЋИШТА

Првенствено је овде реч о зградама око куће и у планини. По правилу их има највише око куће. Оне нису заступљене у мери у којој их има у западним и северним крајевима Србије тога времена, али је то разумљиво, из разлога релативног заостајања овог краја у смислу развоја градитељских форми и облика.

Основни узрок проширења домаћинства и формирања окућнице са низом помоћних објеката, јесте рано постојање задружног живота, који се

током времена још више развијао. Ове области будући да нису привредно богате као равничарски предели, нису испочетка ни имале ту разноврсност у грађењу помоћних и економских објеката, нити је она била на високом техничком нивоу.

Зграде око кућа и ван двора, у овој области, веома су сличне са организацијама блиских крајева, али наравно са својим специфичностима. То су: амбар, кош, појата (за стоку), кошара (за ствари), трла, плевња, свињац, хлебна пећ ("фурња"). Осим њих, у овој области постоје и неке карактеристичне зграде, које се само у њој виђају. Такве су одаја или гостионица, клет, колиба (овчарева).

Дворишта су у ово рано време изразито спонтано формирана. Одају амбијент групације сламних кућа са дугачким лемезницама, јер су готово сви објекти, мањи или већи, покривени сламом. На крововима су уместо димњака - комини. Све зграде су направљене од стране самих домаћина, "домашњих" мајстора, који су претежно били дрводеље, јер није било зидања. Зидови су били од чатме или још простији, зграде ниске, дугачке и неокречене.

8.2. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ АГРАРНО - ЗАНАТСКОГ ПЕРИОДА

Као што се за куће и појавне облике аграрног периода (до 1830. године) могло рећи да више не постоји могућност да они буду виђени на просторима Источне Србије, тако се и за исте из времена аграрно - занатског периода (до 1878. године), може констатовати да их готово нема. Врло су ретки и заиста крајње руинирани и изван намене простори и објекти, који су на овом подручју грађени пре коначног ослобођења Србије од Турака. Иако нема објеката задржаних у облику у коме су прављени, многа места, конфигурација терена и остаци материјала говоре о некадашњим локацијама кућа и других објеката.

Период од првих српских устанака до ослобођења, било је раздобље попуштања турских стега и зулума према народу. У то време, први утицаји из удаљенијих крајева почињу да допиру до забачених подручја, па чак и до Црне Траве, која је ова нова сазнања примала претежно отпочињањем одлазака печалбара на рад у северне крајеве и њиховим враћањем са новим искуствима и знањима о свим областима живота, па тако и о начину градње кућа.

Анализа простора и грађења и овде ће се зато пре свега односити на куће и садржаје грађене пред крај аграрно - занатског периода, када се дводелна кућа бондручара, увелико диференцира од свих осталих облика и у развоју куће овог краја и трасира пут ка вишеделним кућама у каснијим периодима. Уз то, стамбени простори добијају максимум у употребном смислу, формирају се и обликују тачно по потребама живота и свако даље унапређење, ићи ће у проширење садржаја, односно повећање комфора куће, уз незнатни измену у одређеним материјалима. Пратећи садржаји око кућа, на окућницама и даље од њих, на испашама, диференцираће се на неопходне и уобичајене, које поседује свака породица и ребе, односно атипичне, које се граде у задругама имућнијих породица. Мора се ипак нагласити да је у добром делу овог периода (негде до половине 19. века), још увек грађена кућа старијег типа, у неком од прелазних облика, какви су анализирани у предходном - аграрном периоду, јер су се тада први пут и јавили.

Осим тога, ово је период у коме се породична задруга као основни социолошки облик овог простора, развија до својих златних година и тако знатно дефинише и карактерише појавне облике у простору ондашњих окућница, као и њихове међусобне односе и организацију. Ово је и време када архитектура кућа овог поднебља, први пут почиње значајније да се разликује од својих првобитних узора из Поморавља и осталих крајева Србије односно јужне Србије и Косова. Може се са сигурношћу утврдити чињеница да је свој донешени карактер изградња кућа у овој области

развила до завидне мере рационалности и једноставности и да је потом у каснијим периодима, тим својим карактером почела да утиче и на обликовност других крајева. Различитост у стиливима грађења по месту настанка (одакле су донети), прерасла је касније у различитост у примљеним утицајима и степену очувања сопственог карактера односно неискварености аутохтоног изгледа и стила.

8.2.1. НАЗИВ И ГЕНЕЗА КАРАКТЕРИСТИЧНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Сваки назив за куће у овом периоду може бити услован и у себи садржати само део референци појединих појавних облика. Ниједан назив није до краја потпун и свеобухватан. Јован Цвијић је читаву групу кућа која се гради на систему греда и испуне од земље, додуше са њој одговарајућим детаљима у обликовању, назвао "моравском" кућом. Област ове куће веома је велика.

"То је боља кућа целе источне и јужне Србије, заједно са шопском облашћу. У једном делу шопске области, (пиротски и трнски крај, Висок и Крајиште), ова се кућа зове "ижа". (Цвијић, Ј., 1966.)

Цвијић даље предпоставља, да је ћерпић, од кога су често прављене ове куће, могао бити најпре употребљен у јужним вардарским областима, где се може *"лако испећи или стврднути под утицајем сунчаних зракова. Иако се с разлогом може предпоставити да су ћерпич и овај тип кућа дошли с југа, ми сада можемо несумњиво само ово утврдити: најстарије куће овог типа у Морави, градили су мајстори печалбари, од горњег Вардара, из врањског и пиротског краја, нарочито Дарковчани и Црнотравци и сељаци из Жлне код Књажевца."*

Риста Николић, ову ће кућу назвати "сламна кућа на гредама", која се по његовим записима појавила након првих кућа приземкиња и њихових подела прелазних облика. За њих ће рећи да се "састоје из два а и три одељења, али поглавито из два: куће и собе". (Николић, Р., 1912.)

Не ретко ове се куће називају "бондручаре", што је и најприхватљивији назив за њих, јер су претежно биле конструисане од

бондручног система греда, па тај назив дочарава и употребу доминантног материјала. Истовремено овим називом обухваћен је и читав низ модалитета у њеном развоју, који ће за куће овог типа (испуњене различитим материјалом и грађом у комбинацији дрвета и непечене земље), бити карактеристични у развоју до појаве зиданих кућа.

Занимљивост куће аграрно - занатског периода црнотравског краја јесте мешавина њених карактеристика. Она је настала спојем исконске навике људи који су и раније живели по планинама у близини шума и обиља дрвета, да граде једноставне правоугаоне брвнаре (плетаре и куће од плота), што вуче корене градње из западних крајева Србије и донешених утицаја "моравског" типа куће, првенствено у погледу материјала за грађење.

Већ је у анализи насеља ове области наглашена њена специфичност у погледу типа манифестовања за целу источну Србију. Колико је карактеристичан овде присутан ибарски тип насеља за источну Србију, толико је специфичан и заступљени тип објекта - бондручара, (специфична за источне крајеве, са функционалном и композиционом структуром брвнаре, што је опет специфичност западних крајева Србије). Ова мешавина, која се касније у развојном току ипак пристрасно приближила "моравском" типу куће, обележила је почетак раста црнотравске куће у аграрно - занатском периоду и годинама пред ослобођење од Турака.

8.2.2. ПРВОБИТНИ ОБЛИК КУЋЕ - БОНДРУЧАРЕ

Током времена, начин грађења у овом пределу у многоме је измењен у односу на пређашњи период. Сламна кућа од побијених греда еволуира у нови тип - "сламну кућу на гредама". Карактеристика ових кућа је у томе што греде нису побијане у земљу, већ су стављане на темеље од камена, а зидови ("дувари"), лежали на тим гредама, на којима се плео плот од

Сл. 8.9. НОВА СЛАМНА КУЋА - СЛАМУ УЧВРШЋУЈУ ЛЕМЕЗИ (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл. 8.10. ЧИФЧИЈСКА КУЋА - ПЛЕТАРА У РАШКОЈ (СЛИЧНОСТ) (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл. 8.11. НОВА СЛАМНА КУЋА СА ЕЛЕМЕНТ. МОРАВСКОГ СТИЛА (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл. 8.12. СТАРА КУЋА МОРАВСКОГ ТИПА ИЗ ОКОЛИНЕ ТЕМНИЋА (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

прућа, блатом облепљен, а покриване су као и предходне - сламом. Ове куће имале су два одељења: "кућу" и собу. Период грађења ових кућа био је релативно кратак. По Ристи Николићу, њихова градња трајала је од половине 19. века, па до ослобођења од Турака (1878. године).

Биле су гломазне и дугачке, веома једноставне - облепљене блатом и нису кречене. Покриване су сламом, а преко сламног покривача стављане су лемезнице. Имале су комин (оцак) и двоја улазна врата. Собе су имале прозоре, на којима је уместо стакла стављана кожа, док простор "куће" није имао прозоре. *"Сами мештани граде куће. Иако знају градити боље куће, ипак у многим селима живе поглавито у тим затвореним кућама."* (Николић, Р., 1912.)

Пропорционални односи на њој, преузети су са куће "моравског" типа, као што је однос пуног и празног, односи маса и сл. али је равна подужна страна на којој је и главни улаз, са малим отворима и равном, блатом облепљеном монотоним површином зида, чини у великој мери незграпном. Допринос томе је и навика да се куће не крече. О томе је писао и Јован Цвијић:

"...Али ове куће, неокречене, често покривене ражаном сламом и кровином, кадшто без оцака и без прозора, чине бедан утисак. Раја није смела кречити и улепшавати куће."

По летопису црнотравском, окречене су биле само црква и школа. Само су те две куће имале стакла на прозорима и биле ћерамидом или плочама покривене, док су све друге употребљавале хартију "пенцерачу" и биле под сламом, ређе под шиндром. Луч је свуда употребљаван за осветљење, а свећњак се могао наћи само у поповској или трговачкој кући.

Има разлога за веровање да су ове куће на црнотравском подручју градили мајстори, дунђери, а понекад и мештани самоуци. Овај тип кућа био је највише заступљен у Црној Трави, одакле је пренет у околна блиска села, где има највише досељеника из Црне Траве (Гаре, Градска, Тегошница...) Риста Николић запажа у обиласку ових крајева почетком

века, да су ове куће када се иде према ивичним котлинама све мање заступљене, исто како су у средишњем делу ове области биле ретке ћерамидне куће.

Уместо трема је пред кућним вратима ретко увучен омањи простор који зову "ћошка". Овај се назив ретко још може чути, јер се и облик више не практикује. Кров је код ових кућа висок, а преко сламног покривача су лемезнице, понекад дуже од кровне равни. Димњак је комин, ако га уопште има и као такав увек се ради по угледу на негде већ виђене, често од плетера са капом.

8.2.3. КОНСТРУКЦИЈА И КОНЦЕПЦИЈА ГРАЂЕЊА

Конструктивни систем сеоске архитектуре овог поднебља, у великој мери, са мањим одступањима, подударало се са истим у другим областима "моравског" типа куће. Оно у чему су се догађала одступања, јесте материјал испуне или врста покривача. Тако о врсти испуне проф. Б.Којић каже: "Бондручна зграда се конструктивно диференцирала према начину испуњавања зидних платна. Најчешће се шупљина између конструктивних елемената стубаца, греда и косника, испуњавала плетером олепљеним земљом са две стране, - начин који је директно преузет од примитивне плетаре. Други начин се ослања на вертикални - палисадни систем грађења: шупљине се испуњавају кратким комадима цепаног дрвета, који се такође облажу земљом са обе стране. Нове сламне куће (по запажању Ристе Николића), будући да су грађене на самом крају аграрно - занатског периода, у предпоследњој деценији 19. века, су "укусно саграђене, као и неке нове ћерамидне, само нису тако покривене". Зидови су им виши, облепљени и често окречени. Састоје се из куће, собе, мање собе ("ћилера") и ћошке (увучен улаз) или само куће, одаје и ћошке. Соба је пространија и због већих прозора боље осветљена. Зове се и "одаја". Како кућа постаје отворенија и развија се, тако се и

поједини њени делови све више усавршавају. Ова "нова сламна кућа", својом појавом на прелазу периода, наговестила је читав низ разних појавних облика кућа, покривених ћерамидом, које ће се у занатском периоду до Првог Светског рата и касније развити и проћи све уобичајене фазе традиционалне сеоске куће овог краја.

8.2.4. ИНСТИНКТ И ФИЛОЗОФИЈА ГРАДИТЕЉА

Инстинкте грађења у дрвету, са логичном употребом других материјала, слагање елемената у законе конструкције, а да би они добили жељену форму и адекватан унутрашњи простор, као склониште за своју породицу, човек ових простора стекао је и развио управо ту, на том терену са обиљем дрвета и довољно земље, траве (сламе) и нешто камена, а шктости сваког другог грађевинског материјала. Утицај за баш овакво првобитно грађење, није могао доћи од других мајстора и познавалаца. Комбинацијом навика донесених из прапостојбине, која није код свих била иста, као и утицаја искустава других у ближој или даљој околини, створени су сопствени укус и потреба становника овог краја, да гради баш такву кућу, каква се овде створила до пред крај 19. века. Ипак свака друга логика или форма, која би била коришћена са датим материјалом не би могла бити градитељски логична и економски и конструктивно оправдана.

Ембрион бондручне куће је у првобитним склоништима од дрвених скелетних импровизација, које су се правиле као заклони на разним локацијама и у разним ситуацијама. Слама као покривач, провлачила се још од тих облика, као заштита која је требала да употреби сувоћу дебелог слоја исте и створи топлину унутрашњости, али и моделује спољну слику која се уклапала и није одударала од околине. Првобитни облици плетера, плотова и дрвено - сламних заклона, били су успешан почетак једног градитељског поступка који је од прве идеје и нивоа скулптуре, водио ка

профаном употребном предмету са високим нивоом рационалности сваког детаља. Иако ови први закони својим изгледом нису имали апликације на облик саме куће, сам процес њихове даље артикулације, бољи избор материјала, бољи детаљи и техника грађења, употреба нових материјала и облика, спровео је идеју првог склоништа у концепт традиционалне куће. Концепт је почео да се развија приземљушом, преко прелазних облика, до ране сламне куће и прве окречене бондручаре, коначно и са ћерамидним кровом и даље до петоделне, па спратне куће и касније декаденције, да би изразио широк спектар специфичних варијација овог типа грађења.

У Црној Трави, је пред крај аграрно - занатског периода, стамбени простор био преплављен објектима исте градитељске филозофије, са мање - више истим нивоом постигнутог стандарда и квалитета израде и комфора. Куће у засеоцима и по махалама, нису се разликовале од кућа у центру насеља.

Једина разлика читавала се у примени стакала за отворе и завршној обради фасаде (кречење) куће. Од тог момента почеће да се разликује архитектура "села", (центра Црне Траве) и обликовање кућа у засеоцима. Док је архитектура становања у засеоцима пратила линију развоја традиционалне српске куће, ова друга у варошици, почела је да даје знаке јавног карактера и повлађује варошком укусу. Ове су се разлике временом повећавале, да би у сваком следећем периоду развоја, биле све драстичније и радикалније.

Врло значајан податак за разумевање идеје бондручне куће је у чињеници да је у почетку њен станар и власник, био и њен градитељ, затим да он то ради готово голим рукама, уз скромни репертоар алата (секира, чекић, мистрија...) и мањих мерних и техничких помагала. Он осим тога одржава и поправља ову кућу, па се тиме још више прожима са простором свог обитавања. Тек кад кућа добија сложенији, а тиме и

рафиниранији облик, ангажује се мајстор, дунђерин, који води грађење, али је главнина посла и даље на домаћину.

Јасно је да пропорцијски односи и систем ове куће није произашао из геометријске апстракције или неког значајнијег интелектуалног предзнања, створеног у мисаоном процесу око естетике, већ је проистекао из логике практиковане конструкције и емпиријски провераваног здравог разума. Ипак, обзиром да су геометрија и логика комплементарне дисциплине, међусобно се преклапају, провоцирају и прожимају, волумен и простор ове ране бондручаре у црнотравском крају, имао је елементе здраве геометрије.

8.3. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ ЗАНАТСКОГ ПЕРИОДА

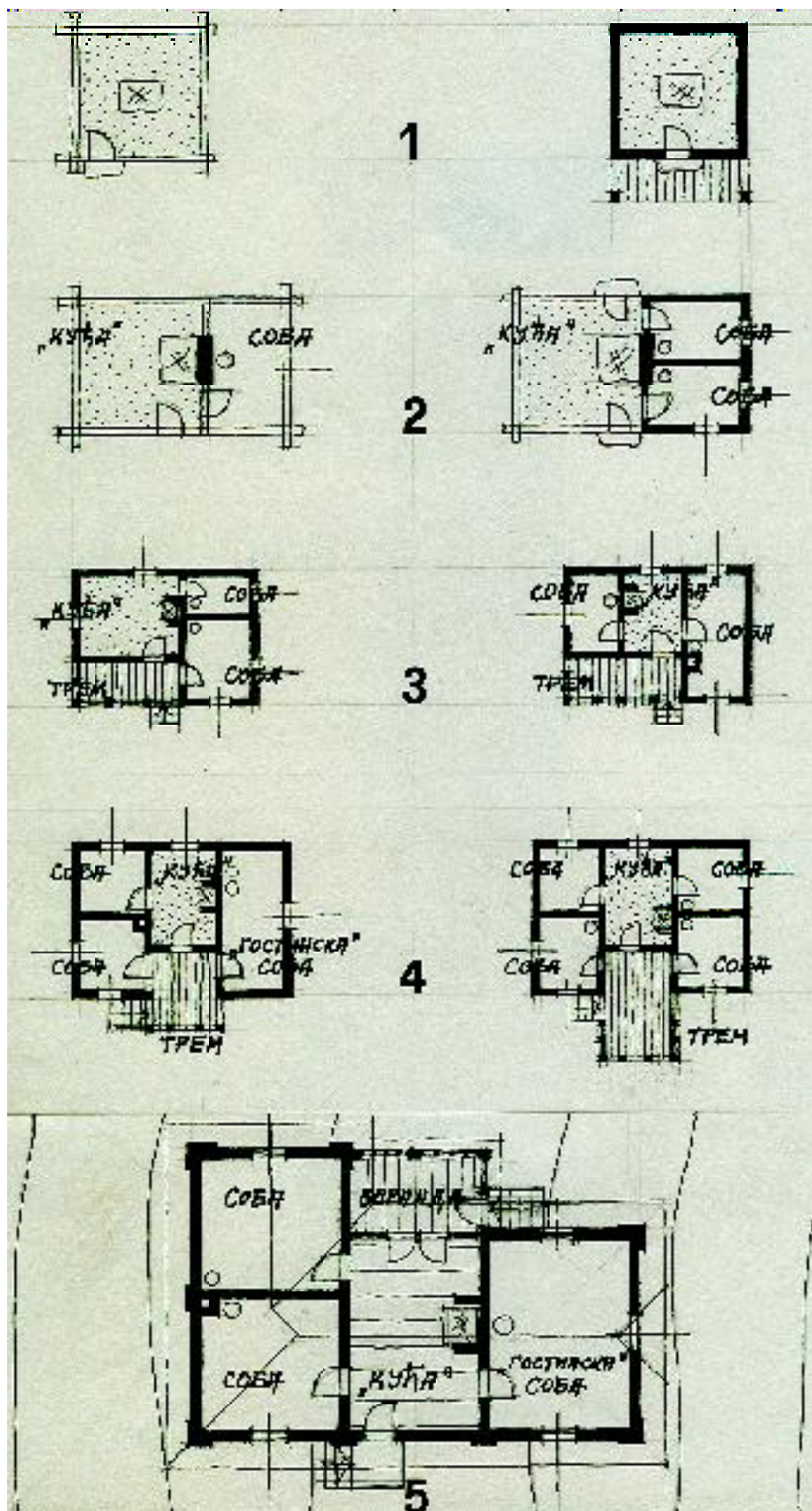
Као што је то већ констатовано, развој од примитивног ка данашњем облику, кућа овог краја доживела је током 19. и почетком 20. века. Она је примала утицаје са околних простора, а истовремено задржавала особености које ово подручје носи, како у погледу природне средине и климе, тако и везано за демографско - социолошке карактеристике становништва и развој народног градитељства. Јављају се на околним развијенијим и богатијим просторима, почетком 19. века прве стамбене зграде брвнаре, са великим простором - "кућом" и собом или собама поред ње. Ако је породица имала млађе чланове или друге ожењене осим домаћина, они су спавали у засебним објектима, који су се налазили поред главне куће ("вајатима"). Оваква искуства и утицаји, допиру до области источне Србије, и развој овдашње куће креће се истим редоследом по угледу на искуства околних развијенијих крајева.

Најстарије куће које се данас могу видети у црнотравском крају, под условом да нису у рушевинама, већ да се њихов облик и концепција може јасно разазнати, било да су још у употреби или већ напуштене, потичу из периода који се карактерише као занатски и који је трајао од ослобођења

јужне Србије од Турака (1878. године) до почетка Првог Светског рата (1914.). Овај је период у смислу градитељског наслеђа које је у њему створено и нових тенденција које су у њему развијене, најзначајнији у хронологији развоја куће и пратећих садржаја ових крајева Србије.

Престанак владавине Турака у јужним деловима Србије, био је главни узрочник за успостављање друштвених, економских и културних услова који су деловали непосредно и на обликовање стана у овим крајевима. Како су се различити крајеви Србије ослобађали од турске владавине у различитим условима и временским раздобљима, тако је и развој сеоске стамбене архитектуре морао бити различит. (Којић, Б., 1980.) Нису се у свим крајевима Србије битне промене почеле дешавати у исто време. Тек је након одласка Турака, кућа у овим крајевима почела да добија више просторија. Првобитно је то била махом дводелна кућа, у овом периоду постаје троделна, да би у првим годинама 20. века, а пред Први Светски рат, стан имућнијих домаћинстава имао већ и четири одељења. Међутим поред новостворене троделне и четвороделне куће, има још врло много домаћинстава, можда у већини, која не могу да изграде себи већу кућу од дводелне. (Којић, Б., 1950.) Ови су се процеси у северним крајевима Србије, где је турска власт раније била смањена, већ одиграли негде половином 19. века и нешто касније.

Ово време обележило је техничко усавршавање куће у границама дотадашње конструктивне и коцепцијске замисли. Многи елементи на кући су унапређени и иновирани, па грађењу већином приступају вични мајстори занатлије, дунђери, јер је за склоп куће тада била потребна и знатна вештина. Осим тога, ово је период потпуног дефинисања и заокруживања окућнице, као основног животног оквира становништва, са постизањем типичних облика и изгледа многих помоћних и пратећих објеката. У центру насеља, дешавају се први наговештаји варошког карактера појединих стамбено - услужних модела куће, који се по први пут развијају и у висину.

Сл. 8.13. РАЗВОЈ ОСНОВЕ КУЋЕ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ ПО ФАЗАМА, ОД ПРИМИТИВНОГ - ЈЕДНОДЕЛНОГ КА РАЗВИЈЕНОМ ВИШЕДЕЛНОМ ОБЛИКУ, ТЕКАО ЈЕ ПО УГЛЕДУ НА МОРАВСКИ ТИП КУЋЕ. ТРЕМ НИЈЕ БИО ПРАВИЛО.

Иако знатно краће од предходних, ово раздобље донело је мноштво новог и непредвидљивог у свом градитељском манифестовању. Занимљиво је да ће извешан прекид и стагнацију у развојном и обликовном току куће, донети појава такозване "дунђерске" куће, "на ге", или "на глагол". Овај феномен који се манифестовао почетком 20. века, више је скренуо развојни ток традиционалне куће на селу овог поднебља, него неки опште познати друштвени процеси (Први Светски рат). Скретање са логичне линије развоја српске традиционалне архитектуре има много исходишта. На примеру стамбене архитектуре Црне Траве са краја 19. и током 20. века, од занатског периода до данашњих дана, могу се препознати многа од тих несрећних околности.

8.3.1. РАЗВОЈ МОРАВСКОГ КАО УГЛЕДНОГ ТИПА КУЋЕ

За развој црнотравске, али и уопште куће у источној Србији занатског периода, од необичног је значаја њен узор и главна моделска одредница - "моравски" тип куће, који се развијао нешто раније у Поморављу и околним крајевима, махом у сливу притока Мораве. Својом основном концепцијом, поставком на терену и обликовним особинама, црнотравска је кућа имала своје исходиште у овом значајном правцу развоја српске традиционалне сеоске куће.

У различитим привредно - културним зонама, просторно - функционални, конструктивни и обликовни развој сеоске породичне куће настајао је и усавршавао се током 19. и почетком 20. века у зависности од природне средине, основног смера пољопривредне производње, етничких и демографских карактеристика становништва и инвентивности и искуства народних градитеља. Развој сеоске куће је већ довољно изучен и обрађен у литератури, (Којић, Б., 1973.) па га је овде значајно размотрити само у најкраћим цртама, онолико колико је то од значаја за сагледавање развојног тока куће источне Србије и уочавање битних сличности и

разлика, како од регије до регије, тако и између засеока и центара у селима, а које су условиле да архитектура буде баш таква каква јесте.

Констатовано је већ да се код једноделних облика (колибе плетаре и куће бондручаре) програмски и функционално разлике не уочавају. Разлика је у конструктивном погледу, у томе што је једноделна кућа одигнута од терена и има довољну висину просторија, али и у општем обликовном утиску. Овај прелазни тип (једноделна кућа) егзистирала је врло кратко, јер су друштвено економски услови омогућавали бржи развој. Од неоспорног утицаја на овакав прелаз било је и укидање феудалних односа у Милошевој Србији у трећој деценији 19. века и настајање слободног сељачког друштва. (Симоновић, Ђ, 1980.)

Једноделну су замениле дводелна и троделна кућа, код којих се већ разлучују функције на:

1) "кућу", односно заједнички простор за дневни боравак, припремање хране и обедовање, пријем гостију и све друге дневне активности (у почетку у њој се и спавало око огњишта);

2) собу или собе, које служе за спавање, чување ствари, рад на разбоју и друге интимније активности породичних задругара појединачно.

Уз ове просторије, у Поморављу, Источној и Јужној Србији, јавља се и трем испред улаза у "кућу". Обичај градње трема су у ове крајеве пренели новодосељени становници и мајстори из јужних крајева (Косово, Метохија, Македонија).

"Наведени просторно - функционални типови сеоске породичне куће, без обзира на коришћени грађевински материјал (брвнаре, полубрвнаре, бондручаре, шиндра, ћерамида), били су најраспрострањенији у другој половини 19. и почетком 20. века у првој и другој економско - културној зони земље (равничарски и брдски региони). У неким подручјима друге, а посебно у трећој зони (планински региони), овакве се куће јављају касније, а понегде су се одржале све до сада." (Симоновић, Ђ, 1980.)

У равничарским ратарским регионима Поморавља и речних долина Источне и Јужне Србије, основни грађевински материјал чинила је земља, грање и пруће. За зидове кућа, прво је коришћен плетер, облепљен блатом, а потом бондрук испуњен земљом. Објекти су покривани ћерамидом. У овим крајевима, од сламе као покривача, одмах се прешло на ћерамиду, а потом цреп. Шиндра није, или је врло ретко коришћена.

У западним и југозападним регионима, код развијених породичних задруга, број просторија у кући није, или је незнатно повећаван. Ту су на двориштима грађени "вајати". Насупрот овоме у Поморављу нема "вајата", већ се кућа проширује новим просторијама. Нека врста комбинације практикована је у планинским крајевима Источне Србије. Овде су "вајати" грађени само у делу породичних задруга, а и онда би служили само до оснаживања млађих чланова породице, који су се онда осамостаљивали на новом терену, формирајући ново огњиште и кућу на њему (више о томе већ је речено у делу 7.3.2.1. Деоба и наслеђивање).

Док су у Западној и Југозападној Србији, први мајстори долазили из Босне (Осаћани) и били специјализовани за грађење у дрвету, у Поморављу, Источној и Јужној Србији, мајстори су углавном били из јужних региона, специјализовани за грађење од материјала за које је основна сировина земља.

На тај начин, посредним или непосредним утицајима у већем или мањем обиму, развијала се и стварала архитектура српског села кроз 19. и почетак 20. века. Њу су уобличавали безимени мајстори, надогрђивали је и усавршавали око сто година. Поред перфектног занатства, јасних изражајних облика, како у целини, тако и у детаљима, сеоску породичну кућу карактерише потпуна функционалност и конструктивна јасноћа, стварана углавном скромним средствима и локалним грађевинским материјалима.

8.3.2. ТИПИЧНА БОНДРУЧАРА ПОКРИВЕНА ЋЕРАМИДОМ

Ова кућа је практично трећа фаза у развоју куће ових крајева, ако се прихвати подела какву је по обиласку овог подручја почетком века, успоставио Риста Николић. Јавља се тек од ослобођења (1878. година). За време Турака овакве куће нису рађене, због тога што хришћанска раја није смела имати лепше и боље куће од Турских. "Турцима се нису свиђале ћерамидне куће." (Николић, Р., 1912.) Понека оваква кућа је имала "ајат" - трем, по угледу на "моравски" тип куће. И међу овим кућама разликују се две групе: старе и нове ћерамидне куће.

Старе ћерамидне куће су оније, неокречене или мало закречене. Састоје се од "куће", собе и неког другог мањег одељења ("ћилер", "одајче"). На прочељу, пред улазом имају "ајат" или ћошку. У великој мери су без трема ("ајата"), па изгледају затворено као и предходне "сламне" куће. Димњаци су прости, неокречени и обично са настрешницом, па их зову "комин". Прозори су омањи и са капцима. По унутрашњем распореду, ове куће су старог кроја и начина размишљања. Све је готово исто као и у предходним "сламним" кућама.

Нове ћерамидне куће грађене су од последње деценије 19. века. Разликују се од предходних и по спољашњем изгледу и по распореду просторија. Довољно су високе и квалитетно саграђене. Имају отворен изглед. Са предње прилазне стране често је трем (који се од "ајата" разликује јер је уздигнут и има довољну висину). Овакве куће градиле су се претежно у оним деловима ове области где је било добрих мајстора - дунђера. Црна Трава је уз област Власине, свакако спадала у таква подручја. И обрнуто, оваквих кућа мање је било у оним селима где није било добрих мајстора. Ту су ћерамидне куће махом неокречене и затвореног непривлачног изгледа. Кућа сасвим новијег типа није било.

Риста Николић је забележио ретке ране појаве новијих кућа у то време, као и друге специфичне појаве:

"...Најновијег типа биле би куће, које готово у свему одговарају варошким и по броју соба и по животу у њима. Таквих кућа има у појединим централним деловима ("село") данашњих села. Неке су двокатне али их је мало... Осим ових ћерамидних кућа има и кућа плочом покривених, само их је мало и то у по неким насељима. Неке су пола под ћерамидом (слеме крова), а пола под плочом... Поред тих, потпуности ради, треба поменути старе турске куће, које су заостале са зградама и целокупним двором (високим зидовима ограђеним) у селима где су живели Турци." (Николић, Р., 1912.)

8.3.3. КАРАКТЕРИСТИЧНИ МОДЕЛИ КУЋЕ ЗАНАТСКОГ ПЕРИОДА

У Црној Трави, као и у великом делу Србије реч кућа има двоструко значење. Кућом се назива сам целокупни објекат, али и средишња - главна просторија у којој је огњиште (која има улогу дневних потреба домаћинства, а у почетку и ноћних - спавање). Распоред просторија рађен је овако: на средини је "кућа", према доњој страни (обично југоисточној), је велика "голема" соба, а са горње стране према брду или северозападу је мала соба (собе). На средини "куће" или уз горњи зид према малим собама је огњиште. Изнад огњишта се израђивао камин - "комин".

Поуздано се зна, да је једна од првих нових ћерамидних кућа била кућа Русима Цветановића из Горње Козарнице. Она у најбољем смислу одсликава карактеристике традиционалне куће области Црне Траве, у периоду када су утицаји из брдско - равничарских крајева обилато учествовали у осмишљавању ових објеката. Градили су је домаћи ("домашни") дунђери током 1887. - 1888. године. Кућа је данас урушена.

Иако постављена управно на нагиб терена, ова кућа је прилагођена том природном услову. Испод доње половине објекта, сазидан је подрум од притесаног камена, довлаченог из "мајдана". У њега се улази са сокака испод објекта. Осим ниских врата, на подрумски зид је уграђен и један мали отвор, какав је чест на оваквим кућама. Диспозиција главног дела

приземља је уобичајена: осим "куће", постоји и "голема" (дневна) соба и једна мала соба. Све ово било је испланирано у габариту облика правоугаоника. Петнаест година касније, односно 1903. године, када се многе куће у околини граде у старту као четвороделне, дограђена је још једна мала собица, одмах поред улаза, а испред камина (огњишта), која улазу у кућу даје и пријатну просторну заштиту и "лећа", тако да је кућа добила угаони облик (облик ћирилићног слова "Г"). Сада кућа има поред "куће" и собе и два мала собичка. Овакав распоред одговара овој фази развоја сеоских стамбених објеката.

У Црној Трави се најновији тип четвороделне куће која је од почетка тако замишљена, покривене ћерамидом, појавио најпре у засеоку Дрндари (Чука), а власник куће био је Стамен Стевановић. Грађена је на самом почетку века. Та је кућа по броју одељења и унутрашњем уређењу одговарала савременој кући прве половине 20. века. Имала је "кућу" са огњиштем према једном зиду уз преклад и кут, "големим" и малим вратима, комином изнад огњишта. Прилике су диктирале да се баш у Чуки појави прво стакло ("џам") на сеоској кући. По речима мештана, прво стакло у Црну Траву, донето је из Турске, још пре ослобођења од Турака. Донеле су га кириџије, преносиоци робе за потребе трговаца. То је био наговештај виднијег напретка у овом планинском крају.

Убрзо за овом првом, јављају се почетком века и друге четвороделне сличне куће, правоугаоне или "на ге", са обавезним подрумом, застакљеним прозорима, огњиштем са прекладником... Димњаци су грађени од чатме (преплета) и облепљивани су блатом. "Куће" код ових објеката нису имале прозоре.

Једна од таквих кућа, која се својом лепотом истицала у односу на друге, била је кућа Ивића у самом центру Црне Траве. Грађена је додуше много касније од поменутих, негде пред Први Светски рат, а завршена одмах иза рата. Овде је интересантна због њених богатих украса од дрвета. Била је такође бондручара, "пуњеница", са великим "комаком" (тремом) и

необично лепа. На тој кући градитељ се показао као естетa и мајстор са смислом за пропорције. Кућа је личила на моравски тип и имала је на трему већи број полукружних лукова. Страдала је у Другом Светском рату.

Треба уочити местимичну појаву изузетних кућа у то време, било по богатству садржаја који се у односу на друге код њих јављају, било по наглашеној естетици, која се код њих могла запазити. Све оне, су својом посебношћу само потврђивале правила грађења у овом периоду, која су карактерисали: бондрук конструкција, испуна од земље, "отимање" подрума од тла у камену, богати кровови са ћерамидом и изражајним димњацима и стрехама, троделност и четвороделност у простору, рационалност у погледу избора димензија и материјала, местимична застакљеност отвора и појава лепих тремова испред целе или дела прилазне фасаде.

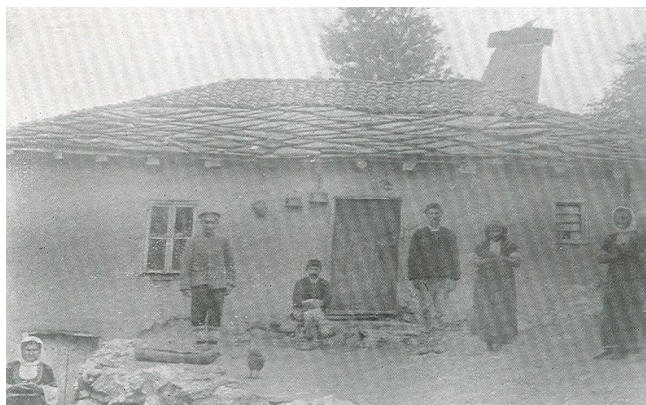
Дворишта су углавном ограђена, нарочито у селима (централним деловима села, где су и економски садржаји редуковани, јер је у њима бивало све мање чисто пољопривредног становништва). Међутим по махалама је двориште често неограђено, остављено због своје пространости да буде неомеђено. Често је у оквиру дворишта високо растиње (шумско дрвеће), најчешће храст или буква. Ограде се кад их пред кућом нема, ипак виђају према блиским ливадама и њивама, као да се осим практичних забрана (због стоке), жели постићи и физичко одвајање непосредне окућнице и радних површина.

8.4. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ ЗАНАТСКО - ИНДУСТРИЈСКОГ ПЕРИОДА

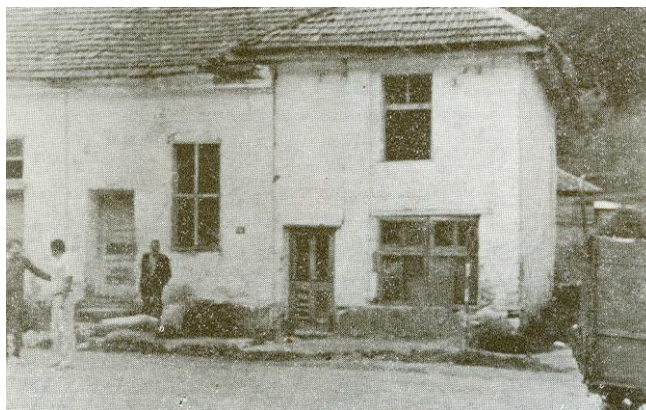
Може се констатовати да је на територији Источне Србије, у раздобљима до 1915. године, народ који је ту живео, имао углавном исту друштвену и политичку прошлост. Природни услови су такође били слични, па се култура становања релативно добро једнообразно

Сл. 8.14. СТАРА ЂЕРАМИДНА КУЋА-БОНДРУЧНА КОНСТРУКЦИЈА (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл.8.15. СТАРА ЂЕРАМИДНО - ПЛОЧНА КУЋА-КОМБ. ПОКРИВАЧ (ИЗВОР: Николић, Р., 1912.)

Сл.8.16. ПРВА ЗИДАНА КУЋА У ЦРНОЈ ТРАВИ (Кафана Момчиловић),1906. (Симоновић С.,1986.)

Сл. 8.17. СТАРА КАФАНА ИВИЋА, ПРЕД 2. СВ. РАТ У НАСЕЉУ ЈЕ9КАФАНА (Симоновић,1986.)

формирала и мењала. Разлике су се наравно запажале у погледу постизања одређеног нивоа стамбеног стандарда, а територијално су се манифестовале кроз систем концентричних кругова, који су представљали културна подручја и ниво развијености појединих области.

Све до пред крај 19. века, зиданих кућа у сеоским насељима Србије није било. Услови су диктирали да преовладава бондручара. Наиме током 18. века многи крајеви Србије готово су били опустели, живот је замро, па се појавила млада шума и то не само по брдима, већ и по равницама. (Којић, Б., 1949.) Управо мноштво младе шуме, условило је градњу кућа од материјала који је обилато нудила сама природа.

Још после ослобођења од Турака, специфичне делатности и тражење зараде ван пољопривреде (попут печалбарства у Црној Трави као карактеристике овог краја), почеле су да се развијају у већим размерама, што је изазвало и интензивније кретање људи по разним крајевима земље. Одлазећи по другим селима и градовима да тамо граде куће, преносили су уједно свој начин грађења у те крајеве, с тим што су конструкције и облике објеката прилагођавали према приликама у местима у које су одлазили. Неминовно су обичаје, иновације у грађењу и нове тенденције, па и моду грађења кућа морали доносити и назад у своје крајеве, модификујући полако али видно градитељство у њима. Тако су, враћајући се кући, доносили нова искуства и прелазили на градње куће старог типа, али новог изгледа или са употребом нових детаља.

Новина је било и у погледу конструкције куће, али и у броју и распореду одељења. Иако су још на почетку 20. века почеле да се граде куће од цигала, било их је мало. Тек у овом периоду (занатско - индустријском), између два Светска рата почињу местимично, и то код боље стојећих породица, да се граде "зиданице" и то квалитетније, од чвршћег материјала, и модерније. У погледу функције, без обзира на материјал од кога је кућа грађена, у овом периоду свако одељење добија своју намену. Осим тога и унутрашњост кућа нагло је модернизована.

Једном речју, култура становања, начин живота па и исхране и одевања, почео је да се мења. Напуштају се постепено старе заблуде и предрасуде. Настаје ново културно доба. Култура живљења покушава да сустигне варошку. У центрима села и засеоцима, све су чешће ницале лепе куће, на које се становништво лако навикавало. И данас би неке од њих, које су сачуване током Другог Светског рата, могле ући у естетску па и функционалну конкуренцију са кућама које су грађене много касније.

8.4.1. РАЗВОЈ ФУНКЦИЈА И ПОБОЉШАЊЕ МАТЕРИЈАЛИЗАЦИЈЕ

У планинским крајевима о којима је овде реч, развијени тип традиционалне куће бондручаре, постао је уобичајен и широко распрострањен тек у првим деценијама 20. века. Сада свако одељење добија своју намену: "кућа" је служила као кухиња (она је то у старој варијанти и раније била), "голема" соба постаје дневни боравак, али и спаваћа соба родитеља, затим спаваће собе развијају даље своју првобитну намену, мала соба служи као остава; редовно је постојао подрум у коме су држани пре свега артикли за исхрану. Ретко се понегде могло видети и мало одељење које је служило као купатило, али без санитарних уређаја.

Израженију заступљеност четвороделне и петоделне куће у овим крајевима можемо уочити тек између два рата и то код економски јачих породица, где је породична задруга била развијена. Код ових типова, основна просторија у објекту "кућа", постепено и веома споро губи своју ранију функцију и своди се на стамбену кухињу, пошто се огњиште гаси (замењује га стари црни шпорет на дрва). Код већине оваквих објеката, редовно се појављује нова врста тзв. "гостинске собе", која *"ће касније између два Светска рата и после Другог Светског рата да постане саставни програмски садржај сваке сеоске породичне куће"*. (Симоновић, Ђ., 1980.)

На овакав просторни развој куће, утицали су и демографско - етнолошки чиниоци. Она се углавном јавља у оним засеоцима и код оних

породичних задруга, где су грађени "вајати" за спавање млађих ожењених чланова домаћинства, и где је цела велика породица становала у једној згради. Како су у овим крајевима мимо општег правила ипак били заступљени и "вајати", за овакав развој куће заслужни су највероватније други чиниоци, нпр. утицаји и прихватање тенденција у изградњи из крајева у којима је становништво сезонски радило, тежња ка заснивању своје главне куће - свог огњишта у каснијим годинама живота и др. Трем се и код овог развојног облика јавља само понегде, а имајући искуство са оштром климом, градитељи га временом сасвим изостављају, а уместо њега, или остављају нише код улаза, или прочеље куће остављају у равни, што је најчешћи случај.

Једно је ипак заједничко свим стамбеним објектима ових простора, кроз њихов период развоја, а то је: *"У свим наведеним развојним типовима сеоских породичних кућа не налазимо и саставу стана: предсобље, односно посебан улазни затворен део (сем отворених тремова код "моравске куће"), приручну оставу за храну, која се и даље чува у другим просторијама и зградама на дворишту, у "кући", или у кухињи. О санитарним просторијама (купатила, клозети) у стану или некој другој згради на дворишту у то време није се ни помишљало, не само у селима већ и у градским насељима, а посебно варошицама и варошима."* (Симоновић, Ђ., 1980.)

Код сасвим касно направљених кућа, око 1930. године и нешто раније, систем градње није више бондрук, већ опекарски производи, а камен се и даље интензивно користи за подрумски део објекта. Терамиду на крову замењује цреп. Кућа почиње да добија варошки изглед и само поједини елементи откривају њен сеоски карактер.

Тако је прва зидана кућа у Црној Трави кафана власника Момчиловића, грађена још у предходном периоду 1906. године. Као везивни материјал коришћено је блато, а малтерисана је кречним малтером.

Већ 1910. године, у "селу" – центру је изграђена (такође опеком) и друга кафана, али много боља и естетски складнија од прве. Фасада је била модерна за оно време, са мноштвом украса, што указује на вештину градитеља, ниво савладаног заната и утицаје који су још тада допирали до ових крајева. Зидана је и малтерисана кречним малтером. Темељи су рађени од камена, а сокла од босираног камена. Кућа је имала и атику. Фасада је прошарана хоризонтално профилисаним венцима - прозорским и парапетним, са већим бројем пиластара и профилисаних стубића. Урађен је и балкон од тесаних греда. Столарија је, нарочито спољна, рађена са многим украсима.

Независно од поменутих појединачних примера, кућа овог периода је програмски, развојно и обликовно логично проистекла из предходног развоја, који је прошавши фазе од једноделне до петоделне, задржао неке фундаменталне одлике ("кућу" и огњиште у њој, распоред соба, препознатљиву форму крова и димњака, подрума испод једне (две) собе), али је истовремено снажно искорачио ка новим градитељским просторима, претећи да у једном тренутку пређе у декаденцију, што се после Другог Светског рата и догодило.

8.4.2. КУЋИШТЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Дворишта, или кућишта у збијеним засецима разбијеног типа села брдско - планинских крајева, одликују се и у овом периоду потпуно неправилним обликом. Осим тога, веома су различита једна од других. Ово је и логично, обзиром на спонтаност у њиховом настајању и промене кроз које су у различитим периодима ове целине доживљавале (деобе, нова грађења, продаје или измена намене делова...). Најчешће су кућишта подељена на функционалне делове :

- 1) кућно двориште;
- 2) стајско двориште и
- 3) окућница.

Све су ове површине релативно велике, нарочито окућница, па је цело кућиште пространо, и обилује зеленилом. Нису ретка дворишта, у којима су објекти неправилно лоцирани и измешани по функцији, што потврђује њихову спонтану генезу и развој. Блокова кућа, збијених у густе групе, како се то у збијеним селима осталог дела источне Србије могло видети, скоро да уопште и нема. Изузетак су кућишта у појединим засеоцима, у којима су се услед скучености простора (поред водотока и у подножју падина), стамбени и економски објекти односно читава дворишта, веома блиско лоцирали (на пример Доња Козарница).

Композиција дворишта је слободна и спонтано формирана. Конфигурацијом терена, а често и природним међама, дворишта су подељена на ситније саставне елементе, који носе своје називе зависно од намене и навика корисника. Осим разуђености површина, значајна одлика кућишта овог краја је и већа бројност ситних грађевинских објеката. Могу се ипак уочити извесне законитости у лоцирању објеката:

а) стамбени објекти су најчешће на сувим терасастим деловима земљишта, централно постављени у односу на двориште. Управо због тога, кућно двориште по правилу не лежи уз сеоски пут, већ се до њега долази кроз окућницу;

б) остали објекти, а нарочито прљави економски, заузимају периферније положаје и у близини су мањих долина.

Постепеном деобом простора и стварањем нових домаћинстава, или делова домаћинстава отцепљених чланова (у "вајатима"), првобитна окућница се смањује, дели међу браћом, продаје суседу, или намењује другој делатности. Ако се двориште налази на нагнутом терену, оно тада добија диспозицију издужену по изохипси.

У селима брдско - планинских подручја Источне Србије, у овом периоду, све се више јављало осим чисто сеоских или пољопривредних и мешовито кућиште, нарочито код занатлија и нових службеника,

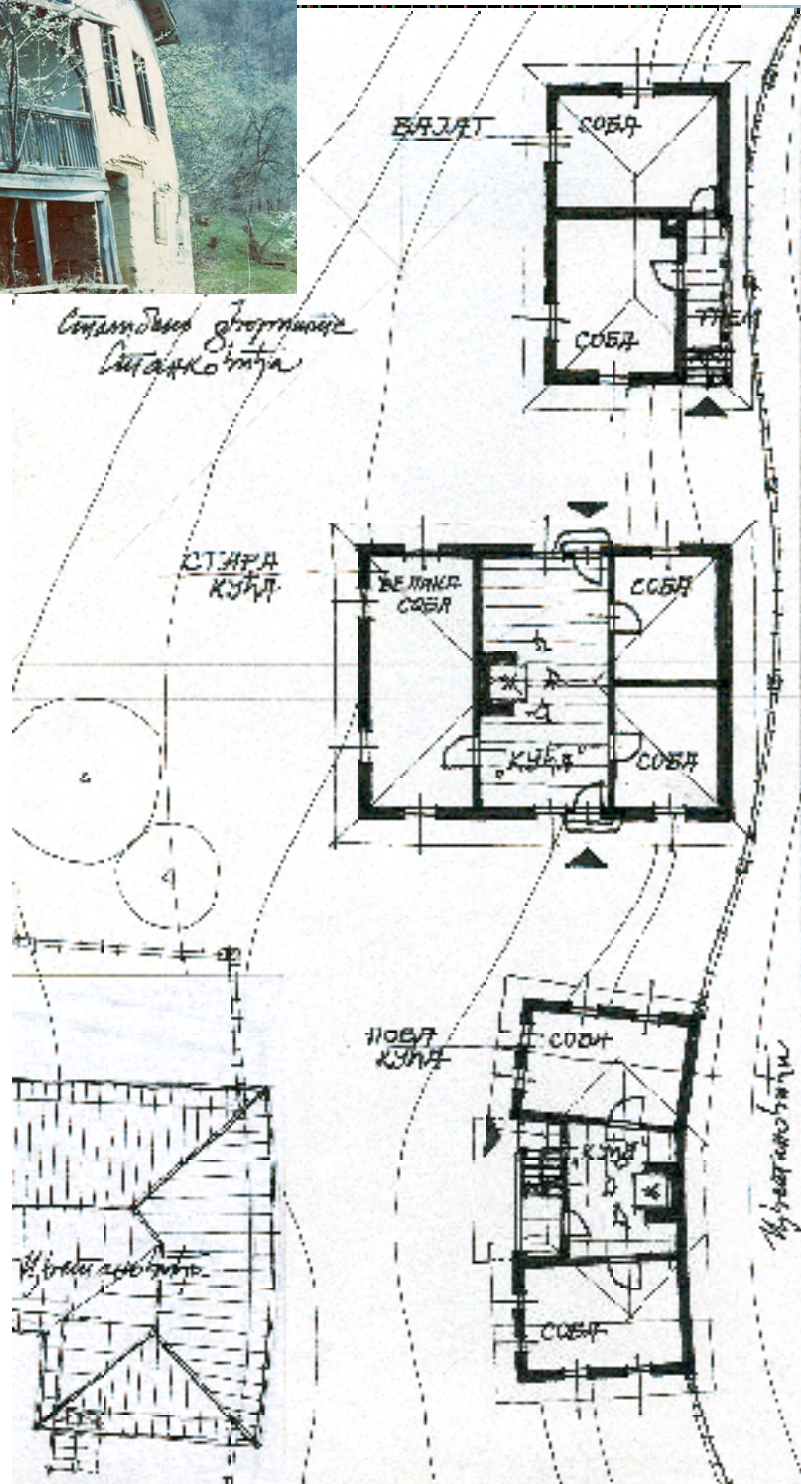
становника који су обављали послове управе, културе, здравства и привреде. Она су лоцирана махом у сеоским центрима, мада их од тада све више има и по засеоцима. Код њих се пољопривредни садржаји знатно смањују и прерастају у секундарну делатност, а не ретко их уопште и нема у оквиру дворишта.

Често се уместо грађених, на међама налазе природни браници (јаруга, камењар, шибљак и сл.) који су служили као преграда и заштита од упада стоке у двориште. Не ретко, понеки објекат је на самој међи према путу, па он уједно чини и ограду. У време пред Други Светски рат, градиле су се у центру насеља и постојаније, модерније ограде комбинацијом зиданог камена и гвоздених елемената, које су својим изгледом наговештавале урбанизацију средине.

8.4.3. ДЕОБА ПРОСТОРА И ОДВАЈАЊЕ ЗАДРУГАРА

На појединим кућиштима могло се затећи више груписаних кућа, различито оријентисаних. Обично је то најстарија кућа и остале касније саграђене, формиране било као нова огњишта, било као "вајати", од којих су неке постављене "на ћелицу", а неке издужено по изохипси. Ово се може објаснити скученошћу простора за проширење окућнице, у условима пренасељености и многољудности породичне задруге, а истовремено и потребом за изградњом нових стамбених и других пратећих садржаја.

Код развоја окућнице, њеног облика и карактера, велики утицај имала је деоба породичних задруга. Наиме, ожењени чланови задруге, не одцепљују се одмах (о томе је било речи у делу 7.3.2.1. Деоба и наслеђивање). Један период живота они проводе у засебним објектима за то намењеним, "вајатима", који нису засебне куће, већ одвојене собе за смештај ствари и спавање њихове уже породице. Тек нагомилавањем оваквих садржаја, када простор постаје некористан и скучен, а уз то ако су

Сл. 8.19. РАЗВОЈ ПОРОДИЧНЕ ЗАДРУГЕ И ФОРМИРАЊЕ НОВИХ ДВОРИШТА И ВАЈАТА. ДВОРИШТЕ СТАНКОВИЋА У ГОРЊОЈ КОЗАРНИЦИ. ПРИКАЗАНЕ СУ ОСНОВЕ ПРВОБИТНЕ СТАРЕ КУЉЕ И НОВОФОРМИРАНИХ ОБЈЕКТА: НОВЕ КУЉЕ (НА СЛИЦИ) И ВАЈАТА СА ЊИХОВИМ МЕЃУОДНОСИМА

се стекли и финансијски услови, један или више чланова задруге се одцепљује у засебно кућиште.

Пример за то је стамбено двориште породице Видена Станковића у засеоку Горња Козарница у Црној Трави. Првобитно настали објекат је главна четвороделна кућа, грађена након ослобођења од Турака, постављена на "ћелицу", управно на изохипсе, са типичном организацијом и карактеристикама које су анализирани кроз трећу развојну фазу ових објеката (занатски период). Кућа је грађена око 1880. године, и представљала је стамбени оквир трогенерациске породице, која је бројала 13 чланова задруге.

После Првог светског рата, 1919. године, један од Виденових синова подиже одмах до старог објекта своју кућу, која је по својим карактеристикама потпуно нова. Она за разлику од старе куће дужом страном прати изохипсе, бежећи од објекта блиског нижег суседа. Кућа је од почетка рађена са намером, да се подели на наследнике: две једнаке собе, два једнака подрума испод њих, заједничка "кућа" са огњиштем и заједнички необичан трем "ајат" са улазом. Кров ове куће потпуно је атипичан, сложен по конструкцији и делимично на две воде, што проузрокује у овом крају ретко виђена трапезаста прочеља.

У неподесним условима скучености простора, градитељ се сналазио, правећи компромис са тереном и одступајући од утврђених канона за изградњу кућа тога времена. Као веома лепа и необична, својом уникатношћу освежавала је околину и била подстицај за градитељске бравуре, које ће се у блиском простору десити у каснијим годинама. Кућа је једина која још постоји на приказаном дворишту и све до недавно је напуштена одолевала старости. Сада се већ спонтано урушила, услед некоришћења, неодржавања и природне ерозије.

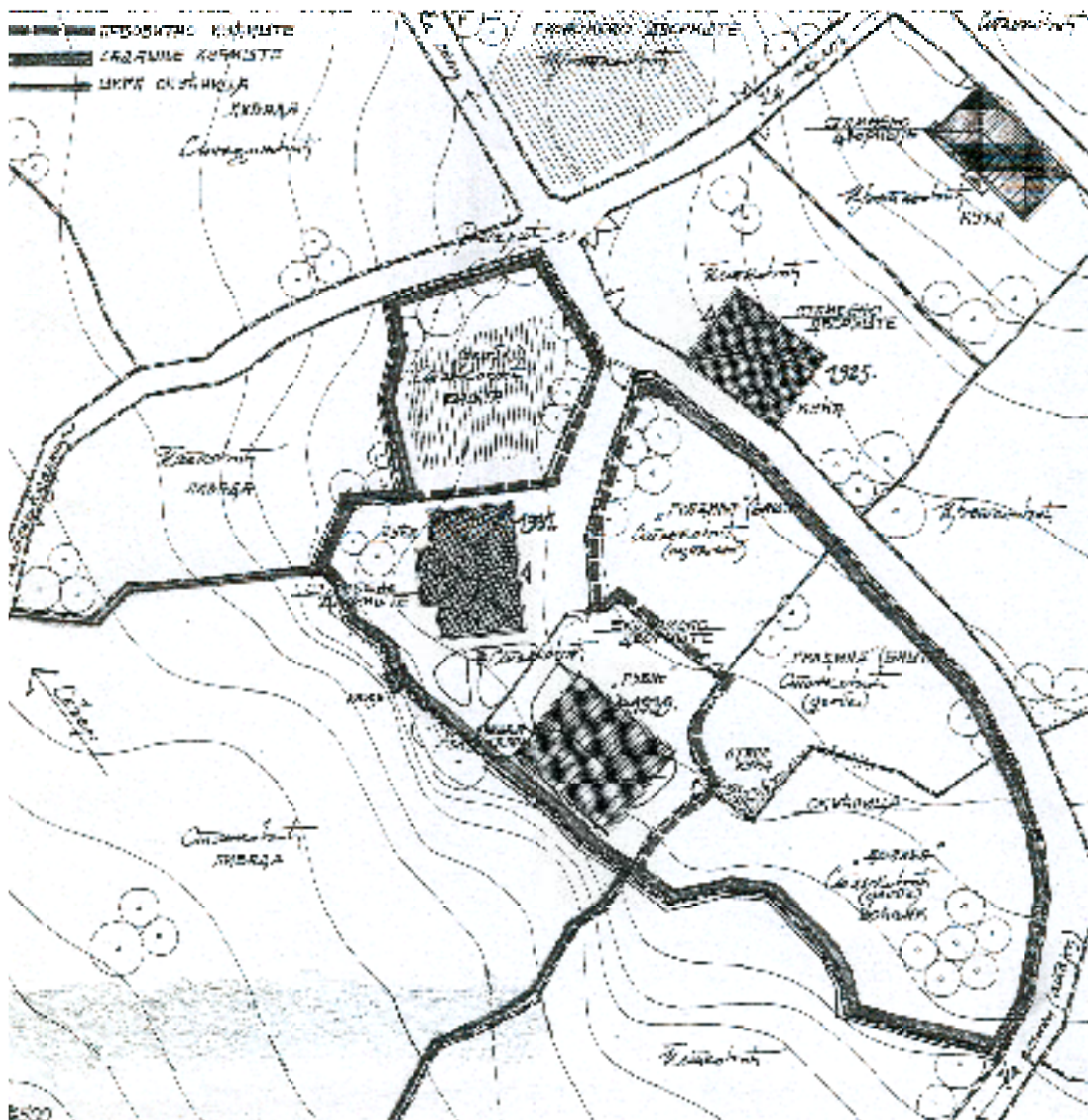
На другој страни од старе куће, а идући по ширини падине, неколико година касније, два ожењена потомка другог Виденовог сина, који се није вратио из Првог Светског рата, подижу заједнички "вајат", који

се састојао од две собе и улазног трема (ходника). Сваки од њих са својом ужом породицом, живео је у по једној соби. Огњишта у "вајату" нема, оно је у старој кући, јер се ожењени млади чланови породичне задруге, још нису одцепили.

Када и "вајат" постане тесан, а окућница недовољно велика за разноврсност активности које се на њој морају обавити и када мноштво стамбених објеката одузме драгоцен простор кућишта за економске садржаје, а браћа материјално оснаже, они са трећим братом заснивају ново кућиште, на породичном имању које им је припало деобом, ван постојећег дворишта, а на ободу истог засеока идући низ падину.

Веома ретко је неки од потребних нових прљавих економских објеката бивао грађен у непосредној близини куће, без обзира на честе услове просторне скучености. Када за даље заснивање кућишта више нема простора на датој локацији, бира се ново земљиште, обично на периферији засеока изнад, испод или по страни од постојећих кућишта идући по косини брда у ширину. Тако се махала шири, добија на својој ивици ново кућиште и настаје нова породична задруга око јединственог огњишта.

Време у коме се све то догађа, (деценија пред Други Светски рат), представља зенит печалбарства у овом крају. Готово сви мушки чланови домаћинстава, пољопривредом се баве само као секундарном делатношћу. Земљорадњом се баве млађи мушки чланови породица и жене а практикује се онолико, колико то опстанак захтева. Чести су сезонски пољопривредни радници у овим крајевима (косачи и други). Сточарством се становништво бави не као раније, интензивно, већ попут земљорадње, само као допунском делатношћу, али живот без земље и стоке, није се ипак могао замислити. Све то је неминовно и пресудно утицало на планирање и формирање нових окућница, а друштвени оквири и социоекономски односи, како је то објашњено у предходним поглављима, одредили су начин и карактер нових стамбених површина.

Сл. 8.20. НОВО КУВИШТЕ СТАНКОВИЋА У ЗАСЕОКУ ГОРЊА КОЗАРНИЦА ДВОРИШТЕ САДРЖИ САМО ДВА ОБЈЕКТА: КУЋА И ПЛЕВЊА СА ШТАЛОМ. КАРАКТЕРИСТИЧНО ЈЕ ПО НАЧИНУ ФОРМИРАЊА (ПОСТЕПЕНИМ ПРОШИРЕЊЕМ НА ОКОЛНЕ ПАРЦЕЛЕ, НАСЛЕДСТВОМ ИЛИ КУПОВИНОМ ОД СУСЕДА ИЛИ ДРУГИХ ВЛАСНИКА ИМАЊА.

Новоформирано двориште одцепљених задругара породице Станковић, добар је пример последице дељења породичне задруге. На кућишту исте породичне задруге, док је она била многобројна и комплетна, могло се сагледати згушњавање засеока, множењем објеката на постојећем уском простору, непосредно изнад веома блиског суседа. Пример формирања новог домаћинства - мање задруге на новој локацији, може успешно приказати како се повећањем грађевинског рејона засеока, густина становања одржава на постојећем нивоу, али се нове окућнице формирају на уштрб драгоценог пољопривредног земљишта.

Осим тога, може се на примеру новог дворишта, сагледати и постепено, односно етапно образовање и ширење дворишта са окућницом, које није проузроковано деобом - цепањем генерација. Овде се кућиште формира куповином и придодавањем нових парцела постојећем првобитно оформљеном простору, кроз низ година. У заснивању новог домаћинства, на тада веома скученој парцели, није било довољно простора за организовање низа мањих економских објеката по читавом дворишту, како је то учињено на старим кућистима.

Осим тога, новине у изградњи објеката, по питању концепта и функције, затим погодност терена (нагиб и оријентација), као и специфични услови оскудице времена услед интензивног печалбарења одраслих мушких чланова, условили су концентрисаност читавог новог домаћинства Станковића, са свим уобичајеним садржајима које је једно домаћинство у то време практиковало, у само два, али по величини значајна објекта и то кућу и плевњу (шталу). Кућа је обзиром да је изграђена 1931. године, била петоделна "зиданица", а плевња простор за организовање комплетне домаће економије домаћинства.

8.4.4. КУЋА ЗАНАТСКО - ИНДУСТРИЈСКОГ ПЕРИОДА

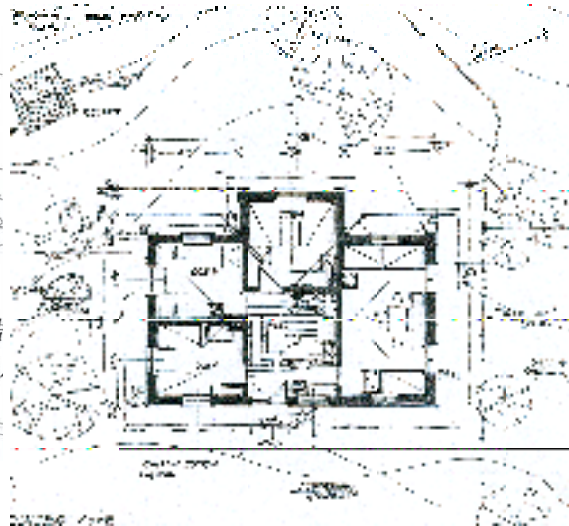
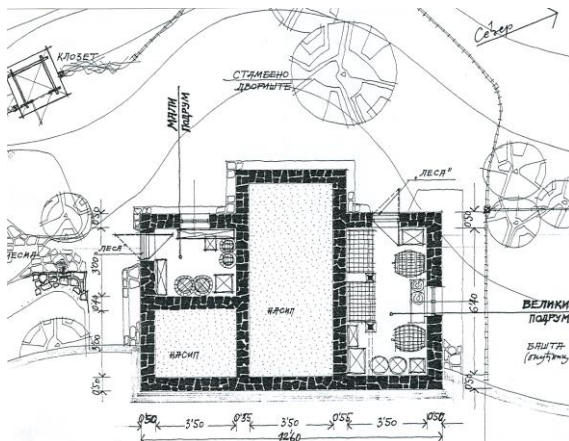
У циљу презентовања карактеристичних објеката овог периода, сврсисходно је сагледати два репрезентативна узорка стамбене и економске сеоске архитектуре на овим просторима, који по својим особеностима и градитељским карактеристикама могу послужити за обухватање целокупног подручја Црне Траве, али и шире околине у изучавању градитељског наслеђа. Ради се о већ поменутиим објектима куће и плевње, на новом заснованом кућишту у селу Горња Козарница (око 1930.), на деценију пред почетак Другог Светског рата, а у време када су се многе нове појаве у развоју сеоске архитектуре овог краја већ искристалисале и наметнуле као озбиљни процеси.

Можда је пожељно кренути у анализу куће браће Станковића у махали Горња Козарница у Црној трави, наглашавањем баш оних у ново време потребних програмских садржаја које она није имала. Последњих година, а 80 година након њеног настанка (изграђена је 1931. године), власници уводе раније недостајуће садржаје у састав објекта (купатило, остава, предпростор - трем). Иако кућу користе само сезонски, будући да живе у граду, корисници су значајно осећали недостатак ових простора у оквиру саме куће.

Оно што кућа поседује, садржајно је супериорно у односу на многе објекте грађене и после 1931. године, како у програмском, тако и у естетском смислу. Наиме многе куће грађене после рата у овим крајевима, ушле су у процес поступне декаденције сеоске породичне стамбене зграде. Овај процес би, да није дошло до нагле депопулације села овог краја, довео и подручје Црне Траве, до оних неизлечивих последица, које се сада осећају на другим просторима Србије, где су се куће интензивно градиле.

Зато се ова кућа, без обзира на њене поменуте програмске недостатке који су се у међувремену оформили, може сматрати једном од последњих која се на овим просторима уклопила у логички развојни ток сеоске

Ст. 8.21. КУЋА СТАНКОВИЋА У ЗАСЕОКУ ГОРЊА КОЗАРНИЦА. КУЋА ЈЕ ПЕТОДЕЛНА СА ГОСТИНСКОМ СОБОМ, КУЋОМ И ТРИ СОБЕ. СПЕЦИФИЧНО ЈЕ ИСТУРЕН СРЕДЊИ УЛАЗНИ ТРАКТ. УЛАЗИ СЕ ДИРЕКТНО У ПРОСТОР КУЋЕ ШТО ЈЕ НЕПОВОЉНО. КУЋА САДРЖИ ДВА ПОДРУМА. ЗИДОВИ СУ ОД ФИНО ЗИДАНОГ ТЕСАНОГ КАМЕНА.

стамбене архитектуре и која је држећи се свесно или несвесно традиционалних начела, остала естетски неискварена.

Као и код скоро свих кућа овог поднебља, у функционалном решењу искоришћен је изразити нагиб терена. Тако су се подруми нашли испод појединих просторија куће и то два: мали и велики. Остали део куће је на занемарљиво малом насипу. Како је већ напоменуто, у недостатку остава и сличних просторија у оквиру главног - горњег дела куће, подруми су служили првенствено чувању намирница. Грађени у лепо тесаном камену у блатном малтеру, ови су простори својом климом и ниском температуром, без обзира што су оријентисани ка југу и југозападу, пружали изванредне могућности за очување свих врста намирница и у дужим временским роковима. Осим тога подруми су се користили и за одлагање мноштва употребних предмета у домаћинству, коришћених у најразличитије намене.

Мали подрум, лоциран испод једне од три мање собе, служио је првенствено као нека врста активне, фреквентне и чешће употребљаване приручне остава. Између осталог, ту су се држали млечни производи ("бели мрс"), маст, уље, основне животне намирнице, основне кућне потрепштине, приручни алат и сл. Велики подрум, који се налази испод велике ("гостинске") собе, у конструктивном смислу садржи у свом простору једну по позицији неуобичајену дрвену потпорну греду, ослоњену на два стуба и зидове, која носи подне греде горње собе. Два стуба функционално деле подрум на три поља, у којима су се уз помоћ различитих начина и посуда, чували воће и поврће, затим сушено месо и остале намирнице. Уздужно ка спољњем зиду, држало се вино у бурадима, алати и справе за узгајање и обраду поменутих намирница и сл. Уопште се распоред ствари у подрумима лако мењао, у зависности од потреба и специфичних новостворених околности у домаћинству.

Подови у подрумима су од квалитетно сложених камених плоча. Таваница је дрвена, са видљивим гредама тавањачама и буковим талпама

преко њих. Сваки подрум има мали застакљен прозор, од којих је онај на великом неспретно статички постављен на средини распона, тако да знатно слаби зидну масу, па зграда на том месту последњих година конструктивно попушта. Врата за улаз у подруме су дрвена, чврсто и квалитетно урађена, са јаким браварским оковима и обавезним "лесам", постављеним са спољне стране, које служе као заштита од упада стоке у подруме, док се лети главна врата држе отворена ради циркулације ваздуха. Ове дрвене преграде су врло честа појава на вратима кућа и економских зграда, а искључива намена им је заштита од упада ситне и крупне стоке. Затварају се дрвеним клиновима.

Функционална организација приземља је развијени тип петоделне сеоске куће. Диспозиција одељења је произашла из типичне организације четвороделне куће, тако што је трећа мала соба добијена делимичним скраћењем "куће" и истовременим испадом на супротној фасади од улаза у ширини "куће". Овде треба нагласити првобитно непостојање трема и потпуно равно а релативно дугачко главно прочеље објекта. Директно се из спољног простора улазило у "кућу", што је била извесна непогодност. Из простора "куће", улази се у три мање собе (за сваког од браће по једна) и у "гостинску" собу.

Кров куће је четвороводан, сложене конструкције, због избачене собе на делу објекта. Покривен је црепом. Стрехе су умерено препуштене, са опшивком од дасака. Кућа је зидана од опеке старог формата у блатном малтеру. Фасада објекта урађена је под утицајем варошких објеката, са зидним пољима у бледо окер боји и бело обојеним пиластрима на угловима и спојевима спољних и главних унутрашњих зидова. Отвори су правилно распоређивани по платну фасаде и вођено је рачуна о пропорционалним односима отвора и зидне масе. Прозори су двоструки, са лименим опшивкама на солбанцима. Занимљива је и појава двокрилних улазних врата, рељефно обрађених, на којима је накнадно и постављена дрвена ниска преграда -"леса".

Занимљива је и композиција не само овог, већ и осталих објеката овога краја. Гледане изнад, са више стране терена, оне делују као приземне, али сагледавајући их са свих осталих страна, а посебно са доње (испод куће, низ падину), добија се утисак спратне куће, управо због формираних и квалитетно рађених камених постамената (зидова подрума).

8.5. СТАМБЕНИ ПРОСТОРИ И ОБЈЕКТИ ИНДУСТРИЈСКОГ ПЕРИОДА

Период од Другог Светског рата до седамдесетих година, је време преструктурирања са претежно аграрно - занатског на претежно индустријски концепт живљења и деловања. Била су то тешка времена оскудице након ратних жртава, разарања и оштећења, али и време амбиција, ентузијазма и очекивања. Глобални друштвени напори, били су усмерени на изградњу фабрика и индустријских постројења, као и јавних садржаја, што је у овом периоду заобишло брдско - планинске центре у селима, као економски слабије развијена подручја и пасивне крајеве.

Стамбена изградња, која је гашењем потреба за новим просторима у засеоцима замрла, у центрима је манифестована кроз могућности самих појединаца који су га решавали не различите начине, односно кроз обавезу друштва да реши потребе службеничке категорије становништва.

Тако се стамбено питање и простор мењао:

а) поправком наслеђеног стамбеног фонда, са реконструкцијама постојећег и мањим доградњама у мери допунских потреба корисника (што је био и најчешћи случај);

б) изградњом нових, индивидуалних кућа и колективних послератних зграда, у соцреалистичком маниру, које су у погледу естетике раскидале са традицијом и утопиле се у неинвентивност и једнообразност;

в) исељавањем према граду млађих људи, са надом да се добије део новог "стамбеног" простора (макар и подстанарског), и у уверењу да се одлази у супериорнији и обећавајући друштвено - просторни амбијент.

У овом периоду, назире се два начина просторног понашања људи:

1) традиционални, који и поред преоријентације на нове друштвене односе и индустријски начин производних односа и даље вуче аграрну заоставштину и занатско - мануфактурни начин размишљања и владања,

2) радикални, који раскида везу са земљом и старим занатима и поседовањем окућнице и имања, усељава се у друштвене станове и жели да се што више инкорпорира у новонастале друштвене односе.

Касније, од седамдесетих година, наступа на посматраним подручјима период веће изградње, али сада колективних вишепородичних стамбених објеката, као и јавних садржаја, а из разлога:

1) незнатно се успорио одлив виталнијег дела становништва због zasiћености градова и индустријских средина;

2) повећање економске моћи друштва а и појединца, у односу на предходно послератно стање;

3) све већа интеграција са развијенијом околином и јачим центрима, захваљујући развоју путних праваца, чиме се незнатно смањује осећај изолованости и заборављености;

4) учачавање заостајања брдско - планинских подручја у развојном смислу и почетак третирања истих као простора којима је потребна помоћ у програмском и инвестиционом смислу;

5) коначно сагледавање атрактивности ових простора са туристичко привредног гледишта, што им из низа разлога, ипак није донело неку значајнију - стратешку подршку у развоју.

Просторно понашање у овом периоду, има многе карактеристике урбане, али и пратеће субурбане изградње, коју већим делом подстиче државни естаблишмент и апарат, а знатно мање приватна иницијатива и остали друштвени слојеви. Последњих година, уместо посусталог

друштвеног сектора, у инвестирању како јавних, тако и ретких модерних комфорних индивидуалних објеката, све се више намеће приватни или мешовити капитал. Како су ове инвестиције за сада незнатне у односу на општа инвестициона кретања, не могу се још увек третирати као нова етапа у развоју стамбене или било које друге изградње. Ове се појаве пре могу прихватити као наговештај нових друштвених кретања и производних односа и као такве уважавати у прогнозама и пројекцији тенденција. Овде ће се карактеристике просторних појава, третирати као скуп разноврсних манифестација, другачијих међусобно у оноликој мери, у коликој су се у периоду од 70 послератних година, разликовале и мењале важеће друштвене норме, успостављајући нове системе вредности.

8.5.1. РАНА ПОСЛЕРАТНА КУЋА И ПОЈАВА ДЕКАДЕНЦИЈЕ

Просторно - функционални, конструктивни и обликовни развој сеоског породичног стана у периоду после Другог Светског рата, произашао је првенствено из ондашњих компликованих друштвених и економских прилика земље, која је претрпела велика материјална и људска страдања у бројним ратовима прве половине 20. века.

Породична задруга се распала, а њу је заменила мала инокосна породица, чије су потребе и могућности биле знатно скромније. Економско стање у селу је било веома лоше, а изазвано је аграрном пренасељеношћу, општом друштвеном оријентацијом ка индустрији и занемаривањем и ниподаштавањем аграра. Сељак је био у најлошијем друштвеном положају, од насељавања у ове крајеве, па се становништво оријентисало на друге, од стране државе прихваћеније и повлашћеније делатности, претежно на наставак занатске традиције, али и на друга новонастала занимања у друштвеном сектору.

Везе села и града се у првој и другој економско - културној зони све више развијају, а делимично ова кретања захватају и трећи - планински

Сл. 8.22. КУЋА ПЕТКОВИЋА У ЗАСЕОКУ Г. КОЗАРНИЦА, ПО УГЛЕДУ НА ВАРОШКУ (1927.)

Сл. 8.23. АТИПИЧНА КУЋА У ЦЕНТРУ - БАРОКИЗАЦИЈА НАРОДНЕ АРХ. (Симоновић С.,1986.)

Сл. 8.24. ПОЧЕТАК ДЕКАДЕНЦИЈЕ НАРОДНЕ АРХИТЕКТУРЕ - ДОГРАДЊА (Симоновић,1986.)

културни појас. У тим обостраним утицајима, утицај градске - варошке куће на село је све јачи. На другој страни, старих добрих мајстора више није било као у предходним периодима, јер су и односи у грађевинарству захтевали више квантитет, него квалитет. Већина мајстора је наставила рад изван места боравка, било у виду сезонских радова, било потпуним пресељењем у развијеније крајеве и веће центре. Сеоску стамбену кућу дакле обликују нови мајстори, који по вештини и инвентивности градње нису достигли ниво старих мајстора.

Послератна сеоска кућа, је по функционалним карактеристикама произашла из петоделне куће "зиданице", каква се на овим просторима тек успостављала од времена између два Светска рата (тридесете и четрдесете године овог века), и наставила да се ретко гради махом по засеоцима а мање у центрима села. По употреби материјала, она је спој предходно употребљаване опеке и црепа (производа од печене земље) и новог материјала - бетона, који је у брдско - планинске просторе у градитељску праксу ушао тек после Другог Светског рата. Тако ће бетон постепено почети да мења камени подрумски постамент старе традиционалне куће, а у горњем корпусу куће, постати елемент укрућења и стабилности објекта, који ће у потпуности заменити дотадашњи дрвени (бондрук) и зиданим проширењима грађен конструктивни скелет. Евентуалне међуспратне конструкције, раде се и даље од дрвених греда, ретко од армирано - бетонских равних плоча. Цреп улази у редовну употребу, у почетку "бибер", а касније "машински", фалцовани. Са старог формата цигле и зида дебљине једне опеке и блатном малтеру, прелази се на нови формат и зидање у дебљини од неколико опека у кречном малтеру.

Код касније грађених кућа (крај педесетих и шездесете године), јавља се нов просторно функционални део: предсобље - затворен улазни део испред кухиње. Тако се код свих типова послератне сеоске породичне куће стан састојао од: кухиње, у којој је обавезно као симбол времена, црни шпорет на дрва (касније га замењује бели - емајлирани), собе, гостинска

соба, понегде и предсобља и оставе уз кухињу. "Кућа" се као застарели елемент губи и уместо ње, јавља се класична "стамбена" кухиња са столом за ручавање и приручном оставом.

У неким примерима ових кућа, уочава се потпуно савремени приступ новим функционалним захтевима, односно извесна флексибилност стана. Наиме, пошто је гостинска соба постала сталан (а не више повремен) садржај стана и пошто се уочава њено нерационално коришћење, њу за повремене велике скупове званица сада чине две просторије, од којих се једна свакодневно користи (соба или предсобље), а друга има функцију собе за госте, али је знатно мање површине. Између ових просторија су већа вишекрилна врата, па се она по потреби растварају и тако се добија један велики повремено потребан простор за званице (славе, преславе, рођења, венчања...)

У исто време, додуше само у центру насеља, а по околним обронцима долине, јављају се прве послератне "спратне" куће, које су по својој основној шеми идентичне приземној троделној згради или некој блиској диспозицији, само су изграђене у две етаже са везом најчешће преко спољних отворених (непогодно за брдско - планинску климу) или ретко унутрашњих степеница. Тако се у највећем броју случајева користе исти просторни односи: три тракта, са два носећа унутрашња попречна зида (диспозиција која корене вуче још из периода са почетка века и времена појаве четвороделне куће, са "кућом" у средини и собама са стране).

У функционалном смислу, кућа задржава развојну структуру пређашњих периода, али просторије и њихов међуоднос губе корак са савременим потребама корисника. Док је раније читава дневна активност била везана за феномен огњишта и ватре у њој, као и "куће" као просторног средишта, сада се просторије ређају по старим навикама, додају се нови садржаји, али се не улази у стварну суштину појединих простора. Тако кухиња која је настала из "куће", бива померена у дубину

или у страну, са slabим везама са осталим деловима објекта. Не ретко се собе због лоше диспозиције, праве као пролазне. Наслеђена искуства из предходних периода, сада се у условима недовољне логичности и исконских потреба корисника, претварају у функционалну деградацију, тако да ни сами аутори концепта куће нису свесни зашто су своју кућу осмислили као такву.

Кућа осим тога, из елегантног облика габарита који је био близак правоугаонику, због додатих, а лоше распоређених функција, постаје у основи блиска квадрату или добија сложен облик, тако да се кров на овим објектима последично усложњава и губи елементе које је до тада имао. Уместо високе и доминирајуће кровне масе, раде се плитки кровови са малим или никаквим стрехама, за разлику од пређашњих богато препуштених. Код ређе, али ипак присутне спратне куће, кров у одређеним ситуацијама губи четири карактеристичне равни, постаје троводан, или још горе двоводан, чиме обликовно кућа улази у тешку естетску декаденцију.

Украшавање фасада у овом периоду постаје редовна појава. По угледу на градску кућу, око прозора се у малтеру израђују шпалетне и декоративни оквири, а на угловима и спојевима спољних и унутрашњих зидова пиластри, често у другој боји у односу на остале површине зида. Код степеништа се јављају ограде, обликовно и од материјала атипичних за ово подручје.

"На жалост, високи квалитети постигнути у прошлости, нису се задржали у новијој сеоској архитектури. Последњих деценија, у многим нашим крајевима, кућа је пала под утицај архитектуре варошице, па како се ова кретала у беспућу, тако и новије архитектонско наслеђе у селу нема ону вредност, коју има наслеђе из ранијег доба, мада ипак показује изванредан технички напредак."
(Којић, Б., 1960.)

8.5.2. ЕКОНОМИЈА ДВОРИШТА И ПОСУСТАЈАЊЕ АГРАРА

Садржаји које послератна дворишта посматраних подручја имају, осим кућа ("вајати" су као превазиђени облик боравка и становања већ били нестали), махом су економски објекти, намењени узгоју нешто мало различите стоке, чувању пољопривредних усева и обради истих, као и држању алата и средстава за рад у знатно запостављеној земљорадњи и сточарству. Аграрна делатност у овом периоду, како је то већ анализирано, постаје секундарна, а у центрима села чак и потпуно периферна обавеза, која се задржава у мери у којој само становништво налази да му је као извор зараде потребно, и којом се бави махом старије становништво.

Најчешће су због обиља простора (услед раслојавања породица), ови садржаји били дистанцирани од стамбеног дела кућишта, а нарочито стаје, које су у зависности од диспозиције дворишта, у ранијим периодима грађене што даље од кућа. Аутохтоно и на обичајима засновано двориште у овим областима, са распоредом економских објеката на њему, приказано је у анализи предходних периода. Обично су по потреби и без неког одређеног правила, на кућиштима која су обитавала после рата, егзистирали објекти у делимичној употреби, или ван ње, раније грађени један по један, а све у предходним периодима, и између два Светска рата. Радило се о тада делимично, али у значајној мери аграрно оријентисаним домаћинствима, на којима су се објекти на кућишту градили посебно за сваку намену, без финансијског и просторног ограничења, да се одређени садржаји и потребе домаћинства, морају подвести под један кров. Ипак, нарочито у заоштреним економским условима пред рат, чести су били напори становништва, да у оскудици и тешким приликама, синтетизују садржаје или их користе за више намена.

Смањена аграрна делатност у периоду после Другог светског рата, као и свођење пољопривреде на егзистенцијални минимум и функцију

допуне кућног буџета, у великој мери је рационализовало употребу економских објекта на дворишту. Многи стари економски објекти опстојавају на кућишту, али нису више у употреби. Нови се не граде, а ако се и граде, онда само непосредно уз објекат становања, као функционално, али не и естетско унапређење стамбеног дела (оставе, летње кухиње, надстрешнице за возила, економати). Потребне за новим производним капацитетима нема.

Један од објеката који због своје универзалности опстаје кроз дуго низ послератних година је плевња или штала. У њој и око ње се под једним кровом обављала сва пољопривредна делатност на дворишту, у мери у којој је то у ово ново доба било потребно.

8.5.3. ОБЈЕДИЊЕНОСТ ЕКОНОМАТА ПОД ЈЕДНИМ КРОВОМ

Двориште породице Станковић установљено око 1930. године пред Други Светски рат (чије је формирање већ раније приказано), у многоме је специфично у односу на стара кућишта, заснована у ранијим периодима. Оно се уз још неколико, значајно разликује од осталих, старијих, у махали Горња Козарница у Црној Трави. Као што је већ наглашено, скученост простора у тренутку пресељења и почетка градње куће (1931. године, власници су поседовали само три обједињене мање парцеле), условила је релативну блискост чистих и прљавих садржаја. Што због оскудице која је владала у време кућења (у питању су били млађи, економски још недовољно јаки задругари), што због друштвених прилика које су тада наступиле (рат и пропратне појаве), ово кућиште засновано је и до данас је остало концентрисано на само два објекта: кућу и плевњу са шталом. Та рационалност и сажетост у композицији дворишта, карактеристика је индустријског периода.

На анализи куће Станковића (поглавље 8.4.4.), уочено је преклапање привредних и стамбених функција у њој (нпр. чување житарица, уместо у

амбару, или обрада млека, уместо у засебном млекару). Са главним и јединим економским садржајем, ситуација је истоветна. Овде ће он детаљније бити приказан, као типичан економски објекат дворишта овог краја у периоду неколико послератних деценија, у погледу обједињености функција под једним кровом, али не и по естетском и садржајном богатству, које овај објекат као реткост представља.

Оно чиме објекат плевње пре свега завређује пажњу, јесте његова изузетна обликовна и ликовна вредност, као пример ванредног резултата неимарске активности мајстора из народа, који су са урођеном способношћу владали доступним материјалима у осмишљавању функционалних захтева на једној и смислом за естетику на другој страни.

Главни корпус објекта сачињава кров. Увек када је тако, што сведоче многи објекти традиционалне архитектуре на нашим просторима (али и савремени на којима је народно градитељство успешно транспоновано, куће и друге грађевине имају изузетан изглед. Кров је конструисан на две воде, па ствара два бочна забатна зида великих димензија, који не изгледају претешко, јер је различитошћу материјала и мотива на њима, као и обореним крајевима слемена створена занимљива композиција. На спољним зидним платнима објекта, преплићу се локални, сродни и природни материјали: дрво, камен, печена земља (цреп) и непечена земља (зидови).

Доњи појас објекта (штала), уочљив је тек из непосредне близине, због специфичног положаја зграде на ивици терасасте равни. Зидан је у изванредно сложеном тесаном камену. Бочне стране на прилазима (природним шкарпама) код улаза у шталу су, због значајне висинске разлике која се овде постиже, такође обзидане каменом. Половина штале је укопана, чиме се на вешт начин користи нагиб терена. Простор унутар штале је јединствен.

Читав горњи појас објекта (плевња), озидан је од непечене пресоване опеке старог формата, од смесе одабране земље и песка, са унутрашњим пиластрима као ојачањем на местима пријема кровних вешаљки. Зидови су малтерисани смешом земље и сламе. Простор трема испред улаза у плевњу, комплетно је обрађен у дрвету, како конструктивни елементи, тако и опшивање таванског простора и стреха. Стубови трема су постављени на укопане камене стопе, трапезастог пресека.

Унутрашњост плевње (зграде за сено), је јединствен простор. Сва четири околна зида, перфорирана су у правилним размацима и систему, отворима дим. око 20/15 см. који у простору плевње обезбеђују стално струјање ваздуха, намењену сушењу и очувању сена током дугих временских периода његовог коришћења за исхрану стоке. Трем испред плевње, је у функционалном смислу, служио као надстрешница за уређаје и алате који су се користили у раду на пољу. Осим тога, овде су се смештала превозна средства, воловска запрега, или саонице ("сане"), за зимске потребе. Каткада је трем био користан у зимским условима за послове који се не могу урадити у кући. Испред плевње и њеног трема, налазило се "гувно". Уопште узев, простор испред плевње био је веома битан и служио је за више различитих активности, везаних за земљу и домаћинство.

Овде је веома значајно нагласити једноставност објекта плевње, грађене 1939. године, пред Други Светски рат, када општи услови живота постају тешки, а градитељско умеће нагомиланим искуством достиже своје врхунце. У том споју градитељске вештине и наметнуте рационалности и логичности, рађала се на овим просторима најбоља архитектура, чије су вредности и практичност долазиле до изражаја у највећој мери у послератним годинама, када се могла и компарирати са новим естетски залуталим облицима, а на штету ових других.

8.5.4. КАРАКТЕРИСТИКЕ НОВИЈЕ ГРАЂЕНЕ ИНДИВИДУАЛНЕ КУЋЕ

Кућа најновијег периода у посматраним подручјима и центрима села, могла би да носи низ специфичних назива: по главном конструктивном материјалу ("бетонска" или "кућа од гитер блокова"), по доминантном експонираном материјалу ("малтерисана" или "фарбана" кућа), по геометријским својствима ("четвртаста", "кубусна", "кабаста" кућа), по локацији, обзиром да је присутна само у центру насеља, а готово никад по засеоцима ("варошка"), на начин настајања у односу на шире друштвене токове ("маргинална") итд... Међутим уз сваки од ових назива, требало би стављати много више ознака и објашњења, него уз неутрални временски и вишезначни назив - "новије грађена кућа". Крајем шесте и почетком седме деценије прошлог века, створени су сви неопходни услови за наредну интензивну изградњу породичне куће у центрима села. Период послератне немаштине је прошао, успостављени су нови робно - новчани токови, изграђени су бољи путеви, којима је стизао део економског, друштвеног и културног развоја и до ових забачених крајева.

Све тешња веза села и града, утицала је на појаву нових програмско - функционалних конструктивних и обликовних карактеристика индивидуалне изградње. Између осталих, формира се и већ поменути угаони тип зграде који у основи има облик ћириличног слова "Г", па је по томе у народу добила назив "*кућа на Г*", односно "*кућа на глагол*". Овај се облик јавља и код приземних и код спратних објеката.

У ово време утицаји се мешају. Као грађевинари, Црнотравци односе своја искуства у друге области, али и са тих радних путовања, доносе разне идеје и узоре, па се за простор центра насеља не може одредити тачан тип савремене куће који се усталио у појављивању. У функционалном смислу овај савремени тип стана има све што и предходни (послератни): предсобље, кухињу, оставу и две собе, од којих је већа гостинска. Испред

улаза је мали трем, покривен најчешће армирано - бетонском плочом. И остале карактеристике се надивезују на предходни развој.

У то време врло брзо из града продиру у пасивне крајеве нови програмски захтеви. Неки од њих су: "ниша" у склопу стамбене кухиње, а затим и купатило, најпре без тоалета, а онда и са њим. Јављају се под разним утицајима, а највише по донесеним замислима из разних крајева и под утицајем типских пројеката разних пројектантских организација за индивидуалне породичне зграде и "викенд" куће, различити типови основа, који се опет могу сврстати у две групе:

1) Зграде које у основи имају три попречна тракта, са два унутрашња носећа зида, заснована на принципу приземне или спратне куће, и

2) Зграде које за основу имају правоугаоник или квадрат, са основном поделом у "крст" код квадрата, или више подужних трактова код правоугаоника.

Најбројније су куће са конструктивним системом из прве групе. Друга група представља изузетке, који указују на одређене тенденције у развоју и напуштање старих шема које су код сеоских кућа постојале више од пола века.

Осим наведених утицаја, јавља се и пракса коришћења подкровља за спавање, које је до сада било таван или саставни део средишњег простора. Позната је социолошка особина сеоске средине, да прихвата и уводи у свој живот нове елементе, али их не преноси онакве какви су на извору, већ их модификује и прилагођава својим потребама, навикама и могућностима, првенствено економским. Зато ће се у овом развојном периоду код савремене сеоске породичне куће, без обзира по којим је условима кућа рађена, увек наћи и нека локална карактеристика, односно захтев инвеститора да се нешто измени, допуни или преуреди према његовим потребама.

У програмском погледу савремена кућа током седме и осме деценије прошлог века, врло се мало разликује од градске урбане индивидуалне

изградње. Пре свега је важно напоменути, да се у последње три деценије, нова стамбена архитектура, уз веома ретке изузетке, у засеоцима потпуно гаси. Процес депопулације потпуно је зауставио инвестициона улагања по махалама. Градње и то смањене има само у центрима села и нешто мало у виду излетничких кућа за одмор.

Ретки примери који су се градили у овом периоду садржали су три или четири спаваће собе (за две, ређе три генерације у породици, са посебним собама за децу), гостинску или дневну собу, кухињу са нишом, која је најчешће стамбена, оставу, купатило са клозетом (у знатном броју примера, јавља се само купатило без клозета који је и даље пољски на дворишту), предсобље, тераса, евентуално улазни трем. Највећи број кућа има само један улаз, који је повезан са улицом и економским делом дворишта.

Архитектура нових савремених карактеристика у појединим подручјима, у огромном броју случајева нема никакве регионалне, просторне и обликовне карактеристике, које су поседовали објекти у предходним периодима развоја традиционалне сеоске куће. Нова кућа, а посебно "дунђерска", може се оцијенити као безлична и безизразна, са неуспелим покушајима да се неадекватним елементима: венцима, пиластрима, другостепеном пластиком, лимаријом и слично, постигне неки визуелно – естетски ефекат.

Позитивне тенденције су напуштање венца и повратак стрехи, код израде кровова на слободно стојећим кућама, затим избегавање послератних модерних равних непокривених тераса и балкона, што је некорисно у датим природним условима. Неповољност је напуштање класичног четвороводног крова и прелазак на разне експерименте са двоводним, па чак и једноводним крововима, са препустима, тако да настају потпуно нови облици који кућу овог поднебља знатно удаљавају од корена, традиције и вредног наслеђа.

Ст. 8.22. ВЕЛИКИ БРОЈ ОБЈЕКАТА ПО ЗАСЕОЦИМА, ЗАДРЖАО СЕ НА НИВОУ НОВИЈЕ
БЕРАМИДНЕ КУЋЕ СА ПОЧЕТКА 20. ВЕКА, МИНИМАЛНО ЈЕ МОДИФИКОВАН И ПРОПАДА

Ст. 8.23. ПРЕДРАТНА И ПОСЛЕРАТНА КУЋА У ЦЕНТРУ. КРОВ ЈЕ ДВОВОДАН, НАГЛАШАВА
СЕ. ПРОПОРЦИЈЕ И ДЕТАЉИ НЕ СТОЈЕ. ДЕКАДЕНЦИЈА КВАЛИТЕТНОГ У ГРАДИТЕЉСТВУ.

Ст. 8.24. КУЋЕ ПРЕСЛИКАНЕ ИЗ ВАРОШИ СА ПОЧЕТКА 20. ВЕКА У Ц. ТРАВИ НОСИЛЕ СУ
ИЗВЕТАН ШАРМ И СКЛАД У НАСТОЈАЊУ ДА ДОСТИГНУ НИВО ГРАДА (УКЛОЊЕНЕ СУ)

Као и у другим срединама, ретки су позитивни примери контакта између инвеститора и архитекте, што обично уроди добром сарадњом на обострано задовољство. Некада се у немогућности да првобитну замисао спроведе до краја, власник обраћа стручном лицу када је градња већ увелико у току, што архитекти оставља мало маневарског простора да објекат приведе основним естетским вредностима и канонима. Све то више говори о продужетку лоше праксе и оквира индивидуалне изградње и малим надама за оздрављење наших руралних простора, на средини друге декаде трећег миленијума.

8.5.5. ПРАВО НА СТАН И КОЛЕКТИВНА ИЗГРАДЊА

Изградњу индустријских постројења и фабрика у развијенијим крајевима Србије није пратила изградња радничких станова и стамбених простора. Најмање се то догодило у пасивнијим крајевима, какви центри у селима јесу. У послератном периоду центри у селима су били неинтересантне средине за развој нових друштвених односа, као сиромашна пољопривредна и занатска средишта ширих руралних простора, која су своја права на стамбене просторе махом обезбеђивала у личној режији, као и до тада.

Ипак у првих неколико деценија послератног периода, грађене су у центрима села колективне стамбене зграде, двоспратне и троспратне, са по десетак станова, намењене непољопривредном живљу (здравство, просвета и култура, државне службе и руководиоци). Радило се о класичним стамбеним зградама тог времена, са мањим становима (довољним за малу - инокосну породицу), упакованим у тракт - панелни систем строгих правоугаоних основа зграда, у којима се у приземљу ређе појављивало пар услужних локала. Модел такве соцреалистичке изградње показао се као привремено и лоше решење, јер са гледишта комфора и

естетике које те зграде сада пружају становништву и изгледу насеља, боље би било да нису ни грађене.

Након тога, обзиром да је стамбени проблем био решен за једно краће време, одустало се од даље стамбене изградње. Уопште се оријентација на коришћење друштвеног стана могла у послератним годинама тешко реализовати у мањим срединама. Многи су тада због стана, отишли за стално из сеоских услова живота. Зграде које су шездесетих година грађене у овим срединама, нису у стамбеном смислу могле да задовоље аграрно - индустријско становништво, навикло да у свакодневном животу има комад обрадиве земље и нешто мало стоке, без обзира на примаран посао којим се бави. Осим тога скученост у стану од 50 - 60 м² и непостојање врта, баште, трема и дворишта, није био прави модел за привикавање становништва на нове тенденције у становању. Озбиљан проблем био је и угрожавање приватности, како у комфору посебног улаза и парчета територије, тако и у обезбеђивању евентуалног заједничког улагања у нешто, што ће касније имати колективног титулара и носити обележје општег, уместо приватног власништва, на шта становништво као по дефиницији конзервативно у тим стварима, није лако пристајало.

Проширењем делатности и услуга у местима, и намером да се ублажи одлив становништва, створила се потреба за новим стамбеним просторима, па се крајем осамдесетих и почетком деведесетих година, граде у овим срединама (Црна Трава) објекти другог послератног таласа колективне стамбене изградње. Ови су објекти функционално модернији и урбано обликовно осмишљени садржаји који су помогли у урбанизацији сеоског центра - варошице. Зграде су различитог функционалног концепта. Готово све садрже мање (до двособног) станове. Осим тога, спратност им је нешто већа (до четири спрата и подкровље). Системи уклапања станова и концепта су различити: три стана на спрату, диспозиција са тространом оријентацијом, појава полунивоа, затим са два

стана на спрату, са засебним улазом за сваки стан (покушај увођења иностраних искустава у очувању интимности и индивидуалности улаза у станове) итд... Интересантно је да право на стан, кориснике ових сеоских колективних станова, занима на два начина:

1) као одскочна даска за даље напредовање и одлазак у веће центре, односно као олакшица при коначном иселењу из руралне и пасивне средине, и

2) као дефинитивно решење стамбеног проблема, односно одбацивања додира и веза са аграром и обрадом земље.

Становање у зградама колективног карактера, у мањим сеоским срединама, носи неминовне последице у погледу радикалних супротности у култури становања корисника, и захтева који колективизам ставља пред станаре. Ступеништа и јавни простори испред ових садржаја, се тако претварају у оставе за зимски огрев, дрва су наслагана по ступеништу поред улазних врата. Велики број ствари се држи пред вратима а просторије се у становима неадекватно користе.

Као најмањи проблем, овде се неочекивано показало амбијентално уклапање високих објеката у сеоски планински долинали пејзаж. Карактер централног насељског простора је такав, да висине објеката чак доприносе стварању трга и урбаног карактера. Осим тога, у спољној обради објеката, практиковани су природни материјали (дрво, цреп, етернит, натур опека), што амбијенту даје топлину и карактер интимних градских простора.

Корисници друштвених станова, исте добијају на коришћење за време службовања у некој од услужних делатности, али се то најчешће претвара у праксу добијања станова са правом трајног коришћења, и правом наслеђивања, чиме се део сеоског становништва претвара у руралне житеље градског типа.

9. ПРОСТОРНЕ ПРОМЕНЕ ЈАВНИХ САДРЖАЈА У ЦЕНТРУ ПРИМАРНОГ МОДЕЛА

Центар примарног модела - Црне Траве, од настајања до данашњих дана одликују специфичности, које су проузроковане посебностима овог простора у физичком и социо - економском смислу. Од тренутка када је проширење на ушћу Чемерчице у реку Власину, формирано током векова у виду нешто ширег дела котлине, почело да добија прве елементе центритета, до данашњих дана, прошло је по многим траговима и записима два века. Предпоставља се да је до тада насеље на простору данашњег центра имало све карактеристике које су поседовала и друга села у околини: стамбене садржаје, куће и економате, који су пратили фазе развоја српске народне архитектуре за одређене временске периоде, односно евентуалне занатске радње, затим ретко прве зачетке угоститељства и још ређе неки евентуални специфичан садржај изван сфере примитивног аграра и трговине, који је само потврђивао слику о типичној агломерацији без елемената центритета.

Концентрисање садржаја јавног карактера даје насељу значај централног места у систему насеља. Заснивање једне јавне функције, повлачи за собом умножавање и груписање других, па се формира и свест становништва да на одређеном месту може добити више услуга, или обавити неколико потреба, односно да ће на таквим пунктовима остварити корисне контакте у циљу унапређења сопственог рада или стицања добара.

У случају Црне Траве, од пресудног значаја за формирање центра баш на локацији где се и данас налази, представља стицај више околности:

- географски је центар у средишњем делу области коју покрива, а више котлина и планинских страна, одувек је било усмерено ка њему;

- настао је на топографски погодном простору, на проширењу котлине, која је и сама у својој ширини између стрмих страна брда

временом постала тесна, па се насеље ширило дуж речног тока узводно и низводно од ужег центра;

- првобитни положај цркве у овом крају, био је на месту садашње, у подножју западног обронка на средокраћи путева, а познато је да се рано школство заснивало преко свештенства и школа у организацији цркве.

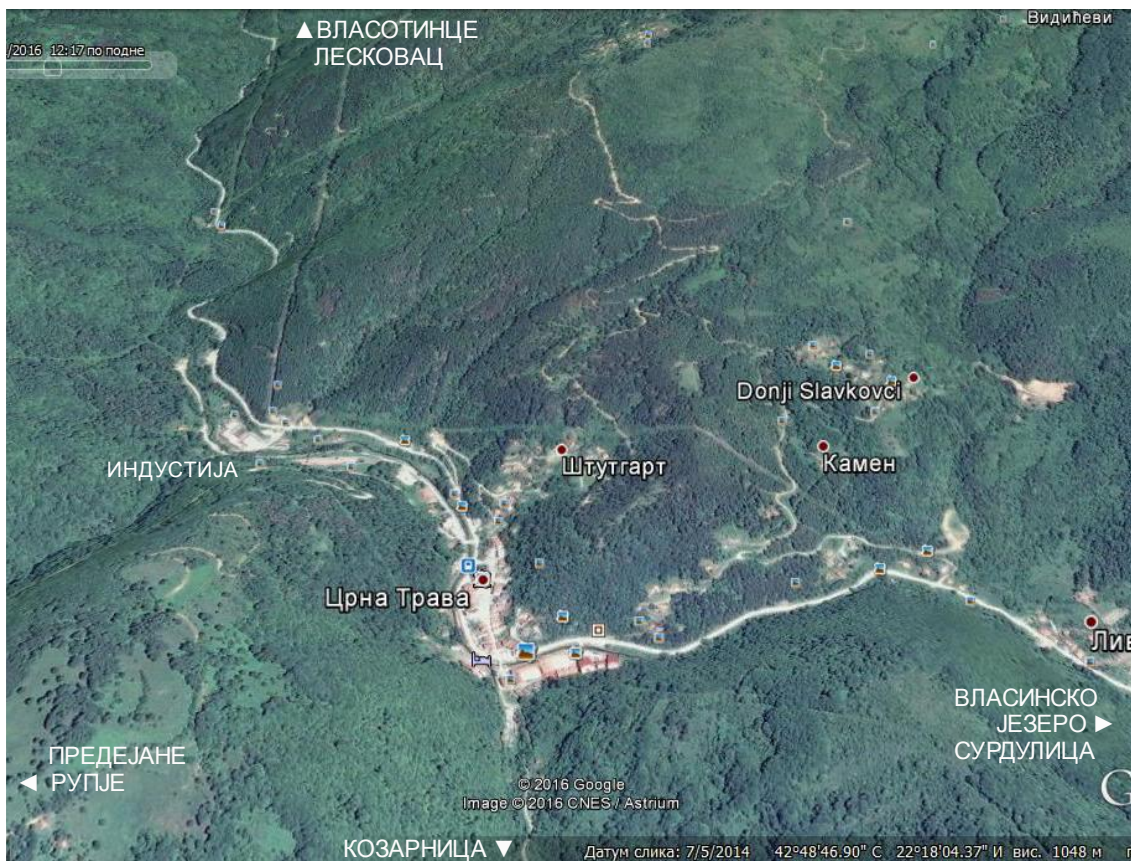
Речни ток није увек пролазио кроз центар истом трасом. Положај корита реке се мењао, некада спонтано, а најчешће интервенцијом становништва. Како су потребе за осавремењивањем садржаја у центру бивале веће, тако су се корисници рационалније понашали у погледу лоцирања функција и уштеде простора.

До нових простора за градњу или заснивање одређене функције, долазило се и крчењем шума. Када би нагиб терена био неподесан за организовање неке делатности, становништво се сналазило проналажењем погоднијих локација, у непосредној близини центра.

Може се зато сматрати да су групације у околини централног дела насеља које се налазе на заравнима или благим косинама у брдима изнад села, настала по заузећу комплетног простора у долини. Ови новији засеоци, настајали су услед недостатка простора у насељу, попут раселничких домаћинстава по махалама, када је млађи члан породичне задруге, одлучивао да се осамостали и формира нову окућницу на ободу насеља. Таква нова места за станишта, по правилу имају повлашћен положај у односу на старо језгро насеља, јер осим пространије територије, располажу и бољим проветравањем, осунчањем, унутрашњом функционалном организацијом и квалитетним визурама.

Центар насеља Црна Трава, како се он данас доживљава у простору, представља спој неостварених визија из прошлости и адаптирања постојеће физичке структуре на све мањи број људи који је користе. Бројне неусаглашености, просторни парадокси и покушај наговештаја исправнијег коришћења простора приказани су кроз наредна разматрања.

Ст. 9.1. ЦРНА ТРАВА - ШИРЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Ст. 9.2. ЦРНА ТРАВА - УЖЕ ПОДРУЧЈЕ ЦЕНТРА НАСЕЉА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

9.1. СТВОРЕНЕ ВРЕДНОСТИ И ПРОБЛЕМ НЕОДРЖАВАЊА

Комплекс од неколико мањих базена са скакаоницом, и свлачионицама, грађених 70-их година прошлог века у ширем центру насеља, код села Ливађе, према Власини, одавно је напуштен, урушен и урастао. Представља парадигму односа према вредностима оних, који би о створеним материјалним вредностима требало да воде рачуна, према средствима која су у Црну Траву уложена у периоду стратегије развоја недовољно развијених подручја Републике Србије у другој половини прошлог века, а у време тада прокламованог самоуправног социјализма. Овај први у низу објеката о коме се не води рачуна, представља упозорење за правилније поступање са великим бројем сличних вредности у насељу, које у стању када су редовно одржаване, представљају онај неопходни услов који подиже амбијенталност средине и чини га изузетним у односу на друге.

Посебан елемент урбане опреме, и одбране од водене стихије, који поседује и посебну естетику, јесу обалоутврде у насељу. Овај елемент уређења воденог тока кроз насеље, постоји у Црној Трави, али се недовољно одржава и чисти од отпадака и корова, и обзиром на климатске услове, јаке мразеве и дуге зиме, постоји опасност од његове ерозије. Осим у визуелном смислу, ова врста уређења насеља поседује и акустични доживљај, од шума које ствара вода на местима каскада и слапова. Обалоутврде се пројектују и изводе на бази стогодишњег бележења највиших бујичних вода, па је осим амбијенталних, далеко важнији елемент заштите од поплава и бујичне ерозије, те је њихово одржавање предуслов одржања самог насеља.

Осим наведених објеката и потребе њиховог очувања у јавном простору насеља, од изузетне је важности и перманентно одржавање и адекватно уређење главних путних праваца, односно јавних простора, платоа, тргова, уличних коридора, јавног зеленила и др.

Сл. 9.3. ЕЛЕМЕНТИ УРУШЕНОГ БАЗЕНА ИЗ 70-ИХ ГОДИНА НА ИЗЛАЗУ ПРЕМА ВЛАСИНИ

ЦРНА ТРАВА (ПРОМЕНЕ)

Сл.9.4. ПУТ КА ВЛАСИНСКОМ ЈЕЗЕРУ КОД ЛИВАЂА ДО НЕДАВНО - ДАНАС ОБНОВЉЕН

Сл. 9.5. НЕОДРЖАВАНИ ЈАВНИ ПРОСТОРИ У НАСЕЉУ СТВАРАЈУ СЛИКУ ЗАПУШТЕНОСТИ

Сл. 9.6. УРЕЂЕЊЕ ОБАЛОУТВРДА РЕКЕ - ПРЕДУСЛОВ УТИСКА АМБИЈЕНТАЛНОГ СКЛАДА

9.2. НОВИ МАЛИ АМБИЈЕНТИ НА ЛЕВОЈ ОБАЛИ РЕКЕ ВЛАСИНЕ

У контексту изградње обалоутврда реке у центру Црне Траве, истовремено су пројектована и изведена 3 мања моста на јужном делу насеља (према образовном центру, према интернату, основној школи и засеоцима на југу и према хотелу). Мостови, као делови саобраћајне инфраструктуре насеља, као и остали јавни простори и инсталације, захтевају перманентно одржавање и обнову. Осим ових, у насељу одавно постоји и мост ка Рупју, односно Предејану (коридору 10), а онда и према цркви, гробљу, Дому здравља, Дечијем обданишту и другим садржајима од важности за насеље. За разлику од 3 поменута мања моста, овај део путне инфраструктуре је веће категорије, и као такав пројектован је за већа оптерећења.

Још један мањи челични пешачки мост изведен је као пешачки испред Занатске задруге. Црна Трава за разлику од места где је пољопривреда била примарна делатност, није имала Задружни дом са Домом културе. Тек 70-их година прошлог века, направљена је Задруга грађевинских занатлија, као успутни мањи подухват уз изградњу значајних објеката супраструктуре, што је представљало помоћ Републике Србије тада недовољно развијеним општинама.

У посебним околностима изградње поменутих садржаја, кроз промишљено освајање леве обале реке Власине, јер на десној обали више није било довољно простора, формиране су нове 3 мање слободне површине испред Образовног центра, Основне школе (Интерната) и Хотела, што уз постојећи мањи простор на северу насеља испред Поште, а иза зграде Општине, звани “Доње собориште”, представља низ лепих амбијената, од којих сваки може имати посебну намену и кориснике. У контексту урбанизације насеља, овакви простори су необично важни, јер стварају сменљивост амбијената и вишенамених локација, занимљивих за боравак људи.

Сл. 9.7. МОСТОВИ - ВЕЗА СА ДРУГОМ ОБАЛОМ И ЕЛЕМЕНТ АМБИЈЕНТАЛНОСТИ НАСЕЉА

ЦРНА ТРАВА (ПРОМЕНЕ)

Сл.9.8. МОСТ ПРЕМА ОБРАЗОВНОМ ЦЕНТРУ И ПЛАТО - СПОРТСКИ ТЕРЕН ИСПРЕД САЈЕ

Сл. 9.9. МАЊИ МОГУЋИ ПРОСТОРИ ОКУПЉАЊА (КОД ШКОЛЕ И "ДОЊЕ СОБОРИШТЕ ")

Сл. 9.10. МОСТ ПРЕМА ХОТЕЛУ И ПЛАТО (ПАРКИНГ) - СЛОБODНА ПОВРШИНА ДО РЕКЕ

9.3. ПОМОЋ НЕРАЗВИЈЕНИМ ИЗГРАДЊОМ НОВИХ САДРЖАЈА

Поменути помоћ – улагање у недовољно развијена подручја Републике, спроведена 70-их година прошлог века, створила је од центра Црне Траве амбијент малог града, или у најмању руку – варошицу модерног изгледа. Тада су осим поменутих нових образовно - смештајних и туристичко – услужно - занатских садржаја, изграђени и Дом културе са вишенаменском салом и библиотеком у центру, и неколико вишепородичних стамбених зграда, намењених запосленима у тим истим делатностима.

Проблем депопулације започет већ почетком 50-их година прошлог века, није овим улагањима био заустављен, већ се наставио. За 3 деценије, од 1953. до 1981. године, становништво се преполовило. Тенденција заустављања одласка људи није била прекинута, иако је током 80-их година, насеље било опремљено додатним потребним јавним објектима и озбиљном инфраструктуром. 90-их година се покушало са отварањем индустријских погона и додатном стамбеном изградњом. Тренд исељавања се наставио па је у последње 3 деценије, од 1981. до 2011. године, насеље изгубило $\frac{3}{4}$ становништва.

Очигледно је да се изградњом објеката и инвестицијама није успело. Без озбиљне стратегије ревитализације, која би укључивала озбиљније промене у административном, економском и другим аспектима, није могуће спречити потпуно гашење насеља.

Решење би се могло тражити у стављању укупних ресурса насеља под једну административно – управљачку организацију, која би морала бити изнад малих, парцијалних, појединачних интереса локалног карактера. Оваква организација руковођења ресурсима и наслеђеним материјалним и нематеријалним вредностима овог и других подручја, подразумевала би директну надлежност над насељем и од стране државе постављених јасних и остваривих циљева.

Ст. 9.11. ГРАЧЕВИНСКИ ОБРАЗОВНИ ЦЕНТАР И ОСНОВНА ШКОЛА СА ИНТЕРНАТОМ

ЦРНА ТРАВА (ПРОМЕНЕ)

Ст.9.12. ХОТЕЛ "ВИЛИН ЛУГ"

Ст. 9.13. ЗАНАТСКА ЗАДРУГА "БАЛКАН" И ДОМ КУЛТУРЕ СА БИБЛИОТЕКОМ И САЛОМ

Ст. 9.14. ДОМ КУЛТУРЕ СА БИБЛИОТЕКОМ И САЛОМ (ИЗМЕЂУ 2 СТАМБЕНЕ ЗГРАДЕ)

Ст. 9.15. ЦЕНТАР СА ПОЈЕДИНАЧНИМ САДРЖАЈИМА ГРУПАЦИЈА (ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Ст. 9.16. УЖИ ЦЕНТАР - НАЈСТАРИЈА ЧАРШИЈА СА ГЛАВНИМ САДРЖАЈИМА (www.google.rs)

9.4. НЕПРИКЛАДНИ ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ У ПРОСТОРУ НАСЕЉА

Позната је појава у понашању људи, да услед недостатка здраве конкуренције, долази до опуштања у обављању одређених обавеза, односно до занемаривања правила у погледу многих аспеката живота и рада. У условима када у Општини и центру има све мање и мање људи, логично је да ће се поједине уобичајене обавезе у вези са управљањем и влашћу, повремено пропуштати и заобилазити, док такав манир не захвати све нивое система и не доведе до анархије и последично, до штете по само становништво.

Црна Трава, као забачено брдско - планинско подручје, изоловано од свакодневног надзора конкуренције и увида јавности у обављање власти, доживљава свођење активности из разних аспеката живота, на ниво минималних потреба, односно упрошћавање уобичајених процедура до размера опасних по даље функционисање система. Увидом посматрача, који се не налази свакодневно у тој средини, може се код становништва констатовати мириње и убеђеност у предстојеће гашење насеља и својеврсно отаљавање најнеопходнијих активности везаних за основне животне потребе.

Ово се може уочити на сваком кораку. Све што превазилази најосновније преживљавање, сматра се непотребним и не обавља се. Простори су неуређени и користе се за неадекватне намене. У њима влада запуштеност, материјалне вредности се не одржавају, не постоји потреба за уређењем средине и иницијатива ка развоју који може довести до стварања нових вредности.

Мора се имати у виду и чест недостатак средстава и квалификоване радне снаге, али се не може оправдати неактивност у погледу покушаја организовања неких од многобројних видова туризма, или професионалног бављења специфичном пољопривредом, а обзиром на изванредне предуслове за то.

Последично томе, јасно је да евентуалних гостију у туризму, или организоване бербе бобичастог воћа и лековитог биља, са наплатом и комерцијалним пласирањем ресурса не може ни бити, да се не може ни очекивати боравак и ноћење гостију у капацитетима којих има, и потреба тих истих гостију да одређено време проведу у средини која обилује природним, здравим и лековитим окружењем. Будући да конзументата нема, домаћини ће се понашати као да их нема, чак ће евентуално учинити да их и не буде, не желећи да живот у летаргичној и инертној атмосфери добије друге атрибуте.

У том смислу је логично да су свуда по насељу постављени контејнери за смеће којима ту није место, да се камиони, аутобуси, возила остављају на за то неподесна места, да се не може разликовати ужи центар насеља од периферије по питању уређености и садржаја, да је коритом својевремено уређеног тока реке завладало растиње, тако да се камени застор не препознаје, а слапови воде се не формирају по целој ширини корита већ се формирају брзаци и вода се језери као у неуређеном току. Логично је да се путеви, мостови и инфраструктура у насељу не поправљају, да се на мостовима види арматура у бетонској конструкцији, да се трава и зеленило у насељу не одржава, чак се и беспотребно сече, да се не би одржавало, да постоје монополи у трговини на пијаци и у продавницама, да штампа не долази редовно ни лети када људи има више него преко године.

Логично је да хотел прошлог лета није остварио ни једно ноћење, јер нико више и не тражи да преспава, а и ако тражи, не ради централни бојлер и нема топле воде, затим је логично да нема ни једног ресторана где се може обедовати, да Туристичка организација нема никакав рекламни материјал и информације, јер се осим у два до три термина у години ништа и не дешава.

Много тога је логично, што не би требало да буде, и јасно је да се ревитализација центра Црне Траве мора догодити мимо Црне Траве.

Сл. 9.17. НЕАДЕКВАТНИ ОБЈЕКТИ НА ЗНАЧАЈНИМ ЛОКАЦИЈАМА (УЛАЗИ У УЖИ ЦЕНТАР)

ЦРНА ТРАВА (ПРОМЕНЕ)

Сл.9.18. НЕПРИКЛАДНИ ОБЈЕКАТ И ВОЗИЛО

Сл. 9.19. СТАРИ КИОСК И НЕПРИКЛАДАН ОБЈЕКАТ У АМБИЈЕНТУ “ДОЊЕГ СОБОРИШТА”

Сл. 9.20. КАЛКАН ОБЈЕКТА И ПАРКИНГ КАМИОНА НА ГЛАВНОМ ТРГУ НАСЕЉА У ЦЕНТРУ

9.5. НАЈСТАРИЈИ ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ АРХИТЕКТУРЕ У ЦЕНТРУ

До 90-их година прошлог века је најстарији објекат у Центру Црне Траве била стара спратна кућа, бивша кафана са краја 19. века. Срушен је услед оронулости, а на његовом месту није изграђен никакав нови садржај.

Сада за епитет најстаријих објеката конкурише неколико њих. Сви се користе, а један од њих (бивша кафана Ивић), успешно се адаптира у неку модернију врсту угоститељства. Остали су у употреби, један као двојна спратна кућа, а други као магацин зелене пијаце. (слике на страни 336)

Мање је за ово сагледавање могућности ревитализације центара битна сама старост објеката, а више чињеница да се они могу санирати и адаптирати, да им се може доделити нова намена, а све у циљу очувања визуелног и духовног континуитета. Њихова естетика која није споменичка, али је животна и суштинска, представља богатство у покушају ревитализације духа места и очувања просторне логичности физичке структуре насеља.

Чињеница да ови објекти нису уклоњени до сада, у циљу искоришћења атрактивности локације, сведочи да:

- 1) локација није атрактивна у комерцијалном смислу, јер никакав замајац развоја и профита није још ни започео, нити се реализовао,
- 2) власници немају средстава да започињу неку нову инвестицију, већ се надају бољим условима за обнову и коришћење.

Обе наведене претпоставке су повољне за ревитализовање центра. У случају многих сиромашнијих средина у Србији, само је немогућност бахатог деловања и тренутна неатрактивност потенцијалне инвестиције, спасила наслеђене материјалне вредности и просторе од девастације. Села Србије на сву срећу, још увек нису доживела глобалистичко уништавање простора и амбијената.

Сл. 9.21. НАЈСТАРИЈЕ КУЋЕ У НАСЕЉУ - ПОГОДНЕ ЗА АДАПТАЦИЈУ И АМБИЈЕНТАЛНОСТ

ЦРНА ТРАВА (ПРОМЕНЕ)

Сл.9.22. СПРАТНЕ КУЋЕ СА ДУЋАНИМА У ПРИЗЕМЉУ - ПЕРИОД ПРЕ 2. СВЕТСКОГ РАТА

Сл. 9.23. СПРАТНЕ КУЋЕ (ПРЕ И ПОСЛЕ 2. СВ. РАТА) У АМБИЈЕНТУ "ДОЊЕГ СОБОРИШТА "

Сл. 9.24. РАЗЛИЧИТОСТ КОЈА НЕ СМЕТА: КУЋЕ ПРОШЛОГ ВЕКА - ТРИ ПЕРИОДА У ЦЕНТРУ

9.6. ПЕРИОД АРХИТЕКТУРЕ БЕЗ ВИЗУЕЛНОГ ИМПЕРАТИВА

После 2. Светског рата, у многим местима Србије, градила се архитектура без обавезе постизања естетских домета. Зидани су Задружни домови, Управне зграде, раднички и службенички станови, и друге функције. Позната као соцреалистичка, ова појавност тежила је рационалности, потпуном поједностављењу форме, чишћењу објеката од било каквих украшавања, чак до границе ружног, па не ретко и преко ње.

У селима је таква архитектура била веома заступљена, јер је требало брзо раскрстити са традицијом у градњи, и наметнути нове односе и кроз различита просторна манифестовања. Тако је у Црној Трави у том маниру грађена садашња зграда Скупштине Општине. Мада о свему реченом сведочи њен рационалан изглед (слика 9.38, стр. 344), ова зграда није без одређене естетике. Оно што у много већој мери сведочи о друштвеним односима у том времену, јесте њен положај у односу на центар насеља, где зграда доминира тргом, симетрично је постављена на подужну осу насеља и својим постојањем перманентно емитује симболе моћи.

У маниру такве архитектуре, грађене су индивидуалне и колективне стамбене зграде. У центру Црне Траве, има их неколико. Колективне су касније добиле поткровне етажне, или су надзидане, у потрази за новим стамбеним простором у насељу.

Осим оваквих кућа, у насељу су присутни и објекти грађени нешто касније, вероватно по типским пројектима, и у визуелном смислу они у много већој мери девастирају амбијент, него куће послератног периода (стр. 338, слика 9.25). Занимљиво је да на несрећу, заузимају највише експониране локације у насељу.

Може се претпоставити да ће се у покушају ревитализације простора насеља, послератна архитектура уклопати у нове концепте.

Сл. 9.25. АРХИТЕКТУРА БЕЗ ЕСТЕТИКЕ НА ВИДЉИВИМ МЕСТИМА У ЦЕНТРУ НАСЕЉА

ЦРНА ТРАВА (ПРОМЕНЕ)

Сл.9.26. СОЦРЕАЛИСТИЧКА АРХИТЕКТ. ИЗ 50-ИХ ГОД. ПРОШЛОГ ВЕКА ("Д. СОБОРИШТЕ ")

Сл. 9.27. ДОГРАЂЕНЕ СТАМБЕНЕ ЗГРАДЕ (КРАЈ 50-ИХ ГОД. 20. ВЕКА) - "ГОРЊЕ СОБОРИШТЕ "

Сл. 9.28. РАЦИОНАЛНЕ ИНД. КУЋЕ БЕЗ ЕСТЕТСКИХ ВРЕДНОСТИ - ГЛ. ПЕШАЧКА УЛИЦА

9.7. КОЛЕКТИВНО СТАНОВАЊЕ У РУРАЛНОМ ПРОСТОРУ

Периоди градње колективних стамбених зграда у Црној Трави дешавали су се у више наврата:

1) после 2. Светског рата са првим спратним кућама соцреалистичке архитектуре, намењеним службеницима Поште, Полиције и Управе места. Такве су управо куће у којима се и налазе ове службе. У једној од њих, данас је музеј (на брду изнад насеља).

2) нешто касније, 50-их година, са три објекта који се налазе у центру, лево и десно од зграде Општине. Ове су куће касније надграђене, или су им адаптирана поткровља.

3) два објекта грађена 70-их у кампањи изградње јавних објеката, од којих је један у центру, оријентисан тространо, тако да завршава низ, а други наспрам Основне школе, са којим је покушано задржавање права сваког станара да има сопствени улаз, тако што је коришћен нагиб терена. (Стр. 340, Сл. 9.29) Овај други објекат у пројекту је садржао и низак трговачки анекс, који је замишљен да формира улаз у главну улицу ка тргу, а који никад није изведен.

4) два објекта грађена крајем 80-их година, између осталог и за потребе радника у тада отвореним погонима *Симпа* (Врање) и *1. маја* (Пирот), као и службеника у новим јавним установама (Дом здравља и Обданиште). Један објекат је у центру, а други на левој обали Власине према погонима.

5) објекат Аутобуске станице поред Општине, са пекарном и рестораном, као и становима, изграђен 1995, као последњи од објеката колективног становања у насељу.

Уочава се неколико аспеката проблематике вишепородичног становања у руралним просторима:

1. Оваквој врсти становања у руралним просторима, прибегава се ради решавања стамбених проблема службеничког – непољопривредног становништва у селима.

2. Право на наслеђивање стана, увек изнова тражи стамбени простор, јер они који више нису у служби у насељу, остају у стану.

3. Доласком криза и тежих услова за живот, становништво прибегава и сопственом бављењу пољопривредом. Овде настаје јаз између живота у стану у згради и рада на поседу у агрикултури.

4. Не увек и не свуда, али у Црној Трави, проблем грејања се решава залихама и експлоатацијом дрвета, кога има у изобиљу. Зими су заједнички стамбени простори унутар и изван објеката, својеврсна складишта огревног материјала.

5. Постоји и постојаће визуелни, обичајни, социолошки и културолошки несклад између становања у колективним зградама са више станова и живота на селу, уз земљиште и на дворишту.

Што насеље има мање изражену пољопривредну делатност, тај несклад је мањи и обрнуто. Конкретно у примарном моделу, бављење аграром, нарочито у центру, никад није било изражено. Функције економата и помоћни објекти са стоком, одавно су нестали из насеља. Задржало се готово незнатно ситно бављење баштама са поврћем, најчешће скривено од јавности, иза кућа у двориштима у подножју стрмих страна котлине.

Зато се може констатовати релативна уклопљеност колективних стамбених зграда у миље Црне Траве, појаве која одавно није у насељу ништа ново и која се максимално уклапа у слику места коју је имало, о урбанизованој варошици, која је на прагу да постане и мања урбана агломерација. Ту уклопљеност треба сада подржати стварним искоришћењем ових садржаја, тако што ће се оживљавањем насеља кроз афирмацију другачијих приступа стварању новог вишка вредности, многи од ресурса бити поново тражени, па тако и станови.

Сл. 9.29. СТАМБЕНЕ ЗГРАДЕ ИЗ 70-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА - ЦЕНТАР И УЛАЗ У ГЛАВНУ УЛИЦУ

ЦРНА ТРАВА (ПРОМЕНЕ)

Сл.9.30. УГАОНИ ТРГОВИНСКИ АНЕКС НА УЛАЗУ У ГЛ. УЛИЦУ НИКАД НИЈЕ РЕАЛИЗОВАН

Сл. 9.31. СТАНОВИ ГРАЂЕНИ 80-ИХ 20. ВЕКА

Сл. 9.32. СТАНОВИ У ЦЕНТРУ 80-ТЕ 20. ВЕКА

Сл. 9.33. СТАНОВИ У ЦЕНТРУ - 1994. ГОДИНА

9.8. ПРЕПОЗНАТЉИВОСТ НАМЕРА И ПОНУДЕ НАСЕЉА - БРЕНД

Централни плато у насељу одувек је био стециште сабора, празничних окупљања становништва, а у стара времена место сусрета, дочекивања и отпраћања печалбара, место договора, склапања послова и најразличитије комуникације људи.

Није непознато, онима који овај простор добро познају, да се по променама његових елемената испред општинске зграде, могла назрети и владајућа идеологија и расположење власти у одређеном политичком тренутку.

Трг је некада садржао мали простор трапезастог облика који је у центру био ограђен и озелењен. У годинама после 1. Светског рата, нешто јужније ка постављен је и освештан споменик страдалим ратницима Црне Траве у Великом рату, направљен попут многих сличних у Србији. На врху споменика налазио се бронзани орао раширених крила, попут других таквих на сличним споменицима. Након 2. Светског рата, орао је уклоњен. У зелену површину испед зграде Општине постављене су две бисте народних хероја из 2. рата на појединачним постаментима.

На прелазу векова, изведено је уређење платоа, које је партерно објединило споменик из Великог рата и озелењену површину. Простор испред Општине је одигнут и на њему је постављена камена фонтана и трокраки славолук који симболизује успомену, сећање и памћење. Простор је калдрмисан и осмишљено озелењен. Две бисте народних хероја, премештене су испред Основне школе, јер школа носи име једног од њих, а бисте се својим споменичким концептом не уклапају у ново решење трга.

Након извесног времена, попуштајући пред притиском борачких удружења из 2. Св. Рата, бисте су враћене на плато. (Сл. 9.34. Стр. 344) 2015. године плато је поплочан бехатоном, а саобраћај је редукован.

Хронологија промена у простору центра, а нарочито на главном тргу Црне Траве (“Горње Собориште”), говори и о другим аспектима важним за ревитализацију насеља (идеологија и политика, социологија, менталитет и обичаји становништва – етничке карактеристике, економија, некадашње мајсторство у занату и његово изумирање, однос према планерско – инжењерској струци, дневно – интересна сфера...).

Посматрајући фронтове трга, али и блиске визуре и амбијенталне целине, може се констатовати потреба да се као неки од првих потеза у физичко – естетском смислу интервенише у погледу:

1) прописивања естетских начела и норматива у пројектовању нових садржаја, како би се за сад разнородна структура помирила у правцу тражења стилских извора у традиционалном начину градње и тражења места и препознатљивости у регионалном смислу;

2) довршавања низова кућа, чиме би се створили нови непретенциозни садржаји, који би афирмисали функције отвореног простора трга, и маскирали следеће калкане који сада простору намећу осећај недовршености;

3) тражења доброг дизајнерског исходишта у маркетиншком смислу, како би се брендирао насеље у препознатљивом облику, и како би се у пројекат ревитализације насеља ушло са већ оформљеним симболима, који ће улазити у свест људи и определљивати их за подржавање бренда насеља, пре него што се стратегија ревитализације и артикулише. Ову симболику би требало пласирати у сваки излог, на свако видно место, и јавни простор насеља.

Централни плато у Црној Трави, треба да представља излог насеља, са елементима који афирмишу историју, вредноћу, квалитете и културно наслеђе народа из овог краја, који презентују намере насеља у развојном смислу, могућности средине у сваком погледу и да уређеношћу, естетиком и стилем наговесте понуду конзументима.

Сл.9.34. СЛАВОЛУК, СПОМЕНИЦИ И ФОНТАНА У ЦЕНТРУ НАСЕЉА "ГОРЊЕ СОБОРИШТЕ"
ЦРНА ТРАВА (ПРОМЕНЕ)

Сл. 9.35. ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ И УЛАЗ У ПОРТУ

Сл. 9.36. НАСЕЉСКО ГРОБЉЕ ПОРЕД ПОРТЕ

Сл. 9.37. ЦРКВЕНИ ЗВОНИК У ПОРТИ

9.9. КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ - КОНТИНУИТЕТ МЕМОРИЈЕ

Црква Св. Николе са звоником и портом на левој обали Власине, дуго је била занемарена од стране верника, некоришћена за верска служења, напуштена и препуштена ерозији.

Још од 2. Св. рата, у Црној Трави нема Богослужења, јер од када је свештеник од стране комуниста отеран из села, никада није поново установљено. И поред обављене обнове објеката цркве, звоника, порте са оградом и потпорним зидом ка саобраћајници и реци, Нишка Епархија Српске Православне Цркве, одбија да у Црну Траву пошаље свештеника који би поново засновао Службу, и присуство Цркве у овом крају. Риста Николић је запазио још 1905. године, да Црнотравци *"Бога мање помињу, цркву мање походе, а свештеника не поштују..."* (Николић, Р., 1912.)

Пракса обнове цркава у насељима, учестала је од краја 80-их година прошлог века, када се становништво Србије вратило прослављању верских празника и поштовању дела црквених канона. Не ретко се догађа да појединац који осећа потребу да уложи средства у обнову свог села или родног краја, уложи новац у обнову верских здања, како се то догодило у селу Брод, у Општини Црна Трава, у њеном центру, и на Власини у центру села Власина Рид, као и многим другим случајевима.

Ова пракса има свој значај у процесима обнове села, како у духовном смислу, у погледу личног просвећења и давања доброг примера околини, тако и у погледу исправности праксе да се од заборава, нестајања и урушавања и ерозије, сачувају без изузетака сви артефакти културно – историјског наслеђа. Према питању религије људи су слободни да верују или не, али је стварање имица насеља, немогуће без презентовања историјских околности, а чињеница је да су прво образовање у Црнотравском крају пружала свештена лица.

9.10. MEMORIЈАЛНИ ЕЛЕМЕНТИ КАО ЗАПИСИ У ПРОСТОРУ

У центру Црне Траве, постоји 4 споменика и 4 бисте. Требало је да их буде и више, али се оправдање може пронаћи у следећем:

1. Ретко које насеље те величине и категорије има тај број спомен обележја (што је случај и са супраструктуром), што говори о богатству историје, броју знаменитих личности, догађаја, занимљиве историје и посебностима које Црна Трава и њено становништво негује у свом сећању.

2. Осмислити, иницирати, заинтересовати људе, произвести, направити, извести или саградити обележје, добити потребне сагласности, тако да реализација обележавања буде позитивно прихваћена, изузетно је тежак задатак и захтева потпуну посвећеност реализацији идеје, комуникативност, умеће сарадње са различитим људима и огромну дозу ентузијазма и воље. Ради о артефактима који нису у рангу основних и комерцијалних животних потреба, већ се ради о духовној надградњи, и остављању културног трага у простору и времену одређене средине.

У том смислу, у Црној Трави становништво има свест о посебности делатности већине њеног становништва и последично томе, о привржености радничком покрету и социјалистичкој мисли. Негде у том светлу треба тражити и узроке мањег поштовања религије. На другој страни, скуп позитивних особина које становништво негује и поштује у својој свести, ствара позитивну општу слику људи која превазилази одређене мане, настале као последица сурових животних околности. Док су бисте у Црној Трави посвећене погинулим херојима у рату и високим политичарима, спомен – обележја су посвећена општим вредностима (херојство у ратовима, борба за идеале равноправности, успомени и сећању на све жртве, мајци, жени, стубу породице у одсуству мужа...).(Сл. стр. 347)

Ст.9.38. СЛАВОЛУК, СПОМЕНИЦИ И ФОНТАНА У ЦЕНТРУ НАСЕЉА "ГОРЊЕ СОБОРИШТЕ"
ЦРНА ТРАВА (ПРОМЕНЕ)

Ст. 9.39. СПОМЕН - ЧЕСМА ИСПРЕД ШКОЛЕ

Ст. 9.40. СПОМЕНИК ЖЕНИ - ЦРНОТРАВКИ

Ст. 9.41. СПОМЕНИК ВОЈНИЦИМА 1. СВ. РАТ

10. ПРОСТОРНЕ ПРОМЕНЕ У ЦЕНТРИМА СЕКУНДАРНИХ МОДЕЛА

У просторном смислу одабрани секундарни модели, разликују се међусобно, али и од примарног модела, у већој или мањој мери. Они су и бирани тако, да у начелном смислу задовоље елементе репрезентативности, да се могу трансформисати у будуће центре својих гравитирајућих подручја, и да се на крају и сами могу ревитализовати, односно наставити свој прекинути или успорени развој, или променити евентуално погрешну стратегију истог.

Генерално посматрано, насеља која се овде сагледавају, имају у великој мери сличне контексте настајања и развоја током времена и различитих друштвено – социјалних условљености. Заједнички им је или сличан историјски оквир формирања и опстајања, затим друштвена уређења и периоди глобалних владавина одређених система, до готово истоветних судбина у ужем или ширем окружењу.

Тако се затечени просторни односи уочавају као слични по логици постојања и потребама становништва за њима, а истовремено различити по свом манифестовању од средине до средине, а у зависности од броја, организованости, старосне структуре, доминантне националности и обичаја и навика људи.

Претежна делатност становништва је још један од битних фактора просторних односа и садржаја. Две су глобалне делатности доминантне у одабраним насељима. Некад је то пољопривреда, а некад рударство. Било да је насеље веће, са значајнијим бројем радно активног становништва, било да је мање, са тенденцијом пада, наведене две делатности су готово увек присутне. Прате их остале делатности, али у много мањој мери, а у зависности од потреба средине за њима, односно од потребе и близине већих центара са већом дисперзијом области рада и приходавања.

10.1. ЦРНАЈКА - РАШТРКАНОСТ ГРУПАЦИЈА У ДОЛИНИ РЕКЕ

Само неколико објеката у Црнајки излази на главни путни правац који спаја Дунавску и Тимочку регију у североисточној Србији и који пролази управо овим простором између планина Дели Јован и Малог и Великог Крша, долином реке Црнајке. Интересантно је да се ради о Дому културе, грађеном у соцреалистичкој естетици, некој врсти мешавине - хибрида више функција и о неколико индивидуалних стамбених објеката који својим двоводним крововима и спратном структуром и балконима не прате развојни пут традиционалне куће у Србији. У појединим од тих објеката одвија се локални сеоски туризам. Остали делови насеља раштркани су по простору шумовите долине и побрђу у непосредној близини и нешто даље од пута. До ових групација кућа и лепо уређених дворишта воде кривудасти путеви кроз оазе шумарака и ливада. Ова уређеност окућница и идилична слика насеља, представљају добру основу за интензивнији развој сеоског туризма. У прилог овом је и чињеница да се домаћински однос становништва према домаћој радиности осећа кроз појавност кућа и окућница, односно изражени естетски моменат у формирању екстеријера и ентеријера са елементима локалног фолклора.

Оно што не стоји као аргумент у прилог изреченом је изглед запуштености корита реке кроз насеље. Већ је раније констатован значај уређености воденог тока у селу, из више разлога. Међутим подизање нивоа овог насељског елемента, треба решавати у склопу осмишљавања по величини и садржајима пригодног центра села. Уколико би се ови, за развој сваког па и овог насеља, битни елементи осмислили и реализовали, насеље Црнајка би добило жизичко и ментално место окупљања становништва и гостију. При том би битно унапредило и убрзало свој могући развој кроз праксу сеоског туризма.

Ст. 10.1. ЦРНАЈКА - НАЈУЖИ ЦЕНТАР

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/)

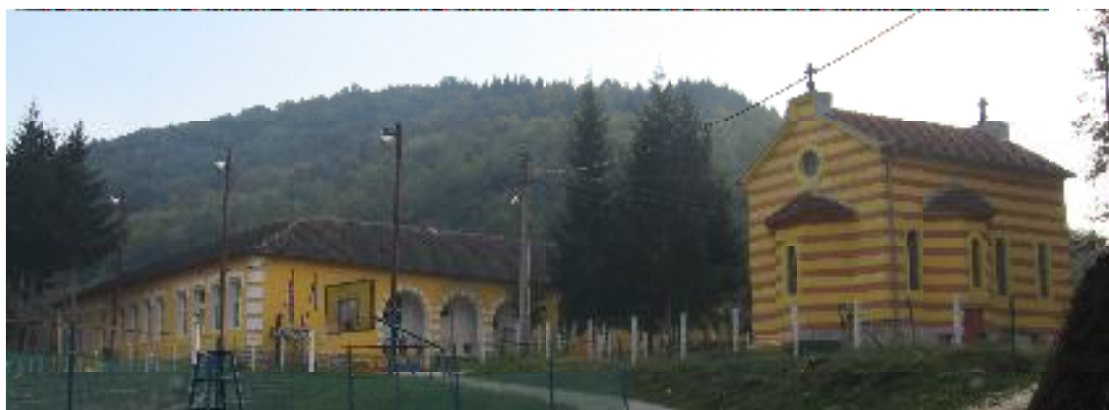
Ст. 10.2. ЦРНАЈКА - СЕОСКИ ТУРИЗАМ И ДОМ КУЛТУРЕ

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Ст. 10.3. ЦРНАЈКА - ЦРКВА И ОСНОВНА ШКОЛА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Сл.10.4.ОСНОВНА ШКОЛА И ЦРКВА СА СПЕЦИФИЧНОМ ОБРАДОМ ФАСАДА (ЖУТА БОЈА)

ЦРНАЈКА (ПРОМЕНЕ)

Сл. 10.5. КУЋЕ СУ НОВИЈЕГ ДАТУМА, МАХОМ ДВОВОДНЕ И БЕЗ ЕЛЕМЕНАТА ТРАДИЦИЈЕ

Сл. 10.6. ПЛАТО И СТАНИЦА АУТОБУСА ИСПРЕД ДОМА КУЛТУРЕ - СЕОСКЕ ПРОДАВНИЦЕ

Сл.10.7. МЕТАЛНИ ПЕШАЧКИ МОСТ ПРЕКО ЦРНАЈСКЕ РЕКЕ И НЕРЕГУЛИСАН РЕЧНИ ТОК

10.2. КРЕПОЉИН

Као село (варошица) са више од пола становништва које се бави искључиво неком врстом пољопривреде, Крепољин управо у складу са тим и изгледа. Иако садржајно далеко богатије од Црнајке, ово место недвосмислено приказује свој псеудо – урбани карактер, кроз низ просторних манифестација које га тешко могу издићи из руралне у урбану средину.

Насеље је згуснуто – збијено уз главне путне правце, а приступне саобраћајнице из Жагубице и Петровца завојито улазе у центар, или због прилагођавања топографији терена, или због обилажења појединих погрешно лоцираних садржаја.

Као и друга слична насеља, и ово садржи осим класичног сеоског начина становања, неколико вишепородичних стамбених зграда, које имају карактер урбане архитектуре, будући да су грађене по стручним пројектима. Остали појавни облици стамбене архитектуре су или старије грађени махом приземни и обликовно коректни објекти из периода пре и после 2. Св. рата (у мањој мери), или касније грађени објекти који својом естетиком нису репрезентативни (двоводни кровови, коцкасти габарити и дунђерски карактер). Готово сви објекти имају локале у приземљу, често угоститељске намене, па се тако као утисак о насељу намеће трговачко – вашарска атмосфера. У залеђу насеља према природним ареалима у околини, могу се затећи објекти традиционалне архитектуре - етно куће. Јавна архитектура је лоцирана у мирнијим зонама иза првих редова парцела уз главне правце, и својом појавношћу је примеренија насељу и његовом претпостављеном будућем изгледу.

Насељу недостаје центар, (на могућој локацији сада је бензинска станица), као и осмишљеније освајање простора даље од саобраћајница, чиме би се створили услови за промене у развоју.

Сл. 10.8. КРЕПОЉИН - НАЈУЖИ ЦЕНТАР

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 10.9. КРЕПОЉИН - РАЗЛИЧИТИ ТИПОВИ ОБЈЕКТА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Сл. 10.10. ТИПИЧАН АМБИЈЕНТ КРЕПОЉИНА И ЦРКВА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Сл. 10.11. ПАНОРАМА КРЕПОЉИНА У КОТЛИНИ МЛАВЕ ИЗМЕЂУ ХОМОЉА И БЕЉАНИЦЕ

КРЕПОЉИН (ПРОМЕНЕ)

Сл. 10.12. СТАМБЕНО - ПОСЛОВНИ ОБЈЕКАТ У НАЈУЖЕМ ЦЕНТРУ

© www.srbijaplus.net, 2013.
(www.srbijaplus.net)

Сл.10.13. КАРАКТЕРИСТИЧНИ АМБИЈЕНТИ У НАСЕЉУ (ИЗВОР: www.google.rs, www.srbijaplus.net)

Сл. 10.14. НЕКЕ ОД ВЕЉЕГ БРОЈА САЧУВАНИХ ЕТНО - КУЋА

© www.srbijaplus.net, 2013.
(ИЗВОР: www.srbijaplus.net)

10.3. ЗЛОТ

У Злоту је формиран централни простор насеља. Облика је издуженог ромбоида и из њега се пружа пет путних (уличних) праваца. Простор је подељен на мање урбани, огољени, саобраћајно недефинисани плато, и на срећенији парковски део испред старе зграде школе, цркве и порте, са споменичким обележјима и зеленилом. Око централног простора, лоцирани су и други јавни садржаји: Задружни дом, и зграда са Управом (МЗ) и другом администрацијом у месту. Простор граде и две колективне стамбене зграде различитог обликовања и неколико индивидуалних старијих сеоских кућа са окућницама у другом плану. Овај за сад још увек недовољно дефинисан јавни простор, представља кроз дуги низ година успорено формиран и недовршен нуклеус једне могуће уређене варошице. Обзиром на распрострањеност територије атара Злота, затим чињеницу да на истој територији постоје природне атракције високог ранга, обзиром на садржајност и величину насеља, не чуде иницијативе да Злот добије статус Општине Борског региона. Иако је број становника још увек значајан (преко 2.000), постоји тенденција пада, односно напуштања Злота.

У том смислу, а обзиром на повољност просторних карактеристика и ексклузивност природних и створених садржаја, може се центар Злота осмишљавати у просторном смислу са стратегијом будуће пројекције насеља које би имало веће административне ингеренције, а посебно у туристичком осмишљавању насеља. Овде се мисли на искоришћење природних, али и створених елемената културног наслеђа, где су злотске пећине и клисура, на путу да постану опште препознатљив тренд, док су бачије (салаше) на брдима са становањем и сточарством мање позната вредност, али и потенцијални бренд Злота као центра подручја.

Сл. 10.15. ЗЛОТ - НАЈУЖИ ЦЕНТАР

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 10.16. ЗЛОТ - ОСН. ШКОЛА, ПАРК, ЗАДРУЖНИ ДОМ, МЗ И КОЛЕКТИВНО СТАНОВАЊЕ

Сл. 10.17. ЗЛОТ - ПЛАТО (ПОГЛЕД КА ЦРКВИ) И НЕУРЕЂЕН ТОК ЗЛОТСКЕ РЕКЕ У НАСЕЉУ

Сл.10.18. МОСТ ПРЕКО ЗЛОТСКЕ РЕКЕ - ОГОНАК ГИМНАЗИЈЕ И РАЗЛИЧИТО СТАНОВАЊЕ

ЗЛОТ (ПРОМЕНЕ)

Сл. 10.19. МЕСНА ЗАЈЕДН. И СТАМБЕНА ЗГРАДА НА ТРГУ (ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Сл. 10.20. КАРАКТЕРИСТИЧНИ АМБИЈЕНТИ У НАСЕЉУ

(ИЗВОР: www.google.rs)

Сл. 10.21. СЕВЕРНА СТРАНА ЦЕНТРАЛНОГ ПЛАТОА-ТРГА (ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

10.4. РЕСАВИЦА

Као ново насеље настало после 2. Св. рата, за потребе живота и рада рудара у ресавским рудницима, Ресавица је и по садржајима и по карактеру више урбано него рурално место.

Оно је опет, по критеријумима репрезентативности, одабрано да буде упоређено са неколико других у погледу остваривости ревитализације насеља, између осталог и због тога што је примарна делатност његовог становништва – рударство, доведена у питање рентабилности и делатног опстајања. У таквим условима, а будући да насељу предстоји трансформација у погледу основне оријентације и прилагођавање савременим тенденцијама, неопходно је констатовати и утемељити потребу преиспитивања просторних односа и токова, односно могућност пренамене и прекомпоновања одређених садржаја и функција. Будући да је плански настало, насеље Ресавица се неће спонтано трансформисати. Зато је неопходно кроз стварање одрживе стратегије предвидети будућа дешавања, и као и код других насеља плански реаговати, не преко стереотопских планских докумената, већ плановима применљивог карактера, који би укључивали уже и шире окружење и модерне тенденције у уређивању агломерација.

Ресавицом доминирају вишепородични стамбени објекти, опремљена је неопходном супраструктуром примарних услуга, а присутни су и садржаји из домена секундарних и терцијалних домена. Рударство је као основна делатност становништва (65%), присутно у самом насељу, или непосредно поред насеља, са својом инфраструктуром и железницом која је наменски доведена са моравског коридора, од Марковца, преко Деспотовца до Ресавице. Имајући у виду врло вероватно могуће умањење рударства као примарне привредне гране овог краја, може се увидети значај поменути инфраструктуре у евентуалном коришћењу у друге намене.

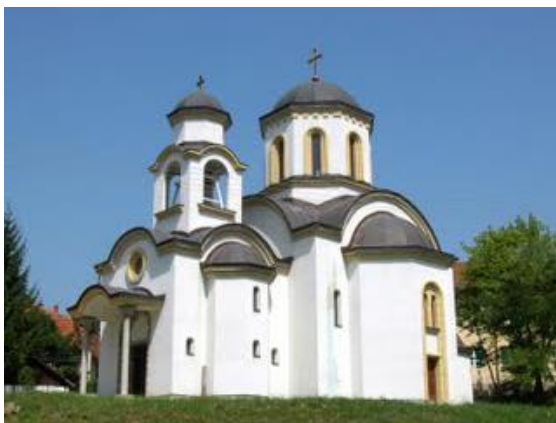
Ст. 10.22. РЕСАВИЦА - НАЈУЖИ ЦЕНТАР

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Ст. 10.23. ОСНОВНА ШКОЛА И ДЕЧИЈЕ ОБДАНИШТЕ

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Ст. 10.24. ЦРКВА У РЕСАВИЦИ И УПРАВА ЈП "РЕСАВИЦА" (ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Сл. 10.25. ЖЕЛЕЗНИЦА У РЕСАВИЦИ (ПРУГА ИЗ МАРКОВЦА)

(www.skyscrapercity.com)

РЕСАВИЦА (ПРОМЕНЕ)

Сл. 10.26. ХОТЕЛ РЕСАВСКА БАЊА

(www.google.rs)

Сл. 10.27. ДОМ КУЛТУРЕ У РЕСАВИЦИ

(ИЗВ. www.skyscrapercity.com)

Сл. 10.28. СТАМБЕНЕ ЗГРАДЕ И РУДАРСКА ПОСТРОЈЕЊА

(ИЗВОР: www.skyscrapercity.com)

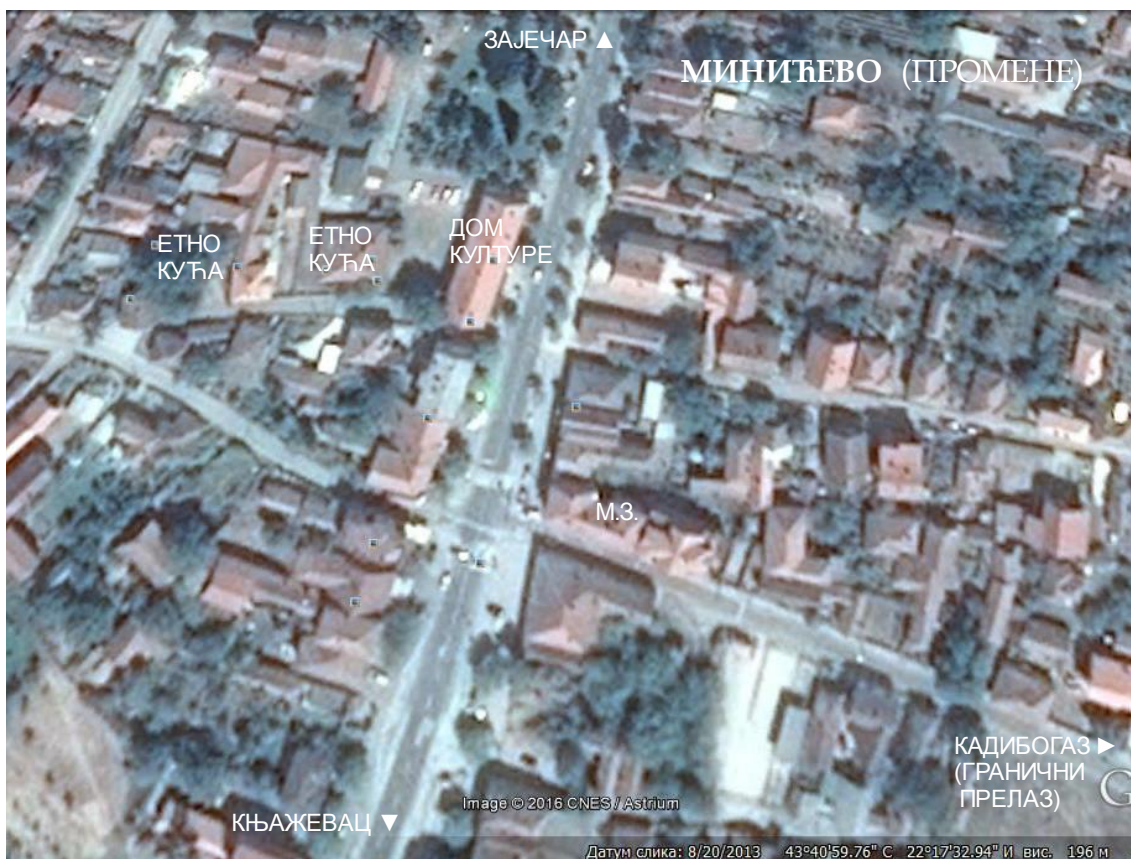
10.5. МИНИЋЕВО

У Минићеву се налази једини линијски успостављен центар насеља међу другим изабраним, дуж правца главног регионалног пута Књажевац – Зајечар, а на укрштању са попречним правцем - везом са граничним прелазом Кадибогаз, у долини реке Клисуре на Старој планини. Овај линијски центар, је на делу испред и иза поменутог укрштања плански проширен, како је то често био случај у Сремским и Мачванским ушореним селима.

Насеље је по морфологији збијеног тимочког типа, и пружа се у широј зони према побрђу Старе планине уз реку Клисуру. Битан урбани елемент је постојање железничке станице на прузи Источне Србије у прстену Ниш – Сврљиг – Књажевац – Зајечар – Бор – Мајданпек – Пожаревац. Железница је као елемент урбанитета посебна атрактивност одређеног простора, и након што је дуго била занемаривана, последњих деценија се враћа у врх интересовања у виду саобраћајног средства, али и пренамене њене инфраструктуре у циљу обнове идентитета и повећања атрактивности и интересовања за поједине области и просторне целине.

Просторне карактеристике Минићева су питомост у амбијентима, и атмосфера реда и хармоније, што је последица управо поменуте линијске и добро димензионисане физичке структуре насеља која се територијално шири по ортогоналној матрици, што је опет морфологија терена дозвољавала.

Архитектура Минићева има умерени карактер у појавности, новији објекти нису пренаглашени а сачуван је и у функцији је велики број старијих објеката. Међу њима има оних са елементима традиције и народног градитељства – етно куће, али и примера ране варошке архитектуре – спратне куће са локалима у приземљу, класицизма, па и чисте Модерне у строгом центру насеља.

Сл. 10.29. МИНИЋЕВО - НАЈУЖИ ЦЕНТАР

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 10.30. ДОМ КУЛТУРЕ И КУЋЕ У НАЈУЖЕМ ЦЕНТРУ

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Сл. 10.31. КУЋА КОСТЕ РАНЧИЋА У НАЈУЖЕМ ЦЕНТРУ

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Сл. 10.32. ДОМ КУЛТУРЕ У МИНИШЕВУ (ПОЧЕТАК 20. ВЕКА)

(www.google.rs/maps/panoramio)

МИНИШЕВО (ПРОМЕНЕ)

Сл. 10.33. ЕТНО - КУЋА "ТОРЛАЦИ" (www.google.rs)

Сл. 10.34. ЗАДУЖБИНА ВОЈВОДЕ МОМЧИЛА ПРВУЛОВИЋА (ЕТНО - КУЋА)

(www.google.rs)

Сл. 10.35. КЛУБ ПЕНЗИОНЕРА МИНИШЕВА

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

10.6. КАЛНА

Насеље карактерише највећа супротност између броја становника (најмање код посматраних села - само 287, по попису 2011.) и изграђене, а некористишћене супраструктуре. Иако готово на прагу гашења (уз Црну Траву), управо оваква насеља пружају шансу да се захваљујући постојећим неискоришћеним садржајима, и близине атрактивних природних вредности са перспективом у туризму, релативно лакше ревитализују у идејном, а теже у организационом смислу. Без обзира на постојање одређених садржаја, треба имати у виду њихову старост и бонитетно стање, затим шансе за реконструкцију и осмишљавање садржаја, као и могућност уклапања архитектуре тог типа и времена у ново доба.

Садржаји (стамбени и јавни), грађени су у јеку сензационалног откривања уранијума у Кални, са затварањем рудника само две године након почетка експлоатације (1963/65. год.), што носи велику дозу контроверзу и мистерију. У таквим околностима, поједини искусни стручњаци у маркетингу осмислили би атрактивност и туристичку понуду само на бази постојања таквог мита или мистерије. (Примери: Госпа из Међугорја и Чудовиште из Лох - Неса)

Кална и поред такве могућности, има шансу за активирање на конвенционалним основама, и као добро лоцирано место у подножју Старе планине, а непосредно у близини будућег скијашког зимског туристичког центра, јер може бити део система и туристичке понуде, ако не и административно седиште регије.

Овде ни постојање соцреалистичке архитектуре из времена 50-их и 60 -их година прошлог века, не би требало да представља препреку у њеном активирању и пренамени. Постоје, и већ су примењене у савременом свету и уметничко - модним дешавањима данашњице, тенденције враћања у прошле епохе, кроз тзв, ретро стилове, и сл.

Сл. 10.36. КАЛНА - НАЈУЖИ ЦЕНТАР

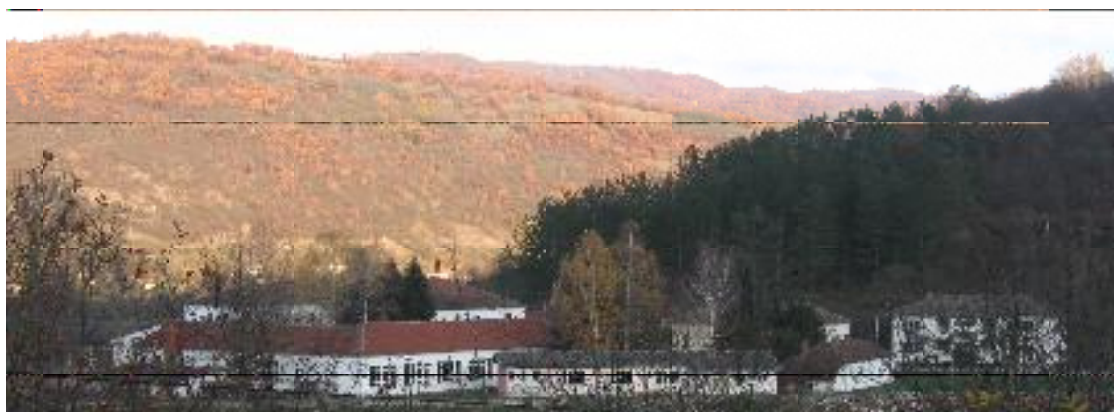
(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Сл. 10.37. КАЛНА - РЕЧНИ ТОК У НАСЕЉУ И АДМИНИСТРАЦИЈА - УПРАВА И ПОЛИЦИЈА

Сл. 10.38. КАЛНА - ДОМ КУЛТУРЕ И КОНАЧИШТЕ "СТАРА ПЛАНИНА" - ПАРК И ЧЕСМА

Сл. 10.39. ГРУПАЦИЈА ЗГРАДА ЗА ШКОЛСКЕ ПОТРЕБЕ (ГРАЂЕНЕ ПРЕ И ПОСЛЕ 2. СВ. РАТА)

КАЛНА (ПРОМЕНЕ)

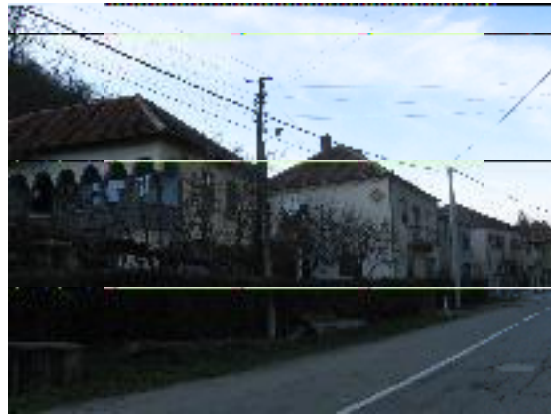
Сл. 10.40. АМБУЛАНТА, СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА И ДР. САДРЖАЈИ НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ РЕКЕ

Сл. 10.41. СТАНОВИ ЗА РУДАРЕ У СПРАТНИМ КУЋАМА (ИНД. И У НИЗУ СА ЛОКАЛИМА)

Сл. 10.42. НАСЕЉЕ КОЛЕКТИВНОГ СТАНОВАЊА (ПЛАНИРАНИ РУДНИК ИЗ 60-ИХ ГОДИНА)

Ст. 10.43. ПОЉОПРИВРЕДНО ДОМАЋИНСТВО И СПРАТНЕ КУЋЕ ИЗ РАЗЛИЧИТИХ ЕПОХА

КАЛНА (ПРОМЕНЕ)

Ст. 10.44. ТИПИЧНА СОЦРЕАЛИСТИЧКА СТАМБЕНА ЗГРАДА БЕЗ ЕСТЕТСКИХ ВРЕДНОСТИ

Ст.10.45. ПРОШИРЕЊЕ У ЦЕНТРУ НАСЕЉА (КА КЊАЖЕВЦУ - ЛЕВО И КА ПИРОТУ - ДЕСНО)

Ст. 10.46. НАПУШТЕНЕ СТАРЕ КУЋЕ У НАСЕЉУ И ЗБИЈЕНА СТАРА ГРУПАЦИЈА УЗВОДНО

10.7. БАБУШНИЦА

Највеће насеље међу одабраним моделима (4.600 становника), седиште је истоимене Општине (12.300). Иако би по величини могла да буде мањи град, или берем Варошица, Бабушница то није.

Њено становништво није последица природног прираштаја, или привлачења људи из других средина, већ просто пресељење становништва из малих села Општине у центар те исте Општине. При томе се насеља у залеђу по руралним просторима гасе, док центар поприма карактеристике великог села, при чему губи елементе урбанитета, а добија деформисане и упропашћене квалитетне одлике и вредности села.

Овакви процеси захтевају сличну врсту интервенције. Реаговање на истој релацији, али у супротном смеру. Док је поента интервенције код других посматраних насеља покушај оформљавања или оживљавања централних садржаја, овде би задатак био подизање нивоа урбанизације простора у центру, постављањем јасних естетских минимума у осмишљавању и реализацији различитих функционалних потреба.

На другој страни, велики простор богат природним вредностима, потребно је активирати у другом, натуралном смислу, заснивајући стратегију не еко и етно принципима, при чему би у понуди тих ресурса у руралним пределима Општине, основни посредници ка корисницима били становници села и центра у селима – Бабушнице. Тиме би се рурално – урбани круг међусобних давања и примања услуга и ресурса затворио, односно постао прихватљив у развојном смислу за све елементе у хијерархијском ланцу. Рурални простори Општине би били реактивирани на модеран начин кроз развој туризма и производњу здраве хране и брендова за даљу дистрибуцију. Створили би се тако нови мањи центри, недостајући у мрежи насеља.

Ст. 10.47. БАБУШНИЦА - НАЈУЖИ ЦЕНТАР

(ИЗВОР: www.google.rs/maps)

Ст. 10.48. БАБУШНИЦА - ДОМ КУЛТУРЕ И ОПШТИНА

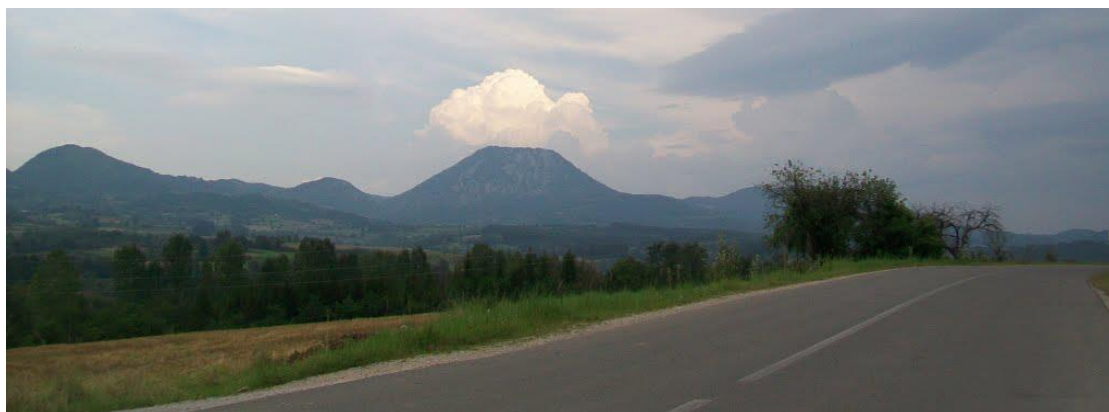
(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

Ст. 10.49. БАБУШНИЦА - ГЛАВНЕ УЛИЦЕ

(ИЗВОР: www.google.rs/maps/panoramio)

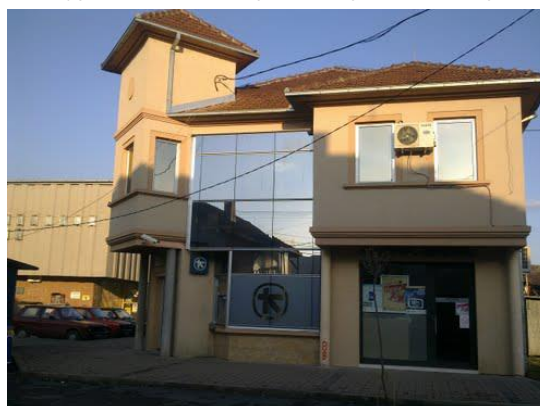
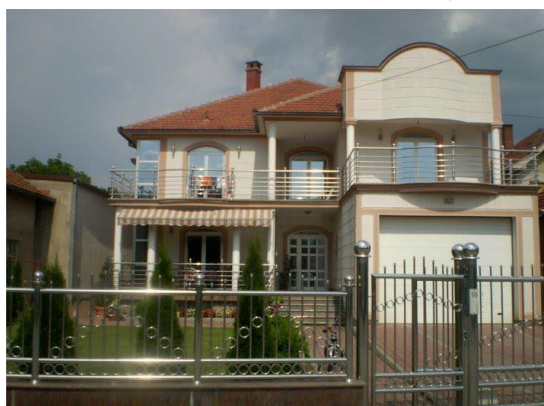

Сл. 10.50. ПРОБЛЕМ НЕЈЕДНАКОГ КОРИШЋЕЊА РЕСУРСА И ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА

**БАБУШНИЦА
(ПРОМЕНЕ)**

Сл. 10.51. СТАРА ОБНОВЉЕНА КУЋА - НЕДОСТАЈУЋИ КОНТИНУИТЕТ У ПРОСТОРУ

Сл. 10.52. НЕПОТРЕБНА ОБЛИКОВНА МАНИФЕСТАЦИЈА ДОБРОГ МАТЕРИЈАЛНОГ СТАЊА

Сл. 10.53. ПРЕЛАЗНИ - ТРАНЗИЦИОНИ ОБЛИЦИ У ПОКУШАЈУ КУЛТИВИСАЊА ПРОСТОРА

10.8. ОСНОВНА ЗАПАЖАЊА О ПРОСТОРНИМ ПРОМЕНАМА

Из анализе просторних промена, детаљно у примарном, али и у секундарним моделима, могу се издвојити као важна следећа запажања о ревитализацији центара у селима:

1) ревитализација је потребна у готово свим срединама, са претпостављеним будућим центрима, који се уколико се процене погрешно могу заменити или придружити неким другим у мрежи насеља, како би заједнички преузели недостајуће место у систему; превелико насеље може препустити поједине своје надлежности мањим агломерацијама, а премало се може удружити са једним или више села, тако да у заједништву скупом својих функција, преузму улогу центритета и хијерархијског места у мрежи насеља; (дешава се да поједина места имају и средње образовање – Злот, Црна Трава, као и да улогу религијских, образовних, здравствених и других функција преузимају места која су су систему мања од оних којима пружају одређене услуге);

2) присутни су велики контрасти у простору, па има насеља са мање од 300 или 500 становника (Кална и Црна Трава), која имају више елемената урбанитета од насеља са 4.600 становника (Бабушница), која нема елементе да превазиђе рурални карактер; ово се не односи само на постојање одређених садржаја у насељу, већ и на навике становништва да исте на адекватан начин користи, традицију и трајање одређене функције у насељу, затим на естетику и функционалност таквих садржаја, уклопљеност у простор, и др.;

3) промена примарне делатности или њено нестајање без појаве новог главног занимања људи, проузрокује губљење осећаја сопственог идентитета код становништва, а уколико је оно било познато у ширем смислу по некој специфичности, нестанак таквог имиџа или сазнање да одређено нематеријално добро више не

постоји, доводи спољне посматраче у заблуду, а код самог места и његовог становништва ствара осећај губљења ослонца и прекида континуитета у развоју; (пример: Црна Трава и грађевинарство)

4) просторни односи унутар насеља, између његових појединачних елемената и групација садржаја, временом губе или добијају на значају, а по правилу у зависности од друштвених и социјалних релација међу становништвом; гашењем неких делатности, или губљењем потребе за обављањем одређених радњи, поједини пунктови у насељу губе на значају, бивају запостављени и непотребни; променом навика одређене старосне групе да посећује места са којима се идентификује, мења релације између функција у простору;

5) у многим срединама релације између по удаљености блиских места, уопште нису остварене; не ретко, дешава се да старо језгро насеља нема контакт са појединим новим туристичким или другим садржајем у блиској околини; осим тога, често се од стране већих центара, заобилазе мање средине у систему одлучивања, експлоатације одређених добара, коришћења природних ресурса и сл.; код мањих средина овакав однос ствара отпор и до релација никада не долази, иако би такви односи били од обостране користи у социјалном и економском смислу;

6) однос насеља са карактером центра у селима према залеђу у ширем смислу, према одређеној територији руралног карактера, са или без мањих села, често је оријентисан искључиво на коришћење ресурса, извлачење сировина, експлоатацију природног блага; ове појаве не изненађују, јер су у таквим срединама одавно престали радови у пољопривреди (специфична земљорадња, сточарство, шумарство...), па оне постају неконтролисана територије, занемарене или злоупотребљаване; (није све једно да ли центар у селима има функцију Општине или је нижег ранга, што му ограничава деловање).

IV. ДЕО

АСПЕКТИ

11. АСПЕКТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ОБНОВЕ ЦЕНТРА ПРИМАРНОГ МОДЕЛА

У предходним поглављима, анализирани су узроци промена у просторима модела - центара у селима, било да се сматрају највишим репрезентима сеоских средина или најнижим облицима псеудо - урбаних модалитета насеља. Преглед контекстуалних промена у пет периода који временски обухватају последња два века, праћен је и анализом просторних промена (нарочито у примарном, али и у секундарним моделима), које у многоме дефинишу процесе и наговештавају могућности даљег рационалног понашања. Ово поглавље, као једно од сумирајућих разматрања претендује да осветли глобалну слику затеченог стања и могуће елементе развоја и просторне политике, који се мање или више намећу као услови ревитализације центара у селима, а тиме и других, њима подређених и од њих зависних, периферних простора.

Поглавље доноси глобални приказ (препознатљивих и кроз планска и друга документа већ сувопарно, статистички, и по универзалној матрици обрађених), овде кроз призму критичког односа) издвојених могућих потеза, који би се могли предузети у циљу ревитализације и обнове простора како примарног модела - Црне Траве, тако и секундарних центара (7), а коначно и свеукупних територија брдско - планинског простора Источне Србије.

Правци даљег осмишљеног деловања и друштвено - просторног развоја, поред свеукупне ревитализације простора центара у селима, требали би да својим замахом и наметањем у животу насеља, постојећи напуштени, некоришћени или неадекватно употребљавани фонд стамбених и јавних објеката у центрима:

- 1) заштите од даљег пропадања, и
- 2) рационално искористе у пуној мери.

Познато је да је значајан фонд објеката у центрима под старањем или Општинских власти или приватних лица. Како је у селима, али и у центрима села, процес депопулације достигао размере које се тешко заустављају, велики број објеката у насељима, како стамбених и економских, тако и јавних, препуштен је повременом и неадекватном коришћењу, односно природној ерозији (старењу, рапидном пропадању и коначно урушавању).

Ништа не може оштетити један објекат тако темељно, са великим последицама, као неодржавање, некоришћење и препуштање зубу времена.

Због тога би најбоља заштита објеката, уопштено посматрана, била њихова адекватна свакодневна употреба. Ако је то немогуће, онда се кроз економски оквир и исплатљивост, у виду неког другог осмишљеног употребљавања ових некретнина, може начинити извешан корак у спашавању ових садржаја у центру села и околним мањим агломерацијама појединачних подручја.

На другој страни, постоји традиција сезонског или повременог коришћења простора. Велики број некадашњих сталних становника неких од посматраних и њима сличних насеља, сада само лети или зими долази и борави одређено време на сопственом имању, у кући и на окућници, кроз форму краћег или дужег одмора, или сезонског становања у трајању од неколико летњих месеци годишње. Другачијим постављањем економско - социјалних и привредно - производних оквира на овим подручјима, као и давањем читавим областима Источне Србије нових функција у локалним срединама, активнијих и одговорнијих од досадашњих, постојећи приватни и јавни простори добили би другу употребну вредност, и њихово би се коришћење, могло изразити као елемент тржишне потражње, односно као предмет интересовања повремених корисника, било у привредне (пољопривреда) или туристичке сврхе.

Рурални простори источне Србије, занемаривани у годинама након 2. Св. рата, неадекватно третирани током свих каснијих деценија и стратешки заобиђени у развојном смислу, добијају на почетку овог века другачији вредносни карактер и у извесној мери планерски третман, али за сада још увек само на папиру и кроз пројектоване прогнозе. Оквири кроз које се на ова подручја гледа последњих година, сасвим су другачији од размишљања до пре пар деценија. У селима и њиховим центрима се некада тражила и налазила погодна радна снага, која ће напуштајући слабородну земљу, пунити градове и индустријске погоне по њима, остварујући тако концепт индустријализованог друштва, који сељаштво и земљу третира као превазиђене друштвене делатности, погодне за повратак презрених и одбачених капиталистичких производних односа. До пред почетак новог века, тај је концепт зашао у проблеме, јер се ослањао на доктрине које нису имале основа у реалним тржишним односима. Од напуштених али истовремено и богатих - скривених ресурса брдско - планинских простора, очекивало се да се тако занемарени укључе у неколике реформе, и дају свој допринос у излажењу друштва из погрешних стратегија.

У више наврата, у разним студијама, наглашавала се потреба да се истовремено са улагањем у покушај обнове, крене и у здраву тржишну економију, независнију од политике. Такви процеси су по правилу дуги. Потребан је значајан временски период да се тржишно заснована привреда у одређеном систему одомаћи. Појединачни покушаји, инвестирања и планирања у развој, стварају привид да се нешто мења, али ти покушаји су само изузеци који потврђују правило занемаривања постојећих природних и створених вредности, не ретко са лошим намерама експлоатисања и одношења сировина, чиме се процес одумирања предметних простора у демографском, а онда и у сваком другом смислу, додатно оснажује.

11.1. ПРОСТОРНИ РАЗВОЈ

Некадашња "кошница" и струјање људи, њихово печалбарство, занат, вера у боље дане, изградња имања и размена робе, искустава и капитала и поред покушаја брисања из меморије људи, оставила је трагове у свести преосталог становништва и онима који овамо повремено долазе, из жеље за сезонским боравком у постојбини. Након што се у послератним деценијама догодило страховито расељавање становништва, без обзира на покушаје да се месту дају обележја вароши и елементи урбаног карактера, Црна Трава је поново попримила социопросторне атрибуте карактеристичне за село, уз задржавање неких статусних обележја (општинско средиште). У том сеоском стању, место је дочекало покушаје индустријализације, инсталирањем погона, али и преовладавањем нове свести, што га претвара у облик и стање које није ни село ни град.

Тако место поседује елементе и једног и другог облика насеља, али нема уједначеност просторних и духовних вредности који би насељу повратили карактер малог града у настајању, или варошице, што је Црна Трава и постала још далеке 1923. године, наравно по критеријумима ондашњег нивоа општег развоја и мерила вредности. Има елемената да се данашњи облик насеља пежоративно назове "урбано село", обзиром на модел живљења и организацију простора, која је веома блиска савременом (урбаном) понашању на једној, и свуда осетног карактера провинције или паланке на другој страни.

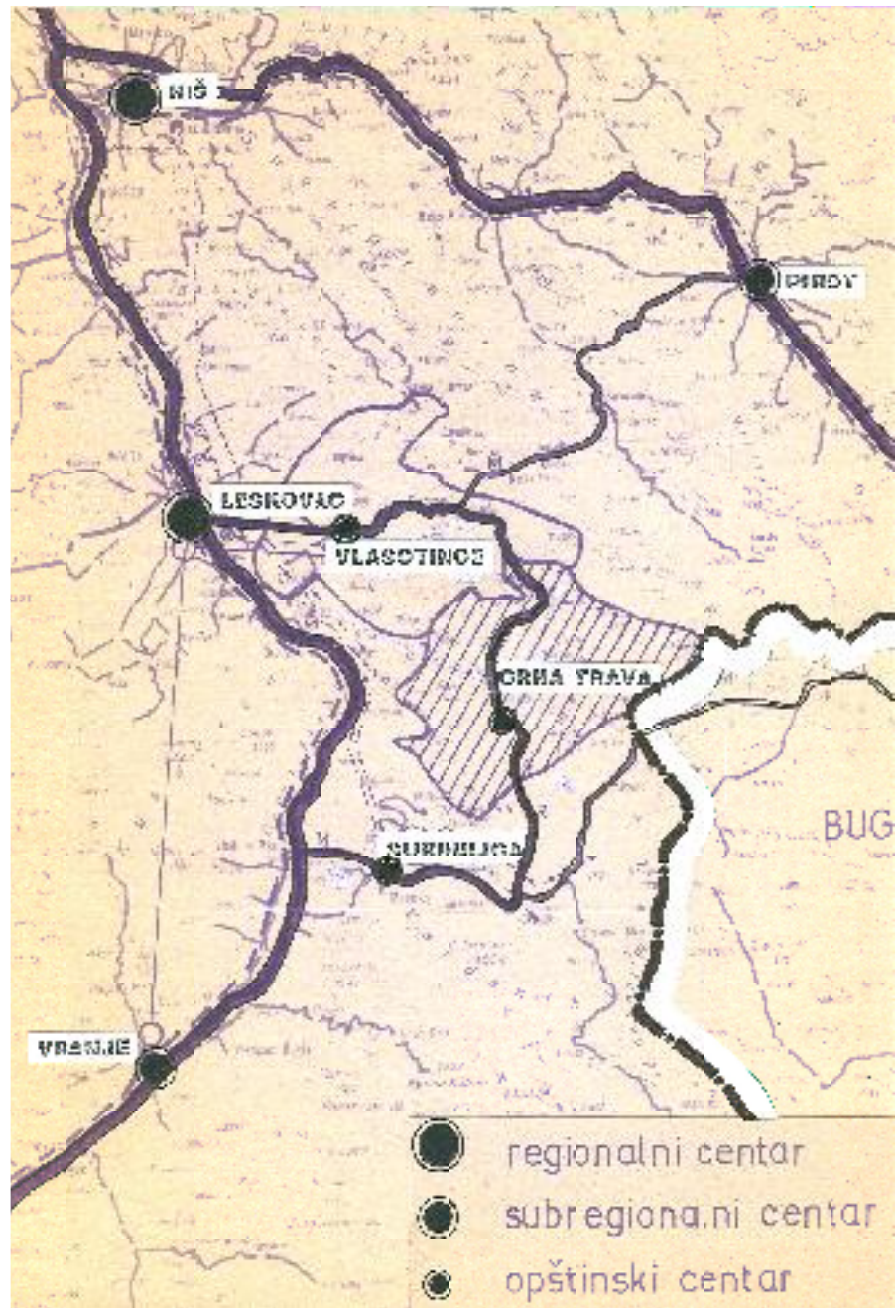
11.1.1. УОЧЕНИ НЕДОСТАЦИ

Даља судбина места је неизвесна, обзиром на "галомирајућу" депопулацију. Ближу будућност месту, теоретски су крајем прошлог века покушали да одреде планери, са својевременом потпуно погрешном пројекцијом од 2.740 становника у 2010. години. Већ према попису из 2002. године на подручју целе црнотравске општине живело је 2.563 становника, а последњим пописом из 2011. године статистички подаци показују да у 25

насеља, укључујући и центар, на површини од 318 км² има само 1.663 становника. Смањење становништва прети дакле, да његов број сведе на вредности осредњег села. Како се по величини, спустило испод 2.000 становника, насеље се без обзира на садржаје које му даје елементе урбанитета (мисли се на центар који има 434 становника), неће ни формално моћи назвати варошицом. Црна Трава има слабе изгледе да очува своју садашњу структурираност. Константно исељавање које траје већ деценијама је довело до тога, да место сада располаже малим бројем становника, од којих је знатан број у добним групама на која се, са становишта интереса развоја, не може рачунати. Концентрација становништва је такође мала, а просторна дисперзија велика. Не постоји јачи центар, а само средиште Општине такође има веома мали број становника. Оваква матрица насеља је веома неповољна за планирање било каквих активности, а на другој страни, потребна је посебна организација услуга и осталих друштвених делатности. Нека села и засеоци имају искључиво старачка домаћинства, а нека су се већ угасила. Просечна величина домаћинства је испод границе просте репродукције. У просторном смислу, уочени су недостаци:

- 1) просторна мрежа насеља је неразвијена,
- 2) заступљеност градских функција је недовољна,
- 3) насеља су међусобно слабо повезана и
- 4) инфраструктура је недовољна у техничком и друштв. смислу.

Више разлога карактерише слабу мрежу насеља. Између осталог, то су лоше саобраћајне везе, затим недостатак поделе посла међу насељима (неорганизованост делатности) и лоша дистрибуција услуга по мањим агломерацијама из центара насеља и општинског центра. Функције које су лоциране у мањим местима, која су претендовала да буду центри (Састав Река, Преслап, Тегошница), обично уместо насељима у ширем подручју брдских села, служе само сопственом становништву. Осим тога, у случају

Ст. 11.1. ПОЛОЖАЈ ОПШТИНЕ ЦРНА ТРАВА У ШИРЕМ ПОДРУЧЈУ И СИСТЕМУ НАСЕЉА

Ст. 11.2. УРЕЂЕЊЕ ВОДОТОКОВА У ЦЕНТРУ НАСЕЉА ИЗГРАЂЕНО ЈЕ ЈОШ 1974. ГОДИНЕ

да се као граница ношења развоја усвоји величина насеља од 1.000 становника, ни једно насеље у Општини не би задовољило тај услов.

Насеља у Црној Трави карактерише ниска заступљеност градских садржаја. Сва насеља, укључујући и седиште Општине, имају мање од 12 основних услуга. Ако се има у виду да је 9 основних услуга минимални услов за добијање карактера носиоца развоја, само центар општине Црна Трава има могућност развоја у тим оквирима. Хијерархија насеља може се анализирати само ако је између њих обезбеђена одговарајућа веза. Тако приступачност постојећих услужних садржаја мањим насељима подразумева:

- а) саобраћајну доступност
(путна мрежа и систем превоза уз квалитет услуга);
- б) комуникацијску доступност
(телефон, телефакс, компјутеризација, интернет);
- в) територијалну мобилност теренских служби
(пружање услуга корисницима у месту становања).

Садашњи транспорт модернизован је само уз главни правац Власотинце - Црна Трава - Власина. Остали планински правци, слабо су одржавани путеви, и у већини случајева су без савременог застора.

Комуникацијска средства поседују само центри насеља, и то центар Општине значајније, а остали незнатно.

У погледу територијалне мобилности служби, илустративан је податак да чак 70% становништва живи у насељима до којих се тешко долази, а у зимском периоду су тешко доступна за колски саобраћај.

Присутан је минимум техничке инфраструктуре. У погледу друштвене инфраструктуре, могуће је дневно задовољење потреба у здравству и образовању. Осим тога, евидентан је и недостатак инфраструктуре и услуга који су потребни за специфичну пољопривредну производњу (наводњавање, складишта, набавка

репроматеријала, ђубрива, алата и опреме, као и објеката примарне прераде производа).

Глобално гледано, уочавају се велике разлике у задовољењу потреба у зависности од места становања. Док у општинском средишту и његовом непосредном окружењу постоји могућност за задовољење основних потреба у погледу техничке и друштвене инфраструктуре, у мањим насељима, нарочито у брдско - планинском делу, многе основне потребе нису задовољене у месту становања, а то се тешко може постићи путовањима до најближег центра из два разлога: лоша је доступност, и општински центар је једино место где се налази концентрација услуга и активности, а он је за становнике многих насеља недоступан за често коришћење.

11.1.2. ПРОЈЕКЦИЈЕ

Према релевантним документима у планском смислу, кључна улога у даљем просторном развоју Општине, припала би центрима насеља, при чему се у одређивању центара пошло од нешто модификованих критеријума обзиром на изразиту депопулацију и неразвијеност општине. Како је за "праг" популације који је потребан за обављање одређених функција потребан минимум од 500 становника (изузетно 300), а у Општини Црна Трава такав ниво тешко да се може констатовати за потребан број центара, централна места су одређена по другим критеријумима:

- 1) број, концентрација и различитости основних функција које у насељу већ постоје;
- 2) број становника и густине, као и број становника у околним насељима која гравитирају одређеном могућем центру;
- 3) обим интеракција активности и садржаја насеља са комплементарним садржајима на другим локацијама;

4) степен погодности које насеље нуди као место међуодноса људи и средине одређеног географског подручја;

5) постојеће и будуће саобраћајне повезаности;

6) постојање природних потенцијала, пре свега квалитетне воде, која је услов за нормалан развој насеља и лоцирање производних, прерађивачких капацитета.

У том смислу, издвојене су следеће целине и гравитациона подручја: Црна Трава, Састав Река, Рушље и Преслап. Пре свега, природни услови овде пружају најбоље могућности за насељавање, као и комуницирање у нижим деловима Општине и долинама река. Осим тога, тенденција у размештају становништва већ је спуштање у ниже пределе и близину центара насеља и напуштање насеља на изразито неповољним локацијама, без улагања у коришћење природних ресурса на којима би засновали развој, без перспективе у погледу повећања броја становника, и без наде у обезбеђивање основне инфраструктуре. Уместо досадашње дисперзије садржаја по мноштву мањих насеља, наглашава се потреба за рационализацијом у организацији друштвених делатности, која би повећала квалитет и ефикасност услуга. Зато се предлаже смањивање дисперзије мреже објеката друштвеног стандарда, да би се укрупњавањем постигао квалитет. У том смислу као стратешки просторни потез замишља се побољшање попречног путног правца Преслап - Ц. Трава - Рушље - Предејане. За све становнике Општине, општински центар остаје центар свих активности везаних за управу, администрацију, основно и специфично средње образовање, културу и рекреацију, социјалну заштиту, трговину и услуге.

Јачање хијерархије насеља, са друге стране, подразумева инвестирање у нове функције у насељима где оне недостају и рационализацију постојећих услуга и објеката, уз услов олакшаног приступа руралној популацији. Црна Трава је мала Општина, али највеће удаљење од центра због периферног положаја центра и природе терена, премашује 20 км. То

је наметало потребу развијања локалних центара, без обзира на поменути мали број гравитирајућег становништва. Ово се нарочито односило а и сада се односи на удаљени, источни део општине, према бугарској граници.

У развоју Општине, прогнозирано се, пољопривреда, односно сточарство би имало приоритетан значај, при чему би локални центри имали велику улогу у организацији ове активности. Осим тога, у овим насељима се очекивао и развој мањих производних погона, пре свега прерађивачке индустрије у облику приватних фирми. Центри насеља у општини Црна Трава имају минималан број становника који им гравитира, па се тешко може задовољити праг корисника, за организацију било које централне функције ван најосновнијих (школство од 1.-ог до 4.-ог разреда, основна здравствена заштита, ветеринарска станица и минимална трговина). За све остале садржаје рачунало се на општински центар, при чему је требало обезбедити добре саобраћајне везе која би то омогућиле, а што се у међувремену није, или се остварило у минималној мери кроз реконструкције проблематичних деоница.

Примарна сеоска насеља, као сва остала која се налазе на територији општине, подељена су по следећим критеријумима (величина насеља, саобраћајна повезаност, удаљеност од локалног центра, природни ресурси за развој пољопривреде или туризма) на:

- 1) села која имају неке перспективе за даљи развој и
- 2) села која ће се у наредном периоду угасити.

При том, примарна села која за која се предпостављало по пројекцијама планера да ће даље живети (Дарковце, Јабуковик, Кална, Градска, Криви Дел, Брод, Горње Гарје), морале су да би се та прогноза остварила, да побољшају своје саобраћајне везе у првом периоду (осавременавање путева и обезбеђивање саобраћајних веза). У овим насељима, нису планирани објекти друштвеног стандарда, а услуге, трговина и инфраструктура би се развијала према потребама.

Наведене предпоставке се у већини случајева нису догодиле, из више разлога, па се ревитализација центра и његово уздизање до нивоа пристојне варошице или нивоа малог града, уз постизање интерактивног односа центар – сво остало залеђе, али на другим основама, намеће као стратегија развоја.

11.2. ЗЕМЉИШНА ПОЛИТИКА

Приметна је (са аспекта унапређења живота на овим подручјима), неповољна и неадекватна искоришћеност земљишта Црне Траве. Тако је присутна огромна распрострањеност терена за шумарство и сточарство, али се они довољно не користе. Коришћење ових терена у даљем развоју овог подручја не зависи само од његових природних погодности, већ и од праваца развоја овог подручја. Територија Општине са друге стране нема повољне услове за развој рударства, воћарства и ратарства, али постоје одређене вредности појединих локалитета које пружају могућност за развој туризма, нарочито зимског.

Површине које су погодне за туризам, посебно зимски, уједно су погодне и за сточарство и шумарство. Међутим до конфликта на терену око намене ових површина не би требало да долази, јер су поменуте активности комплементарне.

11.2.1. СТРУКТУРА ПОВРШИНА

Територија Црне Траве заузима површину од 31.805 ха или 318 км². По структури коришћења тла, плодно земљиште (пољопривредно и шумско) чини 97,5%, а неплодно 2,5% површине општине. Пољопривредно земљиште заузима 50,4%, а обрадиве површине 31,5%. Шумске површине чине око 47% територије Општине, што је неупоредиво

више од републичког просека (0,26%). Око 49% земљишта је у друштвеном власништву. Претежни део неплодног и изграђеног земљишта (77% укупног), пашњачких (72,6%) и шума (60,7%), је у друштвеној својини. Највећи део пољопривредног земљишта чине ливаде (24,6%) и пашњаци (18,9%), док оранице и воћњаци чине само 6,9% укупног земљишта. Шумски комплекси на подручју општине заузимају површину од 47% укупне површине. Око 60% шумских површина је у друштвеном власништву.

11.2.2. ПЕРСПЕКТИВА

Може се из затеченог стања површина, њиховог коришћења, врсте и количине ресурса, као и степена урбанизације, односно констатованих просторних проблема предпоставити даљи могући правац развоја црнотравске општине.

Развој добро димензионисаног и у простор интегрисаног система центара у селима различитих величина, односно стварање просторне хијерархије, је један од фактора светлије перспективе Црне Траве.

Други елементи морали би се тражити у издизању појединих ресурсима заснованих грана привреде до нивоа приоритета. Тако је предпоставка да је у неразвијеним подручјима основни стимуланс развоја кроз пољопривреду, а не кроз индустрију, као што је то већ безуспешно покушано. При том развој пољопривреде подразумева и обезбеђење прераде и дистрибуције пољопривредних производа.

Ако се стратегија развоја постави тако да је пољопривреда, без обзира на већу или мању исплатљивост појединих њених грана, примарни задатак и делатност општине, онда се као њен циљ и крајњи резултати могу очекивати:

а) виши ниво производње хране (и то такозване здраве хране, обзиром на природне услове у којима се она производи);

б) повећање запослености (која је без обзира на мали број становника недовољна и главни је узрок израженог исељавања);

в) постизање вишег нивоа прихода за већину становника (не би се заснивао на давању државе, већ из сопствене производње);

г) развој других грана привреде (сродних, и у садејству са пољоприв., нпр. лака прерађивачка индустрија, а пре свега туризам).

Овакав правац развоја, као уосталом и било који други, изискује почетне инпуте, односно довољну масу улагања, као и интересенте, који ће средства уложити, затим вршење потребних истраживања и организације читавог подухвата. За то је неопходна координација деловања. Таква системска координација пословима развоја кроз пољопривреду и њој комплементарне гране, услов је за промовисање, спровођење у дело и добру дистрибуцију и осмишљено коришћење првих позитивних резултата, како би се почетни циклуси, претворили у систем интегрисан у простор и поднебље. Таква организација могла би се назвати и "Институционални оквир комерцијализације пољопривреде, и њој комплементарних грана привреде, у оквиру развоја Црне Траве".

Предпоставка је да ће се концентрисањем развоја у подручју на само неколико тачака, повећати и вероватноћа да ће се он стварно и одиграти. Спојем средстава и активности, постиже се уштеда у инфраструктури и економичност инвестиција. Са друге стране, остварује се утицај на ширем подручју, а кроз стварање тржишта обезбеђује се и снабдевање, развој услуга и запошљавање нових људи, не само из Црне Траве.

Потребно је пре свега интензивно користити ниже категорије центара од општинског центра, које би могле да одиграју улогу сервиса и карике у оквиру ланца активности и целине делатности и концепта развоја, а истовремено да у хијерархији мреже насеља буде коначно проглашен и тако третиран центар у селима. Поштовање добре локационе стратегије, био би само један од неколико начелних потеза у организацији и уређењу простора, али можда онај њен виталан део.

Сл. 11.3. ПОДРШКЕ, ДОНАЦИЈЕ, УЛАГАЊА, КРЕДИТИ, ИНВЕСТИЦИЈЕ (НЕКИ ОД ПРОГРАМА)

До брзог пропадања Црне Траве у сваком смислу, између осталог дошло је услед непоштовања главне улоге центра општине од стране власти последњих деценија, где су ионако мала средства намењена јачању главног насеља усмеравана на мање важне инвестиције у насељима нижег ранга. такве су одлуке биле у већој мери политичке, него економски корисне. Зато би се у даљем управљању Црном Травом, морали прогласити приоритети и прихватити логика, по којој јак центар у селима, последично позитивно утиче и на средине које му гравитирају.

У погледу лоцирања појединих инвестиција и одређивања значаја и приоритета потеза развоја не би се смело битније грешити, односно евентуалне лоше процене би требало свести на минимум. Ово из разлога тешке ситуације у погледу демографског стања општине, а тиме и њеног развојног статуса, који су у крајње неповољној ситуацији. Нови промашаји могли би насеље дефинитивно послати на маргину друштвених збивања и упропастити и оно мало почетних предпоставки за иницирање квалитетне развојне политике. Глобални развојни потези (на нивоу целе Општине) у наредном периоду, који би могли да отворе позитивну перспективу Црне траве требали би да буду:

а) заштита и ревалоризација пост. ресурса, њихово унапређење и очување, првенствено у корист еко пољопривреде и еко туризма;

б) интензивније коришћење постојећих ресурса (ливада, пашњака, шума...), кроз унапређење и адекватно профит. коришћење (сточарство, мини фарме, шумарство, ловство, дрвна индустрија...)

в) развој лаке прерађивачке индустрије и објеката мале привреде у насељима нижег ранга, у смислу подржавања прераде ресурсних сировина, тако и пружања других претећих услуга;

г) дефинисање просторне хијерархије насеља и опремање центара насеља објектима минималне потребне друштвене и техничке инфраструктуре, (ово се може постићи концентрисањем садржаја у рационалисаном броју одабраних центара);

д) лака доступност свих делова насеља и путно - саобраћајни развој, ради бољег коришћења ресурса и задржавања становника у насељима која имају шансе за опстанак и даљи развој;

б) развој општинског центра до нивоа малог града, који би задовољио растерећење околних јаче развијених центара, али тако да живот и деловање у њему буду привлачнији са становишта садржаја и квалитета живота, односно привлачења гостију у туристичком смислу, што се његовом даљом урбанизацијом и осмишљавањем оригиналног карактера може успешно остварити;

е) заштита и ревитализација постојећих стамбених и јавних објеката, њиховим адекватним коришћењем, и по потреби изменом корисника или пренаменом напуштених и недовољно коришћених капацитета правичном накнадом незаинтересованим власницима, чиме би се уштедело у развоју горе поменитих грана привреде.

При свему овоме, не предвиђају се веће промене у намени површина, јер су оне релативно добро организоване, већ само њихово адекватно и интензивно коришћење.

11.3. ИНТЕНЗИВНИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Црна Трава се налази у ситуацији када је принуђена да експанзивним привредним стратегијама, које релативно брзо могу дати развојне резултате, покуша да заустави или бар ублажи односно успори изразито негативне тенденције, које су се у општини манифестовале у последњих неколико деценија. Погрешна стратегија лечења привредно неуспешних и овде непродуктивних грана и улагање средстава у производње које ни по својој природи, а ни по условима које траже, нису комплементарне овој средини, показало се као дугорочно трагично за ово планинско подручје и уништило је или натерало на одлазак и нестајање оно мало развојног потенцијала (људи и средстава), које је као примарно третирана неразвијена погранична средина имала.

У ситуацији стагнације, када је потпуно јасно да се даљим улагањем у постојеће непродуктивне погоне само узалудно троше средства и када је брзо преструктурисање привреде немогуће због опште лоше друштвене ситуације и сиромаштва, обнављају се поред осталих и поједини одавно предлагани, а са више страна изречени могући правци развоја, који својим ослањањем на постојеће ресурсе и важеће трендове у развоју друштва, представљају не само логични, већ и готово једини могући стратешки пут. Уз интензивни развој пољопривреде разни видови туризма у овој области, представљају други, изведени и на дуже стазе атрактивни могући развојни пут.

Као експанзивна привредна стратегија многих подручја, туризам је несумљива шанса и за Црну Траву, у којој је он, као специфична привредна грана, до сада није вреднован на прави начин. Као Општина са најбржим смањивањем становништва у Србији, Црна Трава је морала пажљивије да вреднује своје развојне потенцијале, нарочито са свешћу да има основа да рачуна са интензивним туристичким развојем, и то са могућношћу активирања различитих видова комплементарних туристичких понуда, од летњих до зимских, од стационарног до транзитног и излетничког боравка, од рекреационог до здравственог типа.

У студији развоја туризма Црне Траве (Михаљевић, Г., и др., 1991.), као глобалне развојне потенцијале у туристичком смислу, аутори наводе:

- 1) изразити планински карактер подручја (преко 1.700 мнв);
- 2) прекрасне терене Чемерника, Острозуба, Гумбе и Планае;
- 3) брзе и бистре планинске реке: Власина, Чемерчица, Градска...;
- 4) непосредна близина Власинског језера и Варедника;
- 5) Власина се у Прост. плану Србије третира као 1а кат. простора;
- 6) могућности зимског, летњег, ловног, здравств. и др. туризма;
- 7) могућности еко туризма уз развој еко пољопривреде.

Ст. 11.4. ИНФОРМАЦИОНА ТАБЛА СА ПЛАНОМ ОПШТИНЕ И ЈАВНИМ САДРЖАЈИМА

11.3.1. ВРЕДНОВАЊЕ ПОТЕНЦИЈАЛА И СВЕСТ О КВАЛИТЕТУ

Недостатак путева био је суштински проблем развоја и то не само туризма. Изградњом која је константно “у току”, као и реконструкцијом путних праваца, остварују се бројне могућности интензивирања привредног развоја, а посебно туризма.

Основне вредности туристичког развоја Црне Траве су планине изузетне лепоте, које целом простору дају изванредне визуре и смењивања различитих пејзажа. Значајнији планински потези пружају се потезом северозапад - југоисток са осојном североисточном страном на територији општине (Чемерник) и југозапад - североисток са осојном југоисточном страном, (Плана или Грамада), што све заједно даје изванредне услове за зимски туризам и рекреацију, имајући у виду и неколико околних врхова висина од 1.400 - 1.700 м надморске висине.

Друга значајна вредност подручја је горњи слив реке Власине, са бројним притокама, Чемерчица (која се улива у Власину у самој Црној Трави, а изворе испод врхова Чемерника), Преслапска, Калањска и Градска река (које све заједно чине јединствен слив са уливом у Власину у месту Састав река) и Рупска река (са бројним потоцима, изворима и токовима). Општина Црна Трава има уопште посматрано веома богату хидролошку основу. Све те реке и токови, изузетно су туристички атрактивни, нарочито за рибарење, јер су богати рибом, посебно пастрмком.

Туризам Црне Траве у својој суштини може бити искључиво планински, додуше са низом модалитета, који у зависности од годишњих доба, понуде конзументима, основног мотива привлачења људи и других обележја, варира у свом појавном карактеру. Планински туризам је врло специфичан и захтеван за организаторе. Има сасвим другачије и специфичне захтеве и потребе за своја различита појављивања (летњи, зимски, ловни, еколошки, комплементарни, планинарски, здравствени,

риболовни, рекреативни, транзитни, излетнички, стационарни, масовни, конгресни, манифестациони, водени, језерски, речни, сеоски, бањски...).

Ако се уважава ова различитост читавог низа појавних облика планинског туризма, мора се испитивању услова за развој и вредновању локалитета, прићи са једнаким дијапазоном различитих критеријума, почев од геоморфолошких, хидрографских, климатских и биогеографских одлика простора, све до геостратешког положаја, могућности скијања и исплатљивости лоцирања комплементарних садржаја.

Тако се критеријуми вредновања подручја, (Михаљевић, Г., и др., 1991.) у овом случају планинског, а за развој туризма, могу сврстати у неколико група:

- 1) опште особине подручја;
- 2) ексклузивност за алпско скијање;
- 3) ексклузивност за нордијске дисциплине;
- 4) ексклузивност терена за одмор и рекреацију;
- 5) комплементарност зимског и летњег туризма;
- 6) квалитет средине - екологија;
- 7) ексклузивност и комплементарност окружја;
- 8) могућност окружја за комплементарне садржаје;
- 9) доступност и геопрометни положај;
- 10) комуналне могућности и погодности грађења.

Анализом свих наведених, али и не само ових критеријума, може се модел вредновања операционализовати, уз квалификована истраживања тима стручних лица, која би свако у свом домену дали коначно мишљење. Нарочито је за ову врсту туризма битно мишљење стручњака за вредновање могућности инсталирања алпског и нордијског скијања, обзиром да се ради о заиста специфичним областима и погодностима намењеним размаженој и уско захтевној клијентели, па се без заиста добрих основа, не би требало ни упуштати у инвестирање у ове видове планинског туризма.

11.3.2. КВАЛИТЕТИ, ДОСАДАШЊИ РАЗВОЈ И СТРАТЕГИЈА

Терени општине Црна Трава имају дефинитивно многе вредне и различите погодности за развој зимско - летњег туризма. (Михаљевић, Г., и др., 1991.) а неке од примарних није тешко запазити и без улажења у опсежне стручне анализе:

- 1) изузетан геопрометни положај
(релативна близина Моравске долине и коридора 10);
- 2) могућност заустављања дела транзитних туриста
(средишња позиција подручја);
- 3) планина Чемерник испуњава многе од захтева
(за врхунски летњи и делом зимски туризам);
- 4) планина Плана (Грамада), исто као и Чемерник
(са могућностима комбинације алпско - нордијског скијања);
- 5) Острозуб и Тумба, изузетни масиви погодни за туризам
(као и Плана погодни само као комплементрани простори);
- 6) река Власина, изузетан мотив целим својим током
(могућност рибарења, само као комплементарни садржај);
- 7) остале реке, квалитетна подлога развоја допунских садржаја, (без елемената за посебне туристичке садржаје);
- 8) Рупска река, са хидропотенцијалом за туризам
(економско рибарство и туристички риболов).

Постојећи рибњаци у Општини, са мрестилиштима били су замајац и гаранција солидних приноса и подухвата у порибљавању река и потока, што је у туристичком риболову од изузетне важности.

Реткост су Општине које се одликују изузетном понудом мотива за развој туризма попут Црне Траве. Геоморфолошке, хидрографске и биогеографске погодности чине ексклузивност и лепоту укупних доживљаја и пејзажа. Све то чини оцену о могућности развоја туризма веома повољном.

Садејство подручја Власине и Црне Траве, који су додуше у различитим територијално - политичким компетенцијама (а што представља проблем са становишта надлежности и реализације било каквих идеја), предпоставка су развоја туризма овог подручја.

Питање средишта туристичког подручја – центра регије, који би зимско - летњој атракцији обезбедио рентабилно пословање, осмишљеност програма и економску ефикасност уложених средстава, још је једно од стратешких питања развоја туризма, а онда и свеукупног бољитка. До сада на подручју Општине није било центра, али се у непосредној близини налази нуклеус развоја туризма у дугогодишњем покушају заснивања - центар на Власини, који је опет по прокламованим ставовима државних институција и просторним плановима различитог нивоа и категорија, од стратешког развојно - туристичког значаја за Србију. Имајући улогу "друге линије" у развоју туризма, Црна Трава ће моћи да комплементарним, али непосредним туристичким функцијама допуњава Власину, или представља центар читавог подручја, али се поставља питање административних ограничења и центара одлучивања.

Општа привредна заосталост и егзодус из села, условили су и негативан салдо у туризму и угоститељству Црне Траве. Неуобичајено је да нека тако изразито неразвијена средина, са тако негативним показатељима има хотел, који је иначе сасвим довољан за задовољење локалних потреба ретких гостију, службених лица и становништва, али потпуно неискоришћен. Близина Власине и евентуална попуњеност њених капацитета, навраћали су раније госте и у Црну Траву, али се таква пракса развојем приватних пансиона на Власини прекинула. Постојећи хотел сада има само локални значај, а гости се могу привући само осмишљеним садржајима, везаним за целогодишњу понуду. Насеље о коме је реч, нема дакле у туризму никакав доходак, иако би за то по свим мерилима морало да има услове. Много је средина са лошијим предиспозицијама, који од туризма убиру много већи доходак од Црне

Траве. Узроке за овакво стање треба потражити у погрешној глобалној друштвеној и привредној стратегији развоја овог места.

Лично улагање сваког ко у одлучивању, вредновању, давању смерница и доношењу одлука одлучује, јесте прави принцип за проверу рентабилности и ваљаности одређених развојних потеза.

"Свака локација за хотелске и сличне садржаје мора издржати проверу овог егзактног критеријума - да ли би екипа која вреднује макро, мезо и микро локацију хотелског или туристичког садржаја, била спремна да уместо хонорара за уложени труд, добије одговарајуће учешће у акцијама будућег туристичког комплекса... Свакако да је оптимална форма улагања у овакве пројекте Акционарско друштво или још боље Холдинг компанија, која би у свом саставу имала истраживачки, пројектантски, градитељски, те управљачки тим (евентуално би уступила послове некој квалитетној фирми из домена укупне организације рада)." (Михаљевић, Г., и др. 1991.)

11.3.3. ЦИЉЕВИ И ПРОЈЕКЦИЈЕ ПОЈАВНИХ ОБЛИКА

За стратешке циљеве и развој туризма у Црној Трави, требало би да се остваре следеће предпоставке и замисли:

1) Садејство у активирању великог и јаког центра на Власини (Власинском језеру), који би повратним дејством могао покренути разноврсније облике туризма у Црној Трави;

2) Стварање од Црне Траве и околних територија тзв. еколошког подручја, које би производило здраву храну за власински врхунски туризам, али и читавог подручја;

3) Предпоставка читавог екопривредног концепта општине Црна Трава је промотивна и ексклузивна вредност Власине и области око ње;

4) Постепено осмишљавање јаких туристичких брендова, маркетиншки снажних, јер природне лепоте саме по себи нису довољан подстицај за изградњу туристичких смештајних објеката у Општини;

5) Постепено улагање у појединачне мање капацитете приватног сектора, који би обогаћивали постојећу туристичку понуду (планинарски и ловачки домови, екопољопривредне и туристичке фарме и др.);

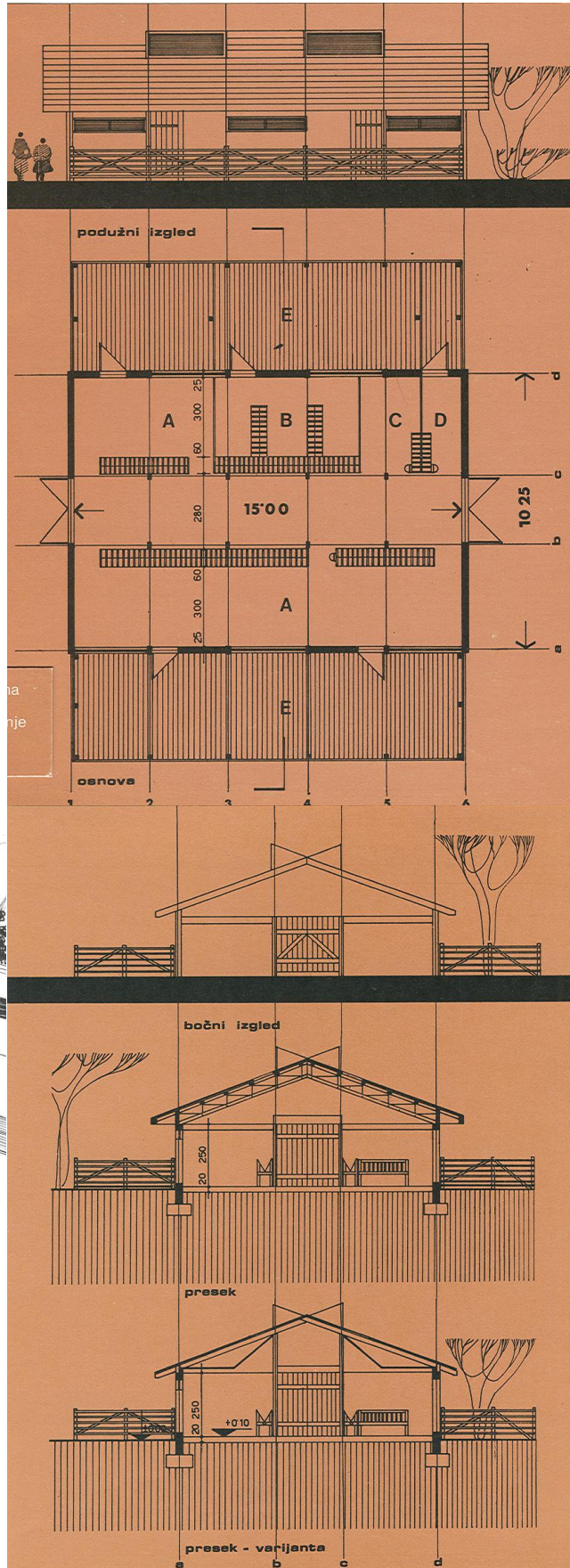
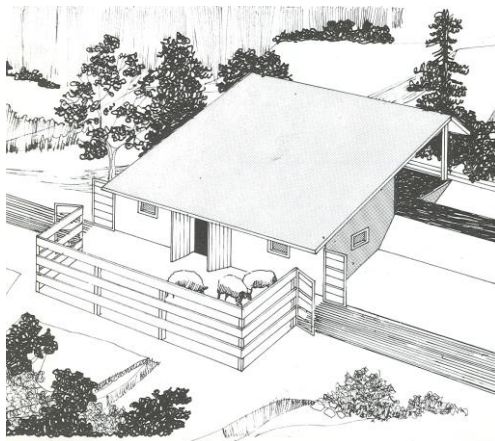
6) Улагање у комуналну, саобраћајну и друштвену инфраструктуру, али и објекте корисне и становништву и гостима у туризму.

Туристичка привреда, као комплементарна грана осталим гранама и областима а посебно пољопривреди, има ту развојну особину да је у почетку изведена и пратећа делатност, али да својим развојем постаје главна грана привреде одређеног подручја и да касније “вуче” све остале гране у развоју. Уз то, заштита природе и наметање многих законских ограничења из те области, омогућило би избор екотуризма као основног вида и главне стратегије у овој делатности. У његовој афирмацији, као и обезбеђивању маркетинга, главну улогу одиграо би већ поменути врхунски туристичко промотивни центар, који би морао бити у вођењу развоја хијерархијски постављен изнад општинских власти, односно независан у руковођењу туризмом подручја. Морао би имати ингеренције над простором од интереса за развој туристичке понуде – бренда – кластера, независно од територијалне припадности територије једној административној целини или више њих.

У недостатку могућности за врхунски алпско - нордијски концепт зимског туризма, искључује се улагање средстава на глобалан начин у варијанту која би била сигурна у профитабилном смислу. Зато се предлаже постепено улагање у мање туристичке капацитете, са истовременим тестирањем терена за већа - сигурнија улагања.

Као мали, али проверено успешни концепти развоја туризма кроз његову фазу планирања, (Михаљевић, Г., и др. 1991.) предлажу се:

- 1) Планинарски домови (као мали приватни пансиони);
- 2) Ловачки домови (опет као мали пансиони) и
- 3) Екотуристичке пољопривредне фарме.

Ст. 11.5. ЕКО - ПОЉОПРИВРЕДА - ПРОЈЕКАТ МИНИ ФАРМЕ ЗА 100 ОВАЦА (ПТЦ - Београд)

Планински домови се као објекти лоцирају на изузетним местима ексклузивне лепоте читавог окружења, али мањих капацитета - у режији једне породице. Поред породичне куће, више апартмана или соба, пратило би овај фамилијарни објекат. Овде је значајно уочавање сличности програмских потреба са великом већином постојећих стамбених мањих или већих агломерација по засеоцима Црне Траве. Наиме, у конципирању оваквих планинских домована мањег или већег капацитета, може се размишљати и о искоришћавању дела напуштених и запуштених стамбених и уз њих економских фондова зграда по махалама, који се уз одређене развојне програме и уз учешће самих власника, могу претворити у интересантне развојне нуклеусе.

Нужно је више предпоставки за овај концепт:

а) изузетна природна лепота окружења (што је у већини случајева присутно у већ постојећим агломерацијама, јер су оне и засноване на најлепшим местима појединих планинских страна);

б) постојање комуналне инфраструктуре и пута који би омогућио моторизован приступ локалитету или ближој околини (такође већ присутан услов, јер су насељски путеви, чак и они земљани, у већини случајева, осим зими, способни да приме колски саобраћај, а и зими се може прибећи другачијем превозу, теренским возилима);

в) оријентација на екопривреду, односно екотуризам, комплементаран екопољопривреди, како би се повећао квалитет и специфичност туристичке понуде (овде би била потребна извесна едукација домаћина и организатора екопољопривреде у смислу наглашавања појединих елемената понуде и евентуалног повлачења других из употребе; како је у већини случајева потребан потпуни старт од нуле, то не би било потребе за престројавањем уходаних начина производње и живота);

г) ослањање на туристички центар, у организационом, маркетиншком и финансијском смислу, уз помоћ у прибављању

клијентеле (која је захтевна у погледу ексклузивитета пејзажа, тражи близину врхова, особених природних локалитета, мир и не много туриста, а није размажена у тражењу високог комфора).

Квалитет овог концепта је постепеност у улагању и грађењу објеката. Може се почети са мањим објектом, чак и што је важно за очување стамбениог фонда, од постојећих сеоских капацитета, са већ постојећим малим бројем соба и смештајних простора, па се у случају ефикасности система, дограђују садржаји са оплемењивањем концепта и ширењем развојне стратегије. Зато је ова предложена варијанта са планинским домовима, веома слична врло заговараном и у последње време актуелном сеоском туризму.

Потпуно особена врста туристичких капацитета, која се предлаже Студијом о развоју туризма у Црној Трави, са посебним концептом и прилично нејасном суштином деловања, јесу ловачки домови. Туристичка тражња за ловним туризмом додуше јесте велика, што потврђују подаци туристичких и ловачких организација. Међутим за развој оваквог типа туризма, осим неопходних домова за ловачку клијентелу, који су веома сличних садржаја са предходним, потребна су и ловишта, као локалитети богати дивљачем. Потребна је и близина домова, (или смештаја у оквиру сеоског туризма), са ловиштима, што се не може лако у свакој ситуацији остварити. Зато је овај вид туризма могућ само фрагментарно, са обезбеђењем ексклузивитета и богатства ловиштима и комфора смештаја особеној клијентели, што би се свакако вратило у смислу добре рекламе читавом подручју и не само овом виду туристичке понуде.

Још особенији вид туристичке понуде, са концептом који је потпуно прожет са пољопривредним развојем су екотуристичке пољопривредне фарме. Туризам је овде само узгредни, секундарни део посла, комплементаран основној производњи. Ако се у обзир узму природни услови и пројекције развоја пољопривреде у Општини, уочава се могућност развоја екотуристичких и пољопривредних фарми говедарства,

козарства, овчарства, коњарства и за узгој и селекцију паса. Изградња фарми, нарочито мини фарми, може бити исплатљив и погодан вид сточарства, ако се у инвестирање угради и екотуристички карактер производње. Интерес сељака, односно фармера и улагача се овде увећава са неколико могућих, а претежно економско - социолошких аспеката:

а) знатно се повећава приход, уношењем ексклузивности, а минимумом додатног уложеног рада;

б) повећање комуникација – социјалних контаката становништва, довођењем туриста у пољопривредно окружење;

в) узајамно културолошко едукативно деловање сељака - домаћина и туриста, једних на друге и последње, али не и мање битно,

г) уклањање и ослобађање сељака и његове породице од усамљености, изолованости и чамотиње, што је истраживањима доказано као неповољно по учеснике у пољопривредној производњи.

Типске мале (мини) фарме, које би се градиле, најчешће уз већ постојеће стамбене и друге садржаје у засеоцима или непосредно поред њих, економски су већ потврђене. Делимично повећање улагања у додатне смештајне садржаје, који нису увек значајни по обиму, смањује се на разумну и реалну меру, када се има у виду:

а) постојање инфраструктуре уз кућу домаћина (вода, струја...);

б) домаћи уобичајени послови се иначе већ обављају, (уз сада већу атрактивност извођења истих пред публиком);

в) припрема хране се већ обавља (проширење ове обавезе, представља стимуланс за домаћицу и шансу за њен равноправан допринос заради домаћинства).

Суштину овог концепта чини комплементарност екотуризма и екопољопривреде. Бројне предности овог простора у смислу потенцијала, нису биле довољне за стандардни туристички концепт. Нарочито не за алпски концепт туризма, који ипак треба да остане далекосежно стратешко опредељење.

Мала додатна улагања у условима оскудице инвестиција, као и вишесмерна оријентација у условима несигурности у заживљавање појединих усмерења, определиле би стратегију развоја туризма. Синтеза активности и усмереност једне на другу, као и њихова комплементарност, требале би, уз испуњење поменутих услова, да буду гаранција успеха.

Алпски концепт туризма, који би додуше много ефикасније донео овој Општини брзи развој и нове инвестиције, условљен је изградњом путне инфраструктуре преко планине Чемерник, уз једну већ изграђену, а другу у започетој фази, (Власотинце - Власинско језеро и Предејане - Бугарска граница, обе преко Црне Траве). Активирањем ових атрактивних праваца, који би водили преко најлепших планинских предела овог краја, стекли би се најосновнији предуслови за улагање у алпско - нордијски концепт туризма, који је по врсти клијентеле, далеко скупљи и захтевнији. Док се путна инфраструктура не изгради, Црна Трава мора наћи друге видове туризма и пољопривреде, који би јој помогли да се као животна средина не угаси.

11.4. РЕАКЦИЈЕ СТАМБЕНОГ ФОНДА

Кроз предходне аспекте овог поглавља (11.), анализирани су перспективе могуће обнове центара у селима (кроз пример примарног модела - Црне траве) и њима припадајућих територија, односно физичке структуре (изграђеног фонда) у њима. Тако су од значаја за перспективу очувања и унапређења простора, а пре свега стамбеног, јер га по природи и функцији насеља и руралног карактера области највише и има, обрађене области које су уско везане за проблем становања, или ће то бити предложеним концептима обнове привреде ових подручја уопште.

У оквиру просторних одредница стамбених садржаја, анализирани су стање и пројекције будућег просторног развоја Општине, као и стање и предлози за будући начин земљишне политике у њој. Коначно,

анализирани су главни стратешки правци привредног развоја Општине и то по пројекцијама урађених студија. Тако је уочена могућа синтеза комплементарних привредних грана (пољопривреде и туризма), као и њихов заједнички будући еколошки карактер.

Сви ови аспекти, неминовно утичу, или ће тек утицати на стање стамбених објеката и дворишта на овом простору. Једна подела је међутим извесна и условљена је развојним кретањима и хијерархијом насеља и агломерација у појединим деловима Општине Црна Трава. То је већ неколико пута поменута подела на:

1) становање и његове појавне облике у центру насеља, као и у селима ове општине, која су пројекцијама развоја издвојена као будући локални центри села, и

2) становање и његове појавне облике у примарним сеоским насељима и засеоцима, без обзира да ли ће се они у наредном периоду развијати, стагнирати или гасити.

Ова подела је са аспекта анализе могуће обнове битна из разлога:

1) уочавају се различити облици развоја и манифестовања становања у ове две групе, односно, док су у првој већ дуже време присутни елементи урбаног карактера, у другој је рурално организовање кућишта ствар традиције и једино могућег начина појављивања;

2) док се у првој групи карактер и облик становања још увек није искристалисао и у облицима лута од старих минималних индивидуалних, готово руинираних облика до модерних колективних вишеспратница, у другој је тај облик сталног карактера, и уз мале модалитете, задржава форму класичне традиционалне индивидуалне куће за становање;

3) у првој групи, присутни су најразличитији видови становања (мешовито са минимумом економије, непољопривредно - службеничко, колективно, привремено - избеглице, ћаци у интернату...), док је у другој становање искључиво пољопривредног (мешовитог) карактера, са традиционалном троделном окућницом и усмереношћу на земљу.

Из тих разлога различитости у понашању и манифестовању, различити ће бити и могући даљи путеви обнове и унапређења становања за засеоке, и за центар (центре) насеља ове Општине. Њиховом даљем развоју зато не треба приступати идентично, већ се треба понашати у складу са специфичностима места градње, потребама корисника и логичким начелима струке, као и општих економских и социолошких кретања у друштву.

11.4.1. МАЛЕ АГЛОМЕРАЦИЈЕ РУРАЛНОГ КАРАКТЕРА

Црна Трава је, ако се изузме Центар насеља, а у последње време и још неколико мањих центара, састављено од мноштва "комшилука" (махала, "мала" или засеока). За грађевински рејон се, пошто га је практично немогуће утврдити, може рећи да га представља читава територија атара. Никакве разлике у тим малим агломерацијама нема осим броја кућа и местимичних другачијих појавних облика: исти или слични типови кућа, њихова величина, унутрашња организација, спољни међупростори, организација кућишта, артикулисаност елемената, употреба материјала...

Хронологија друштвеног и просторног збивања од насељавања до данашњих дана у засеоцима Црне Траве, могла се сагледати у предходним поглављима. Овде се намеће сама суштина, да су у току интензивног насељавања крајем 17. века, поједине породице из разних крајева, оснивале своја кућишта, на одређеним квалитетним топографским положајима и тиме иницирале будуће мале агломерације, које су се развиле каснијим ширењем умножавањем генерација, доласком новоселаца, проширењем старих и оснивањем нових кућишта.

У обликовном смислу, настајале су више мање компактне структуре група кућишта, јер је свако ново грађење било у непосредном контакту са предходним. Њихова релативна компактност, узрокована је различитим разлозима:

1. Економски: Настојало се да се градњом не узурпира и не смањује површина земљишта намењена пољопривреди. Положај у заједничком груписаном виду, омогућавао је коришћење низа заједничких садржаја.

2. Социоекономски: У ситуацији међусобног испомагања суседа и родбине, неопходно је било живети у непосредном контакту. Као што би теже било изградити самостални удаљенији објект, тако би било тешко и организовати свакодневно самостално живљење. Део дневног живота, било је и посуђивање и размена: радне снаге, алата, хране, посуђа, простора (у економату и при светковинама).

3. Друштвени: У савременој организацији слободног времена, уз мега-системе комуницирања, медије, друштвене мреже, радија, телевизије, штампе, спектакле и литературу, тешко је замислити значај суседства и потребу да се слободно време организује у најближем окружењу. Блиско суседство, било је неопходно за испољавање емотивности, духовну релаксацију, добијање информација и обогаћивање свести. Удаљавањем од суседства, постајало би досадно, нарочито старијима, женама и деци, који су били више везани за кућу.

4) Психолошки: За разлику од савремене крајње прагматичне или функционалне оријентације људи, традиционална метафизичка и симболичка оријентација резултирала је другим системом вредности. Дневном комфору који је у данашње време битан, у оно време одговарао је осећај имагинарног трајања и припадности. Фонд знања обогаћивао се препричавањем, а преко тога је јачала и емотивност везана за одређени животни простор. Градити поред "старог огњишта", значило је бити у зони порекла и одређене сигурности.

5) Одбрамбени: Иако у забаченом простору Црне Траве, друштвена превирања увек су доносила и насилничке облике понашања. Стихије и зло увек су по правилу долазили ноћу, а голу одбрану и основну солидарност било је лакше успостављати у амбијенту великог или мањег суседства.

Ст. 11.6. ПОСТОЈЕЋИ СТАМБЕНИ ФОНД У МАЛИМ АГЛОМЕРАЦИЈАМА - Д. КОЗАРНИЦА

Ст. 11.7. У ЗАСЕОЦИМА - МАХАЛАМА РЕТКО СЕ ГРАДЕ НОВИ ОБЈЕКТИ - ПОПАДИЈСЦИ

Грађевинском фонду традиционалних компактних малих агломерација недостају многи елементи савременог комфора, што многе станове (куће), у тој структури елиминише са становишта квалитета живљења. Ретки су случајеви, да се у последње време, уколико се жели побољшање услова становања, приступа комплетној и ваљаној обнови. Обнова на дуже стазе је ретка. Пре се приступа градњи нове куће или се, што је чешће, напушта стара. Тако је судбина традиционалног стамбеног фонда увелико заступљеног у овим насељима неизвесна.

Стамбени простор, укључујући и пратеће садржаје се у малим агломерацијама (засеоцима), сада користи на различите начине и то као:

а) Стално становање, које се углавном редуковало на старије људе (1 - 2 члана), чија су деца отишла, а они ту живе на већ уходани стари начин, са минимумом савременог, а обиљем традиционалног комфора. Економска моћ ових људи је преслаба да би значајније могли да предузму адаптацију стамбених простора... Ради се о староседеоцима, сељачког или дунђерског порекла, са евентуалним мањим приходима од пензије, које још увек нешто мало пољопривреде потпомаже у опстајању. Данашњи обичаји наслеђивања (ради се о мешавини традиционалних обичаја и модерног законодавства), одлажу разрешење о будућем власнику над тим објектима све до смрти садашњих власника, тако да настаје дугачак пасивни период кроз који нико не улаже у те објекте и не приступа адаптацији. Често спорне и неизвршене деобе, отежавају положај ових објеката. Овде се мора нагласити, да је опустошеност ових крајева довела до незаинтересованости људи за наслеђивањем некретнина, и на њих се гледа као на срећну околност заосталу од давнина и предака, која се повремено (лети), или никад не користи. Код сталних становника присутна је девиза "док траје траје" јер осећају незаинтересованост своје деце, па нема тога коме би кућу могли да оставе. Зато је и купопродаја потпуно утихнула по засеоцима, па се практично у ситуацији када нема потенцијалних купаца кућа и не уочава њихова стварна вредност.

б) Повремено становање, при чему куће служе:

- за садржаје комплементарне становању (економија), ако је новија изграђена кућа у близини;

- као викендице (алтернативне куће), стално одсељених становника из места, са карактером константног периодичног коришћења (искључен је рекреативни начин коришћења). Највећи број одсељених је запослен у већим градовима (Ниш, Лесковац, Београд...), а куће користи преко лета. Користе се у дужем периоду (6 - 8 месеци, са или без смењивања корисника) или у краћем периоду (2 - 3 летња месеца), па и краће, у времену годишњих одмора (2 - 3 недеље), или празника (неколико дана). Ретко се куће користе и за преноћиште, за један или пар дана и то у случајевима зимских, јесењих или пролећних обилазака, пословних долазака и задржавања. У овим случајевима, економат не постоји или је битно редукован. Остали делови кућишта се рекреативно користе. Брига око одржавања код објеката је у пропорцији са учесталошћу долазака.

- не користе се, празне су и закључане, не могу да се продају јер немају коме (када постоји воља за отуђивањем). Неодолажење се правда заузетошћу и маштањем о једном будућем повратку, што се никад не деси. Ове куће се не одржавају, јер не постоји потреба за њима, или се нема средстава. Ту је чест став "нека стоји како јесте", што се може сматрати неком врстом напуштања, заборављања и препуштања стихији, јер неодржаване куће старе, пропадају и урушавају се рапидном брзином.

в) Као обновљени објекти, у ситуацији када се корисници трајно опредељују за живот у њима (обично људи у старијим годинама са наследницима у граду, који су повремено конзументи куће). За овакве потезе опредељују се и ранији становници када нема много разлога за остајање у граду (одлазак у пензију и више времена за рекреативни живот уз нешто мале аграрне запослености). Овакви захвати изискују и извесне материјалне издатке, који се обично решавају у породичној режији и дешавају се најчешће:

1) када нема довољно средстава за изградњу нове куће, мада је она преко потребна (попуштање конструкције или старост елемената);

2) када постојећи објекат функционално сасвим задовољава, али му недостаје неки садржај или инсталације, да би комфор био још бољи.

У сваком таквом захвату се по правилу желе постићи елементи савременог комфора, и у томе се само делимично успева. Проблем побољшања ових простора је много сложенији, него што је било његово грађење. Маневарски простор за уметање нових елемената је мали, јер су савремени захтеви (нормативи) већи. Амбијент је згуснут, тако да свако померање доводи до поремећаја у просторним односима (укидања једног од дотадашњих квалитета).

Код спољних интервенција, доградње се обављају без икаквог нацрта, па је отежана могућност да се преко алтернативних разматрања дође до оптималнијег решења. Осим тога, код више згуснутих кућа и суседстава, а у ситуацији да се изменом облика куће може угрозити квалитет код суседа, не ретко долази до спорова. Ово је и разумљиво, јер су се данашњи суседски односи трансформисали. Престанком сталног заједничког живота, свака емотивна везаност и међусобна свакодневна зависност и упућеност једних на друге, знатно је умањена.

11.4.2. РАЗЛИЧИТИ ОБЛИЦИ РУРАЛНОГ СТАНОВАЊА

Урбани видови становања, како је то већ наглашено, карактеристични су за центар Црне Траве ("село"- како га становништво од давнина зове). Остали центри који би по пројекцијама планера требали да се развију у неким већим селима овог подручја, немају одлике "градског" у појавним облицима становања. Простор у коме се у последњих 150 година формирао центар анализиран је већ кроз периоде трансформација стамбених простора у ранијим поглављима.

Овде је од важности суштински процес настајања структуре централне групације, где се на једном простору који је у свести људи и пре било какве назнаке карактера био појам центра, почела у другој половини 18. века да формира будућа варошица. Заменом типичне структуре засеока, односно суседства новодосељеним становништвом из околних махала, које је хтело да искористи атрактивност положаја (ушће река, створена свест о центру...) и осим становања и нешто пољопривреде овде значне прве јавне функције, почео је да се формира центар насеља.

У засеоцима је трансформација појавних облика, пратила првенствено обликовност, функцију и естетику стамбених и економских објеката, док су структура и међуодноси окућница мање више кроз време остајали исти. У центру насеља, мењали су се појавни облици објеката, али и урбанистичка структура дворишта, низова кућа и групација. Тако је значај саобраћајнице, која је и одувек била кичма насеља, али и његов положај у долини реке, одредио формирање грађеног рејона села онако како је једино и могло - издужено и паралелно са две поменуте артерије.

Садашњи облик проширеног уличног карактера у строгом центру на алувијалној речној равни, формирао се касније и створило је услове да центар насеља нема онај често у српским селима виђени друмски карактер (Минићево), где се лево и десно од пута формирају низови кућа различите намене, па центра насеља и нема, односно он има тзв. издужени карактер. Овде је на срећу, проширење дозволило и формирање малих тргова ("соборишта"), па се у новије време измештањем главне саобраћајнице до реке, ствара могућност за давање пешачког и интимнијег карактера већем делу центра насеља, што се недавно и реализовало.

Грађевински фонд центра Црне Траве, настајао је у свим периодима, од аграрног до индустријског и са најразличитијим врстама и типовима објеката, а највише стамбених, јер је потребе за њима највише и било. Тако различити кроз периоде појављивања стварали су увек нове амбијенте,

како сваки облик међусобно, тако и контрастно у визуелном сукобу старог и новог, високог и ниског, традиционалног и модерног и на друге начине.

По урбанистичкој концепцији, постављању на терену и филозофији која је власника опредељивала за градњу, разликују се у периодима изградње приватних кућа, а касније и колективних зграда два модела:

- 1) у развученом или компактном низу, и
- 2) распршене и постављане на слободним просторима.

Већ је наглашен првобитни улични карактер центра. Свако ко се досељавао грабио је најатрактивније парче земље уз два услова: да буде што ближе центру, значи одмах до предходно досељеног и да парцелом и кућом излази на главну и једину улицу. Такав принцип градио је од давнина неку врсту најпре развученог низа, а онда и оног по угледу на прве варошице, где су куће и то претежно спратне, постављане тик једна до друге. Овај потоњи начин преузет је директно из околних вароши, јер је као принцип у Црној Трави био непознат. Куће су у почетку имале традиционални карактер, али су временом почеле да добијају варошки изглед, где су изразита новост били венци уместо стреха на крововима и појава спрата (често са балконом) на уличној фасади. Ове последње куће, имале су и стамбено пословни карактер: приземље за дућан или кафану и спрат за становање.

Расуто или слободно постављене на парцели, али и у ширем простору, грађене су овде куће од најранијих периода. Уосталом то је и принцип грађења ових подручја. Усамљена кућа, слободна са свих страна, тражила је простор око себе, у прво време и за основни економат. Та је пракса у тренутку заснивања садашњег центра, била прекинута, да би се прешло на низање кућа и парцела. Када је принцип урбанизације центра достигао своја физичка ограничења, јер није било више места у долини поред реке, започео је процес формирања кућишта каква су се могла видети и у махалама: слободно организована граница парцеле, са кућом на најквалитетнијем месту, отетом од брда, на којем се овај растурени или

распршени принцип једино и могао организовати. Такве су куће грађене у периоду између два рата, али највише у послератном периоду, када је један број људи, добивши моћ и власт и желећи да се настани у самом центру заузео околне падине и градио своје махом "дунђерске" куће, крајње неадекватне у естетском смислу. То су сада најружније куће у Црној Трави. Осим њих, у послератном периоду током деценија рушене су старе куће у низовима у центру и уместо њих грађене су нове, спратне, бетонске и типичне за први послератни период. На овим кућама традиција је изгубила сваки приступ, па је то сада естетика, за коју се не може рећи чија је и одакле је. Индивидуалне куће су тада дефинитивно у Црној Трави изгубиле карактер, и никад га више сем часних изузетака нису повратиле.

Колективне зграде су у Црној Трави биле пре одраз измене друштвених односа него нека изразита потреба за изградњом станова. Када су се појавиле, првих неколико двоспратница и троспратница, више су биле израз авангарде и модерног, него стварног квалитета живота у њима. Сместити људе у такве зграде у већим индустријским градовима и није такав грех. У тим срединама нову производну "естетику", прати и нова стамбена "стандардизација". Али у Црној Трави, која је по природним одликама подручје где је штета бити у затвореним просторима, а нарочито, ако ови немају дворишни отворен простор, градити овакве куће и у њих смештати људе, била је мода, која је прошла, али за разлику од других уметности, овде оставила свој печат у тешко уклоњивој соцреалистичкој архитектури. Ове су се куће могле (мада нису све) уклопити у згуснути низ, јер су пројектоване да се уграде, са слепим бочним странама.

Даљим развојем, центар Црне Траве је током година ипак показао константну жељу за урбанизацијом. Настајао је све већи и већи јаз између мале варошице, која је почела да цени и штити своје природне лепоте и њених засеока где је естетика живљења све више била препуштена неимаштини и гашењу огњишта. У таквим временима и условима

наступио је и други талас изградње центра, у коме је Црна Трава добила и све преостале објекте који и сада постоје. Међу њима се по стамбеној функцији одваја неколико вишеспратних објеката, који су својом естетиком и пре свега сазданошћу од натур материјала, опеке, црепа и натур бетона као скелета, дали насељу специфичан карактер. Постоји свесна доследност у одабиру материјала за градњу. Одувек су куће на овом простору биле саздане од скелета (раније дрво, а сада бетон), а зидна испуна од земље (раније непечене - чатме, а сада печене - опека и малтерисани гитер блок). Ове су зграде, по свом урбанизму негде између слободно постављених и оних уграђених у низ, јер су слободне са три, четири или више страна, али својом позицијом на регулацији улице, тако да учествују у формирању трга, имају и карактер елемента уличног низа.

Становање у центру Црне Траве, у свим видовима појављивања, одувек је одавало знакове урбаног карактера, без обзира на изразито руралну средину у којој је настајало. Може се рећи и обрнута констатација ако се жели изразити конгломерат села и града у тој архитектури: култура становања и њен карактер у Црној Трави, никад нису успели да се отргну од руралних оквира, без обзира на урбани дизајн који је доминирао у њеном појављивању. Овде се пре свега мисли на слике које се могу уочити у тој средини. На једној страни, градска индивидуална кућа, са предбаштом и металном оградом, иза које се крије свињац који се по својој антиархитектури и импровизацији у извођењу, тешко може сврстати и у саме примитивне почетке становања. На другој страни колективна стамбена зграда, покривена етернитом и са браваријом приземља од елоксираниог алуминијума, испред које и у чијем улазу и ходницима стоје насллагана изрезана дрва за грејање током зиме. Готово сва предсобља станова у згради преселила су се овде на заједничко степениште испред улазних врата. Навика држања разних ствари испред сопственог улаза, није одстрањена приликом усељења у модерне станове. То је културолошка слика становања Црне Траве у њеном центру.

Ст. 11.8. ПАНОРАМА ЦРНЕ ТРАВЕ - СТАМБЕНЕ ЗГРАДЕ ИЗ 60-их ГОД. У ЦЕНТРУ НАСЕЉА

Ст. 11.9. ЗГРАДА ИЗ 70-их - СВАКИ СТАН ИМА СВОЈ УЛАЗ - ЧУВАЊЕ ИНДИВИДУАЛНОСТИ

По функцијама и карактеру коришћења, овде се могу издвојити следеће врсте индивидуалног и колективног становања:

А. Индивидуално:

- 1) у старим традиционал. кућама дунђерског и псеудоварошког карактера;
- 2) у градским спратним бетонским кућама са терасама, новијег карактера;
- 3) у приземним делимично руинираним објектима прастаре изградње.

Б. Колективно:

- 4) у двојним кућама, одвојеним по хоризонтали;
- 5) у најстаријим дво и троспратним зградама правоугаоне основе;
- 6) у новијим зградама сложенијих основа, веће спратности, у низу или не.

В. Привремено:

- 7) у оквиру два интерната: за основно и средњотехн. образовање ученика;
- 8) импровизовано, у оквиру неадекватних простора, са тенденцијом изградње типизованих смештајних садржаја намењених избеглицама;

Једна се просторно - социолошка одредница становања у центру Црне Траве мора нагласити, мада она првенствено спада у део разматрања односа градског и сеоског у култури становања. Порекло становништва центра Црне Траве може се дефинисати на веома блиском простору. У питању су махом околне махале и донешене навике живота на окућници и у суседствима ("комшилуцима"). Тешко прилагођавање становништва на градско понашање у коришћењу наведених стамбених садржаја, је пре свега проблем општег руралног карактера насеља и међуљудских односа у њему. Људи су навикли да живе слободно и лежерно, па ходнике у зградама третирају као неку врсту полујавног простора. Изразити контраст који се у овдашњем становању јавља, носи извештан шарм невештог сналажења људи у променама становања, које нису пратили адекватни нивои културе, образовања, техничке опремљености и економске сигурности.

11.4.3. НАЧЕЛНИ СТАВ И ПРЕПОРУКЕ ЗА ОБНОВУ

Анализирајући стање малих агломерација по засеоцима, као и стање дивергентног појављивања становања у центру насеља, намеће се начелни став, који би се могао сматрати првим условом обнове и ревитализације традиционалног стамбеног, али и фонда друге намене:

куће су најбоље заштићене ако људи у њима бораве.

Уочена оријентација људи на напуштање стамбеног фонда, као и неодржавање постојећег у коме живе, из разлога индиферентности и незаинтересованости, али и сиромаштва, довела је до огромне неискоришћености и запуштености традиционалног стамбеног фонда. У време када се нарасли привредни проблеми намећу као мотив изналагања решења кроз нове привредне гране, требало би истражити могућности коришћења тих простора, у циљу умањења потребних инвестиционих улагања у започињање и инсталирање нових производних оријентација и система.

Тим просторима истине ради, недостају неки квалитети савременог становања, али зато поседују извесне алтернативне вредности. У конфронтацији новог и старог, често су присутна два екстремна става:

1) да се стари амбијенти прогласе канцерозним ткивом насеља, до земље поруше, и на тим местима направе различити типови савременог грађења и супротан став,

2) да се такви амбијенти ставе под тоталну заштиту, чиме се блокирају значајни реституциони захвати.

Оба става, која се више односе на проблеме центра насеља, него на засеоке, слабо респектују еволутивност и континуитет, а последица тога је перманентно пропадање једног значајног дела стамбених простора.

У захватима, или радикалним или превише конзерваторским, мало се води рачуна о карактеристикама, могућностима и потребама људи који ту већ живе. Инсталацијом естетских, економских и других начела у одређеном тренутку, њихова права на тај простор долазе у ситуацију да

буду минимална. Уходана је пракса да се код рушења објеката људи раселе у сасвим нове амбијенте, својом или не својом вољом. Код тоталне заштите, одлазе да би се уселиле институције или специфичан профил нових станара, који тај простор користе као секундарно боравиште.

У случају Црне Траве, једна велика количина затеченог фонда не може бити ни разорена ни "музејски" заштићена, јер за обе солуције не постоји општи друштвени интерес. Постојећим вредностима се ипак мора омогућити да живе, да унапређују услове становања популације која се ту затекла, а да истовремено корисно послуже у смислу лакшег инсталирања нових привредних садржаја. Поједини аутори су рекли своју реч о томе: *"...архитектура зграде била она добра или лоша треба да обележи време, степен уметности и вредности њеног аутора. У противном ушли би у нашу ренесансу, а она се више не може онако успешно поновити."* (Симоновић, Ђ., 1980.)

"Уклапање савремених елемената у постојећу структуру не треба никако избегавати већ их примењивати тако - да буду одраз нашег времена и наших могућности, а да ни мало не ремете средину која је столећима складно и смишљено грађена." (Петровић, З., 1956/57)

Игнорисање особина постојећих амбијената, сведочи да не постоје добро постављене методе понашања у простору. Могућност да професионални стручњаци сарађују са заинтересованим становницима у циљу искоришћавања њиховог постојећег стамбеног фонда у развој нових приоритета (екологија, екотуризам и екопољопривреда), отежана је због:

- 1) дивергентних естетских начела корисника и стручњака;
- 2) индоктринираности стручњака службеним стандардима, прописима и нормативима (који су истини за вољу често у међусобној контрадикцији, а могу се применити само за одређене типове изградње);
- 3) очување власничких привилегија корисника (непристајање на нове услове привређивања и понашања према изграђеној привредној структури, због старих навика и слобода у избору начина живота и рада);
- 4) очувања професионалних привилегија и егзистенције стручњака.

Као што се види, идеја о сарадњи постојећих физичких структура становања са новим производним и њима комплементарним садржајима наишла би пре свега на проблеме приступа градитељском наслеђу, а после тога и на тешкоће у контактима интересената.

Идеја функционалног стана, занемарује идеју функционалног стамбеног амбијента, у којима би појединац не само позитивно корелирао са стварима, већ и са својом социјалном околином. Функционални стан у урбаном амбијенту, оријентисан првенствено индивидуи - кориснику односно малој инокосној породици, занемарује заједништво непосредног контакта. Примери земаља где не постоји проблем недостатка функционалних затворених станова, говоре да постоји велики интерес за становање у обновљеном традиционалном адаптираном амбијенту. Емотивност и веза са старинама, односно традиционалном линијом и духом места, прожимала би се са остваривањем функционалних захтева данашњице, стварањем дохотка и вишка робних и новчаних вредности.

Ово се може, код засеока и тамошњег стамбеног фонда остварити:

1) настављањем позитивних тенденција сталног и сезонског боравка у њему, али истовременој обнови и очувању традиционалних вредности (где се на засеоке и мале агломерације које успешно демографски и развојно одолевају општим тенденцијама пропадања, не утиче новим програмима); практично се у овој групи не интервенише;

2) повезивањем елемената засеока, или читаве мале агломерације са привредним објектима мањег типа (мини фарме), где би се корисници запослили као носиоци посла око пољопривреде, а истовремено етапно омогућавали проширења делатности;

3) уношењем у постојеће становање и нове садржаје "еко" димензије, са оријентацијом на принципе "здраве хране" и екопољопривреде;

4) проширењем делатности на развој "сеоског" туризма или "екотуризма", где би се додавањем смештајних капацитета, створили

услови за боравак гостију и развој нових социолошких и економских квалитета а доласком нових људи, смањио егзодус становника из места.

Обнова и ревитализација урбано - руралног дела становања какав је евидентиран у центру села, морао би да има нешто другачије облике:

1) као и код малих агломерација, један део становања би наставио да обитава у његовом садашњем стању класичног коришћења, као непољопривредно индивидуално становање;

2) делу становања, морало би се сугерисати и одредити измештање прљавих економских садржаја из централног дела урбаног карактера, на нове локације, како би се у општој слици центра осетио карактер града;

3) колективном становању различитог типа, као и нижим објектима у центру, могло би се квалитативно помоћи даљом интензивном урбанизацијом овог дела Црне Траве, што се може постићи инсистирањем на оним функцијама насеља, које му доносе урбани карактер; ово је планерским пројекцијама и предвиђено;

4) давањем нове "еко" димензије центру насеља, приморали би се сви чиниоци, а становање најпре, да се владају у духу новопрописаног приоритета, што би у све делатности унело одговарајућу вољу за развојем, а са друге стране би очувало изузетну животну средину, као предуслов предложених развојних програма.

Традиционалним и новијим објектима, а то значи огромном делу црнотравског стамбеног фонда, прети опасност од рушења и пропадања. Овде је извршена анализа постојећих ресурса и приказан начин њихове (не)употребе. У мери у којој се традиционални и постојећи стамбени фонд може квалитетно искористити, и у којој је мери прилагодљив за прихватање савременог стамбеног комфора, односно колико се може прилагодити новим развојним концептима, показале се да ли наде за оздрављење становања и живота у Црној Трави и другим моделима истраживања уопште има.

Ст. 11.10. МОСТОВИ И УРЕЂЕЊЕ КОРИТА РЕКЕ ВЛАСИНЕ - БИТАН ЕЛЕМЕНТ УРБАНИТЕТА

Ст. 11.11. СПОМЕН - ЧЕСМА ПРВОМ СОЦИЈАЛИСТИ - ЕЛЕМЕНТ УРБАНИТЕТА У НАСЕЉУ

Ст. 11.12. СПОМЕНИК ЖЕНИ - ЦРНОТРАВКИ

12. АСПЕКТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ОБНОВЕ ЦЕНТАРА ДРУГАЧИЈОМ СТРАТЕГИЈОМ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Већ је констатовано да је туризам, као изведена привредна грана, из других (аграр, занатство...), које су у већој мери засноване на аутохтоним и историјским основама везаности за поднебље и земљу, односно природне датости, веома пожељан у смислу фактора који би активирао и из учмалости и стања без иницијативе уздрмао привреде подручја које је предмет овог истраживања. Такође је забележено, да туризам, када се као делатност установи у одређеном подручју или регији, на здравим основама са подршком из аутохтоних карактеристика и богатстава тог краја, почиње да својим замахом, развојем и увек све већим потребама, доминира у брзини стварања повољних привредних околности, односно да у одређеном тренутку постаје лидер прогреса и долази у прилику да мора да иницира брже праћење осталих грана привреде, будући да је ресурсима директно условљен од остатка привреде.

Имајући у виду такав сценарио одвијања развоја, логично је иницирати размишљања о минималном услову да се зачне развој туризма, будући да за разлику од других развијенијих крајева Србије, њен источни део видно у том смислу заостаје. И оне регије у оквиру источне Србије, које су видљиве и очигледне у погледу повољних услова за развој туризма, нису у значајној мери ни отпочеле некакав процес осмишљеног бављења овом привредном граном. То се не може рећи ни за проглашене регије у том смислу, од Подунавља на североистоку, преко Хомоља, Бељанице, Кучаја, и Старе планине у средишњем делу, до југоисточних крајева Суве планине, Власине, Варденика и Бесне кобиле. Незнатни досадашњи појединачни

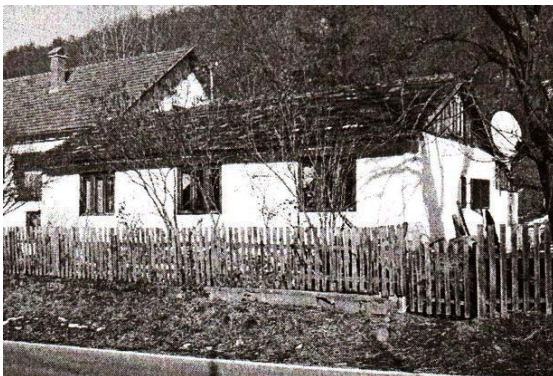
покушаји на овим подручјима, не могу се сматрати озбиљним почетком развоја туристичке привреде.

Ако би се анализирали разлози за такав вид неактивности, или прецизније речено несналажења у коришћењу богатства природних и створених вредности, морало би се уочити присуство неадекватних стратегија и неповољних вишедеценијских друштвено - политичких доктрина, где су административне границе општина, па и региона, до те мере јаке, да се тешко могу превазићи у иницирању одређених општих корисних територијалних активности. Мноштво је примера, који овакве тврдње могу подржати и готово да нема регије у Србији, а у њеном источном делу нарочито, где се локални и појединачни интереси нису предпоставили логичном, рационалном и тржишно заснованом коришћењу простора и ресурса у њему.

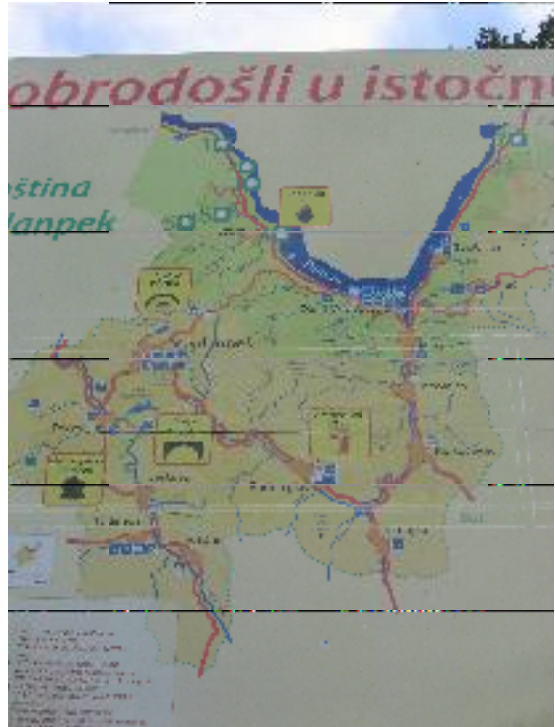
Границе административних целина у ширем простору, увек су постављене на најнедоступнијим, периферним деловима појединих целина. Тако оне обично пролазе слабо насељеним крајевима, беспућима, планинским венцима, врховима побрћа и разделницама сливова речних токова. Нарочито је ово правило видљиво у брдско - планинским крајевима, где су опет концентрисани природни и не ретко изванредни створени споменици културе. Посматрано из угла нових тенденција у туристичкој делатности, што је опет директно условљено потражњом конзумента, одмор се више не подразумева као стационарани боравак гостију на једној локацији више дана, већ се све више траже и осмишљавају програми динамичног провођења одмора, кроз евентуално само ноћење и релаксацију на добро осмишљеним и опремљеним дестинацијама, а остало време се користи за мање екскурзије у релативно блиским окружењима, где се корисници туристичких услуга упознају са знаменитостима крајева, природним атракцијама, створеним вредностима, мењајући амбијенте константно током одмора.

Сл. 121. ДОЛИНА РЕКЕ ЦРНАЈКЕ - НАСЕЉЕ

Сл. 122. СТАРА ШКОЛА У ЦРНАЈКИ

Сл. 123. ИНФ. ПАНО ТО ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Сл. 124. "ВАЈА ПЕРАС Т" ПРИРОДНИ КАМЕНИ МОСТ 18 км ОД ЦРНАЈКЕ (www.crnajka.rs)

12.1. ЦРНАЈКА

Већ је констатована изузетна позиција овог насеља у окружењу, где су оближње планине потпуно неискоришћене у погледу развоја одређених врста туризма, и где су изузетно питоме долине река необично погодне за боравак људи.

Црнајка је својим положајем у непосредној близини раскршћа праваца Пожаревац –Мајданпек – Неготин и Доњи Милановац – Зајечар, у доброј прилици да се на мапи источне Србије појави са улогом солидне базе за обилажење и екскурзије од Дунава, преко Крајине, до Тимока и Хомоља, да конкретније специјализоване туристичке гране развија на себи блиским просторима, околних планина и речних долина, а да у самом насељу развије својеврстан вид туризма, заснован на релаксацији и одмору у питомини са првенственом понудом у домаћој радиности и на бази сеоског туризма, односно понуди домаћих еко – производа и услуга.

12.2. КРЕПОЉИН

Иако део Општине Жагубица, Крепољин својом аграрном базом, и доминантним положајем у долини Млаве, испод Хомољских планина на северу и Бељанице на југу, има солидне предиспозиције да афирмише своју улогу центра у селима краја у коме се налази. Ако би у својој понуди осмислио начин да се реши боравак људи на одмору, и то не у насељу већ на побрђима у околини, уз све погодности близине природних и створених вредности, Крепољин би у привредном смислу могао да рачуна са замајцем туризма, при чему се овде намеће размишљање о туристичким етно – селима на бази еко – пољопривреде, уз могућност обилатог коришћења изворишта здравих производа и активирања разних видова планинског туризма.

12.3. ЗЛОТ

Насеље Злот, необичног имена и још необичнијег карактера, поседује ону врсту ексклузивитета, где се развој туризма може заснивати на постојању сточарских салаша (бачија), као могућност боравка и одмора гостију, и близини изузетних природних атракција Лазареве клисуре и Злотских пећина у оквиру регије планине Малиник. Као додатак овим погодностима, може се констатовати пристојан ниво урбанизованости самог центра насеља, где су обзиром на састав становништва, и његове навике, живот у слози различитих националности, склоност манифестацијама и фолклору, могуће и други облици културног туризма.

Као база за излетнички туризам, Злот је повољан у смислу близине Ртња, Брестовачке Бање, Гамзиграда и низа других природних и антропогених факата у простору.

12.4. РЕСАВИЦА

Као изразито рударско насеље, Ресавица је и узета у разматрање за ово истраживање из разлога уобичајене егзистенцијалне неизвесности и судбине рудника који су суштински разлог постојања насеља. Иако више град него село, насеље је интересантно у погледу могуће промене сценарија живота у њему, где ће евентуално бити у прилици да се у привредном погледу оријентише на неке друге изворе прихода, нпр. туризам, који би у његовом случају морао да буде заснован на већ изграђеној инфраструктури, близини изузетних атракција, од Ресавске пећине и природних лепота, до традиционалне сеоске архитектуре. Осим наведеног, за покретање развоја специфичне врсте туризма, занимљива је и могућа постепена пренамена рудничке и железничке инфраструктуре у насељу.

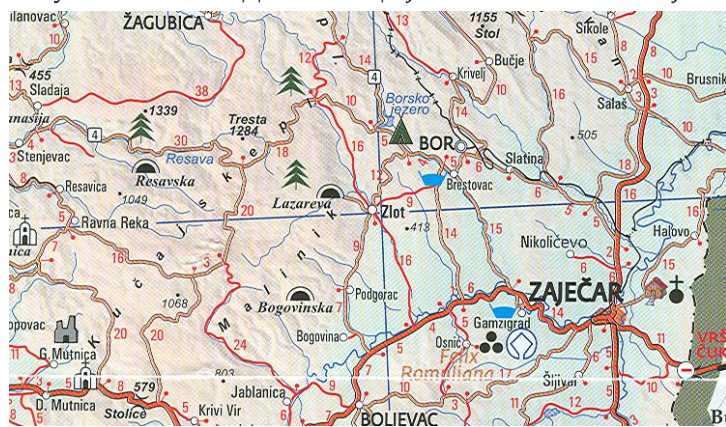
Ст.125. ЛАЗАРЕВ КАЊОН - У ПОДРУЧЈУ ПЛАНИНЕ МАЛИНИК (www.googlemaps.rs)

Ст. 126. ИНФОРМАТИВНИ ПАНО О ТУРИСТИЧКИМ ДЕСТИНАЦИЈАМА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Ст.127. ЛАЗАРЕВ КАЊОН И УЛАЗ У ПЕЋИНУ (www.googl.rs)

Ст. 128. СЕГМЕНТ ТУРИСТИЧКЕ МАПЕ СРБИЈЕ - ОКОЛИНА ЗЛОТА (ТО Србија "Mercur SV", Бгд)

12.5. МИНИЋЕВО

Село је предодређено да у мрежи насеља ојача као секундарни центар који ће у мноштву функција значајних за читав низ мањих села, одменити Зајечар и Књажевац. Осим тога, оно ће у перспективи коначног активирања и повећења категорије граничног прелаза Кадибогаз, представљати раскрсницу путева и административно залеђе. Поред наведеног, Минићево би у погледу туристичке понуде, могло и само представљати капију сеоског туризма ове регије, будући да према Тупижници и Старој планини постоји низ мањих села, са солидном аграрном основом, која могу бити пружаоци услуга класичног боравка у руралним срединама.

И оно у широј околини поседује значајне природне и створене културне вредности. Нарочито се ово односи на изузетно вредне објекте пивница које се могу видети по побрђима виноградарског поднебља, а са гледишта традиционалне народне архитектуре.

12.6. КАЛНА

Кална је најмање село међу посматраним у овом истраживању, али са много више елемената урбанитета, од појединих других села. Постоје насеља која без обзира на своју величину (често и преко 5.000 становника), никад не превазиђу свој рурални карактер. Кална је потпуно супротан случај, и свом урбаном изгледу може да захвали својевремено активираним, па брзо угашеном руднику, око кога се створила извесна доза мистерије, која опет никад није разјашњена. Мада би у вештини доброг маркетинга могла и на тој чињеници да профитира, Кална своју шансу ипак треба да тражи у постојећој инфраструктури, близини будућег зимског туристичког центра на Старој планини, и солидном броју блиских атракција, од природних атракција, до интересантних групација и појединачних примера традиционалне народне архитектуре.

Ст. 12.9. ПОТЕЗ МИНИЋЕВО - ПРЕЛАЗ НА КАДИБОГАЗУ И ПОЛОЖАЈ ПАРКА ПРИРОДЕ

Ст. 12.10. ТРАДИЦИОНАЛНИ САБОР НА КАДИБОГАЗУ - ГРАНИЧНИ ПРЕЛАЗ КА БУГАРСКОЈ

12.7. БАБУШНИЦА

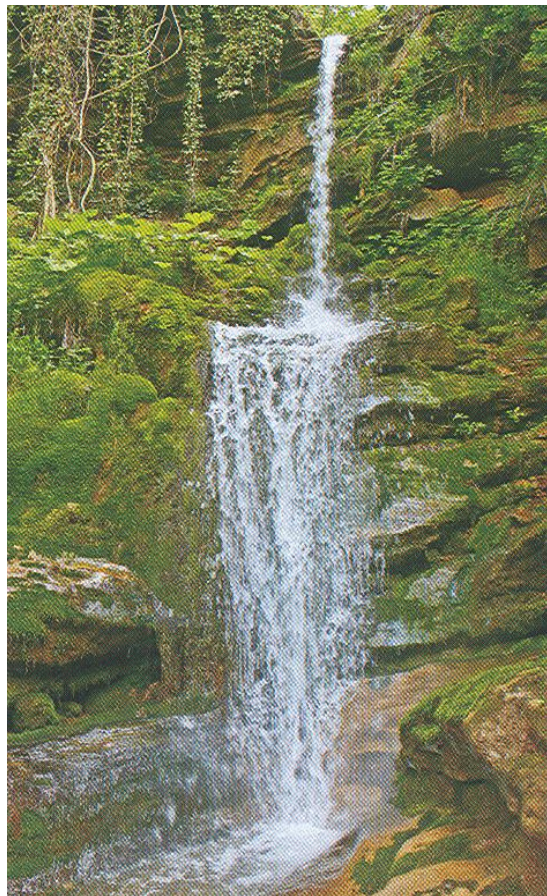
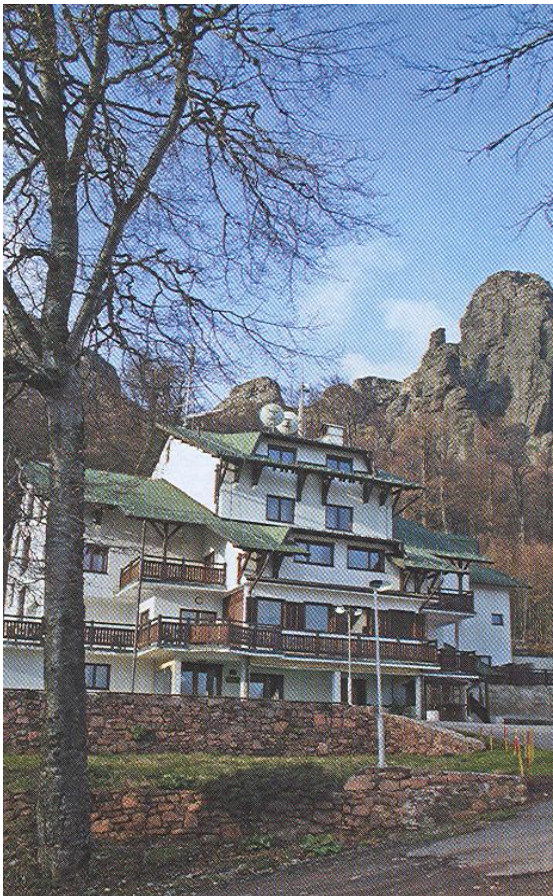
Констатација о руралном карактеру насеља без обзира на његову величину, могла би се применити на Бабушници, будући да само појединачни јавни објекти указују на величину насеља које има преко 4.500 људи. Непогодност Бабушнице је што централно насеље уписава становништво из 52 села у Општини, што на тај начин остаје без свог аграрног залеђа, и што у центру концентрише мешовито становништво, које је једном ногом и даље у селима, а другом претендује на живот у граду. Решење би се могло тражити у поновном активирању руралног простора у сваком могућем смислу, будући да ресурса за таква очекивања има, односно у достизању знакова центритета код појединих села, која би могла остварити везу центар Општине – најмања и најудаљенија села. Пример би могло бити село Звонце са чувеном Звоначком Бањом, и кањоном Јерме и Погановским манастиром у релативној близини.

12.8. ЦРНА ТРАВА

Црна Трава је као примарни модел највише заступљена у овом истраживању. Зато ће се овде констатовати њена близина и усмереност на подручје Власинске висоравни. Административна подела на Пчињски и Јужноморавски регион, односно Врање и Сурдулицу на једној, а Лесковац и Власотинце на другој страни, па самим тим и постојање границе не само Општина, већ и региона, у многоме је проузроковала непостојање туризма и привредног развоја у овој регији, са последицом једносмерне миграције људи у долине и градове, гашења насеља и пропадања постојећих створених вредности, односно неискоришћености изузетних природних карактеристика.

Ст. 12.11. КАЛНА И ПАРК ПРИРОДЕ - ТУРИСТИЧКА РЕГИЈА СТАРА ПЛАНИНА

Ст. 12.12. СТАРИ ХОТЕЛ "БАБИН ЗУБ", СТЕНА И ВОДОПАД У ДОЛИНИ ЈЕЛОВИЧКЕ РЕКЕ

12.9. МОГУЋА СТРАТЕГИЈА РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ЦЕНТАРА

Иако се на први поглед може учинити да би сваки покушај ревитализације био неуспешан, овде се ипак намеће решење у виду преузимања ингеренција власти у погледу примарног туристичког, а онда и сваког другог привредног развоја од локалних Општина, и то дела власти који се односи на управљање туризмом у настајању.

За сваки од анализираних модела истраживања, могуће је одредити територијални опсег који би захватио брдско – планинска подручја у њиховом окружењу. Такве формиране енклаве, оазе или регије од посебног интереса, биле би дате на управљање посебно формираним тимовима стручњака, који би у крајњој инстанци, за туристички и сваки други развој одређеног подручја одговарали држави, односно надлежним министарствима, а Општинама на чијим се територијама налазе уредно би измиривали порезе и таксе на коришћење и управљање територијом.

Оваквом стратегијом, задатак логичног развоја, био би поверен тиму стручних људи најширег образовања, који би се простором и релацијама у њему бавили са становишта интереса за добробит одређеног брэнда или туристичког кластера. Општине не би имале ингеренције у руковођењу овим просторима и ресурсима, осим што би им коришћење територије било адекватно надокнађено.

Стављањем ревитализације простора кроз такво активирање центара у селима или у руралним просторима, могло би довести до постепеног активирања туристичких, а онда и других понуда у посматраним подручјима.

Простори Источне Србије у брдским и планинским крајевима, нису девастирани, услед сиромаштва у њима се мало градило, а тиме се и мање уништавао амбијентални и еколошки квалитет природне средине. Вредности које је створио човек, у доброј су мери сачуване.

13. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Законитошћу кретања и развоја, стално се мења друштвена и просторна слика одређеног амбијента - у одређеном дужем времену спорије, да би се потом акумулацијом и засићењем постојећим стањем, у једном краћем периоду, формирао нови просторни квалитет или неквалитет. Индустријска, постиндустријска, и њима комплементарне, политичка, комуникацијска, едукацијска и друге револуције, изазвале су у протеклом веку и на почетку 21. века, у историјском контексту, нагле и свеобухватне промене у просторима и окружењима. Промене су се дешавале интензивно у последња два века, али је 20. век и почетак 21. века, својим трансформацијама надмашио све раније периоде. Брзина махом једногенерацијских промена, проузроковала је контрастне ситуације у размишљању и емотивности, као и просторним опредељењима: романтизам прошлости, насупрот идеализму будућности.

Процес социопросторних промена у многим деловима Источне Србије, али и ширег простора је сличан, обзиром на велики број иницијалних заједничких елемената: величина и облик насеља, карактеристике и величина породице итд. Одабрани узорци, Црна Трава као примарни и осталих 7 насеља као секундарни, добро репрезентују велики простор и специфичности насеља у њему. Мењајући под утицајем бројних спољних и унутрашњих фактора, па и фактора опстанка, производни и културни концепт живљења, ове агломерације су принуђене да напуштају карактеристике дојучерашњег живота, док у стручном, стратегијском и економском смислу нису спремне, и немају материјалну, и што је важније интелектуалну подршку, да усвајају нове. Забачени брдско - планински, или само брдски или планински положаји (са изузецима локалитета у ширим котлинама које окружују брда и планине), мање или више удаљени од већих урбаних агломерација, изазивају типичне

промене, којима подлежу или ће бити изложена и друга места, значајно физички удаљена од развојних токова, јер развојем комуникационих система, удаљености добијају нове (краће) временске дистанце.

Интегрално посматран процес промена које су се догодиле у простору, са перспективама стварања услова за развој и ревитализацију, од аграрног ка постиндустријском и транзиционом друштвеном контексту, анализиран је у светлу друштвених околности које су примарно изазивале те просторне промене, али исто тако бивале и повратно детерминисане просторним околностима.

Развојни путеви Црне Траве, али и других насеља, започет крајем 17. века, развијајући се током 18. века, кроз мала суседства породичних задруга, текао је облицима сеоског живота, преко занатског током 19. века, све до половине 20. века када прво посредним, а онда и директним утицајем индустрије наступају данас видљиве трансформације, нарочито у центрима насеља које су добиле рурално - урбане или псеудо - урбане облике.

Тако су прототипови кућа за становање и економије, уједно и основне архитектонске јединице простора, облепљене бондручаре, испуњене чатмом, у нераскидљивој повезаности са окућницом и осталим објектима на њој, замењене прво зиданим објектима, са мањим бројем пратећих објеката, а онда и бетонско - зиданим као усамљеним видовима, на невеликим околним просторима у истраживаним центрима. Досадашњи развој, ако се изузме период здравих традиционалних трансформација центара и појава у њима, до периода између два рата, претежно је импровизаторски и случајан и одвијао се по одређеним нормама и законитостима донесених узора, а све у објективним околностима и у оквирима аутентичне логике. Одвијао се и по угледу на градове, варошице, комшије, суседна села или чак на појаве из суседног региона. (Симоновић, Ђ., 1980.)

У доба производних, културних и потрошачких мегасистема, нужно мора долазити до интеграције већег броја људи и већег простора, што конституише нови систем вредности. За разлику од ранијих локалних, аутономних потреба, нове глобалне потребе широког дијапазона, условљавају нове, али не и апсолутне и коначне функционалне односе у простору. Напуштање, слабљење и нестанак ранијих функција, слаби и елементе примарне идентификације, које су биле обележје тих функција, али остаје просторна идентификација (историјске чињенице, споменици, пејзаж, клима) и психо - социолошка (меморија односно сећање на прошлост). На том фонду, било би могуће успостављати и нове аутономне јединице, које би подржане адекватним политичким концептом могле самостално уједињавати локалне и опште признате вредности.

Индустријским, постиндустријским и све више квази - урбаним развојем са аграрном и заосталом привредном заоставштином, данашња насеља су у ситуацији да ће се већи део мањих насеља (засеока и сеоских центара) гасити. Центри у селима (или по многим изворима "центри заједница села") ће се уз демографску стагнацију и уз помоћ наметнутих стратегија или спонтаних унутрашњих инстиката, развијати у центре руралних подручја, или ће нажалост, нестајати и они. Тако ће се у условима потпуних контраста, одвијати покушај организовања ваљане мреже насеља и субурбанизације подручја. Уважавање свих специфичности које ова подручја имају и адекватна реаговања у стратешким потезима и тачкама у блиском будућем периоду, што је планерски одавно прогнозирана, али никад реализована активност, такође ће довести до још једне, ко зна које по реду битне трансформације живота и простора у истраживаним и другим центрима села у брдско - планинским подручјима.

За приватни и јавни, а могло би се рећи и за шири животни простор посматраних центара, *"морални век трајања је све краћи и краћи у односу на физички век и дезавуише га неопозиво."* (Живковић, М., 1977.) Зато је потребно

истражити и открити такве облике просторног понашања, који би тај конфликт ублажили. Да би се осигурао даљи развој, али не на бази негације постојећег стања и рушења већ изграђених кућа и амбијената, (најгоре судбине која може задесити објекте), већ на основу континуитета, афирмације и унапређивања досадашњих структура и идеја, потребно је обратити пажњу на неколико битних аспеката.

Рационализација савременог грађења и интервенција у простору, како у оквиру ширих просторних целина, тако и унутар микроурбаних ситуација, око самих постојећих објеката. Разјашњење власничких односа и јасна стратегија коришћења земљишта су предуслови успостављања инфраструктурних потеза односно здраве урбанизације, тамо где је то могуће. Постојеће групације и спонтано формиране амбијенти, могли би бити архитектонско – урбанистички третиран са становишта другачије естетике и у одређеној мери наметнутих образаца понашања у простору, при чему би се нагласак давао на стварању питомих и срећених амбијената, а не у корист личних власничких лаичких интереса. Простори уз учешће струке, могу бити рационализовани и ревитализовани умешним интервенцијама, а да при том не изгубе слику традиционалних односа. Тип исквареног слободно стојећег породичног објекта је толико присутан, да се са њим визуелно и просторно мора рачунати. Требало би међутим покушати "провокацију" са неким другим типовима стамбене изградње, приликом нових инвестиција, погодним за једноставно грађење, евентуално ширење по потреби и могућу типизовану надоградњу. Ово из разлога што је перманентно ширење куће традиционална особина ових простора.

"Растућа кућа ће неоспорно имати велику примену у изградњи наших приградских реона, где је и поље рада приватне иницијативе грађења највеће."
(Петровић, З., 1961.)

Коришћење ове констатације са атрибутом "приградски" је адекватно, јер већина посматраних центара у селима има, без обзира на удаљеност од урбаних центара, све одлике приградских насеља, која су се развила због недостатка ближих већих урбаних центара, па су они главна спона између примарних села и већих градова у широј околини. Осим тога, нови друштвени изазови (попут тражења начина да се избеглицима, као социолошкој последици рата, обезбеди нужни смештај), захтеваће одговоре, на многа, па и просторна питања. У том смислу би било свсисходно имати припремљена просторна и друга решења за брзо, јефтино, стручно и промишљено реаговање, инкорпорирано у стратегију развоја места.

Искоришћавање простора наслеђеног традиционалног фонда, присутног нарочито по засеоцима у значајној мери, али и у центрима, данас добрим делом напуштеног и препуштеног забораву, недовољној бризи и валоризацији. Обнова тих објеката је могућа, са комфором који би био задовољавајући мерен и савременим стандардима, поред читавог низа других вредности које су садржане у очуваној патини предмета и амбијената. Пре свега се мисли на животну, практичну, а не музејску обнову, са трансформацијом код ових објеката у мањим и етапним захватима, уз уважавање и уклапање у планове, додавањем евентуалних нових привредних садржаја (мале фарме, апартмани за сеоски туризам, уметничке колоније, радионице, занати, атељеи и сл.). У постојећој лошој материјалној и опште развојној ситуацији, оваквим мањим улагањима, уз помоћ друштва, остварили би се много већи и здравији ефекти, него изградњом велике пољопривредне индустрије и њој потребне пратеће инфраструктуре и становима за запослене. Континуитетом традиционалних кућа и малих агломерација, добија се интересантна временска копчa, која анимира сваки простор и даје му специфичан шарм.

Обнављање локалног етнолошког идентитета и форсирање имиџа, који насеље већ има, или је имало, или ће се осмислити, а који неће бити у колизији са широм друштвеном функционалном интеграцијом, кроз обнављање одређених активности и њима одговарајућих простора (народни сабори, новоустановљени фестивали, локалне манифестације, спортска такмичења, традиционални сусрети...). Све набројано, уз подразумевајуће уважавање и прихватање добро идејно постављеног концепта заснованог на ресурсима брдско - планинских подручја, у могућност развоја екотуризма и простудираног концепта здраве хране, као и њему комплементарне екопољопривреде и обавезујуће очување животне средине. Значајна је овде хомогенизација веома дисперзивних насеља, али не кроз просторно сједињавање, што је немогуће, већ кроз јединство у концепту, активностима, међусобној организацији и координацији резултатима рада на различитим плановима деловања. Значајно би било последично стабилизовање и повећање броја становника и његов укупни раст до изнад 5.000 људи, а касније и више, све до идеалних 10.000, што је уз добро осмишљене активности и сезонске госте и туристе, за које се предпоставља да ће бити привучени новоствореним атракцијама, оптималан број и мера заједнице, још од атинске, па до наше несрећне "демократије" у стварању.

Даља осмишљена урбанизација центара насеља, са истицањем и инсистирањем на позитивним и естетским начелима која су у великој мери већ практикована у појединим насељима, а ограничавањем и спречавањем свих насилних и у тај амбијент неприпадајућих просторних манифестација. Ово ће вероватно бити предвиђено будућим плановима или је већ планирано скоро донетим, али из опреза према лошим плановима и обичаја непоштовања и слабе интерполације квалитетних међу њима, било би од користи за овакве специфичне средине, постојање једног стручног тима, који би на бази естетских и просторно - вреднујућих

критеријума, процењивао намере инвеститора и квалитете пројектованих садржаја, као и намера у инвестицијама, адаптацијама и ревитализацијама простора. У многим насељима која су од интереса за истраживање нема много или нема уопште објеката од историјске и вредности културне баштине, који би се морали посебно институционално штитити, али постоји низ амбијенталних квалитета, који сви заједно остварују значајну архитектонску вредност, а за чију би се даљу заштиту требало заузети.

"Амбијент је просторни оквир у коме се човек креће, ради, забавља, одмара, болује и умире. Уопште, то је оквир његове свеукупне егзистенције, који се може остварити вештачким путем (архитектонско - урбанистички), или је пак део нетакнутог простора природе... Архитектонско - урбанистички простори логично се наслањају и уклапају у природу, у природни амбијент... Да би амбијент поседовао те праве животне сокове и арому која би вас пленила нису нужне изузетне архитектонске креације, које би га просторно уобличиле, већ је далеко значајније да има оне вредности, које ће привлачити људе, које ће изазивати њихово интересовање... Могу то да буду појединачно посматрани и објекти осредњих архитектонских вредности, али ако њихово заједништво одише атмосфером која плени и која ствара привлачан амбијент." (Петровић, З., 1981.)

Управо је то случај са појединим просторима истраживаних насеља, (чак и у њима припадајућим засеоцима), у многим амбијентима самих центара. У махалама традиционална архитектура кроз мале агломерације, без тријумфалних објеката, формира и за савремено становање, пријатне просторе и амбијенте. У центрима, стихијно настајали објекти и амбијенти у различитим временима и стилевима, постижу веће социо - просторне и емотивне вредности од велелепних модерних центара у градовима. Присуство атмосфере комшилука, човекомерности и блискости је адут који високо комерцијализовани и помодно пројектовани амбијенти у урбаним центрима немају.

Правилна промена намене или корисника дела постојеће супраструктуре. Досадашњи индустријски развој, осим сведочења да поједини производи (трикотажа и лимени одливци), не могу успевати у срединама где по карактеру и материјалу никад нису произвођени и да је "рад на траци" нешто што није својствено карактеру људи у истраживаним подручјима, није донео друге видљиве користи. Ако је задатак индустрије био да узрокује повећање броја становника, односно заустави негативни тренд одлива становништва, онда се то није могло догодити без размишљања о стварним животним потребама људи мимо рада у домену надградње личности, односно без размишљања о производњи или преради оних производа, за које се сировине у изобиљу могу наћи на лицу места. Примера ради, у том смислу већ је замишљена промена врсте производње у три постојећа погона у Црној Трави, али тако да ће се они својим карактером (агроиндустрија - производња здраве хране и прерада воћа и дрвна прерађивачка индустрија, уместо текстилне и металне), бити комплементарни са концептом развоја екотуризма и екопољопривреде. Неки јавни објекти, (попут хотела, рекреативног базена, дома културе, партерног уређења насеља са чесмама фонтанама и скулптурама, регулације реке и хортикултуре), обзиром да их насеље поседује, а у ситуацији када их много већа и фреквентнија насеља немају, морали би бити третирани на адекватан начин. Променом неинвентивног и недомашинског корисника, као и одржавањем и обновом, у великој мери запуштених и оштећених наведених садржаја, Црна Трава би показала да пре свега уме да користи оно што већ има, како би оправдала улагања и инсистирање на садржајима које још нема. Све речено, у многоме се односи и на друга истраживана насеља. Готово да је немогуће у било ком насељу не пронаћи оне специфичности, карактер, ресурсе или амбијенте, који могу бити замајак у осмишљавању ширих потеза у стварању стратегије за излазак из атмосфере стагнације и учмалости, односно помирења са нестајањем.

Као могући епилог или поговор овом истраживању, намеће се низ констатација, везаних како за посматране центре, тако и за шире средине из које се они не могу одвојити и засебно третирати.

Овде је битно уочити тренд гашења многих малих агломерација, од којих ће се само један број одржати у животу кроз развијање стратегије здраве и исплатљиве привреде и процес урбанизације центара. Ако се предвиђања о промени начина планирања простора, а тиме и уздизање планерско – урбанистичко – архитектонске струке са лоших прогнозера и неинвентивних креатора у озбиљну браншу обистине, ова насеља могу представљати будуће мале градове, са само неопходним елементима већих урбаних центара, од користи пре свега за сопствено старо и ново становништво, а онда и за шира подручја која им гравитирају. Овај нови замишљени карактер истраживаних центара у случају да се оствари, био би успешан допринос полицентричном концепту просторног развоја Србије који је лансиран Просторним планом Србије, као и низом планова мањег ранга. Емитовање просторних импулса из више постојећих језгара, омогућавао би повољније структурисање простора на широј територији источне и југоисточне Србије. Такав рани хумани мегалополис или култивисано метрополизовано подручје, било би далеко занимљивије и угодније за стални и повремени боравак, нарочито за млађе и активније становништво.

Велика већина примарних насеља, па и неки центри у селима источне Србије се гасе. Нестају у демографском смислу, али и физички, спонтаним рушењем старих и некоришћених објеката, ерозијом природних елемената и неутралисањем простора и објеката створених човековом вољом. То је појава која траје већ дуго, корени су јој дубоки и у садашњим условима тешко променљиви. На другој страни, неконтролисано се пуне градови и навалом искварених сеоских навика и обичаја, постају највећи рурално карактерисани урбани простори у својим регијама.

На жалост, становништво не остаје у својим матичним просторима, где би по логици ствари удобније, лакше и богатије живело, ефикасније привређивало и на тај начин боље помагало заједници. Оно се, готово механички упућује ка центрима (а сада већ квази - урбаним насељима) и тамо трпећи тешкоће социјализације и адаптирања, живи у економским недаћама, правдајући то дугорочним одрицањем у име своје деце, која се "бар неће мучити на селу и на њиви онако како су се они мучили и која ће у старту бити грађани". У питању је и поред разлика у стандардима живота, заблуда необразованог становништва, затрпаног шундом и лажним вредностима, која у друштву преовладавају.

Време се међутим, као и мерила вредности мењају. Повратка на старо тешко да може бити. Све се више и наглашеније јављају потребе за здравим животом и здравом храном, за одмором у нетакнутој природи и бекством од извиканих и препуњених туристичких места. Планерски се обрађују, осмишљавају, па и граде, многи простори источне Србије, као будући већи или мањи туристички центри, али за сада без стварне снаге и моћи да се заиста концепт туризма и развије. Има се утисак политичке и вербалне потребе естаблишмента, да потпомаже планове о развоју само до тренутка када треба политичким променама и понашањем омогућити да се планирано заиста и оствари. Тада задржавање постојећих односа моћи, надвладава перспективу обнове друштва.

Проблем реактивирања било које регије, у било ком смислу, па тако и посматраних области у оквиру туризма је пре свега проблем познавања, уважавања и оживљавања начина живота и обичаја у тим крајевима. Не може се туризам заснивати на специфичној клими, на новим или старим смештајним објектима или досадним, пансионским пакет - аранжманима. Уз најбоље жеље организатора оваквог туризма конзументима, за добар провод, у пријатној шетњи, мора се понудити и нешто више. Потенцијалним интересентима и корисницима, може се предочити аутохтоност и изворност одређене средине, што је нешто сасвим другачије

од уобичајеног шематизованог живота у градовима. Понекад је сама истина и природност у одређеном простору, макар сиромашном, делотворнија од опонашања богатих иностраних монденских узора и концепата. Искреност, истинитост, аутентичност и аутохтоност, односно праве исконске вредности, опет су на цени у областима пољопривреде и туризма.

Услов ревитализације оваквих подручја је специфичност у понуди и примамљивост у односу на друге потенцијалне и већ остварене центре у ширем окружењу. Дефинисање активности и спас неразвијених, а ипак потенцијално значајних центара у селима је у развоју њихових потенцијалних вредности и у оптимализацији понуде њима гравитирајућег подручја. Конкретно узевши, за многа подручја су специфичан туризам и поједине гране пољопривреде примарне и једино реалне исплатљиве делатности. Без великих студија, готово на први поглед, може се констатовати да су ове две комплементарне привредне гране алфа и омега развоја и оживљавања овог подручја.

На другој страни, савременој архитектури у руралним пределима постављен је специфичан задатак очувања постојећег градитељства у оквиру шире посматраног регионалног развоја. Напредак оваквих села, замишља се као неговање истоветности начина градње од локалних материјала, у амбијенталном духу и уз поштовање традиције. Тешко се догађа да припадник сеоског становништва осети потребу за помоћу оспособљеног и стручног кадра у области архитектуре. Ипак, житељи ових крајева у оскудици идеја и узора, посежу за саветима од школованих лица, за одговором како осмислити животни и радни простор, осећајући да стручно лице види бар неколико потеза унапред. Дешава се да домаћин затражи помоћ стручног лица у разрешавању проблема уређења дворишта или куће. Изумирањем живота и ова потреба се гаси.

Оживљавањем руралних подручја, наше друштво можда може наћи шансу за развој. Ако пронађе скривену формулу споја старог и новог,

уважавањем технологије а поштовањем традиције, село ће постати економски привлачно и за младе. Млади не траже много: добре путеве, добар превоз, брзи контакт са развијенијим центрима. Нема заиста разлога да се неко гура у граду, ако му се омогући удобан и модеран живот у мањој средини, под условом брзих контаката са градовима. Процват села, лежи у развоју путева до европских стандарда. Брзи контакт са центрима, смањује осећај заостајања за догађајима.

Врло је вероватна могућност да се шанса за ревитализацију и повратак традицији пропусти. Овакви се подухвати тешко контролишу, усмеравају и реализују. Ако се догоди занемаривање наше сеоске традиционалне архитектуре, као и потенцијалних вредности природе у којима је она грађена, десиће се и гашење читавих области. Градови ће се препунити, догодиће се демографске катастрофе, духовна осиромашења и генерацијске деградације. Сличне тенденције се већ догађају. Без великих претензија да се укаже на оно што је већ сада веома видљиво, па чак представља и извесност, важно је осветлити предности аутохтоне, народне и спонтане архитектуре, њене скривене вредности у контексту новог, стихијног и непромишљеног градитељског понашања.

Центри у селима Источне Србије неће се угасити, ако им се у догледно време наметне нови облик развоја. Не преувеличавајући могућности датих подручја, може се једноставно рећи, да се развојем сточарства као примарне и климом и поднебљем одређене делатности и туризма као нове, изведене и логичне привредне гране, ове области могу ревитализовати до замишљених размера. Ретко се која област у Србији одликује на први поглед препознатљивим привредним карактером и развојним концептом. Неке друге регије су стицајем околности, иако мање предиспониране за развој достигле пристојан ниво економског и привредног развика. Нема разлога да центри у селима и њима гравитирајући простори, стицајем срећних и промишљених потеза и активности, не достигну ниво посећених и богатијих простора Србије.

У концепцији развоја мора се поћи од вредности сеоске традиције, како у начину живота, тако и у логици осмишљавања и коришћења простора. Оно што се даље буде планирало и градило, треба да носи обележја локалитета, јер ће у противном простори по Србији бескарактерно личити један на други, што је сада случај. Ако је време такво да се мора размишљати о рационалности и малом улагању, а да би се добило више, бољег примера од грађења наших предака нема. Они су по истанчаном осећају знали како да споје изразиту функционалност, да остваре завидне конструктивне захвате, а да при том постигну обликовност која плени и не врећа околину.

Судећи по амбијентима и просторима у којима живимо, морамо признати да су стари градитељи знали много више и могли знатно боље. Склад који су ондашњи неимари постизали са природом, ретко се виђа и остварује у данашњици. Академик, професор Бранислав Којић, размишљао је на следећи начин:

"Нужна је симбиоза позитивних и негативних појава и облика које треба предходно да извуче на видело строго научна анализа. Функционалном анализом убрзала би се и стилска синтеза позитивног из прошлости и негативног из данашњице у народном градитељству Србије. Наше градитељство захтева велики труд да би се вратило изворима, као подстицају." (Петровић, З., Станић, Р., 1985.)

Трансформација начина живота и простора у последња два века у центрима села брдско – планинских подручја источне Србије, изазвана многим спонтаним и насилним превратима и променама друштвеног понашања ни данас не престаје. Она је каткад радикална, а константно је набијена потенцијалом, који ако се добро артикулише и усмери на праве активности, засноване на романтизму прошлости и имагинацији будућности, може животном простору и просторном животу да донесе нове хумане вредности.

ЛИТЕРАТУРА

---

1. АФ-Београд, ЦИП: *Просторни план Општине Црна Трава (нацрт плана)*; Републички секретаријат за урбанизам и стамбено - комуналне делатности и С.О. Црна Трава, Београд 1991.
2. Богдановић Б.: *Комасација и експропријација*; Републички завод за управу, Београд 1979.
3. Богдановић Б.: *Аграрне операције*; Научна књига, Београд 1989.
4. Цвијић, Ј., (1922): *Балканско полуострво, I*. Београд, (стр. 337).
5. Цвијић, Ј., (1966): *Балканско полуострво и јужнословенске земље, (Основи антропогеографије)*. Београд, Завод за издавање уџбеника СРС.
6. Цвијић, Ј., (1969): *Општа географија и антропогеографија*. Београд. Завод за издавање уџбеника СРС.
7. Ћирић, Ј., (1967): *Појава и територијално распрострањење црнотравске дунђерске куће*. Лесковац, Лесковачки зборник.
8. Димитријевић, Д., (1985): *Црна Трава и њени грађевинари*. Београд, Глас.
9. Доксијадис К.: *Човек и град*; Нолит, Београд 1982.
10. Ђорђевић, Т., (1930): *Наш народни живот*. Београд, књ. 1, Геца Кон.
11. Ђорђевић, Т., (1935): *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији*. Београд.
12. Економски институт, Београд, (1991): *Програм дугорочног друштвено - економског развоја привредно недовољно развијених општина југа Србије и недовољно развијених приграничних општина - Црна Трава*.
13. Европска конференција локалних власти: *Проблеми бежања са села и оживљавање села у оквиру равнотеже град - село*; Југинус, превод, Београд, 1972.
14. Филиповић С. М.: *Човек међу људима*; Српска књижевна задруга, Београд 1991.
15. Група аутора, (1993): *Процеси урбанизације*. Београд, АФ,

16. Група аутора: *Програм развоја општине Црна Трава за период од 1991. до 1995. године*; Република Србија, СО Црна Трава, Црна Трава, 1991.
17. Хасанбеговић, Р., (1969): *Каталог изложбе "Сеоске куће и становање у Србији"*. Београд, Етнографски музеј.
18. Институт за економику пољопривреде - Београд: *Комплексно програмирање дугорочног развоја агрокомплекса и узредних делатности на подручју Власине и Крајишта*; Београд 1991.
19. Каниц, Ф., (1986): *Србија - земља и становништво*. Београд, Српска књижевна задруга.
20. Караџић, Стефановић В: *Описаније Србије*; Српска књижевна задруга, Београд 1987.
21. Каталог изложбе: *Сеоске куће и становање у Србији*; Етнографски музеј, Београд 1969.
22. Којић, Б., (1949): *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*. Београд, Просвета.
23. Којић, Б., (1950): *Новија сеоска кућа у Србији*. Београд, Гласник Етнографског музеја, Књига 1.
24. Којић, Б., (1960): *Архитектонско уређење села*, Београд.
25. Којић, Б., (1973): *Сеоска архитектура и руризам*. Београд, Грађевинска књига.
26. Којић Б., Симоновић Ђ. (1975): *Сеоска насеља Србије*. Београд, ИИЦС.
27. Којић, Б., (1980): *Развој куће и културе становања у селима Србије*. Београд, Гласник Етнографског музеја, Књига 44.
28. Костадиновић, Р., (1968): *Црна Трава и Црноотравци*. Лесковац, ООСБ Црна Трава.
29. Костић Ц.: *Социологија села*; Завод за издавање уџбеника СРС, Београд 1969.
30. Ковачевић Иван: *Легенда о неоствареном туристичком развоју*; Часопис "Култура", бр. 50, Београд 1980.

31. Кулић Д.: *Власинско језеро*; Туристички савез Општине Сурдулица, Београд, 1979.
32. Лазаревић М., Бајић Брковић М.: *Просторни аспекти развоја неразвијених подручја*; Архитектонски факултет, Београд 1990.
33. Малешевић, К., (2004): *Ирско искуство руралног развоја – могуће поуке за Србију*. Економски анали, бр. 163 (октобар – децембар), Београд.
34. Малобабић, Р., Чутовић, М., Ралевић, М., (2004): *Планирање и уређење села и руралних подручја*. Зборник радова стручно – научног скупа. Удружење урбаниста Србије, Бања Врујци.
35. Мамфорд, Л., (1988): *Град у историји*. Напријед, Загреб.
36. Mendras, H., (1986): *Seljačka društva*. Globus, Zagreb.
37. Михаљевић Г., Лазаревић, Бајец Н., Бајић, Брковић М.: *Студија развоја туризма општине Црна Трава*; Стање и пројекције, Архитектонски факултет, Београд 1991.
38. Милашин, Н., Спасић, Н., Вујошевић, М., Пуцар, М., (2004): *Одрживи просторни урбани и рурални развој Србије*. Зборник радова научног скупа, ИАУС, Београд.
39. Милић А.В.: *Архитекстура*; Матица српска, 1992.
40. Научни скуп: *Прилог унапређењу теорије и праксе планирања*; (Перспективе планирања и уређења простора у Србији), ИАУС, Београд 1994.
41. Николић, М., Максин – Мићић, М., (2003): *Ограничења руралног развоја у условима транзиције*. Економски анали бр. 159, октобар – децембар.
42. Николић, М., Милашин, Н., (2003): *Одрживи развој планинских подручја Србије*. Зборник радова научног скупа, ИАУС, Београд.
43. Николић, Р., (1912): *Крајиште и Власина*. Београд, Српска Краљевска Академија, СЕЗ 18, Насеља VIII, (стр. 84, 239)
44. Новаковић, С., (1965): *Село*. Београд, Српска књижевна задруга.
45. Новаковић С.: *Историја и традиција*; Српска књижевна задруга, Београд 1982.

46. Перишић Д., (1985): *О просторном планирању*; Београд, ИАУС.
47. Петровић, З., (1956/57): *Село и сеоска кућа у Боки Которској*. Београд, Зборник архитектонског факултета, III књига.
48. Петровић, З., (1981): *Кућа која расте*. Београд, Архитектонски факултет.
49. Петровић, З., (1981): *Трагајући за архитектуром*. Београд, Архитектонски факултет.
50. Петровић З., Станић Р., (1985): *Старе српске куће као градитељски подстицај*. Београд, Грађевинска књига.
51. Пешић – Максимовић, Н., (1984): *Споменичке вредности сеоских центара у Србији*. Београд, Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 2, (стр. 9)
52. Поповић, Б., (1927): *Црквени летопис*. Црна Трава.
53. Радмановић, Д., Николић М., Длеск, М., (2010): *Планинско подручје Србије и основе развоја пољопривреде*. Београд, Институт за економику пољопривреде.
54. Раскин Џ.: *Вредности*; Култура, Београд 1965.
55. Рибар М.: *Савремени руризам*, ЦМС, Београд 1988.
56. Рибар М.: *Нове стамбене зграде и култура становања у планинским селима Србије - Златибор и Копаоник*; саопштење на ХИИ научном скупу - Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље 1988.
57. Рибар М.: *Генеза и развој српске традиционалне куће*; саопштење на ХИВ научном скупу - Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље 1991.
58. Рибар М.: *Соски стан, кућиште и окућница - генеза, принципи за организацију, постојеће стање са упоредним анализама за села општина Ивањица, Врњачка Бања и Београд*; (магистарска теза)
59. Саветовање: *Планирање развоја села*; САЈ, Београд 1986.
60. Симоновић Ђ.: *Услови становања на нашем селу*; Зборник архитектонског факултета, ИИИ књига, Београд 1956/57.
61. Симоновић, Ђ., (1970): *Центри заједница села у Србији (сеоске варошице и сеоске чаршије)*, Београд, Грађевинска књига, (стр. 10).

62. Симоновић, Ђ., (1980): *Сеоски стан*. Београд, ПС - АФ, свеска 53.
63. Симоновић Ђ.: *Системи сеоских насеља у ужој Србији*; ИАУС, Београд 1976.
64. Симоновић Ђ., Рибар М., (1993): *Уређење сеоских територија и насеља*; Београд, ИБИ.
65. Симоновић Р.: *Сви моји Илиндани*; Загорац, Београд 1992.
66. Симоновић, С., (1983): *Печалбарство и неимарство црнотравског краја*. Београд, СИЗ културе, Црна Трава.
67. Симоновић, С., (1988): *Црнотравско свитање*. Црна Трава, Субнор.
68. Станојевић, М., (1931): *Зборник прилога за познавање Тимочке крајине*. Књ. III, Београд, Црна река – Антропогеографски прилози, стр. 45 – 56.
69. Туристички водич, *Власинско језеро*; СО Сурдулица, РК Млади истраживачи Србије, Београд, 1979.
70. Веселинов, Д., (1987): *Сумрак сељаштва*. Београд, Економика.
71. Виденовић, А., (1996): *Црна Трава – живот, криза и нада*. Београд, Задужбина Андрејевић, библиотека "Dissertatio", књига 17,
72. Влаховић П.: *Живот и обичаји српског народа у 14. и 15. веку*; саопштење на 13. научном скупу Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријеполје 1989.
73. Вујовић, М., Матић, Б., (2009): *Стратегија – Три окоснице развоја*. Уводник: Србија – национална ревија, бр. 12, Принцип прес, Београд.
74. Вујовић С.: *Људи и градови*; Медитеран - Будва, Филозофски факултет - Београд, Будва 1990.
75. Вукосављевић, С., (1965): *Историја сељачког друштва*. Београд, Научно дело.
76. Зиројевић, О.: *Цариградски друм од Београда до Софије*. (Докторска дисертација)
77. Живковић, М., (1977): *Неки социолошки аспекти планирања*. Београд, Архитектонски факултет.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Александар Виденовић (Београд, 1963), уписао Архитектонски факултет у Београду (1982), дипломирао (1989), магистрирао (1995). Од 1990. запослен на Архитектонском факултету у Београду као сарадник, од 2002. године у наставничком звању доцента.

Ужа научна област:

Архитектонско и урбанистичко пројектовање

Област истраживања:

Савремени руризам, Градски ареали, Архитектура села, Регионална архитектура

Бави се научно – истраживачким, педагошким и стручно – уметничким радом.

Учествује у научно – истраживачким пројекатима, експертизама и студијама, самостално и у тиму. Узимао учешће на јавним, научним и стручним скуповима са радовима од којих су многи објављени у зборницима. Учествује на домаћим и међународним семинарима, конференцијама и конгресима са научним и стручним радовима. Пише и објављује стручне радове. Држао предавања у иностранству. Ангажован у пословима редакције, односно уредништва књига и часописа. Бави се техничким уређивањем књига и публикација.

Аутор Монографије: *Црна Трава - живот, криза и нада*, Задужбина Андрејевић, библиотека *Dissertatio*, књига 17, Београд, 1996.

Коаутор Монографије: *Препознајете ли боје...*, Архитектонски факултет, Београд, 2012.

На Архитектонском факултету у Београду – Департман архитектуре, учествовао на већини предмета из области пројектовања на Основним и Мастер студијама. Ангажован у настави као руководицац Студија, Семинара и Радионица на Основним студијама и Мастер дипломском програму, руководицац 3 Изборна предмета.

Ментор на преко 120 дипломских радова по старом и преко 50 Мастер дипломских радова по новом програму. Члан комисија за одбрану 4 магистарска рада. Организатор студентских тематских екскурзија и учесник радионица. Присутан на семинарима студената, алтернативним и летњим школама и сусретима архитектуре.

Ментор на међународним студентским конкурсима (пет награда).

Шира област интересовања: рурални простори (објекти, насеља, територије) градски ареали, активирање природних потенцијала и вредности, пројектовање у руралним подручјима.

У стручно – уметничком деловању, бави се пројектовањем и изградњом, учествује у изради урбанистичких планова, програмских и идејних решења, главних пројеката нових објеката и санација, реконструкција и адаптација постојећих зграда.

Пројектовао и реализовао: Стамбено – пословне објекте у Београду (4), Аутобуску станицу са пратећим садржајима у Црној Трави, Ресторан – сојеницу у Сремској Митровици, Приступни плато на гробљу Лешће у Београду, Наставни центар Шумарског факултета на Гочу, низ санација, реконструкција и доградњи у Београду, неколико ентеријера стамбених и пословних простора.

Аутог великог броја студија, пројеката и програмских и идејних решења за нове објекте, реконструкције, доградње, ентеријере и партерна уређења...

Награђиван на домаћим и међународним урбанистичко - архитектонским конкурсима.

Излагао стручно – уметничке радове на самосталним и колективним изложбама.

Члан Улупудс-а од 1997. године.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани: **мр АЛЕКСАНДАР Ч. ВИДЕНОВИЋ, дипл. инж. арх.**

Изјављујем

Да је докторска дисертација под насловом

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ЦЕНТРА У СЕЛИМА БРДСКО – ПЛАНИНСКИХ ПОДРУЧЈА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

- Резултат сопственог рада,
- Да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- Да су резултати коректно наведени и
- Да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 11. април 2016.

Потпис аутора

Прилог 2.

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Име и презиме аутора : **АЛЕКСАНДАР Ч. ВИДЕНОВИЋ**

Студијски програм: Докторске академске студије научног карактера:
Област **АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ**

Наслов рада **РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ЦЕНТАРА У СЕЛИМА
БРДСКО – ПЛАНИНСКИХ ПОДРУЧЈА
ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ**

Ментор: **Проф. др Милорад Рибар**

Потписани: мр Александар Ч. Виденовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 11. април 2016.

Потпис аутора

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“, да у дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ЦЕНТРА У СЕЛИМА БРДСКО – ПЛАНИНСКИХ ПОДРУЧЈА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

У Београду, 11 април 2016.

Потпис аутора
